

Місцевий розвиток за участі громади

Том 1

Теоретичні основи
сталого місцевого розвитку,
орієнтованого на громаду

Місцевий розвиток за участі громади

Том 1

Теоретичні основи
сталого місцевого розвитку,
орієнтованого на громаду

М о н о г р а ф і я

Empowering lives.
Realizing nations.

Підготовку та видання матеріалів монографії здійснено за підтримки проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду – II», який фінансується Європейським Союзом та співфінансується і впроваджується Програмою розвитку ООН в Україні. Думки, висновки та пропозиції, які містяться у цих матеріалах, належать авторам і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи ПРООН.

Суми
Університетська книга
2013

УДК 316.35(477)
ББК 66.3(4Укр)12
М 65

Рекомендовано до друку вченою радою Сумського державного університету (протокол № 2 від 26.09.2013 р.)

Рецензенти:

Н.І. Гражєвська — доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Т.В. Іванова — доктор наук з державного управління, професор, заслужений працівник освіти України, проректор з науково-педагогічної роботи Академії муніципального управління;

О.В. Прокопенко — доктор економічних наук, професор, декан факультету економіки та менеджменту Сумського державного університету.

Колектив авторів: канд. екон. наук Ю. М. Петрушенко (загальна редакція, п. 9.3, 11.1–11.3), О. Реміга (передмова), Л. К. Абрамов (п. 1.1–1.3), канд. пед. наук Т. В. Азарова (п. 1.1-1.3), д-р філос. наук М. А. Лепський (п. 2.1–2.3), І. В. Ротарева (п. 3.1–3.3), д-р екон. наук Г. Л. Монастирський (п. 4.1–4.3), д-р екон. наук Л. Г. Мельник (п. 5.1–5.3, 7.2–7.3, 8.1), д-р Дж. Сах (п. 6.1–6.3), канд. екон. наук О. В. Шкарупа (п. 7.1), канд. екон. наук І. Б. Дегтярьова (п. 7.2), канд. екон. наук І. М. Бурлакова (п. 7.3), канд. екон. наук О. І. Мельник (п. 7.3), В. М. Авдасьов (п. 8.1), канд. екон. наук Б. Л. Ковальов (п. 8.1–8.2), канд. політ. наук Г. І. Мелеганіч (п. 8.3), К. Романік (п. 9.1–9.3), І. М. Скалій (п. 10.1–10.3), д-р екон. наук Т. А. Васильєва (п. 11.1), канд. екон. наук Н. М. Костюченко (п. 11.2–11.3), канд. соціол. наук Д. О. Хуткий (п. 12.1–12.3).

Місцевий розвиток за участі громади : монографія : у 2 т. — Суми : Університетська книга, 2013.
ISBN 978-966-680-688-1

Том 1 : Теоретичні основи сталого місцевого розвитку, орієнтованого на громаду / [за заг. ред. Ю. М. Петрушенка], 2013. — 352 с.

ISBN 978-966-680-689-8

У монографії викладено теоретичні та методологічні засади мотивації сталого місцевого розвитку, орієнтованого на громаду. Рекомендована для фахівців з управління соціально-економічним розвитком, державних службовців, представників органів місцевого самоврядування, громадських діячів, викладачів, аспірантів, студентів економічних, управлінських та соціально-гуманітарних спеціальностей.

УДК 316.35(477)
ББК 66.3(4Укр)12

ISBN 978-966-680-688-1
ISBN 978-966-680-689-8 (Т. 1)

© Колектив авторів, 2013
© ТОВ «ВТД “Університетська книга”»,
2013

За підтримки спільного Проекту Європейського Союзу
та Програми розвитку ООН
«Місцевий розвиток, орієнтований на громаду – II»

Місцевий розвиток, орієнтований на громаду²

Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»

було започатковано у вересні 2007 року. Проект має на меті сприяти сталому соціально-економічному розвитку на місцевому рівні шляхом підтримки та співфінансування громадських ініціатив у всіх областях України та Автономній Республіці Крим. В основі Проекту лежить підхід «розвиток, орієнтований на громаду». Він передбачає, що місцеві громади, органи місцевої виконавчої влади та самоврядування спільно визначатимуть пріоритети розвитку своїх територій, спільно плануватимуть та реалізовуватимуть заходи для забезпечення сталого розвитку свого села, селища чи міста. Ініціатива фінансується Європейською Комісією в рамках програми технічної допомоги ЄС та співфінансується і впроваджується Програмою розвитку ООН в Україні, за підтримки Уряду України.

Адреса: вул. Еспланадна, 20, 7-й поверх, офіс 704-708,

Київ, 01601, Україна

Тел./факс: +38 (044) 584 34 70

E-mail: olena.troshchynska@undp.org

Сайт: www.cba.org.ua

Сторінка у Facebook: <http://www.facebook.com/cbaproject>

Європейський Союз складається з країн-членів, які вирішили поетапно об'єднати свої інновації, ресурси і долі. Спільно, протягом 50-річного періоду розширення, вони побудували зону стабільності, демократії і поступального розвитку, підтримуючи культурну різноманітність, толерантність та індивідуальні свободи. Європейський Союз зацікавлений в обміні цими здобутками та цінностями з країнами і людьми поза його кордонами.

*Empowered lives.
Resilient nations.*

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) є глобальною мережею ООН в галузі розвитку. ПРООН тісно співпрацює з усіма верствами суспільства, допомагаючи розбудові країн, спроможних протистояти кризам, розвивати та підтримувати економічне зростання, націлене на покращення життя кожної людини. Працюючи у 177 країнах, ми пропонуємо глобальне бачення з урахуванням специфіки місцевого розвитку задля розширення прав та можливостей людей та підвищення життєздатності держав. Більше інформації про діяльність ПРООН — на <http://ua.undp.org>.

Зміст

ПЕРЕДМОВА 10

I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ ЗА УЧАСТІ ГРОМАД	12
розділ 1. Концептуальні засади розвитку громади	12
1.1. Поняття «громада». Структура громади	12
1.2. Розвиток громади як стратегія вирішення локальних соціальних проблем	20
1.3. Участь громадян у розвитку місцевої громади	26
розділ 2. Цілісність місцевого розвитку, спрямованого на громаду	35
2.1. Визначення специфіки «місцевого» у соціальному розвитку	35
2.2. Зрушення модернізації у місцевому розвитку	45
2.3. Комбінаторно-системний підхід дослідження місцевого розвитку, орієнтованого на громаду	54
розділ 3. Соціетальний капітал місцевого розвитку	64
3.1. Соціальний і соціетальний капітал розвитку громади	64
3.2. Суб'єкт-об'єкт-суб'єктні відносини громади як соціетального суб'єкту місцевого розвитку	73
3.3. Види та режими соціетального капіталу розвитку громади	81
розділ 4. Теоретичні основи місцевого економічного розвитку	92
4.1. Теорії місцевого економічного розвитку: генезис та необхідність модернізації	92
4.2. Муніципалізація як засіб забезпечення національної ідентичності країн в умовах глобалізації	102
4.3. Європейські орієнтири муніципалізації в Україні	122

II. МЕТОДОЛОГІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД 144

- розділ 5. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку територіальних громад 144
 - 5.1. Сутність територіальної громади як соціально-економічної системи 144
 - 5.2. Поняття сталого розвитку 152
 - 5.3. Фактори потенціалу сталого розвитку території 163
- розділ 6. Соціальна мобілізація задля сталого місцевого розвитку 181
 - 6.1. Історичний досвід застосування соціальної мобілізації 55
 - 6.2. Теоретичні засади використання підходу соціальної мобілізації в громадах 185
 - 6.3. Методологія застосування соціальної мобілізації як інструменту сталого розвитку 191
- розділ 7. Наукові основи екологізації місцевого економічного розвитку 207
 - 7.1. Реалізація екологобезпечних трансформаційних зрушень для сталого розвитку територіальних громад на основі кластерних формувань 207
 - 7.2. Еколого-економічне обґрунтування територіального розвитку громад 217
 - 7.3. Формування основних напрямків розвитку «зеленої економіки» 223
- розділ 8. Передумови сталого розвитку місцевих громад в Україні 231
 - 8.1. Історичний та сучасний досвід сталого господарювання в Україні 231
 - 8.2. Сталій спосіб життєдіяльності як передумова сталого розвитку громад 238
 - 8.3. Вплив громади як елемента громадянського суспільства на реалізацію державної політики щодо місцевого розвитку 244
- розділ 9. Методичні підходи до самооцінки сталого місцевого розвитку 250
 - 9.1. Теоретичні засади самооцінки сталості місцевого розвитку 250
 - 9.2. Самооцінка стану та визначення проблем сталого місцевого розвитку 253
 - 9.3. Моніторинг активів сталого розвитку територіальної громади 264

III. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОГРАМ МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ,
ОРІЄНТОВАНИХ НА УЧАСТЬ ГРОМАД

- розділ 10. Участь муніципалітетів та сталий розвиток: результати та досягнення 270
- 10.1. Методологія проекту ПРООН «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку» 270
 - 10.2. Аналіз результатів участі муніципалітетів у сталому розвитку місцевих громад 278
 - 10.3. Уроки, винесені в результаті реалізації проекту муніципального врядування за для сталого розвитку 290
- розділ 11. Аналіз впливу методології розвитку, орієнтованого на громаду, на соціально-економічні показники життєдіяльності місцевих спільнот 292
- 11.1. Організаційний та фінансово-економічний механізм проекту ЄС і ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» 292
 - 11.2. Участь у проекті ЄС і ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» як фактор зростання соціального капіталу громад 295
 - 11.3. Вплив соціальної мобілізації громад на економічні показники їх розвитку 301
- розділ 12. Оцінка впливу підходу до місцевого розвитку за участі громад у проектах ПРООН в Україні: результати соціологічного дослідження 305
- 12.1. Оцінка дієвості методології підходу та його впливу на надання послуг і на якість життя цільових груп 306
 - 12.2. Оцінка впливу підходу до місцевого розвитку за участі громад на місцеве самоврядування 316
 - 12.3. Оцінка поширення досвіду, чинників успішності підходу, можливостей удосконалення державної політики щодо місцевого розвитку 325

СПИСОК АБРЕВІАТУР 338

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 339

Community based local development

Volume 1

Theoretical fundamentals for sustainable community based local development

INTRODUCTION

I. THEORETICAL FUNDAMENTALS FOR COMMUNITY BASED LOCAL DEVELOPMENT

Section 1. Conceptual basis for community development

- 1.1. Notion of “community.” Structure of community
- 1.2. Community development as a strategy for resolution of local social problems
- 1.3. Participation of citizens in local community development

Section 2. Consistency of community based local development

- 2.1. Definition of specifics of “local” in social development
- 2.2. Upheavals of modernization in local development
- 2.3. Combinatorial and systemic approach to the survey of community based local development

Section 3. Societal capital of local development

- 3.1. Social and societal capital of community development
- 3.2. Subject-object subjective relationship of a community as societal subject of local development
- 3.3. Types and modes of societal capital of community development

Section 4. Theoretical fundamentals of local economic development

- 4.1 Theories of local economic development; genesis and necessity of modernization
- 4.2. Municipalization as a new paradigm in local economic development
- 4.3. European benchmarks for municipalization in Ukraine

II. METHODOLOGY OF TERRITORIAL COMMUNITIES’ SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Section 5. Social and economic capacity for sustainable development of territorial communities

- 5.1. Essence of territorial community as a social and economic system
- 5.2. Notion of sustainable development
- 5.3. Factors of capacity for sustainable territory development

Section 6. Social mobilization for sustainable local development

- 6.1. Historical experience of social mobilization application
- 6.2. Theoretical basis for use of social mobilization approach in the communities
- 6.3. Methodology for use of social mobilization as an instrument of sustainable development

Section 7. Scientific grounds for ecologization of local economic development

- 7.1. Implementation of ecologically safe transformation changes for a sustainable development of local communities on the basis of cluster formations
- 7.2. Ecological and economic justification of territorial community development
- 7.3. Formation of the main directions for development of “green economy”

Section 8. Prerequisites for sustainable development of local communities in Ukraine

- 8.1. Historic and modern experience of sustainable management in Ukraine
- 8.2. Sustainable lifestyle as a prerequisite for sustainable community development
- 8.3. Impact of a community as a civil society element on state policy implementation in the area of sustainable development

Section 9. Methodological approaches to self-evaluation of sustainable local development

- 9.1. Theoretical grounds for assessment of sustainability of local development
- 9.2. Self-assessment of status and identification of problems of sustainable local development
- 9.3. Monitoring of assets of sustainable development of communities

III. SURVEY OF EFFICIENCY OF COMMUNITY BASED LOCAL DEVELOPMENT PROGRAMS

Section 10. Participation of municipalities and sustainable development: results and achievements.

- 10.1. Methodology of the UNDP Project «Municipal Governance and Sustainable Development Programme»
- 10.2. Analysis of the results of municipalities’ participation in sustainable development of local communities
- 10.3. Lessons learned from implementation of the Municipal Governance and Sustainable Development Programme

Section 11. Analysis of impact of community based development methodology on indicators of communities’ social and economic development

- 11.1. Organizational and financial-and-economic mechanism of EU and UNDP Project «Community Based Approach to Local Development»
- 11.2. Participation in EU and UNDP Project «Community Based Approach to Local Development» as a factor of growth of community social capital
- 11.3. Impact of community social mobilization on economic indicators of community development

Section 12. Assessment of impact of the community based approach to local development in UNDP projects in Ukraine: results of sociological survey

- 12.1. Assessment of efficiency of the approach methodology and its impact on rendering of services and life quality of the target groups
- 12.2. Assessment of impact of community based approach to local development on local self-government
- 12.3. Assessment of experience dissemination, indicators of approach success, opportunities for improvement of the government local development policy

LIST OF ABBREVIATIONS

LIST OF REFERENCES

Передмова

Ми живемо в таку епоху розвитку світової спільноти, коли для забезпечення майбутнього людства потрібна активна підтримка кожного з нас. Без цього неможливо надати розвитку стійкого та довготривалого характеру, який відповідатиме потребам нинішнього покоління без завдання шкоди можливостям майбутніх поколінь задовольняти свої потреби.

Зі зростанням населення планети й загостренням екологічних проблем для задоволення основних потреб людства необхідна не лише нова хвиля економічного зростання у країнах, де більшість населення становлять знедолені, а й гарантії того, що вони також отримують свою частку ресурсів, необхідних для підтримки цього зростання.

У 2012 році на конференції Ріо+20 «Майбутнє, якого ми прагнемо» на найвищому політичному рівні сформульовані загальні цілі сталого розвитку на період після 2015 року, які передбачають сприяння сталому, всеосяжному і справедливому економічному зростанню, створення додаткових можливостей для всіх, скорочення майнової нерівності, підвищення базового рівня життя, сприяння справедливому соціальному розвитку та соціальній інтеграції, сприяння комплексному й раціональному використанню природних ресурсів та екосистем, які підтримують соціальний і людський розвиток.

Програма розвитку ООН у своїй діяльності в Україні намагається всіляко сприяти реалізації концепції сталого розвитку та підтримувати довгострокові цілі розвитку країни, затверджені в 2003 році в національному звіті «Цілі розвитку тисячоліття – Україна». Серед них: зниження рівня бідності, забезпечення якісної освіти протягом життя, просування гендерної рівності, зниження рівня дитячої смертності, покращення материнського здоров'я, зниження рівня та швидкості поширення ВІЛ/СНІД й туберкульозу, забезпечення сталості природного середовища.

Римський клуб, міжнародна незалежна експертна група для оцінки довгострокових наслідків існуючих проблем та перспектив розвитку людства, визначила цей підхід у стислому вислові, який є особливо актуальним для країн, де здійснюється демократизація суспільства: «Думай глобально – дій локально». Одним із напрямів реалізації цих цілей на місцевому рівні є спільний проект Європейського Союзу і Програми розвитку ООН в Україні «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Проект допомагає громадам активізувати та зміцнити свій колективний потенціал і віднайти шляхи співпраці з усіма сторонами, зацікавленими в місцевому розвитку, адже «разом – дієше».

У результаті реалізації двох етапів цього проекту з 2008 до вересня 2013 року більше 2 тисяч сільських і селищних громад у 25 областях і 346 районах (76% від загальної кількості районів України) отримали переваги від спільної діяльності.

Проект допоміг відремонтувати і обладнати сучасною медтехнікою 450 сільських амбулаторій і фельдшерсько-акушерських пунктів, встановити вуличне освітлення, а також забезпечити постачання чистою водою у майже 600 громадах, та створити сприятливе середовище для навчання і виховання дітей у більш ніж 1000 школах та дитячих садочках. Усе це було зроблено організованими місцевими громадами за підтримки місцевої влади та спільного фінансування з боку Проекту МРГ, місцевих бюджетів, приватного сектору і внесків громад.

Понад 2,3 мільйонів українців отримують користь від упровадження майже 2300 сталих ініціатив громад загальною вартістю 362 млн. гривень. Результати співпраці відчутні у різних куточках країни. Покращилася якість надання медичних послуг у пунктах первинної медичної допомоги та сімейної медицини у найвіддаленіших селах України, управління водопостачанням у проблемних селах півдня та центру країни. У багатьох селах підвищилась ефективність використання енергії завдяки ремонту, утепленню приміщень і впровадженню новітніх альтернативних джерел енергопостачання. Але основним довготривалим результатом діяльності Проекту, який покликаний сприяти сталості досягнень громад, є розширення можливостей місцевих громад і налагодження співпраці з місцевою владою та приватним сектором. Більше ніж 21000 членів громад та 6000 представників органів влади та самоврядування пройшли навчання за методологією проекту МРГ, і наразі застосовують свій потенціал для впровадження наступних ініціатив, що є першочергово необхідними для розвитку села.

Методологія проекту ЄС і ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» базується на концепції сталого розвитку та підході соціальної мобілізації, вона сприяє якісному покращенню місцевого самоврядування, підвищенню довіри до влади і встановленню ефективної співпраці між громадами та органами влади. Об'єднані спільною метою розвитку громад, сільські мешканці стали активними партнерами місцевої влади й органів місцевого самоврядування, а також здійснили свій внесок у сталий розвиток на місцевому рівні. Самоорганізація громад призвела до поліпшення якості життя громадян.

У II фазі впровадження проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду», що стартувала у 2011 році, з'явився новий компонент — «Управління знаннями», суть якого полягає в акумулюванні позитивного досвіду реалізації проектів сталого місцевого розвитку та передачі його всім зацікавленим сторонам.

Знання та досвід, набуті в ході реалізації проекту МРГ, збираються, аналізуються й поширюються через національний ресурсний центр у співпраці з Українською асоціацією районних та обласних рад (офіційний сайт ресурсного центру зі сталого місцевого розвитку: www.rozvytok.in.ua). Крім того, налагоджене партнерство з університетами для співробітництва у сфері викладання курсу зі сталого розвитку, стажування студентів, проведення наукових досліджень, семінарів та видання публікацій на теми, пов'язані з місцевим розвитком за участі громад. Результатом такої співпраці стало створення мережі університетів-партнерів «Вищі навчальні заклади та сталий розвиток громад», у рамках діяльності якої й підготовлена ця колективна наукова монографія, яка, ми сподіваємося, буде цікавою та корисною для всіх, хто не байдужий до життя та розвитку власної спільноти.

Оксана Реміга

Старший програмний менеджер,

Місцевий розвиток та гарантування безпечного середовища для людського розвитку,

Програма розвитку ООН в Україні

I / Теоретичні засади місцевого розвитку за участі громад

Розділ 1. Концептуальні засади розвитку громади

1.1. Поняття «громада». Структура громади

Людина — істота соціальна і її саморозвиток, самоактуалізація відбуваються в середовищі її проживання — у сім'ї, спілкуванні з друзями, сусідами, в освітньо-виховному закладі, виробничому колективі тощо. У цих спільнотах виникає певне ставлення до явищ або проблем соціального життя, що стосуються спільних інтересів, усвідомлюються актуальні соціальні проблеми, зіставляються і зіштовхуються різні погляди та позиції з обговорюваного питання, схвалюються, підтримуються або заперечуються, засуджуються ті чи інші дії, вчинки або лінії поведінки людей. Іншими словами, життєвим простором для

особистості є група, тобто обмежена в розмірах спільність людей, що виокремлюється із соціального цілого на основі певних ознак. Група може бути великою (колектив школи, підприємства чи установи) і малою (сім'я, громадська організація, ініціативна група, дворова компанія і т. д.). У великих групах формуються норми поведінки, громадська думка, громадянські та культурні цінності й традиції, які за посередництвом малих груп доводяться до свідомості кожного індивіда. У великій групі завжди є структурні утворення, що регулюють її діяльність, і якщо ці структури перестають функціонувати, то група перетворюється у стихійно діючу сукупність — натовп.

Групу людей, що має загальні ознаки, повне або часткове самоврядування, називають громадою. Громада завжди впливає на формування суспільної свідомості. Відповідно до української соціологічної традиції громада є центральним осередком соціального життя. Виникнувши в епоху розпаду родових стосунків і склавшись у період феодалізму, вона мала громадське землеволодіння, при якому певні ділянки землі належали селянській громаді. Спочатку громади були основними територіально-адміністративними одиницями, пов'язаними з однією оселею. Існували також церковні громади, громади спільного користування майном. Характерною ознакою спільнот-громад було широке самоуправління (громадське віче), що функціонувало у містах і селах України впродовж тривалого історичного періоду.

Згодом громади в значенні територіально-адміністративних одиниць поступаються місцем спільнотам-громадам як осередкам культурного та громадсько-політичного життя української інтелігенції (друга половина XIX – початок XX ст.). Так, у Петербурзі М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко, П. Куліш згуртували навколо себе більше десятка молодих українців, утворивши так звану «Громаду». Ця група прагнула покращити долю українців й особливо селянства. Водночас у Києві також утворилася громада, яка зосередила зусилля на розвитку мережі недільних шкіл для неписьменного селянства.

Отже, для українського народу впродовж усієї історії його існування саме довкола громад будувалося соціальне життя, через них людина входила в це життя і здійснювала зв'язки із ширшими соціальними інститутами, як-от держава або політичні партії, рухи.

На сьогодні термін «місцева громада» широко використовується на сторінках періодичної преси, в наукових статтях і монографіях. Проте, однозначного визначення цього поняття поки що не існує.

У деяких країнах Східної Європи громадою називають низову адміністративно-територіальну одиницю. Таке уявлення про гро-

маду поширене і в Україні. Більшість людей на питання, чим, на їхній погляд, є громада, відмічають, що це — люди, які проживають у селі або невеличкому районному центрі. Конкретизуючи це поняття, опитувані зазвичай вказують на наявність у членів громади формалізованих структурних елементів, таких як установи влади, бізнес, заклади культури, охорони здоров'я, громадські організації та політичні партії.

Конституція України (стаття 140) стверджує право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення. При цьому під територіальною громадою потрібно розуміти жителів села чи добровільно об'єднаних у сільську громаду жителів кількох сіл, селищ та міста.

Основними ознаками територіальних громад як людських спільнот є:

- приналежність до території з абсолютно визначеними межами;
- відокремленість місця проживання, що дозволяє виділити його в окреме місто, селище, село;
- постійність проживання;
- відображення населеного пункту в адміністративно-територіальному устрої держави.

Варда Я. та Ключовські В. пропонують розглядати територіальну громаду в Україні:

- як колектив самостійних суб'єктів права — фізичних осіб;
- як носія певного культурного надбання, якому притаманні місцеві традиції та звичаї, носія духовно-інтелектуального потенціалу;
- як сконцентрованість трудових ресурсів;
- як первинний суб'єкт місцевого самоврядування та елемент системи місцевого самоврядування;
- як суб'єкт права комунальної власності;
- як суб'єкт бюджетного права, за яким визнаний відповідний бюджет місцевого самоврядування (Варда, 2003, с. 42).

У наукових дослідженнях *громада* найчастіше розглядається в аспекті проблематики, досліджуваної тією чи іншою наукою. Так, наприклад, це складне утворення можна досліджувати з позиції філософського вчення про соціальний просторово-часовий континуум. В українській культурі час і простір — це засоби згуртування людей. Соціальний час і простір розглядаються сучасною філософією як форми руху буття соціально-історичних процесів, суб'єктами яких є соціальні спільноти, групи, покоління. Тобто громаду можна розглядати як соціальну спільність, що є суб'єктом зміни того світу, в якому розгортається її буття.

Громада має свій соціальний час у вигляді минулого, теперішнього і майбутнього. При цьому минуле в громаді — це те, що перестало бути актуальним для людей завдяки подальшому розвитку (застарілі техніка, технології, наукові знання, соціальні відносини, форми управління і т. п.). Однак найбільш цінні елементи минулого переходять у теперішнє, стають актуальними у даний час (мистецтво, література, наукові відкриття та інше). Теперішнє постає діяльністю даних членів громади, які проявляють активність у досягненні поставлених завдань, реалізації інтересів. Теперішнє пов'язане з переживаннями членів громади, з тим, як вони оцінюють своє буття, як задовольняють свої потреби. Майбутнє громади пов'язане з можливим, воно існує у вигляді різних перспектив розвитку, в планах, проєктах, програмах, які ще не ввійшли в практику. Саме тут функціонують моральні цінності та ідеали, що стимулюють людську діяльність у бік прогресу (Создание).

Соціологія як генералізуюча наука про становлення та функціонування соціальних спільнот вивчає весь соціокультурний простір громади, тобто досліджує всі соціальні процеси громади, незалежно від того, якими вони є: економічними, політичними, правовими, творчими, релігійними, філософськими, етнічними тощо. Крім того, ця наука спроможна дати знання про реальний стан громади, зміни в ній, нові процеси та явища, які раніше не зустрічалися.

Соціальну психологію цікавлять проблема психологічної характеристики громади, закономірності спілкування та взаємодії, поведінки і діяльності людей, зумовлені фактом залучення їх до громади.

Політологію цікавить багато аспектів життя громади, насамперед ті, що пов'язані з функціями держави, структурою державної влади, а також системою сучасного суспільства. Як у громаді затверджуються законність і правопорядок? Як захищається економічний базис громади? Як регулюються соціальні конфлікти у громаді і як забезпечується узгодженість інтересів потреб окремих членів громади й різних груп, що її становлять? Як забезпечуються екологічна безпека, розумне використання природних ресурсів? Як функціонують органи місцевого самоврядування? Крім того, досліджуючи структуру громадянського суспільства, політологія вивчає особливості функціонування у місцевій громаді політичних партій та громадських об'єднань, що відіграють важливу роль у суспільно-політичному житті місцевого соціуму. Особливо великого значення у місцевій соціальній політиці набувають громадські організації, які є своєюрідною з'єднувальною ланкою між органами місцевої влади та відповідними діями членів місцевої громади. Громадські об'єднання можуть надавати велику

допомогу місцевим владним структурам у виконанні функцій управління. Громадські організації привертають увагу членів місцевої громади до найбільш гострих проблем, пропонують способи їх вирішення, вимагають від владних структур їх розв'язання.

Таким чином, увага суспільних наук до проблематики, пов'язаної з вивченням громади, свідчить про те, що ця спільнота є життєво важливою для кожного її члена. Саме у громаді відбуваються засвоєння і відтворення індивідом соціального досвіду. Тут здійснюється соціальне навчання кожного члена громади і його взаємодія з іншими людьми. Залежно від ступеня зануреності в різноманітні стосунки людина у громаді навчається регуляції соціальної поведінки. З іншого боку, короткий огляд основних напрямків дослідження громади переконує в тому, що громада — це складне, поліаспектне, багаторівневе утворення, і кожна наука акцентує увагу на одній зі сторін досліджуваного феномену.

Особливий напрямок становлять дослідження, де міститься спроба визначення ролі неурядових організацій у житті громади. У вирішенні цього питання можна виділити дві протилежні точки зору. Одні автори ототожнюють місцеву громаду із місцевою спільнотою, де головну роль відіграють окремі особи, а неурядові організації або місцева влада є лише певними складовими елементами. Інші вважають, що за сучасних умов громадські організації є головною дієвою особою в місцевій громаді, оскільки вони «...активізують та інтегрують суспільство. Вони є стимулятором для місцевого самоврядування в питанні вирішення місцевих проблем. Окрім того, вони є одним із найпростіших каналів ідентифікації суспільних потреб. Організації добре володіють ситуацією у своєму середовищі, знають найважливіші проблеми групи, для якої працюють. Місцеві громади й неурядові організації нерозривно пов'язані між собою» (Посібник, 2008, с. 8).

Своє бачення проблеми намагаються дати автори «Громади України: на шляху відродження». Акцентуючи увагу на питаннях розвитку громади, вони пишуть: «...слово «громада» означає будь-яку групу людей, об'єднану сталими взаєминами з метою покращення себе та світу, в якому вони живуть» (Громади, 2002, с. 21). У цьому визначенні подані найбільш загальні та найсуттєвіші ознаки розглядуваного поняття. Громада — це насамперед група, яка має соціально значущу мету, спрямовану на позитивні зміни як окремого індивіда, що входить до неї, так і навколишнього світу. Наявність цієї мети, прагнення її досягти обумовлюють виникнення між членами громади різних відносин і взаємозв'язків, що мають більш-менш стійкий характер.

Таким чином, наукові та життєві уявлення про громаду мають довгу історію розвитку і широке коло аспектів вивчення. Це зумовлено надзвичайною складністю громади як соціального утворення, її різноманітністю та багатогранністю. З огляду на це дамо загальне визначення громади з точки зору сучасних суспільних наук. У широкому значенні цього слова територіальна громада — це сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей, які є мешканцями певної низової адміністративно-територіальної одиниці й взаємозалежні одне від одного. У більш вузькому сенсі місцева громада виступає структурно або генетично визначеним типом спілкування людей, що постає як певна історична цілісність або система.

Найбільш характерними ознаками громади є:

- спільність території, на якій проживають люди;
- наявність взаємодії та спілкування між членами громади;
- цілісність і сталість громади як певного єдиного цілого;
- автономність і самодостатність, самоуправління, саморегуляція, саморозвиток;
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури з усталеною системою норм, цінностей, які покладені в основу соціальних зв'язків між людьми.

Громада як форма об'єднання людей завжди представлена взаємозв'язками та взаємозалежностями, що утворюються між її членами. Разом з тим ця спільність становить системну цілісність, яка складається з єдності компонентів, що входять до її складу. Іншими словами, громада має власну структуру, що становить сукупність стійких зв'язків цієї спільності, що забезпечують її цілісність і тотожність до самої себе. Проблема визначення структурних елементів громади постає достатньо складною. Вирішення цього питання пов'язане з вибором уявлень про природу суспільства взагалі та його структуру зокрема. Не занурюючись у подробиці різних точок зору стосовно соціальної структури, вкажемо на найбільш поширені підходи до розв'язання цієї проблеми.

Одні автори (Ядов, 1990; Головаха, 2010; Platt, 2006; Парсонс, 1968) ідуть шляхом виділення в суспільстві самостійних підсистем, кожна з яких впливає на інші, одночасно зазнаючи на собі зворотні дії. У зв'язку із цим виокремлюють такі підструктури: економічну, соціальну, політичну, культурну. Ці підструктури представлені у вигляді соціальних інститутів, які є головними механізмами, що забезпечують функціонування та збереження соціальної системи. На думку Редкліфа-Брауна А. Р., «соціальна структура є організацією особис-

тостей у певних відносинах і регулюється інститутами, що являють собою встановлені зразки поведінки чи набір зразків поведінки, які належать до певної галузі соціального життя. Процес функціонування соціальної структури якраз і є соціальним життям, спільними діями та взаємодією акторів, які залучаються в соціальні відносини шляхом соціальної структури» (Radclif-Braun, 1948, с. 312).

Як бачимо, соціальні інститути, за концепцією Редкліфа-Брауна, утворюють головний зміст соціальної структури, оскільки вони встановлюють межі, варіації соціальної дії, що припиняють носити випадковий характер, адже спрямовуються та регулюються вимогами економічних, соціальних, політичних, культурних інститутів.

Інший напрямок пов'язаний із розглядом структури спільноти з точки зору соціальних процесів та явищ, що у ній відбуваються. Беручи до уваги цей показник, автори навчального посібника із соціології (Соціологія, 1995) виділяють такі елементи: соціальні дії та взаємодії; зв'язки та взаємовідносини; соціальні цінності та норми. Перелічені елементи реалізуються в різноманітних формах соціальної діяльності членів спільноти. Соціальна діяльність — це індивідуальні чи колективні дії суб'єктів, що прямо чи опосередковано впливають з інтересів суспільних груп і цінностей, що вони поділяють.

Соціальну діяльність можна розглядати в широкому й вузькому значеннях. У широкому розумінні соціальна діяльність постає як реалізація суспільних відносин, взаємодія різних соціальних спільностей та окремих осіб для вираження певних соціальних інтересів. У вузькому значенні соціальна діяльність — це методи й засоби виконання соціальних функцій певними індивідами, соціальними групами, а також засоби протидії їм.

Доктор соціологічних наук, професор Львівського державного університету Н. Черниш пропонує поєднати ці підходи, доповнюючи їх трьома рівнями системного аналізу суспільства: макрорівнем (суспільство загалом), мезорівнем (соціальні спільноти та соціальні інститути), мікрорівнем (людина) (Черниш, 2007, с. 14–15).

Відповідно до цього підходу структуру громади становить другий рівень (мезорівень), що супроводжується створенням різних соціальних інститутів. Соціальні інститути — історично обумовлені утворення, що склалися для повноцінного функціонування спільностей, завдяки якому людина входить у життя суспільства та виконує в ньому певні соціальні ролі та функції. Вперше термін «соціальний інститут» увів англійський філософ та психолог Герберт Спенсер. Він підкреслює, що соціальні інститути створюються спільноścями людей для кращої організації їх внутрішнього життя та вдосконалення стосунків між ними.

Соціальні інститути — це механізми самоорганізації спільного життя людей. Вони забезпечують перетворення асоціальної за природою людини в соціальну істоту, здатну до спільних дій. Г. Спенсер виділяє такі типи соціальних інститутів:

- домашні інститути — сім'я, шлюб, проблеми виховання;
- обрядові (церемоніальні) — покликані регулювати повсякденну поведінку людей, встановлюючи звичаї, обряди, етикет і т. д.;
- політичні — їх поява пов'язана з перенесенням внутрішньогрупових конфліктів на сферу конфліктів між групами; у становленні політичної і класової структури суспільства вирішальну роль відіграють конфлікти і війни (потреба оборони або завоювання найбільше згуртовують суспільство);
- церковні — храми, церкви, парафіяльні школи, релігійні традиції;
- професійні та промислові інститути — виникають на основі поділу праці; професійні (гільдії, цехи, професійні спілки) — консолідують групи людей за професійними заняттями; промислові — підтримують виробничу структуру суспільства. Значення суспільного виробництва зростає в міру переходу від воєнізованих суспільств до індустріальних і супроводжується підвищенням ролі трудових відносин, а пряме насильство поступається місцем внутрішньому самообмеженню (Кон, 1979, с. 414).

Цей підхід до класифікації соціальних інститутів можна використовувати для виділення структурних компонентів громади за умови конкретизації політичного інституту за рахунок введення до нього таких утворень, як місцеве самоврядування та недержавні громадські організації. При цьому місцеве самоврядування — це політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за їхньою згодою і за підтримки держави.

Громадські організації — це добровільні об'єднання громадян, що виникають унаслідок їхнього вільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.

Таким чином, якщо в складній, багаторівневій структурі громади виділити окремі елементи у вигляді соціальних інститутів, то цілком очевидно, що структурними компонентами громади постануть сім'я, місцева влада, неурядові організації, церква, релігійні конфесії, державні підприємства, які працюють на цій території, місцевий приватний бізнес.

Цікавий підхід до визначення структури громади міститься в навчально-методичному посібнику «Громади України: на шляху

відродження». Автори використовують так звану модель «серця», що складається із чотирьох елементів. «Серце» оточене трьома концентричними колами. Ось як автори описують цю структуру.

Серце посередині символізує пересічних людей, які взяли на себе обов'язок працювати разом над поліпшенням своєї громади.

Друге коло, що оточує серце, може символізувати тих людей і організацій, які працюють безпосередньо із «серцем» і волонтерськими групами, щоб стимулювати і підтримувати процеси розвитку громади. Це той рівень, на якому знаходяться працівники, лідери розвитку громади. До цього кола входять також місцеві чи обласні органи виконавчої влади, а також регіональні недержавні ресурсні центри. Їхня роль полягає у навчанні ініціативних груп та пересічних громадян на рівні «серця», а також громадських організацій шляхом надання підтримки, інформації та технічної допомоги. Їхнє призначення — підтримувати «серце», проте вони ніколи не повинні займати його місце або виконувати його роботу.

Третє коло, що оточує «серце», символізує регіональні та загальнодержавні владні й економічні структури, які можуть утворювати позитивне або негативне середовище для процесів розвитку громади через законодавство, визначення політичного курсу та через бюрократичні процеси.

Четверте коло уособлює міжнародні сили та зовнішні умови, що впливають на розвиток громадянського суспільства» (Громади, 2002, с. 38–39).

Таким чином, громада як системне соціальне утворення має свою структуру. Основоположними елементами цієї структури є діяльність найважливіших соціальних інститутів, насамперед все таких, як економіка, політика, культура, сім'я тощо, які контролюють, урегулюють і спрямовують діяльність членів громади у найважливіших сферах життєдіяльності. До соціальних явищ і процесів, що становлять громаду, належать також соціальні дії та взаємодії, соціальні відносини, соціальні цінності та норми. Структура забезпечує не лише стабільність, стійкість громади, а й її успішний розвиток.

1.2. Розвиток громади як стратегія вирішення локальних соціальних проблем

Громада як досить складне соціальне утворення, що має різноманітні соціальні зв'язки, стосунки, взаємодії, постійно зазнає змін. Ці зміни стосуються всіх складових елементів громади, всіх сфер життя людей, які проживають у ній. Спрямовану, незворотну зміну назива-

ють розвитком. У результаті розвитку виникає новий якісний стан соціального об'єкта, його складу або структури.

Весь історичний досвід розвитку суспільства свідчить про те, що в соціальному житті постійно відбуваються зміни, а отже, здійснюється і його розвиток.

Категорія «розвиток» стосовно життя громади розглядається у двох аспектах: як спосіб, шлях вирішення локальних соціальних проблем; як принцип пояснення історії суспільства.

У контексті обговорюваної в цьому розділі теми нас цікавить перший аспект — вибір підходу до вирішення соціальних проблем на місцевому рівні. Однак це завдання виявляється розв'язуваним лише в тому разі, якщо ми візьмемо до уваги другий аспект. З огляду на це розглянемо, як суспільні науки пояснюють джерела та рушійні сили розвитку суспільства.

В історії суспільствознавства є декілька напрямків дослідження цієї проблеми:

- визначення факторів розвитку (зовнішні або внутрішні);
- вивчення причин розвитку (суб'єктивні або об'єктивні);
- пояснення характеру зв'язків, що покладені в основу розвитку (причинно-наслідкові або випадкові).

Деякі дослідники, зокрема представники географічного напрямку, стверджують, що провідні чинники розвитку соціальних систем знаходяться за межами цієї системи, тобто головним джерелом розвитку є зовнішні умови існування суспільства (клімат, ґрунт, ландшафт та ін.). Справді, на ранніх етапах розвитку людства люди об'єднувалися в громади на основі родинних зв'язків. Така соціальна спільність створювалася як засіб виживання, як спосіб захисту від стихійних сил природи, диких тварин і нападів сусідніх племен. Іншими словами, люди об'єднувалися в громади, керуючись зовнішніми причинами, прагненням своє існування у ворожому й небезпечному для них світі.

Однак поступово в процесі історичного розвитку зовнішні умови як спонукальні сили розвитку все більше поступаються місцем внутрішнім, суб'єктивним чинникам людського життя, тому більшість сучасних учених вважає, що джерела розвитку суспільства загалом та окремих його спільнот потрібно шукати в самому суспільстві, в самій громаді. Проте не можна повністю виключати зовнішній (природний) стосовно суспільства фактор розвитку. Не випадково останніми роками все більше стверджується так звана «нова екологічна парадигма» на противагу домінуючій раніше соціальної парадигми. Відмінності цих парадигм наводить Яницький О. А. (Яницький, 1994) у такій таблиці:

Характеристика домінуючої та екологічної парадигм

Домінуюча соціальна парадигма	Нова екологічна парадигма
<p><i>Низька цінність природи:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • природа існує для вироблення благ; • панування людини над природою; • надання переваги економічному зростанню 	<p><i>Висока цінність природи:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • природа є цінною сама по собі; • гармонія людини і природи; • надання переваги захисту довкілля
<p><i>Співчуття лише до тих, хто поруч, і близьких</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • експлуатація людиною інших істот для задоволення своїх потреб; • байдужість до потреб інших людей; • інтерес лише до людей свого покоління 	<p><i>Співчуття як життєвий принцип стосовно до:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • інших живих істот; • інших людей; • інших поколінь
<p><i>Згода на ризик з метою досягнення багатства:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • наука, техніка, технології несуть величезне благо для людства; • швидкий розвиток атомної енергетики; • надання пріоритету добувним ресурсозатратним технологіям; • применшення значення регулювання, використання ринкових механізмів, індивідуальна відповідальність за ризик 	<p><i>Продумане планування і дії з метою уникнення ризику:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • наука, техніка, технології — не завжди благо; • «ні» — подальшому розвитку атомної енергетики; • надання пріоритету ресурсозберігаючим технологіям; • державне регулювання з метою захисту природи і людини, їх взаємна відповідальність
<p><i>Зростання без обмежень:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • природні ресурси невичерпні; • пріоритет за виробництвом і споживанням 	<p><i>Обмежене зростання:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • природні ресурси обмежені; • пріоритет за збереженням
<p><i>Збереження традиційного суспільства:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • люди по-хижацьки руйнують природу і свій організм; • ієрархія й ефективність 	<p><i>Потреба у якісно новому суспільстві:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • люди помірно використовують природу; • відкритість і співучасть
<p><i>Домінуюча соціальна програма:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • надання переваги ринку; • змагання і конкуренція; • стилі життя, які є складними і швидкозамінюваними; • праця з метою задоволення економічних потреб 	<p><i>Нова соціальна програма:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • надання переваги суспільному благу; • кооперування; • прості стилі життя; • у праці головне — задоволення нею
<p><i>Стара політика:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • експертиза; • надання переваги механізмам ринкового контролю; • відмова від прямих дій, використання існуючих соціальних інститутів; • збереження старої, «право-лівої політико-партійної системи». 	<p><i>Нова політика:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • консультації та співучасть; • надання переваги передбаченню і плануванню; • готовність до прямих дій; • нова політико-партійна структура, орієнтована на нові проблеми.

Зіставивши дві парадигми, бачимо, що не можна ні перебільшувати роль зовнішнього, природного фактора розвитку суспільства, ні ігнорувати його. Те чи інше розуміння ролі природи в соціальних змінах впливає і на зміст соціального устрою, і на політичні процеси, і на спрямованість соціальних програм.

Надзвичайно важливим є і підхід до з'ясування причин поступу людства, оскільки той чи інший погляд на цю проблему в остаточному підсумку визначає напрямок розвитку, точніше спосіб його здійснення.

Відповідно до марксистської концепції розвиток — це природно-історичний процес руху і зміни суспільно-історичних формацій. Рушійною силою розвитку є боротьба протилежностей, що виявляється в усіх сферах суспільного життя. Це насамперед боротьба між антагоністичними класами, що призводить до соціальної революції, яка є вираженням суперечностей між продуктивними силами та виробничими відносинами. Соціальна революція, з точки зору марксизму, — це не аномалія, а нормальна, закономірна форма поступального розвитку суспільства. Усі країни та народи, просуваючись у суспільному розвитку, нібито обов'язково повинні пройти через революцію.

Більшість соціологічних шкіл і напрямів негативно ставиться до соціальних революцій, які, як правило, супроводжуються грубим насильством, розрухою, зубожінням народу. Рушійну силу розвитку вчені вбачають у властивих будь-якому суспільству конфліктах і суперечностях. При цьому вони вважають, що ці соціальні конфлікти піддаються раціональному регулюванню, що призводить до «контрольованої еволюції», яка є необхідною умовою соціальної стабільності. Іншими словами, більшість учених пріоритет у розвитку суспільства віддає реформам, поступовим еволюційним змінам, його вдосконаленню.

Наступне питання, на якому необхідно зосередити увагу, розглядаючи джерела і рушійні сили розвитку, — це проблема їх об'єктивності й суб'єктивності. Принциповими на даному рівні розгляду є питання про те, чи є суспільство суб'єктною або об'єктною системою. Інакше кажучи, суспільство — це суб'єкт чи об'єкт? Традиційне розрізнення цих понять іде по лінії активності-пасивності.

Суб'єкт — це індивід чи група як джерело пізнання і перетворення дійсності; носій активності, який здійснює зміни в інших людях і в собі самому як іншому. Суб'єктність людини виявляється в її вітальності, діяльності, спілкуванні, самосвідомості. Об'єкт — це фрагмент реальності, на яку спрямована активність взаємодіючого з нею суб'єкта (Краткий, 1998).

Як бачимо, суб'єкт завжди активний, у той час як об'єкт є пасивною субстанцією. Причину активності (пасивності) суб'єкта (об'єкта) потрібно шукати в самому суб'єкті (об'єкті). На думку російських соціологів А. Бороноева, Ю. Письмак, П. Смірнова, які займаються проблемою моделювання соціологічних систем, такою внутрішньою властивістю, що робить об'єкт суб'єктом, є несамодостатність суб'єкта, тобто неможливість його тривалого існування без об'єкта. Об'єкт, навпаки, для свого існування не має потреби ні в чому. Він самодостатній. Суспільство не може існувати без споживання навколишнього середовища. І тому воно є системою суб'єктивного типу (Бова, 2003). У зв'язку з проблемою розвитку громади питання про соціальну активність її членів набуває особливої актуальності. Умовою для розвитку соціальної активності постає як комплекс усіх «факторів місця», так і такі види людської діяльності, як спілкування, пізнання, праця, громадська та інші види діяльності.

Проблема визначення характеру зв'язків, що покладені в основу соціальних змін, також не знаходить однозначного вирішення. Одні вважають, що розвиток суспільства обумовлений причинно-наслідковими зв'язками, інші стверджують, що в цьому процесі переважають випадковості.

Перший напрямок є більш поширеним, і саме його має бути покладено в основу розвитку громади. Згідно з поглядами, що стверджуються в цій концепції, громаду необхідно розглядати як систему, що складається з окремих підсистем. Кожна з підсистем перебуває в причинно-наслідковій залежності від інших. Усі ці підсистеми становлять ієрархічну структуру і знаходяться в певній субординації, підпорядкованості.

Прихильники випадкового характеру соціальних змін нечисленні, і це цілком закономірно, адже вони розглядають суспільство і будь-яку форму його організації як безструктурну сукупність особливостей або компонентів, а зміни, що відбуваються в суспільстві, пояснюють випадковими варіаціями. Цілком очевидно, що такі погляди призводять до заперечення сенсу людського життя і моральних цінностей людства.

Таким чином, розгляд теоретичних основ суспільства як цілісної системи дозволяє сформулювати висновки щодо розвитку громад:

- зовнішні умови громади як спонукальні сили розвитку сьогодні все більше поступаються місцем суб'єктивним чинникам людського життя, тому джерела розвитку громади потрібно шукати в ній самій. Громада має потенційну здатність до саморозвитку і соціальних змін, вона втілює у собі повсякденні потреби й далекосяжні інтереси людського існування;
- рушійна сила розвитку полягає у притаманних будь-якому сус-

пільству конфліктах і суперечностях. Соціальний конфлікт піддається раціональному регулюванню, що призводить до «контрольованої еволюції». Еволюційний розвиток шляхом реформ є необхідною умовою соціальної стабільності;

- спільнота — система суб'єктивного типу, тому вона є носієм соціальної активності, що проявляється у потребі членів громади змінювати або підтримувати основи своєї життєдіяльності відповідно до своїх ціннісних орієнтацій. Істинно соціальна активність полягає у спрямованості на зміну обставин життя людей і на самозміну з користю для себе та інших людей;

- громада — це система, що складається з окремих підсистем. Кожна з підсистем знаходиться в причинно-наслідковій залежності від інших. Усі ці підсистеми складають ієрархічну структуру, що перебувають у певній субординації, підпорядкованості.

Тепер доцільно звернутися до практичних аспектів розвитку громад. Найбільш повно і всебічно це питання представлене у спільній роботі учасників українсько-канадського Проекту розвитку громадянського суспільства «Громади України: на шляху відродження». Автори визначають розвиток громади таким чином: «Це особливий вид змін, що допомагає людині реалізувати свій позитивний потенціал особистості як члена родини та громади» (Громади, 2002, с. 28). У цьому визначенні підкреслюється істотний бік розвитку: спроможність членів громади до саморозвитку, до позитивної зміни себе та інших.

Далі автори уточнюють: «Отже, розвиток громади — це певний підхід до розв'язання людських потреб, що сприяє налагодженню стосунків на основі довіри, єдності та співпраці, необхідних людям для того, аби вони могли працювати разом над усвідомленням та аналізом своїх проблем і знаходити справедливі та ефективні розв'язання цих проблем» (Громади, 2002, с. 29).

Як бачимо, розвиток громади автори розглядають як стратегію вирішення соціальних проблем. Ця стратегія допомагає налагодити міжособисті стосунки на основі довіри, взаєморозуміння та співпраці.

Джерела та рушійні сили розвитку громади учасники Проекту розкривають у конкретизації таких принципів:

- люди здатні перетворювати світ. Цим принципом підкреслюється провідна роль суб'єктивного чинника у розвитку громади, що пов'язаний зі свідомою діяльністю індивіда. На перший план при цьому виходять індивідуальна свідомість та її спонукальний вплив на динамічні зміни у громаді;

- розвиток відбувається зсередини. «Доки людина не матиме бажання змінити себе саму, ніхто інший не може змінити її. Ото-

чення може лише надавати підтримку, дещо радити, але вирішальне значення у прийнятті рішення відіграє сама особа, лише вона вирішує, що для неї добре, а що ні, якою дорогою йти і що робити» (Громади, 2002, с. 85). Цей принцип також підкреслює вагоме значення суб'єктивних факторів у розвитку громади, з превалюванням чинників, пов'язаних із раціональною, вмотивованою поведінкою та діяльністю суб'єкта — людської особистості;

- взаємозв'язаність: цілісний підхід. «Говорячи про розвиток громади, будьте свідомі, що все взаємозв'язано, і по-справжньому зрозуміти окрему проблему розвитку можна лише, зважаючи на відносини, які існують між цією проблемою та іншими ділянками життя» (Громади, 2002, с. 93). Цей принцип підкреслює причинну зумовленість усіх соціальних процесів. Кожна підсистема, що входить до структури громади, існує не ізольовано, а перебуває у причинно-наслідковій залежності від інших;

- двигуном і рушієм розвитку є участь. «Лише тоді, коли людина робить свій внесок у загальну справу, тобто починає брати в ній участь, можна здійснювати процес розвитку та досягти бажаного результату» (Громади, 2002, с. 94).

Автори навчального посібника із розвитку громади, розглядаючи механізми побудови демократії шляхом розвитку громад та посилення впливу громадськості на вирішення нагальних проблем, формулюють такі принципи роботи в громаді:

- бажання змінити своє життя і готовність до відповідальності як основний принцип дій;
- позитивне мислення, гнучкість;
- збереження культурних традицій громади;
- участь як умова розвитку громади;
- розвиток партнерства;
- спільне вирішення конфліктів;
- готовність до навчання (Посібник, 2008, с. 26–28).

Отже, розгляд основних джерел і рушійних сил розвитку громади дозволяє визначити її стратегію, тобто виділити ті питання теорії й практики, що охоплюють планування та організацію розвитку громади, розроблення способів і форм розвитку, розподіл ресурсів для досягнення поставлених цілей.

1.3. Участь громадян у розвитку місцевої громади

Однією з найбільш актуальних потреб сучасного українського суспільства є сталий розвиток територіальних громад, що знахо-

дяться у малих містах і сільській місцевості. Дослідження останніх років, а також дані державної статистики свідчать про скорочення кількості сільського населення і малих міст за рахунок його міграції до великих індустріальних центрів України, а також за кордон. Основна причина такої ситуації полягає в тому, що люди не мають можливості на місцях задовольнити свої життєво важливі потреби у працевлаштуванні, отриманні медичної та соціальної допомоги, якісному навчанні та вихованні дітей і молоді, тобто в тому, що стосується їхнього благоустрою та соціалізації. Вирішенням зазначених проблем на локальному рівні займаються органи місцевого самоврядування. Разом з тим відомо, що людина, якій делеговані повноваження, ніколи не буде більш зацікавленою у правильному їх використанні, аніж пересічний громадянин. Розвиток місцевої громади та її вдосконалення — це продукт участі та роботи самих громадян. Іншими словами, ефективність вирішення місцевих проблем значно підвищується, якщо в цьому процесі беруть добровільну участь і пересічні громадяни. Зарубіжний і вітчизняний досвід свідчить про те, що без участі громадян регіональна політика перетворюється в байдуже «управління територіями».

Аналізуючи характер громадської участі у 22 країнах, Н. Кеннет і Дж. Хейко відзначають, що ця форма активності поряд із людським щастям, демократією, економічним добробутом є ключовою умовою і компонентом життєвого світу сучасної людини (Kenneth, 2008, с. 29). Останніми роками зростає інтерес до феномену участі як серед дослідників, так і серед практиків. У наукових дослідженнях феномен участі розглядається в аспекті вивчення соціальних мереж, соціального капіталу, соціальної ідентичності, проблем місцевих співтовариств, партнерства, громадянського суспільства і т. д. Осмислення нових соціальних практик привело, з одного боку, до диференціації проблематики участі, виділення окремих його видів у самостійні напрямки дослідження: вивчається політична, громадська, індивідуальна, горизонтальна, вертикальна участі, участь у житті спільноти і т. д. З іншого боку, досліджуються процеси інституціоналізації участі: розглядаються сфери, норми, правила технології реалізації участі.

У найбільш широкому сенсі участь характеризується сьогодні як «ситуативна практика», що реалізується в рамках певного територіального і соціального простору із властивими політичними, соціальними, культурними та історичними особливостями (Cornwall, 2008, с. 51).

Умовою виникнення участі є суспільний інтерес. Участь здійснюється шляхом об'єднання індивідів у спільноти різного ступеня фор-

малізації. На думку сучасних теоретиків громадянського суспільства, будучи майданчиком добровільних колективних дій, навколо спільних інтересів, цілей, цінностей, громадянське суспільство складається з подібних формалізованих і неформалізованих об'єднань та асоціацій.

У літературі зустрічаються два терміни: «громадянська участь» і «громадська участь».

Громадянська участь (civic, citizen participation) — участь осіб у різних структурах та демократичних інститутах. Айвазян А. А. досліджує феномен «громадянської участі» як дієвий аспект громадянської культури людини (Айвазян, 2001). На думку Холмської М. Р. (Холмская, 1999), під поняттям «громадянська участь» мають на увазі залучення тих, ким управляють, до управління (до обговорення та розроблення політичних, соціально-економічних, культурних програм і проектів), впливу на прийняття рішень та контроль за їх виконанням, самоуправління на «низовому» (місцевому) рівні. Під громадянською участю потрібно розуміти один із принципів громадянського суспільства, побудованого на засадах конституційної демократії. Мова йде про реальну можливість громадян публічно висловлювати свою позицію, консолідуватися з однодумцями для обміну думками, для пропаганди своїх поглядів, для надання організованого впливу на органи влади, висувати свою кандидатуру на виборах тощо. При цьому під громадянською участю розуміють найменш політизовані форми політичної участі, які передбачають не просто участь жителів, а участь саме громадян країни, тобто частини населення з активною політичною культурою.

Близьким за змістом до поняття «громадянська участь» є поняття «громадська участь». Цей термін майже не використовується сьогодні у вітчизняній політологічній літературі, проте застосовується у виданнях, які розглядають діяльність недержавних, некомерційних громадських організацій (НГО). У зарубіжній літературі це поняття набуло найбільшого поширення у виданнях, присвячених аналізу методів участі громадськості у вирішенні екологічних проблем.

Саме в одній із таких праць наведено таке визначення: громадська участь — це безперервний двоспрямований процес взаємодії між громадянами та органом влади (установою, відомством), що відповідають за прийняття рішення, і містить заходи, що сприяють повному розумінню громадськістю процесів і механізмів підготовки та прийняття рішень відповідальним відомством; повне інформування громадськості про статус та просування розроблення та впровадження проектів, планів, програм, про вироблення пріоритетів політики або

проведення оцінки; активний збір думок усіх зацікавлених громадян, відомостей про сприйняття ними цілей і завдань, а також про їхні уподобання щодо використання ресурсів та альтернативних стратегій розвитку або управління будь-якої іншої інформації, що стосується прийнятого рішення (Сунгуров).

Більшість досліджень, присвячених розкриттю феномену «участь», акцентують увагу на особливостях взаємодії спільноти й держави. Так, А. Сунгуров визначає участь як безперервний двоспрямований процес взаємодії між громадянами та органом влади (установою, відомством) (Сунгуров). Д. Гончаров та І. Гоптарева розглядають участь як інструментальну активність, за допомогою якої громадяни намагаються впливати на уряд таким чином, щоб він вживав бажаних для них заходів (Гончаров, 1996). Аналогічне трактування феномену участі зустрічається і в працях, де розглядається практика вирішення проблем у різних сферах (освіті, містобудуванні, екології тощо). При цьому взаємодія з органами влади розглядається як основний, а часто й єдиний інструмент вирішення згаданих проблем (Мезляков, 2007).

Більш широке розуміння участі маємо в американській дослідницькій літературі. Тут підкреслюється, що участь реалізується через колективну діяльність із досягнення спільного соціально значущого результату. При цьому держава, державні установи можуть поставати лише одним із суб'єктів такої взаємодії, разом із окремими індивідами, групами, громадськими об'єднаннями, недержавними організаціями та спільнотами. У розвинених суспільствах участь найчастіше проявляється в асоціативному житті й сприяє формуванню зв'язків, соціального капіталу та загальних норм між людьми, формуючи довіру і почуття ідентичності (Radclif-Braun, 1948).

Найчастіше подібні форми колективності сприймаються й інтерпретуються дослідниками як соціально конструктивні, як певне суспільне благо, але поряд зі зміцненням згуртованості й капіталу участь може сприяти соціальному розколу, а прагнення до асоційованості може послужити просуванню в тому числі й соціально радикальних цілей, наприклад неофашистських, ультра націоналістичних, сприяти створенню мафіозних кланів, стимулювати насильство (Putnam, 2000).

Однак незалежно від цілей колективна участь завжди унормована і процес вироблення норм відбувається в процесі спільної діяльності. Саме в процесі спільної діяльності створюються установи та структури, які, дозволяючи й заохочуючи участь, утворюють взаємозміцнювальну систему, що заохочує більш широку участь. Такою структурою в Україні є наприклад, центри місцевої активності (ЦМА),

які ініціюють і створюють умови для участі громадян у вирішенні локальних соціальних проблем (Абрамов, 2010).

Поняття «участь» пов'язане з поняттям «соціальна активність». Соціальна активність — це сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на вирішення завдань, що стоять перед суспільством, класом, соціальною групою в даний історичний період (Лазоренко, 1996, с. 179).

Суб'єктом соціальної активності може бути особистість, колектив, соціальна група, прошарок, клас, суспільство в цілому. Суб'єкти соціальної активності становлять соціальний ресурс місцевої громади, значущість якого важко переоцінити. У багатьох територіальних громадах для їх успішного розвитку бракує матеріальних (природних) і фінансових ресурсів, однак є величезні соціальні ресурси.

Соціальні ресурси мають низку особливостей, що відрізняють їх принципово, скажімо, від природних ресурсів. «По-перше, природні ресурси вичерпні як, наприклад, родовища корисних копалин, тоді як соціальні ресурси у відомому сенсі невичерпні. Їх використання не означає їх вичерпання, а навпаки, сприяє прогресуючій зміні, переходу суспільства на новий, більш високий рівень його розвитку. По-друге, соціальні ресурси — це не лише частково, а й цілком поновлювані ресурси. Використовуючи, наприклад, інтелектуальний або комунікативний ресурс, ми аж ніяк не зменшуємо і не знищуємо їх, а навпаки, навіть нарощуємо. Чим активніше використовуємо ці ресурси, тим більшою мірою сприяємо їхньому розвитку. По-третє, природні ресурси можна тримати в запасі й від цього вони не збільшуються і не зменшуються. Інша річ — соціальні ресурси. Їх не можна тримати про запас, адже вони починають швидко знецінюватися і деградувати» (Чабанова).

Соціальні ресурси — це продукт спільної соціальної активності населення, яку ініціює громада. Чим вищий соціальний ресурс місцевого співтовариства, тим більше можливості має у своєму розпорядженні населення для вирішення своїх нагальних проблем.

Наприклад, Центр місцевої активності застосовує широкий набір способів і методів оптимального використання соціального ресурсу, а саме:

- оперативне вивчення і стратегічне узгодження територіальних міжгрупових і внутрішньогрупових потреб та інтересів;
- демонстрацію досягнутих містом чи селом успіхів;
- підвищення авторитету людей, які беруть активну участь у вирішенні місцевих проблем;
- підвищення рівня соціальної інформованості населення;

- сприяння освіті й розвитку неформальних об'єднань і громадських організацій;
- забезпечення та поглиблення «спільності переживань»; підвищення культури спілкування у спільній діяльності (Абрамов, 2010, с. 64).

У доповіді громадської палати Російської Федерації виділені наступні такі види соціальної активності:

а) споживацька активність — скарги та прохання, спрямовані на те, щоб інші (влада, бізнес і т. п.) вирішили проблеми мешканців, у тому числі й ті, за які влада не відповідає;

б) протестна активність — виникає з бажання жителів протидіяти діям і планам влади, майже не замислюючись про альтернативні плани. Така активність розвивається у формах пікетів, мітингів, колективних скарг, перекриттів доріг, узгодженого бойкоту, виборів вулицею, мікрорайоном, протестного голосування на виборах;

в) фіктивно-демонстративна активність — використання населення як статистів для реалізації рекламних або політичних проєктів. Самостійна активність імітується за рахунок найнятих та «спланих» активістів, а також публікацій у ЗМІ, інших методів;

г) конструктивна активність — ініціативи, спроби коригування дій влади та підприємств для створення більш сприятливих умов життєдіяльності території. Партнерська взаємодія влади та населення.

Як показує практика, громаді необхідна спеціальна суспільна інституція, яка спонукає мешканців громади до прояву конструктивної активності, що завжди спрямовується на зміну ситуації з урахуванням ступеня ефективності результатів цього перетворення. У стані такої активності людина піднімається над стандартом, реалізує неординарні зусилля для досягнення суспільно значущої мети. Соціально активний громадянин здатен підніматися над рівнем вимог ситуації, ставлячи цілі, надмірні з точки зору вихідного завдання. Завдяки конструктивній активності людина долає таким чином внутрішні та зовнішні обмеження своєї діяльності.

Проте численні дослідження свідчать про низький рівень соціальної активності громадян. Особливе місце серед чинників, що обумовлюють недостатню соціальну активність населення, займають низький рівень міжособистісної довіри, громадської ініціативності та відповідальності, нерозвиненість соціальних зв'язків і взаємодій у рамках певної території — те, що в цілому характеризує ступінь самоорганізації місцевого співтовариства, його здатність самостійно налагодити взаємодію з метою забезпечення свого оптимального функціонування і розвитку. Щоб бути ефективними, будь-які перетворення, що стосуються широких верств населення, потребують без-

посереднього залучення різних людей та соціальних груп, а не лише очевидних прихильників і зацікавлених осіб. Тобто успішні зміни потребують масової підтримки, загальної зацікавленості людей у благоустрої свого міста, району, села.

Можливими шляхами підвищення локальної активності в сучасних умовах можуть стати спроби участі громадян у вирішенні проблем, пов'язаних із реструктуризацією місця проживання (прокладання доріг, водопроводів, будівництва мостів тощо), екологічних проблем (вирубки дерев, порушення зеленої зони, забруднення навколишнього середовища і т. п.), вирішення конкретних завдань (облаштування і покращення роботи шкіл, організація зон відпочинку, облаштування дитячих і спортивних майданчиків, допомога людям похилого віку, організація дозвілля, спортивних і культурних заходів тощо). Іншими словами, важливою формою прояву соціальної активності є діяльна участь членів громади у здійсненні позитивних змін як у власному житті, так і в житті людей, які їх оточують.

У сучасній науковій літературі є різні підходи до визначення феномену «участь». Подібна широта інтерпретації цього поняття передбачає якісну різноманітність його видів. Аналізуючи види участі, що зустрічаються в літературних джерелах, Скалабан І. А. систематизував їх таким чином.

За сферами участі:

- політична участь;
- громадянська участь;
- громадська участь;
- участь у житті спільноти і т. д.

За ступенем структурованості:

- структурована — неструктурована;
- інституціоналізована і неінституціоналізована;
- неформальна — формальна.

За ступенем залучення суб'єктів у процес участі:

- пасивна — активна;
- індивідуальна — колективна;
- разова — постійна (поточна).

За спрямованістю:

- вертикальна (спрямована на залучення громадян до процесу соціального управління);
- горизонтальна (спрямована на колективну діяльність в рамках асоціації або спільноти).

Щодо соціальних змін:

- спрямована на опір соціальним змінам — стимулювальна зміни.

За мотивацією:

- спрямована на задоволення власних інтересів — альтруїстична;
- безкоштовна — оплачувана.

За обраною стратегією:

- реакція у відповідь — випереджальна (Скалабан, 2011).

Цікавий підхід до класифікації видів та форм участі використовує Європейське соціальне дослідження (ESS), що проводиться в режимі моніторингу в країнах Євросоюзу (27 країн) кожні два роки починаючи з 2002–2003 рр. (Головаха, 2010).

Таблиця 1.2

Види та форми участі

Види участі	Форми участі
Традиційна (загальноприйнята) політична участь	Голосування; участь у політичних кампаніях; звернення до політичних та державних посадовців; вступ у члени; робота чи передача коштів на потреби політичних організацій; прояв інтересу до політики; обговорення політики
Нетрадиційна політична поведінка	Законні демонстрації, підпис петицій, бойкот продуктів; свідома відмова від купівлі деяких продуктів з політичних, етнічних чи екологічних переконань
Участь у діяльності громадських об'єднань	Членство, сприяння без членства, передача коштів та добровільна робота в об'єднанні
Неформальна громадська участь	Різні форми індивідуальної і групової участі в суспільному житті поза організаціями та асоціаціями
Неформальна допомога	Різнораманітні форми активної індивідуальної і групової допомоги іншим поза соціальними та благодійними об'єднаннями

Визначаючи роль участі у розвитку громади, автори посібника з розвитку громади пишуть: «Участь є початком змін. Участь є невід'ємною та необхідною складовою не лише процесу розвитку громади, а й усіх інших процесів, що відбуваються під час життєдіяльності людини. Участь для розвитку — те саме, що рух для танцю або утворення звуків для музики. Так само, як музика неможлива без звуків, а танець неможливий без руху, так і розвиток громади неможливий без участі кожної людини, яка до неї належить» (Громади, 2002, с. 95).

Рівні участі у спільній справі можуть бути різними. У «Практичному посібнику для тренерів із розвитку громади» (Практичний, 2002) автори наводять шкалу, за якою можна визначити рівень участі громадян у житті громади:

- пасивна участь — люди беруть участь у суспільній роботі вже

тим, що просто слухають виступ адміністратора, менеджера, лідера, у якому презентується будь-який проект, міститься звіт про результати проведеної членами громади роботи тощо. Пасивна участь є односторонньою, тому що думка пасивного учасника з обговорюваних питань не вислуховується;

- участь у наданні інформації. Кожен член громади має свій індивідуальний досвід життя в громаді, він є носієм цінної інформації, аналіз якої дозволить зацікавленим особам визначити найбільш актуальні потреби місцевого соціуму й шляхи вирішення. Беручи участь у різних видах опитування, анкетування як реципієнт, опитуваний опосередковано впливає на процес прийняття відповідних рішень;

- участь шляхом консультування. Члени громади іноді звертаються за консультативною допомогою до фахівців у державні або громадські організації. «Цей процес, — підкреслюють автори, — не припускає жодної їхньої думки в прийнятті рішень, а фахівці не зобов'язані використовувати думки людей» (Практичний, 2002, с. 170). Однак це все-таки участь, оскільки знання, отримані шляхом консультування, члени громади використовують для поліпшення свого життя або життя людей, що їх оточують;

- участь за матеріальні стимули. Член громади бере участь у програмі розвитку за винагороду (гроші, речі). Цей вид участі значно впливає на процеси розвитку громади: люди виконують різні види робіт, приймають відповідні рішення, однак при цьому, як правило, втрачають інтерес, якщо матеріальний стимул зникає;

- функціональна участь. Для вирішення заздалегідь передбачених завдань проекту розвитку громади ініціатори або фасилітатори створюють певні групи. Діяльність цих груп вносить безпосередні зміни в життя громади, хоча самі члени групи залежать від ініціаторів;

- участь шляхом взаємодії (інтерактивна участь). Цей рівень активності автори розкривають у такий спосіб: «Участь відбувається шляхом спільного аналізу, результатом якого стає план дії та формування нових місцевих інституцій чи зміцнення вже існуючих, які мають за мету зміни в існуючій системі» (Практичний, 2002, с. 171);

- самообілізація. Члени громади висувають власні ініціативи щодо зміни існуючої системи та укладають угоди із зовнішніми інституціями задля отримання необхідних ресурсів та технічної допомоги й зберігають контроль над їх використанням.

Використання цієї шкали дозволить людям, які взяли на себе відповідальність працювати разом над поліпшенням добробуту своєї громади, визначити, яку участь може взяти той або інший член громади в підготовці й проведенні конкретних заходів щодо розвитку гро-

мади. При цьому необхідно мати на увазі, що та сама людина залежно від ступеня зацікавленості й життєвого досвіду може виявляти різні рівні активності в різних справах. Обумовлено це, по-перше, індивідуальною своєрідністю особистості, по-друге, тим, що кожен член громади одночасно може входити до різних спільностей. Наприклад, фермер може бути одночасно представником певної сім'ї, студентом-заочником сільськогосподарської академії, парафіянином православного храму, членом громадської екологічної організації «Чисті руки». У кожній із цих спільнот він є носієм відповідної соціальної ролі й набуває своєрідного життєвого досвіду. Природно припустити, що цей фермер може бути пасивним учасником, коли в громаді обговорюються заходи, пов'язані з підготовкою святкування ювілейної дати відомого художника, який колись проживав у його місцевості.

Функціональну участь він виявить як член екологічної громадської організації під час реалізації проекту з очищення ставка. Інтерактивні дії й участь шляхом самообілізації також можуть проявитись у розробленні й у впровадженні інноваційного екологічного проекту.

Таким чином, розвиток територіальної громади багато в чому визначається рівнем участі громадян у вирішенні соціальних проблем.

Розділ 2.

Цілісність місцевого розвитку, спрямованого на громаду

2.1. Визначення специфіки «місцевого» у соціальному розвитку

Методологічні виклики теорії розвитку пов'язані як із постмодерністською спробою деконструкції гносеологічного визначення сутності поняття «розвиток», так і з постнекласичною раціональністю, що поставила під сумнів низку істотних атрибутів, відображених у цьому понятті. Це — виклик, визначений потребами зцілення розвитку, холістичного усвідомлення системного підходу до розвитку людства і стосується синергетичної парадигми, що критично ставиться до стійкості складних систем і заперечує лінійну спрямованість в істотних ознаках розвитку. Не менш важливим є дослідження базових форм відображення, цілісних образів, що визначають смислове поле інтуїтивно зрозумілого, живого відбиття розвитку як особливого виду соціальних змін. Зміст цього підрозділу має за мету дослідження обривів відповіді на ці методологічні виклики щодо визначення поняття «соціальний розвиток».

Кожна мова має специфіку смислового наповнення поняття. Так, в українській мові етимологічне значення слова «розвиток» має щонайменше два образних навантаження. У першому значенні «розвиток» пов'язується із коренем «виток», який, у свою чергу, означає: 1. Закручена частина чого-небудь виткого, звивистого, закруток. 2. Один оберт гвинтової спіральної лінії, нарізки, дротяної обмотки» (Новий, 2003). Розвиток у цьому образному значенні є вихід із циклічності, зміна усталеного, перехід на щось нове або новий виток. Проте образ відходу від циклічності необхідно відмітити для подальшого дослідження. Це власне і доводилось у спіральній лінії спрямованості розвитку як наочній характеристиці діалектичних законів «заперечення заперечення» та «взаємного переходу кількісних змін у якісні».

У другому значенні, де значенневим коренем є семантика «витік, виток», — місця, де ріка бере початок» (Новий, 2003), розвиток набуває значення «розгортання початку», відбування чогось після «якісного стрибка» (наслідку закону взаємного переходу кількісних змін у якісні), проявлення сутності та розпакування цього процесу. Нова якість як процесуальна течія визначає формування нової міри об'єкта.

Стосовно осмислення розвитку опорними в етимологічному значенні є образи, по-перше, «розривання замкненого кола якогось усталеного та циклічного процесу», чи то повсякденності, чи то, як у С. Франкла, «замкненого кола існування заради існування», по-друге, образ «розгортання з виток», генезис чогось після з'явлення, народження, якісного стрибка, розпакування потенціалу набуття нової міри.

Огурцов О.П. звертає увагу на те, що «термін «розвиток», зокрема німецьке слово *Entwicklung*, не відповідає тому змістові, який вкладається у це поняття. Справа у тому, що у нашому уявленні розвиток — це таке перетворення форм, яке завжди передбачає нововведення, прирощення, утворення нового» (Огурцов, 2011). Це істотна ознака розвитку — наявність нововведення, прирощення, утворення як розгортання нового — стосується єдності змісту та форми цілісності, проте це не єдина атрибутція розвитку.

Разом з тим необхідно враховувати, що зміст розвитку — це не лише уявлення про існуючі потенції, а й уточнення змісту категоріями «оригінальність та випадковість відкриття, інновації, творчості та інших» (Огурцов, 2011). Саме це суперечить класичному визначенню розвитку.

У вітчизняному суспільствознавстві та філософії класичним є визначення категорії «розвиток» як незворотної, спрямованої, законної зміни матеріальних та ідеальних об'єктів, тоді як звичайні

зміни характеризуються зворотністю, циклічністю, відтворюваністю. Часто зміни бувають випадковими, безсистемними, поодинокими, що свідчить про відсутність закономірності. Якщо зміни не мають спрямованого характеру, то це показник відсутності попередньо накопичених передумов. Тому такі процеси позбавлені внутрішнього взаємозв'язку, властивого саме розвитку. Іноді під розвитком розуміють якісну зміну основи існування об'єкта — перетворення світоглядної основи свідомості (Г. Гегель, І. Кант) або способу виробництва (К. Маркс) (Гавриленко, 2001).

У класичному визначенні найважливішими атрибутами розвитку є незворотність, спрямованість та закономірність зміни, які є протилежними випадковості, безсистемності. Досить часто втрачається або не акцентується увага на внутрішній детермінації взаємозв'язку протилежностей як дії закону «єдності та боротьби протилежностей» у визначенні суперечності як джерела розвитку. При цьому необхідною є сукупність атрибутивних характеристик, на що звертає увагу Юдін Є. Г. На наш погляд, не менш важливим для визначення розвитку є врахування внутрішнього взаємозв'язку та якісних змін у цьому процесі.

Так, у Є. Г. Юдіна «лише одночасна наявність усіх зазначених властивостей виділяє процес розвитку серед інших змін: зворотність змін характеризує процес і функціонування (циклічне відтворення сталої системи функцій); відсутність закономірності характерна для випадкових процесів катастрофічного типу; за відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватись, і тому процес позбавляється характерної для розвитку єдиної, внутрішньої зв'язаної лінії. У результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкта, що є зміною його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів та зв'язків» (Юдин, 1983).

Раніше наведені базові опорні образи дають усвідомлення демаркації та диференціації різних процесів. Це охоплено у наведеній цитаті Є. Г. Юдіна, однак потрібні певні уточнення. Вектор аналізу демаркації різних видів змін, які є рівнопокладеними «розвитку», спрямований на уточнення смислового предметного поля. Разом з тим кордони предметного поля потрібно уточнити. Не викликає сумніву розрізнення функціонування як циклічного відтворення активності структури або навіть відтворення системи функцій на відміну від розвитку на основі зворотності/незворотності змін.

Закономірність і незакономірність є критеріями розрізнення розвитку та випадкових змін, але розширення випадковості у бік катастрофічного типу не є доцільним, оскільки катастрофа може бути

цілком закономірним наслідком регресивного розвитку. Правильно визначається у закономірності як критерію демаркації єдина внутрішня зв'язана лінія розвитку. Однак сама ця лінія може бути висхідною — це прогресивний розвиток, крайнім етапом якого є стрибок до якісно нового стану, (наприклад, революція), або низхідною, де міра визначена кризою з подальшим якісним незворотним спрощенням та руйнуванням — катастрофою.

Випадкові зміни також не можуть бути однозначно зведені до катастрофічних, справді нещасний випадок сприймається у соціальному житті як неочікуване зчеплення факторів, але зчеплення факторів може бути й позитивним — відомим як удача, везіння, які не є очікуваними й оцінюються як несподівано бажаними. Випадкові події, що оцінюються, мають велике значення у відображенні сценарного мистецтва у понятті «перипетія» як зміні стану головних персонажів із щастя на нещастя або навпаки.

Необхідно визнати, що випадкові події у дійсності відображають суб'єктні дії з «виправлення лінії розвитку», тому випадкові події визначають суб'єктну діяльність як фактор розвитку у виборі лінії розвитку, за наявності хоч якогось шансу для цього. До того ж випадковими суб'єкти нерідко визначають неусвідомлені або детерміновані іншими суб'єктами (іншими за суб'єктністю або важливістю суб'єктами) події. Випадковість для усвідомлення з позиції того чи іншого суб'єкта відцентрована цією позицією, однак може відображати закономірність не усвідомленого суб'єктом процесу (об'єктивного, масового або прихованого від візії суб'єкта, за його горизонтом світосприйняття або іншого масштабу).

Соціальний розвиток як видове поняття стосовно родового поняття «розвиток» містить загальні ознаки феномену, що ним позначається, і має істотні особливості. Воловик В. І. серед них зазначає такі: специфіку основного фактора, що обумовлює соціальні зміни, а саме людського фактора, яким є цілеспрямована діяльність; специфіку об'єктів, що змінюються, як такі постають результати минулої діяльності людей (матеріальна і духовна культура, окремі люди, об'єднання людей, соціальні організми); залученість у соціальний розвиток наслідків спрямованих, незворотних і закономірних соціальних змін, їх осмислення і відображення у суспільній свідомості соціальних організмів. Тому, на думку автора, з якою ми солідаризуємося, «соціальний розвиток» є гранично загальним поняттям, категорією соціальної філософії для позначення відображуваних у суспільній свідомості цілеспрямованих, незворотних і закономірних змін соціальної реальності — об'єктів матеріальної і духовної культури

як об'єктивних і необхідних результатів минулої діяльності, а також поколінь людей, які здійснюють ці зміни й водночас змінюють самих себе у їхній сучасній діяльності (Воловик, 2011).

На наш погляд, будь-який соціальний розвиток — це розвиток взаємодії між людьми, визначений суб'єктною діяльністю як спрямування і, якщо потрібно, виправлення випадковості негараздів. Тому проблемна орієнтація є основною у людському розвитку, у будь-яких його проявах та видах. У цьому проявляється суб'єктна свобода вибору. Це можна визначити як закон суб'єктної визначеності спрямування соціального розвитку, за якого здійснення об'єктивних суспільних потреб відбувається у суб'єктній діяльності. Цей закон має відображення у суб'єктному вирішенні колізій як зіткнення суб'єктів у здійсненні власної діяльності. Наслідком цього закону є масштабування діяльності суб'єктів, які опиняються в управлінській підсистемі як центрі прийняття рішення про подальший розвиток, або у суспільній точці бі- або поліфуркації. Управлінська підсистема масштабує силу рішень у солідарності, об'єднанні, коли «тіло» (народні маси) охоплюється діяльністю з її цільовими ідеями.

Звідси — можливості з'явлення лідерів «мрії про волю та справедливість». Прикладами лідерів ланцюгової реакції діяльності як відображення суспільних потреб є Жанна д'Арк, Козьма Мінін та Дмитрій Пожарський, Богдан Хмельницький та інші діячі історичних подій зі значним процесом самоорганізації у розвитку.

Повертаючись до думки Є. Г. Юдіна про виникнення, трансформації та зникнення елементів і зв'язків, акцент робиться насамперед на структурних змінах. Такі зміни здійснюються під впливом різних процесів — наприклад, становлення структури (як генетичне структурування), вдосконалення функціонування (має прояв у функціональному домінуванні або у структурно-функціональній єдності), відновлення структури після пошкодження або, навпаки, деформація під впливом руйнівних факторів, руйнація віджилих нефункціональних структур та їх заміщення (наприклад, як ремесло обслуговування гужовий транспорт витіснений сферою обслуговування автомобільним транспортом тощо). Структурні зміни характеризують не лише новий якісний стан як визначення прогресивного розвитку, можливий інший стан структури, такий як деформація або руйнування. При цьому він може відображати як внутрішньо зв'язаний стан, такі реакцію на зовнішні впливи, це — «соціальна хвороба», «деформація», «адаптація», «руйнування» та «опір впливу» (з такими характеристиками, як гіпертрофія або гіпотрофія). При цьому розвиток може бути уповільненим, зупиненим, і, навпаки, прискореним і навіть вибуховим.

Трансформація, на наш погляд, відображає таку зміну форми, що вже визначена у майбутньому як перехід від одного проявленого стану об'єкта до іншого. У трансформації зовсім не заперечується зміна змісту, проте доводиться виявлення цих змін через форму. Трансформація досить часто передбачає зміну цілісності, що спостерігається, або зміну частини цілісності, яка має значний вплив на стан цілісності.

Стосовно єдності, характеристики цілісності органічної системи (тієї, що існує об'єктивно на відміну від системи як гносеологічного відображення у свідомості), розвиток відображає зміну цієї цілісності як якісно нового стану або іншого стану, такого як прогрес чи регрес. Випадкові, зовнішні деформації (як і привнесені внутрішні впливи) та трансформації міри не є закономірними для внутрішнього розвитку, вони розглядаються як «хвороби», «пошкодження», які можуть набути незворотного характеру руйнування сутності — «смерті» органічної системи. Ця органічна система закономірно визначена мірою життя та мірою смерті, що проявляється у руйнуванні її живучості, незворотній руйнації або набутті нового рівня міри життя. Таким чином, міра життя системи визначає істотні характеристики стану та її розвитку, а міра смерті — її руйнування. І це властиво як для біологічних, так і для соціальних органічних систем.

У системному аналізі виокремлюють динамічну та статичну складності (за Джозефом О'Коннором та Іоаном Макдермоттом). Разом з тим розвиток як вихід на новий якісний рівень буття визначає динамічну (багаторівневу та багатоманітну) складність на відміну від статичної, кількісно-елементної складності. Наприклад, динамічна складність розвитку людини визначає розвиток (на основі існування) до душевного та духовного надбання життєдіяльності людини. Складність як емерджентність визначає розвиток як поглиблення або сходження у розвиткові, у вирішенні соціальних та індивідуальних потреб, що закріплюється, зокрема, у соціальній інституціоналізації як структурно-функціональній визначеності та об'єктивації діяльності в цілому (О'Коннор, 2006).

Перипетії категорії «розвиток» безпосередньо пов'язані з відокремленням «прогресивного» та «регресивного» розвитку. Прогресивний розвиток розглядається як спрямований на отримання нового якісного стану органічної системи, ускладнення його у значенні не стільки статичної (збільшенні елементів), скільки динамічної складності (емерджентності), виявленні якісно нових інтегрованих властивостей, які не зводяться до властивостей елементів, що її становлять. Прогресивна ідея втрачала свій потенціал у лінійному

спрощеному вигляді як образу залізниці — прямого та зрозумілого, що став символом індустріальної модернізації. Спрощене та механістичне розуміння прогресу зробило шкоду змістові *розвитку* у цілому, оскільки спробувало доводити лише утопічну ідею статичного блага, чи то у суб'єктивному соціальному вдоволенні, чи то в об'єктивному (позитивістському, контівському вдосконаленні людської природи).

На думку О. П. Огурцова, «вивчення історії науки пов'язане зі з'ясуванням методологічних функцій категорії «прогрес», його змістом і можливостями, використанням при аналізі руху наукового знання. Поняття «прогрес» вводить ціннісну складову в аналіз розвитку, ту систему відліку, яка вважається абсолютною, пріоритетною, загальноновизнаною. Історичний прогрес розвивається суперечливо, заплутано, в історії непоодинокі випадки зигзагоподібного і навіть позаднього руху. Абстрактне уявлення про прогрес лише проєціює результат на висхідний пункт і витягує історію в одну-єдину лінію... Аналіз прогресу пов'язаний з усвідомленням історичних можливостей, багатоманітних варіантів історичного розвитку, тих, що існували, але не отримали подальшого розгортання і здійснення» (Огурцов, 2011).

Регресивний розвиток означає спрощення організації органічної системи у значенні емерджентності, перехід на якісно нижчий стан органічної системи. Це архаїзація суспільства, повертання до піратства, торгівлі людьми, кримінальних технологій (наркоторгівлі тощо), паразитування, руйнування динамічної складності життя у спрощенні минулого, навіть із новими технічними засобами та технологіями. Цей процес Умберто Еко розглядав як повернення до нового середньовіччя. До такого регресивного спрощення можна віднести олігархічно-клановий устрій у демократичному суспільстві й навіть можливість відновлення тиранії.

У логіці регресу необхідно відзначити досягнення кризи у структурній та функціональній надмірній напрузі цілісності й навіть розвиток аж до антагоністичних суперечностей, які неможливо вирішити без зруйнування системи (для органічної системи це катастрофа). Прикладами є революційні зміни як руйнування старих систем країн. Криза як гранична напруженість цілісності системи може вивести її (цілісність) на оновлення, отримання нових якостей, а може призвести до катастрофи.

Відпрацювання типології прогресивного та регресивного розвитку визначило сумнівність критерію «незворотність», оскільки спроби критеріально-лінійного дослідження як жорсткої детермінації виявили можливість зміни та переходу прогресивних тенденцій

у регресивні й навпаки. Прогрес та регрес стали розглядати у контексті флуктуацій, нестійкості, невизначеності, адже критеріями обирались окремі показники, без системної інтеграції (агрегації). Сучасні дослідження прогресу та регресу потребують емерджентних властивостей розвитку цілісності. З іншого боку, критика концептуальної значущості прогресу та регресу призвела до відмови від визначення всесвітніх історичних процесів у ствердженні локального як замкненого відокремленого від цілісності людства, актуалізації проблеми «свої — чужі», як спрощення та руйнування принципу «єдності у різноманітності».

Давньоперсидський пророк Заратустра (Зороастр) близько 3000 років тому висловив ідею про те, що «в кожному аспекті нашого життя присутніми є елементи випадковості, вибору та зумовленості. Можливо, свобода вибору все ж таки не ілюзія. Однак вибір — лише одна з трьох складових. А ось взаємодія вибору, випадку (хаотичності) та зумовленості (законів природи), справді, підносить чимало сюрпризів (Гараедаги, 2010).

Зміст поняття «розвиток» ставить проблему визначення та погодження процесів діяльності (суб'єктивної, проблемно-діяльнісної складової розвитку), випадковості (хаотичної складової розвитку), зумовленості (об'єктивної, закономірної складової), а також взаємодії, що має визначеності інтерсуб'єктивної (синхронної взаємодії суб'єктів), понадсуб'єктивної (діахронної взаємодії, наприклад, як у сталому розвитку міжпоколінної взаємодії), метасуб'єктивної взаємодії (різномасштабної взаємодії) та у холистичному (результуючому, інтегральному) процесі.

Тому механістичні, абстрактні (спрощені) концепції прогресу поступаються місцем тим концепціям, що мають погодження простору-часу та об'єктивного та суб'єктивного, тобто заперечують метафізичність та догматизм, вимагаючи діалектичного підходу. Як ще зауважував Б. М. Кедров, «діалектика — це вчення про розвиток усього, що існує, до того ж, по-перше, про розвиток, який потрібно розуміти не спрощено, не згрубіло, не збідніло як просте збільшення (зростання) або зменшення, а у всьому його багатстві та різноманітності. А по-друге, про розвиток не лише зовнішнього світу (природи та суспільства), а й наших думок, понять, пізнань, тобто не тільки одного об'єктивного, а ще відображеного цього об'єктивного у нашій голові» (Кедров, 2007). В іншому місці він також нагадує одне з головних положень діалектики — все залежить від місця, часу та умов (обставин), стверджуючи, що абстрактної істини немає, істина завжди конкретна (Кедров, 2007).

Механістична теорія прогресу «пробуксовувала», маючи абстрактний, не конкретний характер, метафізично догматизувала один критерій, а цілісність розвитку передбачала в багатоманітності єдності. Саме тому в альтернативу (або замісника) механістичного лінійного прогресивного розвитку, за аналогією з біологією, стали розглядати соціальну еволюцію (за П. Сорокіним — «соціальну генетику») як позитивно спрямовану соціальну самоорганізацію розвитку. У цьому підході особливе значення також має концепт «аутопоезиса» Умберто Р. Матурані та Франсиско Х. Вареллі).

Синергетичний виклик також поставив багато методологічних питань до усвідомлення розвитку. З одного боку, з'явилися спроби у синергетиці розглядати розвиток як порядок зменшення негентропії, з іншого боку, важко заперечувати, що якісний стрибок та динамічне ускладнення неможливі без діалектики ентропії та негентропії, порядку та хаосу, оскільки завжди віджилий порядок руйнується і формується новий. Однак з'явилися спроби абсолютизації не порядку, а хаосу. Це відома концепція «управління хаосом» Стіва Манна, що стала використовуватися у міжнародній політиці.

Викликом теорії розвитку стала теорія стратегічного управління, що відобразила зростаючу роль масштабних суб'єктів, які діють у довгостроковій перспективі задля отримання конкурентних переваг в інституційній цілісності. Провісником цієї теорії вважають П. Друкера, який заперечував лінійне, екстраполяційне прогнозування, визначаючи підвищення ролі цілісного, стратегічного управління. Не менша методологічна складність внесена підміною теорії розвитку теорією модернізації як «осучаснення», що починалася з відмови від відсталого, архаїчного, а привела до ствердження заходоцентризму. Прихованим змістом виявилось визначення центрів (суб'єктів модернізації) та периферії (тих, хто тиражує досвід або наслідує).

Ці виклики визначили таке. По-перше, потреби дослідження формування метасистеми, у якій боротьба, солідарність суб'єктів стають внутрішніми, об'єктивними процесами та суб'єктивна об'єктивізація (у формуванні світових інституцій, глобалізації сфер суспільного життя тощо), визначена глобальними властивостями та зв'язаністю життя. По-друге, розвиток як динамічне ускладнення характеризується поступовим ускладненням сфер об'єктивізації: технічної, інформаційної, віртуальної (вже обговорюється можливість інноваційної сфери, яка також емерджентно зв'язує життя). По-третє, у розвиткові загострюється суперечність між порядком та хаосом, управлінням та самоорганізацією, оскільки холистичність розвитку потребує дослідження єдності та боротьби хаосу і порядку у швидкоплинних якісних

змінах, стабільність соціальних систем знаходиться під тиском технологій (заколотів, революцій тощо). По-четверте, лінійність розвитку як абстракція руйнується конкретністю розвитку, що відображається у подіях якісних змін, залишивши поза сумнівами лише спрямованість як «вузлову лінію мір» (за Г. Гегелем) цілісності та гармонізації людства, суспільства, спільнот та людини. Підвищується значущість у розвиткові конкретного досвіду, про що переконливо пише Джеймс Скотт, визначаючи для його відображення поняття «метис», як контекстуальне та специфічне практичне знання, відмітне від «техне»-логічного та універсального (Скотт, 2005). Лінійність розвитку абсолютизує універсальний шлях розвитку, в той час як холістичність розвитку відображає єдність у конкретних якісних змінах, у їх різноманітності.

Важливими, на нашу думку, у розвитку як понятті є визначення єдності онтологічного, гносеологічного, праксеологічного, аксіологічного, холістичного аспектів. Онтологічний аспект доводить розвиток як буття людини та суспільства, об'єктивний, закономірний, незворотний характер якісних змін у житті людства. Гносеологічний аспект відображає ці об'єктивні, закономірні, незворотні, якісні зміни у житті людства у соціальному пізнанні, у суб'єктній свідомості. Практикологічний аспект відображає ці об'єктивні, закономірні, незворотні, якісні зміни у житті людства у суб'єктному, проблемно-діяльнісному характері розвитку суспільства. Аксіологічний аспект відображає ціннісне значення розвитку для людини як відображення цінностей життя (об'єктивного боку) та щастя (суб'єктивного боку) якісних змін стану суспільства, у єдності ускладнення суспільного життя та спрощення задоволення потреб, у підвищенні якості та рівня життя людей. Холістичний аспект відображає цілісність різноманітних конкретних подій якісного зростання життєдіяльності та рівня життя людини, спільноти, суспільства та людства, у якій суперечності хаосу та порядку, управління та самоорганізації визначають інтеграцію розвитку в багатогранності проявів та форм.

Визначення родових змістових ознак *соціального розвитку* дає можливість уточнити специфічні, видові характеристики місцевого розвитку.

По-перше, у *місцевому розвитку* визначена просторова демаркація — розвиток є місцевим. Місцеве визначається не стільки як фізичний простір проживання, скільки соціальний — як здійснені взаємозв'язки між людьми, їхніми родинами, соціальними групами, спільнотами, в об'єктивних та об'єктивованих взаємовідносинах, що закріплені у соціальних інститутах, інфраструктурах та умовах, у своїй цілісності.

По-друге, місцевий розвиток визначений часовою гармонізацією діяльності громади, що ґрунтується на результатах минулої діяльності поколінь (місцевій культурі), яка здійснюється у цілеспрямованих діях сучасників (соціальної взаємодії суб'єктів) та формує суб'єктність прийдешнього покоління (формування суб'єктів майбутнього).

По-третє, цілісністю, що відображає місцевий розвиток як внутрішній і необхідний, є громада. Суб'єкти діяльності громади визначають зміни матеріальної і духовної культури цілісності цієї референтної, контактної спільноти, що об'єднана єдиними умовами життя, соціальними потребами й інтересами у вирішенні нагальних потреб розвитку, якості життя людей та їхніх родин.

По-четверте, громада як цілісність постає елементом регіонального розвитку, в складі району (або міста), області (підсистемний елемент), України (суспільної цілісності), людства (метацілісності). Як структурний елемент громада тією чи іншою мірою репрезентує власний, підсистемний, суспільний та метацілісний (людський) розвиток.

Саме тому в технології «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» здійснюється у синергетичній мобілізації зусиль проекту ООН — ЄС, місцевої громади, бізнесу, районної та обласної влади у вирішенні нагальних проблем життя громади.

2.2. Зрушення модернізації у місцевому розвитку

Модернізація своїм корінним значенням відбувається з розуміння сучасності, ідеї, що рефлексує не лише в контексті модальностей часу — минуле-сьогодення-майбутнє, але в розумінні Нового часу, епохи модерну. В епоху модерну вкладався сенс розриву традиційної циклової культури середньовіччя, виходу історії в новий час розуму та освіти. Цей проект ґрунтувався на ідеалах науки як об'єктивного відображення істини, «епістеми», раціональності й прогресу, здатних змінити життя на краще. На думку Е. Гідденса, перше наближення *сучасність* позначає способи соціального життя або організації, що виникли у Європі починаючи з XVII століття й далі і вплив яких у подальшому більшою чи меншою мірою охопив увесь світ. Такий опис прив'язує сучасність до визначеного часового періоду та висхідного географічного місцезнаходження, проте залишає її основні характеристики немовби надійно схованими у якомусь «чорному ящику» (Гідденс, 2001).

Французька революція сколихнула Європу і продемонструвала не лише силу буржуазії, що долала ремесло в новій якості «техне» мануфактур, а й проявила міську домінацію у розвиткові, силу місь-

кого самоврядування — комуни, визначила військову теорію дослідження стратегії. Зміни істотних характеристик життя та його організації, пошук «епістеми» в різних предметних галузях теорії та розвитку штучної сфери «техне» у практиці — все це позначило заходи майбутнього якісного стрибка в логіці індустріалізації, розвитку великих фабрик і заводів, які змінили сенс, організацію, структуру, функції та повсякденність міста.

Багато в чому розуміння Нового часу, модерну відбувалося, якщо використовувати термінологію Г. Щедровицького, в «точках збирання (складання)», або, за Ю. Габермасом, в «організаційному ядрі» суспільства у визначеності часу.

Так, Ю. Габермас акцентував увагу, що нові структури суспільства, з точки зору раціоналізації в дослідженнях М. Вебера, створювалися за допомогою розмежування двох функціонально зв'язаних одна з одною систем, що оформилися навколо організаційного ядра капіталістичного виробництва і бюрократичного державного апарату, захоплюючи повсякденність (Хабермас, 2008).

Повсякденність при цьому формувалася в поселенському (міському, сільському) і колійному (транспортному й інфраструктурному дорожньому) просторах. Ці форми повсякденної визначеності в просторі відображаються в осілому і кочовому (міграційному) способі організації життя або її частини, вкоріненості й рухливості, відцентрованості повсякденності у проживанні й зв'язаності шляхами сполучення. У капіталістичному місті відцентрованість виникає з виробництвом, і зчеплення шляхів сполучення викликане всім циклом виробництва, обміну, розподілу і споживання.

У «Феноменології духу» Г. Гегель Новий час позначив у контексті як «час доби», протилежної минулому і відкритої майбутньому, що було підхоплено Ф. Шеллінгом і, на думку Ю. Габермаса, всесвітньо історичний процес викликав розгляд часу як ресурсу дозволу проблем, визначення сили та влади часу, гегелівського «духу часу», з подальшим розмежуванням Нового часу і нашого сучасного (Новітнього) часу (Габермас, 2008).

К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували «формаційне збирання» Нового часу — у формаційних суперечностях між продуктивними силами й виробничими відносинами, в яких боротьба класів — буржуазії та пролетаріату — має антагоністичний характер (Маркс, 1955).

Вихід — у зміні, одержавленні власності заради усупільненого суспільства для гідного життя «людини праці». «Точкою збирання» Нового часу в переході до Новітнього часу став його «справедливий державний класовий устрій».

Саме тому в радянській історіографії Велика жовтнева соціалістична революція 1917 року визначила початок Новітньої історії. У XX столітті «усуспільнення держави» ходило у спробах декількох форматів. Одна, соціалістична, — спроба поставити в центр держави інтереси пролетаріату і знищити клас експлуаторів. Однак під тиском світових воєн та інтервенцій сформувалася військово-ієрархічна бюрократія, яка, як і будь-яка бюрократія, схильна до догматизації і, отже, до насильства та свавілля.

Іншим форматом «усуспільнення» суспільства став проект націонал-соціалістичний — спроба в центр держави поставити націю з її індустріальним, домінуючим значенням. Транснаціональні німецькі корпорації опинилися під контролем жорстко-тоталітарної воєнізованої держави без зміни класового устрою суспільства, на основі ідеологічного містичного обґрунтування минулого тисячолітнього рейху. Модерн був повністю зруйнований у тотальному «усуспільненні» державою інших народів, націй і держав, у мілітаризмі фашистської Італії, нацистської Німеччини, воячини Японії. У цьому деформованому усуспільненні не лише індустріалізація стала принципом капіталістичного виробництва, а й архаїзація, рабська праця підкорених народів та індустрія смерті.

Містичний, антинауковий тунель свідомості з його індустріальним геноцидом був зруйнований імперіалістичним капіталізмом і соціалістичною тотальністю індустріалізації, а нацизм і фашизм засуджені в їх людиноненависницької сутності на Нюрнберзькому процесі.

Новий формат визначення модерну, сучасності проходив у протистоянні соціалістичної і капіталістичної систем у тенденціях боротьби за лідерство у прогресивному розвитку, що усвідомлюється в індустріальній визначеності (насамперед у валовому національному продукті й валовому продукті на душу населення), політико-державному устрої і в пошуку єдності у вирішенні глобальних проблем людства.

Сучасність визначається різними інституціональними характеристиками, що дозволяє уточнити її зміст. Цю проблему ґрунтовно досліджував Е. Гідденс.

Так, *сучасність* він визначає чотирма інституціональними комплексами:

- 1) капіталізмом, який характеризується існуванням товарного виробництва, приватною власністю на засоби виробництва, найманої працюючої номінально вільних працівників, що вимушені продавати свою робочу силу власникам засобів виробництва;

- 2) індустріалізмом, що базується на використанні неживих джерел енергії та машинної технології для масового виробництва товарів

з метою їх подальшої реалізації задля отримання прибутку;

3) національною державою як адміністративною системою капіталістичної держави, системою координованого нагляду та контролю над визначеною територією із чіткими кордонами (це раціоналізація політичних, владних та панівних технологій);

4) контролем над засобами насилля національних держав та індустріальними засобами ведення конфліктів і війн (Гидденс, 2011).

Далі Е. Гідденс пояснює розриви та динаміку зміни сучасності Динамізм сучасності походить із розділу часу та простору, і їх поєднання у формах, що допускають: точне просторово-часове «зонування» соціального життя; вивільнення соціальних систем; рефлексивне упорядкування та перегрупування соціальних відносин на основі безперервного вхідного потоку знань, що впливає на дії індивідів та груп. При цьому вивільнення розглядається як «винесення» соціальних відносин із місцевих контекстів взаємодії та їх перебудова у необмежених просторово-часових масштабах за допомогою символічних знакових (маркери яких — «політична легітимація», «гроші» та інші) та експертних систем, що цілком залежать від довіри (Гидденс, 2011).

На наш погляд, необхідно уточнити інституціональну визначеність у територіальній структурі місцевої (поселенської та колійно-інфраструктурної), організаційної та самоорганізаційної інституціалізацій.

Поступово розвиток продуктивних сил як революціонізація економічної детермінанти привів до обґрунтування інформаційного вектора розвитку. З «легкої руки» Енедзі Масуда, Збігнева Бжезинського, Елвіна Тоффлера цей вектор у постіндустріальному пошуку координат отримав визначення «інформаційного суспільства». Пошук надприбутку в економічному форматі й мобілізації мас у політичному вигляді був визначений у розвиткові інформаційного впливу на людський фактор і капітал розвитку. В економічному форматі це відбилось у розвиткові маркетингу та реклами (вивчення та формування впливу на поведінку споживачів у просуванні товарів і послуг), а також менеджеризація бізнес-управління. У політико-державному форматі інформаційний розвиток визначив розвиток пропаганди (у значенні інформаційного впливу держави), державно-політичної менеджеризації; паблік-релейшнз, зв'язків із громадськістю та просування символічного та іміджевого капіталу будь-якої форми влади. В останньому випадку просування символічного капіталу, якщо використовувати концепцію Е. Тоффлера, — влади знання, багатства й насильства (Тоффлер, 2003).

Менеджеризація, диференціація і розвиток стратегічного управління (як генералізації діяльності масштабних суб'єктів) інтегру-

вали суб'єктну діяльність інформаційного суспільства. Якісний стрибок розвитку людства в епоху Модерну став тим викликом закритої моделі розвитку соціалізму, що «прорвав» закритість і зруйнував соціалістичну систему в механізмі хаотичного реформування суспільства «прорабами перебудови». На зміну соціалістичної закритості й застою люди очікували соціально-гуманітарний розвиток та поліпшення якості життя, а отримали «кримінальну революцію» переділу державної власності.

Інформаційна сучасність із її новим розподілом праці, ускладненням власності (появою інтелектуальної власності), появою нової ідентичності суб'єктивної діяльності зіткнулася з кримінальними війнами за переділ власності, руйнуванням індустріального виробництва в безсистемному пошукові швидкого збагачення (аж до продажу індустріального обладнання за ціною металу). Істотними стали інформаційні війни в різних сферах життєдіяльності.

Сучасність у пострадянському просторі набула рис неупорядкованої складності й хаотичності, тобто мала інші характеристики, ніж стійкий західний світ (з упорядкованою складністю, такою, наприклад, як об'єднання Євросоюзу). На цьому тлі розвалу відбувся перерозподіл у світовому виробництві, в якому внутрішня неконкурентоспроможність легкої промисловості та сфери споживання разом із відкритістю дали широкий ринок для турецьких, польських та китайських товарів, що визначило динаміку їх розвитку. Замість прогресивного варіанта розвитку всі заговорили про модернізацію як синонім перемоги західного шляху розвитку та глобалізації, як єдину можливість формування світової цивілізації.

Сучасність зі звичними системами координат зазнала поразки, і пошук нових координат самовизначення країн у теоретичному плані перетворився на пошук змісту «постмодернізму», «постіндустріалізму», «постсучасності». Постмодернізм викликав деструкцію сучасної наукової раціональності й визначив наративний поворот, основними суб'єктами якого стали людина, соціальні групи й спільноти, які будучи самі джерелами інформації націлені на споживання інформаційних подій. Синкретизм постмодернізму не запропонував постнекласичну (у значенні класифікації В. С. Стюпіна) раціональність, а навпаки, заперечує її, замінивши раціональність як пошук істини деструкцією, коли маємо лише гру смислами і суб'єктний вибір інтерпретацій, свавілля різоми.

Домінація суб'єкт-суб'єктних відносин в інформаційній комунікації, на відміну від комунікації діяльній, втрачає об'єкт у заміщенні об'єктивного світу — світом віртуальним у пріоритеті *техне*

над *епістемою*, в цілості й зв'язаності інформаційними технологіями, інформаційного середовища, інтернету і віртуального простору засобів масової комунікації. Міста стали інформаційними репрезентантами ключових міжнародних виробництв транснаціональних корпорацій у рекламі, зв'язках із громадськістю (світового рівня), заміщення інтернет-технологіями розподілу, купівлі та споживання, з підвищенням значущості засобів пошти, віртуальних перекладів і торгових відносин.

Руйнується лише державна пропаганда, оскільки інтернет-самоорганізація не зацікавлена у державній інтеграції, а пропаганда завжди була інструментом мобілізації суспільства й тотальності. Пропаганда залишилася дією лише в руках держав, що борються за світове лідерство і за формування світових владних інститутів. Спостерігається домінація штучного середовища, зв'язування якого визначає якісні зміни в економічній організації праці та політичному управлінні, тобто новий етап розвитку сучасності. Одночасно тиражуються не лише продукти праці, а й ефективні фрактали організації. Відомим прикладом є «МакДональдс», який тиражує не лише продукти, а й логістику та організацію, виробництво і рекламу, синхронізуючи їх у всьому світі. За аналогією формуються й інші конкуруючі мережі.

Державі відводиться роль інституту послуг, а не інституту інтеграції суспільства, інституту насильства для розподілу податків, а не суб'єкта розвитку, проектування майбутнього. На зміну тотально-державницькій організації мас в індустріалізації вводяться смисли світових кластерів у поділі праці, мереж та альянсів, що визначають домінування самоорганізації над державним управлінням. Вертикальна організація товариства «провисає», але горизонтальна самоорганізація стає домінуючою у фрактальному тиражуванні технологій (у розвитку бенчмаркінгу, логістики, партисипативного управління та адхократичних (зібраних під проект) структур.

Розширюється стратегічне поле боротьби за конкурентні переваги, актуалізуються стратегічне управління та стратегічна розвідка у своїй сфері діяльності. У сучасності створюються нові комунікатори, що «зв'язують» різні інститути впливу: PR (зв'язки з громадськістю), прес-служба (із засобами масової інформації); IT-менеджери (адміністратори сайтів, зв'язку в інтернет-просторі); GR-менеджери («Governmentrelations», зв'язки з державною системою управління); HR-менеджери («humanresources», менеджери з персоналу, або «мисливці за професійними головами»); переговорники, модератори, медіатори, мережні маркетологи і просто «інформаційні провідники і шахраї».

Поступово емерджентність розвитку інформаційної сфери визначає якісні зміни суспільства. Наслідком цього розвитку стали «мережеві революції», що визначають мережеві та віртуальні потенціали змін й організації мас. Так, високий рівень якості життя у Лівії не врятував авторитарного закритого режиму від мережевої революції, що поширилася в Північній Африці. Як ми вже знаємо з досвіду розвалу Радянського Союзу, Югославії та соціалістичної системи загалом, на зміну державному регулюванню приходять системи насильства в боротьбі за власність, етнічні конфлікти і кримінальні революції. Боротьба входить у формат жорсткого протистояння світових гравців за власність та боротьби місцевих гравців за їхню підтримку і владу, з концентрацією релігійних, націоналістичних та інших ідеологій, з новими мережевими технологіями партизанської і терористичної війни.

Глобалізація в її економічному, владно-політичному і анклавному (територіально-міській зв'язаності) вимірах визначає якісно нові характеристики цілісності інтеграції зі зростанням механізмів самоорганізації та управління хаосом. Так, в індустріальному соціально-технологічному укладі національні держави ґрунтувалися на формуванні національного ринку в масовому виробництві і його розширенні за рахунок експорту, а виробництво і продуктивні сили забезпечувалися розвитком науки. Тепер індустріальні основи залежать від лідерства не лише в науці, а й можливості її утримувати і захищати інтелектуальну власність на міжнародній арені.

Зараз суспільства ставлять під сумнів домінанту держави у формуванні цілісності, оскільки підґрунтя обміну, розподілу, споживання та організації виробництва пов'язане з інформаційним ринком і його обслуговуванням, формуванням інформаційно-символічного капіталу, переміщенням людей (міграції і туризм) на основі символічних полів якості життя. Інформаційні наукові технології визначені анклавами інноваційно-когнітивного укладу (на думку С. Переслєгіна, С. Глазєва та ін.), якими часто є столиці в прямому і переносному значенні. У переносному значенні ми розуміємо під столицями території - лідери інновацій. Усе це підпадає під визначення «анклавної модернізації», розвиток національних центрів, тих міст, в яких концентруються фінансово-матеріальні, інтелектуальні, владні (рекрутуються еліти у владу) та інші ресурси. Одночасно існує національно-державна модернізація країн-лідерів розвитку, центрів інноваційного розвитку в цілому, здатних висувати проекти майбутнього країни і за допомогою державного інституту їх реалізувати. Ці країни стають центрами для периферії, для країн із наздоганяючою модернізацією.

Протилежною анклавній модернізації поступово стає модернізація на основі громади, що визначає базовий структурний рівень розвитку країни у контексті мережної модернізації. Якщо анклавний розвиток здійснюється у логіці національних держав, розвиток громади вводить вимір контактної суб'єктної мобілізації. У цьому контексті проект ЄС і ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду», що діє в Україні, використовує політичну легітимацію полісного типу (прямої демократії), принцип суб'єктної та фінансової співучасті у вирішенні нагальних проблем, подолання державного утримання, обмеження політизації розвитку (це є обов'язковою умовою проекту). Важливим фактором мережного місцевого розвитку є, за термінологією Е. Гідденса, вивільнення та експертне засвоєння знань та технологій. Існує залежність фінансування від засвоєння знань, контролю громади, інфраструктурного «освоєння» грошей та контролю за цим процесом. До того ж формується інший контур взаємовідносин: мета-проектне ядро (проект ЄС/ПРООН) — громада як суб'єкт-суб'єктна взаємодія, що вимагає підтримки від інституту національної держави, її занепокоєності місцевим розвитком. В іншому випадку відбувається втрата символічного соціального та політичного капіталу влади.

Разом з тим місцевий розвиток залежить не лише від внутрішньої напруги суб'єктів розвитку, а й від створення цілісних державних умов діяльності. Наприклад, є безпосередня залежність від режиму централізації та децентралізації, захищеності місцевого самоврядування від свавілля центру, що тяжіє до анклавної модернізації. Така ж сама залежність існує від державно-правової легітимації форм самоврядування.

Важливим у здійсненні проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» є його фрактальний характер як відбиття на елементарному рівні технологій самоврядування модернізаційних систем, як інноваційний вплив на внутрішні рушійні сили. Разом з тим синергійний та мережний ефекти розвитку в самоорганізації цілісності суспільства визначають коеволюційні потреби розвитку особистого, місцевого та суспільного.

Відзначимо і можливі загрози місцевого розвитку. Визначені процеси відображають збільшення хаотичності та необхідність комунікативно-погоджувальних процедур у суспільстві, підвищення життєвих та комунікативно-переговорних компетенцій. У місцевому розвитку актуалізується експертне знання у управлінні розвитком та проектами, можливості здійснення партисипативного (співчасного) та адхократичного (проектного) управління, а це загострює кадровий голод у місцевому розвитку, потребує нових форм освіти місцевих суб'єктів. Загрозою місцевого розвитку є можливість загострення від-

ношень громада — державна бюрократія, оскільки місцевий розвиток вимагає динамізму у вирішенні нагальних проблем.

Підбиваючи підсумки, зазначимо таке.

По-перше, пошук адекватних назв сучасності, таких як «постсучасність», «неопостмодернізм», не відображає майбутнього в сучасному, оскільки сучасність як даний час відображає здатність і дійсність дозволу перспективних істотних для майбутнього проблем у конкретній діяльності суб'єктів.

По-друге, емерджентність і зв'язаність сучасності вимагають гармонізації *епістем* (пошуку істини, хронотопічності сфери знання), *техне* (розвитку технологій, хронотопічності штучної сфери), і *метису* (термін введений Дж. Скоттом (Скотт, 2005) для позначення конкретного досвіду локальної практики діяльності, її циклічності й хронотопічності). Оскільки саме *метис* зараз означає «вузли збірки» *епістем* і *техне* у практиці конкретних суб'єктів, що актуалізується в горизонтальній організації (мереж, кластерів, альянсів і кластерів інновацій).

По-третє, конкретний характер «вузлів збірки» або «точок зростання» майбутнього пов'язаний із розвитком інститутів науки, освіти і «фабрик думки» (науково-дослідних центрів конкретних суб'єктів розвитку). «Фабрики думки» як новаційні центри стають простором тиражування і поширення інновацій як фракталів у зв'язаній системі.

По-четверте, специфіка модернізації в суспільстві визначає суб'єктну діяльність із формування майбутнього, а отже і специфіку прогнозування. Так, у розвинених країнах формуються комплексні системи прогнозування з метою взаємодії проектного поля різних «фабрик думки», розвиваються системи «Форсайт», інтерсуб'єктного узгодження проектів майбутнього, управління периферією через стратегічне прогнозування і керування хаосом. У країнах «наздоганяючої» модернізації, які прагнуть наздогнати стандарти європейського та південноамериканського типів, прогнозування визначене насамперед галузевим, диференціальним характером, у спробах «імітації» та інноваційного розвитку як тиражування вже «минулого» новаційного досвіду розвинених країн. Тут потрібно нагадати слова В. Г. Федотової «глобалізація виявилася протилежною модернізації, бо наздогнати й імітувати — означає прирікати себе на прогресуюче відставання» (Федотова, 2002). У країнах кризи або навіть архаїзації зростає потреба синергетичного прогнозування як проектів будівництва сталого для цілісності суспільства розвитку і технологій локалізації руйнівного хаосу.

По-п'яте, місцевий розвиток, спрямований на громаду, стає альтернативною (анклавному формату) «точкою збірки» модернізації у фор-

муванні прямої довіри в маркерах «управлінської» та «фінансової» вимірностей суб'єктної діяльності. Елементно-структурний характер розвитку громади у цілісності суспільства визначає можливості глобалізаційної трансформації у впливі інформаційно-комунікативних та знаннево-експертних системах вивільнення від тотального тиску інерційно-бюрократичної системи держави. У місцевому розвитку, спрямованому на громаду, відбувається погодження *епістем*, *техне* та *метису*. Домінуванням *метису* в погодженні з іншими форматами розвитку дозволяє використовувати конкретний місцевий досвід розвитку та спрямовувати його на подолання відчуженості абстрактного реформування.

2.3. Комбінаторно-системний підхід дослідження місцевого розвитку, орієнтованого на громаду

Необхідність системного підходу до місцевого розвитку визначений системною специфікою цілісності громади. По-перше, вона є цілісною спільнотою, що розвивається у просторово-часовій визначеності як відмежованості від зовнішнього середовища. По-друге, щільність внутрішніх зв'язків громади є важливішою, ніж із зовнішнім середовищем. По-третє, істотною є емерджентність громади, властивості громади не зводяться до властивостей окремих її індивідів. По-четверте, міжособистісні зв'язки членів громади мають особливий характер цілісності й великий вимір. Проблема застосування системного підходу визначена, з одного боку, нестачею комбінаторних досліджень у системному підході, з іншого боку, потребами врахування місцевої специфіки цілісності громади.

Не випадково, як відмічає Ю. М. Плотинський, поняття «система», що походить від грецької мови, має латинський еквівалент «композиція». Стосовно системи громада як цілісність громадян є протилежною індивідуальній фрагментованості мешканців.

Рубаник Ю. Т. відмічає, що для розуміння системного підходу його необхідно розглядати разом із іншими можливими шляхами осягнення явищ. Ось як він це інтерпретує: «За допомогою концепції діалектичної тріади Гегеля пізнання сутності цілого можна представити як послідовність засобів, що змінюють одне одного, трьох рівнів знання про нього. Перший рівень (теза) відповідає інтуїтивному, тому, що спирається на живий досвід, цілісному розумінню об'єкта. На використання цього підходу спирається вікова мудрість Сходу... Цей підхід може бути дієвим. Але успіх тут є важко передбачуваним, він цілком залежить від здібностей, таланту окремої людини. Ана-

літичний підхід, що розчленовує ціле, відбувається як заперечення (антитеза) інтуїтивного методу пізнання і є досягненням доби Просвітництва. Пригадаємо слова Декарта: «Немає такої проблеми, яку я не міг би вирішити. Якщо раптом не в змозі з нею впоратися, то розбиваю її навпіл, намагаюся вирішити окремо кожен частину. А якщо якась із них все ж таки не піддається вирішенню, я її ділю і так далі». Який оптимізм, яка віра у силу Наукового Методу! У межах аналітичного підходу ми пильно вдивляємося в будову об'єкта, який нас цікавить, розділяємо його для того щоб зрозуміти структуру й особливості окремих частин, а потім через них пояснити властивості цілого» (Рубаник, 2006).

Рубаник Ю. Т. визначає загрози аналітичного підходу. Щоразу, коли ми розсікаємо ціле на частини, «з поля зору зникають зв'язки між цими частинами. А якщо вони істотні для розуміння закономірностей формування властивостей, які нас цікавлять, виникнення проблеми, що турбує нас? Тоді наше розуміння неминуче буде неповним, а то й просто хибним, уявним, а наші рекомендації – суперечливими або навіть шкідливими! Системний підхід до розуміння об'єкта можна розглядати як синтез інтуїтивного та аналітичного методів. Він заперече спробу зведення властивостей цілого до властивостей його частин, однак запозичує в аналітичного підходу цікавість до внутрішньої структури об'єкта. На перше місце висувається сукупність системних властивостей цілого, які, як правило, не притаманні елементам системи, що її становлять, розглянутим окремо. Такий підхід концентрує увагу на тих взаємодіях, що стають причиною виникнення системних властивостей» (Рубаник, 2006).

Різниця системного та аналітичного підходів, на думку Джозефа О'Коннора та Іоана Макдермотта пов'язана насамперед із емерджентністю: «Системи володіють емерджентними, або виниклими властивостями, яких немає у жодній з її частин. Розібравши систему на частини та проаналізувавши кожен з них, ви не зможете передбачити властивості цілісної системи. Розділивши систему на компоненти, ви ніколи не знайдете її істотних властивостей. Вони мають прояви лише внаслідок дії цілісної системи. Єдина можливість дізнатися, що вони становлять собою, полягає у тому, щоб примусити систему працювати. Чудова особливість емерджентних властивостей полягає у тому, що для їх використання немає потреби зрозуміти, як саме система забезпечує їх появу» (О'Коннор, 2006).

Емерджентність, на думку цих авторів, дзеркально відбивається у тому, що оскільки властивості системи притаманні лише їй самій, то вони зникають, якщо систему розділяють на частини. Тому, коли

ми розбираємо цілісність для того, щоб дізнатися, як цілісність працювала, здійснюється аналіз, за допомогою якого ми отримуємо знання. Таким чином у синтезі, — створенні цілого з частин – ми знаходимо розуміння. Тому в системі існує два типа складності: складність деталізації, що полягає у великій кількості розглянутих елементів, та динамічна складність, що виникає у тих випадках, коли елементи можуть вступати між собою у різні відносини, можуть бути поєднанні безліччю способів (О'Коннор, 2006).

Із цими положеннями, на нашу думку, необхідно солідаризуватись, оскільки моделювання у фазі аналітики спрямовані лише на структурно-функціональну визначеність – співвідношення статички та динаміки функціонування складових. Наступним кроком після аналізу комбінаторики потребує дослідження динамічної складності та емерджентності. Саме потреби дослідження динамічної складності є фундаментальними для розгляду розвитку громади як цілісності.

Однак необхідна єдність аналізу та синтезу, аналітики та комбінаторики, оскільки, якщо відбувається збій у внутрішньому устрої системи, система може втрачати свої емерджентні властивості. Якщо суспільство втрачає внутрішню узгодженість у процесі розвитку, то може «застигнути» у боротьбі різних сил заради власного майбутнього, відтак відбувається лише «механізм смуту», про який писав ще Ю. Лотман. Тому в системному аналізі необхідні й аналітика, для того щоб з'ясувати потенціал системи, її функціональні можливості, а іноді виправити (або «вилікувати», «зцілити») цілісність, і комбінаторика, щоб визначити розвиток цілісності, а не лише її окремих елементів та підсистем у здійсненні її емерджентних властивостей.

Тому першою стадією (і в цьому необхідно погодитись із Ю. Т. Рубаником) відносно цілісності є набуття «живого досвіду» спостерегання системи – як отримання цілісного образу, його осмислення та інтуїтивного визначення (як самодобудови осмисленого в образну цілісність).

Друга стадія – це, власне, системне дослідження як діалектична єдність аналізу та синтезу, аналітики (декомпозиції) та комбінаторики. Так, наприклад, комп'ютер може дати збій як на рівні емерджентних функцій – програмного забезпечення, так і на рівні внутрішньої будови – працюючих підсистем. Нерозумно та не виправдано абсолютизувати лише один процес моделювання, аналітику чи комбінаторику, іноді достатньо використовувати лише один із цих процесів відповідно до мети, що стоїть перед дослідником.

Аналітичний процес дослідження системи детально розглянутий О. М. Данчулом: «Будемо розрізняти зовнішні уявлення, коли складна активна система описується за допомогою зовнішніх по відношенню

до неї атрибутів надсистеми, до якої вона входить, і внутрішні уявлення, коли складна активна система розглядається як така, що складається з деяких одиниць або принаймні описується без залучення зовнішніх атрибутів. У будь-якому аспекті опису складної активної системи можна виділити зовнішнє й внутрішнє уявлення. Складна активна система характеризується різними групами властивостей, пов'язаними між собою». З різноманіття уявлень, що враховують різні комбінації й інтерпретації властивостей системи, виділимо базовий конфігуратор, що містить три основні види уявлення:

- 1) функціональне (Ф-уявлення);
- 2) морфологічне (М-уявлення);
- 3) процесуальне (П-уявлення) (Исследование, 2009).

На наш погляд, недоцільним є виділення окремо процесуального уявлення (оскільки функціонування теж є процесуальним уявленням), мова швидше за все йде про уявлення розвитку. На це звертали увагу у своїй систематизації соціальних досліджень П. О. Сорокін та економічних досліджень М. Д. Кондратьєв. Соціогенетика як напрям дослідження ґрунтується на положеннях про склад теоретичної соціології П. О. Сорокіна (соціальної аналітики, яка досліджує соціальну анатомію та морфологію, соціальної механіки, що спрямована на соціальні сили та процеси, та соціальну генетику, теорію еволюції суспільного життя) та поділ номографічної економічної теорії М. Д. Кондратьєва (статика, динаміка та генетика) (Яковец, 1993).

Беручи до уваги можливість конфігурування об'єкта-оригіналу у різних ситуаціях та проблемах, необхідно все ж таки зупинитися на найбільш складній ситуації – здійсненні системних процесів, до яких, власне, і віднесений місцевий розвиток, орієнтований на громаду. Системне дослідження цього процесу, на нашу думку, складається із 4 стадій та 9 етапів. Охарактеризуємо їх у доведенні послідовності та логічності саме такої цілісності пізнавальної методики. У комбінаторно-системному підході з'ясуємо схожість та відмінність із підходом М. С. Кагана і О. М. Данчула та уточнимо специфіку системного підходу стосовно місцевого розвитку, орієнтованого на громаду.

I. Предметне дослідження (М. С. Каган), або морфологічне уявлення (О. М. Данчул) має 3 етапи.

Перший етап системного дослідження полягає у визначенні елементного складу соціальних процесів за критерієм цілісності. Тут виділяють декілька типів елементів-соціальних систем: індивід; родина; група; організація (фірма, підприємство, установа і т. д.); соціальний інститут (право, освіта, релігія і т. д.); територіальна спільність (село, місто, область, держава); світове співтовариство (світова система),

які розглядаються у сукупності взаємодій між ними в обмеженні простору та часу, а також у логічній послідовності їх взаємодії у політичній події або ситуації.

На першому етапі найбільш складним є визначення дієвих та потенційних суб'єктів розвитку громади, лідерів, їх сімей, друзів, колег; зв'язків масштабування сил розвитку — згоди та довіри у векторі руху. Тому перший етап потребує ресурсу часу усвідомлення єдиних проблем цілісності громади.

Другий етап полягає у визначенні компонентного складу структурування місцевого розвитку. На цьому етапі визначаються підсистеми (стосовно громади у розширеному уявленні — це інституційно-організаційна, науково-освітня, нормативно-регламентуюча, комунікативна, управлінсько-перетворювальна, безпеки, економічно-фінансова) та їх потенціал (доцільно визначити інституційно-організаційний, запасений та мобілізований інститутом або організацією, інтелектуальний, регламентно-обмежувальний та спрямовуючий, комунікативно-інформаційний та управлінський, захисний та фінансовий потенціали підсистем). На місцевому рівні відбувається визначення комунікативної, управлінсько-організаційної, економічно-фінансової підсистем. Освітньо-експертну підструктуру визначають координатори проекту, як і можливості нормативно-регламентуючої підсистеми та загрози цілісності (підсистема безпеки єдності громади).

Третій етап дослідження предметного аспекту системи вивчає «профіль структури», взаємозв'язаність елементів та компонентів у структурі конкретного суспільства. У дослідженні місцевого розвитку це визначено дослідженням їх масштабності та рівня (на мета-, макро-, мезо-, мікрорівнях), переваги внутрішніх та зовнішніх процесів, спрямованості й оформленості структури (її формату). На цьому етапі з'ясовуються зв'язки структури громади із районними та обласними структурами влади, місцевим бізнесом (власниками засобів виробництва), місцевими інститутами освіти, медицини, пошти тощо, визначається профіль правової формалізації самоврядування громади, системи контролю використання фінансового ресурсу у вирішенні нагальної проблеми громади.

II. Функціональне дослідження (М. С. Каган), або функціональне уявлення (О. М. Данчул) має відбутися у двох етапах.

Відповідно до цього функціональний аспект системного аналізу має два етапи.

Четвертий етап системного аналізу полягає у дослідженні підвалин системи, розкритті механізму її внутрішнього функціонування, вза-

ємодії її елементів. На цьому етапі центральним є дослідження підсистемної функціональної характеристики, яка може бути у нормі, гіпофункції та гіперфункції. На цьому етапі визначаються елементний, компонентний та органічний стани, зміни та патології функціонування структури, її функціональні або органічні зміни громади. Визначається норма, а також шляхи її досягнення. Якщо домінує гіпофункція, тобто бездіяльність громади, то визначаються засоби мотивування активності, мобілізація енергії громади на вирішення нагальної проблеми цілісності. Навпаки, якщо переважає гіперфункція — домінування окремих суб'єктів, їхніх приватних інтересів над цілісними, визначається можливість погодження інтересів або обмеження приватних інтересів цілісними.

П'ятий етап системного аналізу полягає у дослідженні навколишнього світу, що оточує систему, її реального середовища, у взаємодії з яким відбувається зовнішнє функціонування системи. Саме на цьому етапі визначаються спрямованість, специфіка, дисфункціональність та деформації функціонування місцевого розвитку в мезо- (районному та обласному), макро- (суспільному) та мета- (єдності із загальнолюдьським, прав людини) рівнях цілого. На цьому етапі досліджуються, по-перше, цілісні суперечності між соціальною більшістю та суспільною цілісністю, між громадянським суспільством та державою, між соціальним партнерством та патерналізмом, між соціальними інноваціями та опором, як у здійсненні емерджентної функції громади в інтеграції суспільства; по-друге, цілісність функціонування топіки або архітекτονіки громади як суперечності індивідуального та колективного життєустрою, узгодженості у цілісності економічної, політичної, соціальної, культурної, технологічної та інших сфер суспільства на рівні громади (з обмеженням політизації), у взаємодії суб'єктів, які впливають на розвиток цих сфер; по-третє, суперечності між управлінням та самоорганізацією, між управлінським впливом та зворотним зв'язком, інформаційною забезпеченістю та прийняттям рішення — публічністю самоврядування громади.

III. Історична площина системного дослідження, за визначенням М. С. Кагана, або, за не дуже вдалим визначенням О. М. Данчула, – у процесуальному уявленні (у якому він окремо виділяє Р-уявлення – «уявлення розвитку») досліджуються генетичний та прогностичний вектори аналізу. На наш погляд, цю площину дослідження доцільно визначити як перспективний напрям, оскільки у генетичному аналізі досліджується генетичний процес становлення та життєдіяльності системи, а у прогностичному аналізі з'ясовуються можливості життєдіяльності системи у майбутньому.

Шостий етап системного аналізу полягає у генетичному дослідженні походження даної громади, процесу її формування та її подальшої долі, аж до того часу, поки спостерігач не зробить її предметом вивчення.

Як влучно підкреслюють Джозеф О'Коннор та Іан Макдермотт, у системному аналізі важливим є дослідження складності, проте не деталізованої (як виділення безлічі фрагментів), а динамічної складності безлічі різноманітних відносин (О'Коннор, 2006).

Динамічна складність потребує відповідної методології дослідження, що визначає як етап генетичного, соціально-еволюційного аналізу, так і прогностичного підходу. У сучасних дослідженнях методологія генетичного дослідження системи розвивається у підходах соціогенетики та синергетики, які доповнюють одна одну, однак акцентують увагу на різних аспектах розвитку складних систем.

Розвиваючи напрям соціогенетики, Ю. В. Яковець визначає місце соціогенетики. Статика дає можливість зрозуміти будову, анатомію та морфологію об'єкта, що досліджується, складну систему його внутрішніх зв'язків та пропорцій. Динаміка дозволяє виявляти, оцінювати та вимірювати тенденції нерівномірного, хвилеподібного, циклічного розвитку об'єкта, передбачати періоди кризи та переворотів, впливати на їх хід та наслідки. Однак лише за допомогою генетики дослідник з'ясовує внутрішній механізм, закономірності розвитку, може виділити інваріантне ядро, що виражає суть об'єкта, який вивчається, оцінити його зміст і перспективи періодично виникаючих кластерів мутацій, відбирає ті з них, які увійдуть до складу генотипу суспільної системи, що збагачується (Яковець, 1993).

У цьому ранньому підході виникала проблема розрізнення динаміки та розвитку, тому що динаміка є характеристикою розвитку, а розвиток є динамікою, що призводить до змін істотних характеристик та відносин. Розвиток цієї концепції призвів до акцентування уваги передусім на теорії передбачення та вченні про цикли, кризи та інновації М. Кондратьєва, а також на цивілізаційному підході й вченні про соціокультурну динаміку П. Сорокіна, що спрямовані на подолання однобічного економізму, врахування у динаміці всіх елементів структури цивілізації, її генотипу: соціодемографічного, природно-екологічного, інноваційно-технологічного, економічного, державно-політичного та соціокультурного (Кузык, 2008).

Пізніше на основі цього методологічного положення сформувалася російська школа інтегрального макроекономічного прогнозування (Ю. В. Яковець, Б. М. Кузык, В. І. Кушлін та інші), що була збагачена підходом «балансового методу аналізу та макропрогнозування Василя

Леонтьєва, який визначав жорсткі вимоги до збалансування запропонованих сценаріїв майбутнього соціально-економічного розвитку» (Кузык, 2008), «теорією ноосфери та вченням про раціональну коеволюцію суспільства та природи Володимира Вернадського та Микити Моїсєєва, що дозволяє подолати розгорнуту глобальну енерго-екологічну кризу та забезпечити стійкий розвиток з урахуванням інтересів як сучасного, так і майбутніх поколінь (Кузык, 2008).

Важливим для системного підходу до прогнозування мікропроцесів (у нашому випадку це розвиток громади) є визначення їх послідовності: генетичний (пошуковий) підхід, що аналізує передісторію розвитку об'єкта (макроекономічної системи), фіксує його основоположні фактори, визначає особливості його розвитку, виводить стійкі тенденції та закономірності, і на цьому ґрунті вибудовуються гіпотези та висновки стосовно прогнозованого об'єкта у майбутньому. Іншими словами, визначаються потенціал знань та технологій, закони розвитку. Нормативний (телеологічний) прогноз відображає можливість і необхідність цілеспрямованого впливу на прогнозовані макроекономічні процеси на основі розуміння потреб суспільства, висунутих цілей та ресурсної бази. На цій підставі розробляються сценарії та варіанти стратегічних рішень і визначаються концепції, стратегії, плани, програми (Кузык, 2008). За цього сценарію розглядається гіпотетична послідовність подій, що показує, як із існуючої або будь-якої заданої ситуації може розгортатись крок за кроком майбутній стан об'єкта, що цікавить розробника (Кузык, 2008).

Усе це дозволило виявити послідовність прогнозування від пошукового до нормативного прогнозування, від сценарування як пошуку альтернатив до концепцій, програм, стратегій, планів. Ця теорія значно наблизилася і стала використовувати здобутки синергетики у значенні когерентного розвитку, коеволюції, відкритості та нелінійності розвитку. У місцевому розвитку основною проблемою є коеволюція, спільний розвиток різних поколінь, оскільки саме передача суб'єктності громади у «руки наступного покоління» є проблемою у контурах міграції молодого покоління до анклавної модернізації (до обласних центри або столиці).

Виникнення синергетики пов'язують із 1969 роком, коли німецький фізик Г. Хакен став використовувати термін «синергетика» у своєму курсі з теорії лазерного випромінювання, який він читав в університеті м. Штутгарт. Це поняття було побудоване на основі грецького поняття «синергія» – співпраця, погоджена дія, співучасть. Не менш значущий внесок у розвиток синергетики зроблений І. Р. Пригожиним, І. Стенгерс, У. Матураною, Ф. Варелою та іншими.

Як визначають О. М. Князева та С. П. Курдюмов, посилення інформаційних потоків у суспільстві є аналогом дифузних, дисипативних елементів порівняно з організуючою основою (роботою нелінійних джерел) в еволюції складних систем. Це призводить до зменшення швидкості зростання за збереження основних системних властивостей. Людство частково повертається у минуле. Тому синергетика відіграє роль світоглядного орієнтира як загальна теорія самоорганізації та складності. Термін «синергетика» «використовується як якийсь парасолоподібний термін, що охоплює різні підходи до розуміння принципів коеволюції та самоорганізації складноорганізованих систем різного роду. Ці підходи розвиваються у низці наукових шкіл Росії та Заходу. Загальна спрямованість цих досліджень може бути висловлена ключовими словами: еволюція, коеволюція, самоорганізація, складні системи, хаос, нелінійність, нестабільність, відкритість, стійкий розвиток (sustainable development)» (Князева, 2002).

Російська синергетична школа представлена працями В. О. Белавіна, С. П. Капіци, С. П. Курдюмова, О. А. Самарського, О. М. Князевої, Г. Г. Малінецького, А. П. Назаретяна та інших.

Синергетика відкриває принципи складання синергетичного цілого із частин, формування складних структур із відносно простих, стійкого спільного розвитку, коеволюції систем (Алюшин, 2008). Необ'єднані структури існують, не відчуваючи одна одну, у різних темпосвітах. Під час формування складних структур основним є процес когерентності – погодження темпів структур засобами дифузних, дисипативних процесів як прояв макроскопічного хаосу, – відбувається синхронізація темпу їхньої еволюції у момент загострення, що визначає специфіку еволюції структур нелінійного світу (Алюшин, 2008).

З Установчого з'їзду, який відбувся в Києві 28 травня 2002 р., діє Українське синергетичне товариство. У цьому товаристві активно працюють та розвивають синергетичне мислення І. С. Добронравова, М. А. Ожеван, Л. С. Горбунова, В. С. Лутай, Л. Д. Бевзенко, Н. В. Кочубей, синергетичну парадигму розвивають В. П. Андрущенко, В. П. Бех, В. Г. Воронкова, І. М. Предборська, А. С. Лобанова, С. Л. Катаєв та інші.

Сьомий етап системного аналізу – прогностичний — пов'язаний із розглядом перспектив подальшого розвитку системи, її можливого, передбачуваного, науково досліджуваного майбутнього, її очікуваної поведінки.

Концептуальна цілісність та складність повинні відповідати цілісності та складності об'єкта пізнання. Для вдосконалення соціально-економічного та управлінсько-організаційних процесів у сценарії

з'ясовується домінація нагальних перспективних проблем громади, вирішення яких визначає інституційний та інфраструктурний характер, дозволяє поліпшувати життя громади, її функціонування. На цьому етапі підвищується значущість професійної компетентності суб'єктів розвитку громади, їхньої здатності засвоювати нові знання, а координаторів проекту — організовувати умови їх засвоєння.

На сьомому етапі, по суті, визначається пошуковий прогноз, що потребує подальшого дослідження суб'єктної визначеності стосовно динаміки та розвитку системного об'єкта. Тому цілком обґрунтовано доведеною є необхідність орієнтуючого діяльність нормативного прогнозу та прогнозу діяльності суб'єкта щодо вирішення суспільних проблем дослідження життєдіяльності громади. На цьому етапі здійснюється єдність пошукового та нормативного прогнозування і навіть подальшого сценарування – як визначення альтернатив та концептуалізації, визначення стратегій, планів, проектів – за допомогою методів Форсайта та стратегічного планування місцевого розвитку.

IV. Діяльнісну площину системного дослідження визначають такі етапи.

Восьмий етап системного аналізу – соціально-технологічний, пов'язаний з об'єктивуванням суб'єктної діяльності у використанні моделі системи, у визначенні суб'єктного відношення до об'єкта у діяльності. На цьому етапі після визначення пошукового та нормативного прогнозів з'ясовуються альтернативи та можливості розвитку об'єкта управління під впливом діяльності соціальних суб'єктів, здійснюється сценарування альтернатив, вибір однієї з яких знаходиться під впливом керованих факторів майбутнього.

Тут відбувається діагностика стану системи як об'єкта управління, проектування майбутнього, планування та програмування суб'єктної діяльності громади щодо вирішення управлінської проблеми та досягнення бажаного проекту майбутнього, просування до якого у цілеспрямованій діяльності потребує контролю-моніторингу задля корекції відхилень від очікуваного результату.

Дев'ятий етап системного аналізу визначається як інтерсуб'єктна взаємодія у єдності процесів управління та самоорганізації. На цьому етапі здійснюється орієнтація суб'єктів у єдності конкурування та солідаризації, концентрації та втрати ресурсів діяльності, у єдності інновацій та опору, протистояння та об'єднання суб'єктів. Ці процеси відбуваються у комунікативних відносинах – виникненні, отриманні, передачі, обробці та зберіганні інформації. У моделюванні майбутнього це відбувається ще й у трансляції соціальних технологій. Формуються межі та правила гри у регламентно-нормативному

організаційному процесі. Визначаються можливості такого процесу, як прийняття рішень, спрямоване на орієнтацію діяльності суб'єктів у скороченні або навіть подоланні невизначеності в організаційних та самоорганізаційних процесах.

Важливим для вирішення проблем діяльності у визначенні майбутнього в інтерсуб'єктній взаємодії є стратегування діяльності, тому ефективність щодо майбутнього довели методики Форсайта, Фароуту, стратегічного управління як взаємодії цілісності з навколишнім конкурентним середовищем.

Розділ 3. Соціетальний капітал місцевого розвитку

3.1. Соціальний і соціетальний капітал розвитку громади

Поняття соціетального капіталу конвенційно стало вживатися в другій половині ХХ століття, але зміст цього поняття аналізувався філософами ще в латентний період становлення його предметного поля. Дослідження етимології поняття «соціетальний капітал» здійснюється у визначенні його родових та видових характеристик, смислових аспектів, що відображають його сутність. Упорядники словника сучасної англійської мови Лонгман трактують поняття «соціетальний» «як той, що належить до певного суспільства: соціетальні відносини (societal attitudes)». Соціетальний є тим, що належить суспільству. Соціальне розглядається через соціетальні сили (societal forces) (Longman, 2003).

У цьому визначенні поняття «соціетальний» характеризує цілісність суспільства як сукупність його соціальних інститутів. Отже, в цьому підході переважає холистичний смисл, тобто визнання цілісного у поєднанні складових як взаємозв'язку загального, особливого та одиничного.

У зазначеному аспекті суспільство означає все людство з моменту виникнення і до сучасного його стану. Суспільство як цілісна система, «топіка» (за визначенням Л. Альтюссера), складається з таких підсистем: економічної, соціальної, політичної, культурно-духовної. Щоб відрізнити підсистеми від суспільства як загальної цілісності, введено поняття «соціетальне».

Відповідно до Оксфордського словника і тезаріус *соціетальний* (societal) є характеристикою суспільства (society), що розкривається через поняття «суспільний» (public) і застосовується поряд із такими

поняттями, як «спільнотний», «спільний», «суспільство», «колективний», «всезагальний», «народний», «державний», «громадянський», «міський» (The Oxford, 1995).

Системна цілісність спільнот та суспільства знаходилась у центрі уваги Т. Парсонса, який досліджував феномен «соціальної спільноти». Соціетальна спільнота — ядро всієї соціальної системи — це система чи сукупність колективів, організованих та упорядкованих на основі єдиних нормативних зразків. Узагальненим засобом взаємообміну між людьми тут визнають «вплив» і «солідарність», «ціннісні якості», а не «гроші» та «владу» (Парсонс, 1998).

Автор визначення значно обмежує сутність поняття «соціетальне», визначаючи соціальну систему як сукупність колективів, у той час як у соціетальному відображенні не лише взаємовідносини колективів, а й відносини особистість — колектив, колектив — суспільство, особистість — суспільство. Усі ці відносини відбуваються в соціальній, економічній, політичній, духовній сферах суспільства. У цій концепції важливим є її аксіологічний характер, тобто основою формування і функціонування єдиної системи є цінності, нормативні зразки як умови існування соціетальної спільноти. У такому підході абсолютизується роль неекономічних чинників у соціальній взаємодії людей.

Соціально-психологічний підхід упроваджує О. А. Донченко, яка визначає поняття «соціетальне» в інтерпретативній моделі феномену соціетальної психіки. «Соціетальна психіка — це субстанція життя соціуму, що передається із покоління в покоління у вигляді продукту наслідування історії та культури суспільства, яка включає географічні, кліматичні і ландшафтні умови життя людей, які населяють і населяли дану територію; це психокультура соціуму як цілісності». «Соціетальна психіка — це думки, погляди, уявлення, почуття, емоції, настрої, бажання, прагнення, воля і готовність до певних дій та інші психічні явища, процеси і стани, властиві великим групам людей, класам, націям, суспільству в цілому. Це свого роду колективний словник історико-культурної спадковості суспільства» (Донченко, 1994).

У цьому дослідженні поняття «соціетальне» слугує характеристикою суспільства як цілісності. Проте чинниками, які забезпечують дану цілісність, є географічні, кліматичні, історичні, культурні умови, що значно обмежують сутність зазначеного поняття. «Соціетальне» зводиться до характеристики процесів спадковості та психічних процесів.

Вирішення проблеми соціетального як того, що об'єднує людство, подає О. Ф. Русакова в комунікативній концепції. Дослідниця розглядає соціетальний капітал як характеристику комунікативного

простору. Відповідно до цього, соціетальний капітал — синтез, або поєднання влади знаків із комунікативною стратегією на досягнення загального блага — довіри, взаєморозуміння, вільного та мирного погодження претензій, вимог (Русакова, 2007).

У цьому визначенні в поняття «соціетальне» закладені такі істотні смисли. У соціетальному капіталі акцентується увага на цілісному й синтезному характері в поєднанні та об'єднанні раніше розрізаних речей та понять у якісно нове ціле, або сукупність. Поєднання означає цілісність влади, того, що надає можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність та поведінку інших людей із комунікативною стратегією інтерсуб'єктивних відносин навколо вищого, цілісного визначення суспільства через ефективне використання наявних ресурсів. О. Ф. Русакова визначає телеологічну орієнтацію соціетального капіталу у «благах» довіри, взаєморозуміння, вільному та мирному погодженні претензій і вимог, тобто того, що є корисним для людини і здатне задовольнити людські потреби. На нашу думку, поняття «соціетальне» некоректно використовувати як характеристику лише комунікативного простору, в той час як комунікативний простір може постати особливим зрізом соціетального капіталу і соціетальності в цілому.

Для усвідомлення сутності поняття «соціетальний капітал» необхідно звернутися до змісту поняття «капітал», яке є родовим для «соціального капіталу», «економічного капіталу», «політичного капіталу», «духовного капіталу» та узагальнюється у «соціетальному капіталі».

Уперше визначення капіталу як економічної категорії було здійснено К. Марксом. Відповідно до економічного підходу К. Маркса капітал виникає лише там, де власник засобів виробництва і життєвих засобів знаходить на ринку вільного робітника як продавця своєї робочої сили (Маркс, 1983). Капітал — це не річ, а визначене, суспільне виробниче відношення, яке належить певній історичній формації суспільства і яке представлено в речі й надає цій речі специфічного суспільного характеру. Капітал — це не просто сума матеріальних і вироблених засобів виробництва. Капітал — це перетворені в капітал засоби виробництва, які самі по собі також є капіталом, як золото або срібло самі по собі — грішми (Маркс, 1968).

Виділимо концептуальні смислові аспекти поняття «капітал». Так, капітал реалізує себе як суспільне виробниче відношення, як таке, що забезпечує оцінювання суб'єктом діяльності діяльність і продукти діяльності інших суб'єктів. Будучи характеристикою історичної формації суспільства, капітал визначає тип суспільства залежно від способу виробництва соціуму, забезпечує відносини єдності надбудови

і способу виробництва, формування надбудовних відносин (політичних, ідеологічних, юридичних інститутів суспільства), дотримує баланс між виробничими силами і виробничими відносинами. Капітал у зазначеному аспекті має суспільний характер, впливає на формування сутнісних суспільних властивостей та особливостей. Відповідно до цього визначення носіями капіталу є власник засобів виробництва і життєвих засобів — той, хто володіє, користується, розпоряджається ресурсним потенціалом, вільний робітник — той, хто адаптує досягнення науки і техніки для виробництва матеріальних і духовних цінностей, і продавець продукції — той, хто допомагає суб'єктові товарно-грошових відносин у виборі засобів існування та сприяє збуту продукції. Взаємодія основних суб'єктів товарно-грошових відносин відбувається в межах певного ринку, який сприяє злиттю економічних об'єктів, регулює процеси ціноутворення, впливає на формування попиту на виробництво товарів та надання послуг, стимулює впровадження досягнень науки і техніки. Активізацію потенціалу капіталу здійснює робоча сила — те, що сприяє концентрації інтелектуального, морального та фізичного потенціалу людини.

К. Маркс та Ф. Енгельс зазначають: «...треба пам'ятати, що нові виробничі сили і виробничі відносини не розвиваються із нічого...; вони розвиваються в середині і в боротьбі з існуючим розвитком виробництва і з успадкованими, традиційними відносинами власності. Якщо в завершеній буржуазній системі кожне економічне відношення передбачає інше в буржуазно-економічній формі й таким чином кожне положення є разом з тим і передумовою, то це спостерігається в будь-якій органічній системі. Сама ця органічна система як сукупне ціле має свої передумови, однак її розвиток у напрямку цілісності полягає саме в тому, щоб підпорядкувати собі всі елементи суспільства або створити з нього орган, якого їй не вистачає. Таким шляхом система в ході історичного розвитку перетворюється в цілісність. Становлення системи такою цілісністю утворює момент її, системи, процесу, її розвитку» (Маркс, 1968).

Отже, первісно цей термін використовується для економіки (гроші, прибуток, товари). Важливим є те, що зазначене поняття визначає детермінацію — основний. Такий змістовий аспект поняття «капітал», як основні фонди, будемо вважати тим, що покладено в основу для зміни. Запаси, як характеристика капіталу, використовуються у складних ситуаціях.

Капітал (capital) у щоденному вживанні — щось таке, що може бути використане для отримання доходу чи виробництва багатства, включаючи надавання грошей під проценти, робочі інструменти

й машини, що використовуються для виробництва продукції, і робочий час, що продається в обмін на заробітну плату (Джонсон, 2003).

Викремимо змістовні складові, що визначають соціологічний погляд на сутність капіталу. Так, капітал забезпечує отримання доходу, чим сприяє збагаченню суб'єкта. Виробництво багатства, у свою чергу, розширює можливості суб'єкта, забезпечує перевагу над іншими. Надавання грошей під проценти активізує примноження засобів існування. У такому аспекті гроші як складову капіталу можна обміняти на засоби існування, а процент позначає частку (частину) по відношенню до цілого. Допмагають вихідному матеріалу набути форми та змісту продукту споживання робочі машини та інструменти. Кроком до задоволення потреб суб'єкта є виробництво продукції. Організація власного часу, розвиток самостійності, організованості, дисциплінованості відбуваються через усвідомлення меж робочого часу. Капітал можна розглядати як винагороду за застосування робочої сили, спосіб існування суб'єктів, що реалізується в заробітній платі суб'єкта діяльності.

У соціально-рольовій концепції П. Бурдьє агенти та групи агентів у суспільстві визначаються і характеризуються сукупністю позицій у різноманітних полях і зонах контролю. Він уявляв суспільство як сукупність відносин, які складаються в різноманітних полях, кожне із яких має специфічний тип влади. Кожне поле постає у вигляді сукупності діючих у ньому сил, що контролюють різноманітні види ресурсів («капіталів»): економічних, символічних, соціальних, культурних тощо. Отже, будь-яке поле складається із сукупності соціальних практик окремого агента, проаналізувати які можна, якщо знати просторові позиції, об'єкти, які займає агент, а також якість його «капіталів» (потенційних ресурсів, які можна контролювати) та інституціональних статусів (Бурдьє, 2002).

Відповідно до підходу П. Бурдьє розглянемо змістовні компоненти поняття «капітал». Таким чином, сукупність позицій у різноманітних полях і зонах контролю визначає відношення до соціально-економічної, політичної ситуації в суспільстві, окреслює межі актуальності суспільного ставлення, що може значно обмежувати діяльність суб'єкта. Тип влади визначає відношення до соціально-економічної, політичної ситуації у суспільстві. Сукупність діючих сил поля — найрізноманітніші відношення суб'єктів діяльності до соціально-політичної, економічної, культурної ситуації, які визначають міру інтенсивності їхньої взаємодії. Сукупність соціальних практик окремого агента забезпечує цілеспрямованість та доцільність діяльності. Просторові позиції агента можна розглядати як соціально-психологічно обумовлену

готовність займати визначену географічну територію і відповідне їй соціальне навантаження. Якість капіталів та інституціональних статусів визначає соціальну роль, становище людини в суспільстві, сукупність її властивостей, які означають ступінь її відповідності цьому положенню.

Аксіологічну традицію в комунікативній концепції продовжує Р. Патнем. Досліджуючи соціальний капітал, він відносив до нього суспільне життя, мережу взаємовідносин, існуючих між людьми, нормами цих відносин і довіру, тобто все те, що дозволяє учасникам відносити діяти разом більш ефективно для досягнення загальної мети. Під час виведення загальної формули для вираховування обсягу соціального капіталу Р. Патнем використовує кількість різноманітних груп у громадянському суспільстві. Внутрішня єдність і колективна дія визначаються суб'єктивно та дозволяють забезпечити міру єдності й внутрішні зв'язки соціальних груп. На думку дослідника, для рівня довіри більш значущим є не розмір тієї чи іншої організації, а соціальні норми, які пов'язують індивідів (Патнем, 1995).

Виділимо змістовні складові ціннісної традиції за Р. Патнемом. Капітал як особливість суспільного життя надає кожному його елементові особливостей, властивих тільки йому. За допомогою мережі взаємовідносин відбувається об'єднання однорідних об'єктів і встановлення між ними правил поведінки, об'єднання частин у ціле. Прийняті норми відносин і довіра — те, що вказує на межі застосування правила, є основою співвідношення двох або більше суб'єктів для налагодження взаємозв'язків та взаємодії, балансу між напрямками їхньої діяльності, забезпечує надійні взаємовідносини.

За Ф. Фукуямою, соціальний капітал — визначена можливість людей працювати разом заради досягнення мети у групах та організаціях, наявність певного набору неформальних цінностей і норм, які визнають члени будь-якої групи, що дозволяє їм взаємодіяти (Фукуяма, 2002).

Проаналізуємо ключові смислові аспекти капіталу за Ф. Фукуямою. По-перше, можливість людей працювати разом — те, що вказує напрямок розвитку, причину діяльності й наслідок як появу нової можливості. По-друге, групи та організації постають як таке, в рамках чого полегшується процес передачі інформації, наслідування загальної мети. По-третє, набір неформальних цінностей і норм — те, що об'єднує в собі компоненти, які підпорядковуються одній меті чи одному завданню, взаємозв'язані між собою, мають визначену послідовність застосування, вказують на межі використання права і сприяють у пошуковій сенсу життя для людини, допомагають визначитися, заради чого здійснюється діяльність, витрачаються сили.

Структурно-функціональний підхід у дослідженні соціального капіталу застосовував Дж. Коулман. На його думку, «соціальний капітал — це соціальні структури, які полегшують дії акторів всередині групи, через взаємну довіру і взаємодопомогу» (Коулман, 2000).

Виділимо концептуальні аспекти цього підходу до визначення поняття «капітал». Капітал як соціальна структура має здатність до створення цілісного соціального об'єкта. Дії акторів усередині групи є елементом (частиною) акта діяльності (цілого), що передбачає спільну участь у деяких її видах.

Тихонова Н. Є. розглядала соціальний капітал як «фактор нерівності, включення в систему відносин, які забезпечують доступ до ресурсів інших акторів (або більш ефективне використання власних ресурсів за їх допомогою), що допомагає нарощенню сукупного капіталу та поглибленню нерівності в суспільстві; включення в систему соціальних відносин, що забезпечує доступ до ресурсів інших акторів» (Тихонова, 2004). Отже, капітал є фактором нерівності, тобто тим, що характеризує диференціацію суспільства і вказує на неоднакові життєві шанси і можливості членів суспільства для задоволення своїх потреб. Капітал забезпечує залучення до системи соціальних відносин і доступ до ресурсів інших акторів, що допомагає використовувати можливості тієї чи іншої суспільної системи.

У своїх дослідженнях представник соціально-психологічного напрямку П. І. Шихирев обґрунтовував властивість соціального капіталу як наукової категорії. На його думку, «практично всі соціальні відносини і соціальні структури здатні продукувати соціальний капітал (соціальні зв'язки)» (Шихирев, 2004).

Таким чином, капітал — це соціальні відносини, тобто зв'язок, або взаємозв'язок людей чи їхніх спільнот між собою, характерна спрямованість їхніх дій. Капітал — це соціальна структура — внутрішня будова будь-чого, яка надає можливість дослідити взаємодію і підпорядкованість цілого та його частин.

Досліджуючи поняття «капітал», його форми та їх конвертацію, російський соціолог та економіст В. В. Радаєв визначав капітал як «накопичувальний, господарський ресурс, який бере участь у процесі відтворення і підвищення вартості шляхом взаємної конвертації своїх форм». Відповідно до цього «соціальний капітал — це не стільки наявність відносин, що базуються на довірі, скільки одна із форм капіталу, яка перебуває в розпорядженні акторів» (Радаєв, 2002).

Можна зробити висновок, що в концепції В. В. Радаєва капітал як накопичувальний, господарський ресурс є тим, що використовується для перетворення дійсності з метою отримання бажаного резуль-

тату. Як процес відтворення і підвищення вартості капітал забезпечує послідовність і закономірність дій, спрямованих на досягнення певного результату у виробництві, обміні, розподілі, споживанні. Шлях конвертації форм ресурсу вказує на вибір напрямку розвитку через зміну внутрішнього змісту та форми ресурсу.

Відповідно до результатів дослідження Л. М. Федотова «соціальний капітал — це не суспільство, а його активні, встановлені взаємозв'язки, які існують на основі довіри, та мережі взаємодії, що працюють на суспільство взагалі та в окремих його частинах; те, що може бути конвертоване в економічний, культурний та людський капітали». Концептуальною є теза про існування мережі взаємодії як того, що відображає різноманітні зв'язки між індивідами, або організаціями через різноманітні соціальні взаємостосунки, починаючи з випадкових знайомств, продовжуючи тісними родинними вузами (Федотов, 2006).

Гайнутдинова Л. О. розглядає капітал як соціальну силу в процесі формування громадянського суспільства в Росії, рівноправного суб'єкта соціальних перетворень. «Праця, капітал, держава — основні суб'єкти громадянського суспільства; їх зв'язок — єдиний спосіб досягнення громадянського життя» (Гайнутдинова, 2004).

Отже, капітал як соціальна сила в процесі формування громадянського суспільства використовується для створення, перетворення, вдосконалення змісту чи форми процесу, об'єкта і через систему недержавних інститутів сприяє самоорганізації та розвитку населення. Капітал є рівноправним суб'єктом соціальних перетворень, тобто тим, що безпосередньо здійснює створення або вдосконалення процесу чи об'єкта. Крім суб'єкта соціальних перетворень, капітал може бути об'єктом, який потребує дослідження, вдосконалення чи перетворення.

У концепції А. О. Єпанчицева соціальний капітал розкривається в понятті «соціальні мережі» і виступає як сукупність мережевих контактів, втілює в собі накопичену довіру, яка є продуктом тих моральних норм і цінностей, що склались і функціонують у культурі даного суспільства; він має суспільну, а не індивідуальну природу (Єпанчицев, 2005).

Таким чином, А. О. Єпанчицев продовжує аксіологічну традицію у вивченні сутності поняття «капітал». У цьому визначенні соціальна мережа як концептуальна складова капіталу виникає за взаємодії членів суспільства і використовується для прискорення поширення інформації. При цьому формується сукупність мережевих контактів, через які відбувається передача інформації, ресурсів тощо. Каталіза-

тором й одночасно наслідком цього процесу постають накопичена довіра — те, що полегшує взаємодію членів суспільства, та норми й цінності — складові, які регулюють відносини членів суспільства.

На понятті «довіра» ґрунтується концепція соціального капіталу А. В. Ланцман. Довіра дає можливість політичним конкурентам і противникам, бізнесменам і вченим співпрацювати, розуміти одне одного, знаходити взаємоприйнятні шляхи та способи вирішення існуючих розбіжностей, генерувати стійкі форми політичної, соціальної, економічної, міжнаціональної рівноваги і порядку, тобто виконує стратегічну, раціональну, прагматичну ролі. Основу капіталу формують мережі соціальних зв'язків. Його можна розглядати як цінний ресурс під час пошуку праці та працівників (Ланцман, 2007).

Основною змістовною характеристикою цього підходу є співпраця — те, що ґрунтується на врахуванні позиції кожної зі сторін, які беруть участь у прийнятті рішень. Джерелом співпраці є довіра. У результаті таких відносин відбувається вироблення стратегічних форм рівноваги і порядку — певних недеталізованих зразків гармонійних, очікуваних, передбачуваних станів, а також взаємоприйнятних шляхів і способів вирішення існуючих розбіжностей, тобто такої логічної ситуації ліквідації одночасної істинності двох або більше визначень чи висловлювань про одне й те саме, які взаємовиключають одне одного.

Отже, можна зробити висновок, що соціетальний капітал громади — це соціально-філософське поняття, що відображає духовно збагачений ресурс відтворення та формування цілісності суспільних відносин, який має здатність до самовідтворення, самонакопичення, конвертації з іншими ресурсами та реалізації у життєдіяльності суспільства.

У цьому визначенні онтологічний аспект проявляється в тому, що це ресурс цілісності суспільних відносин у життєдіяльності суспільства.

Гносеологічний аспект виражається в такому — це соціально-філософське поняття, що відображає духовно збагачений ресурс цілісності суспільних відносин життєдіяльності суспільства.

Аксіологічний аспект відображений у такому визначенні — це духовно збагачений ресурс життєдіяльності суспільства.

Праксеологічний аспект полягає в тому, що це — діяльність суспільства щодо самовідтворення, самонакопичення, конвертації ресурсного потенціалу як здійснення загальної мети.

Таким чином, використання можливостей соціетального капіталу громади може забезпечити стійкий національний розвиток кожної

країни, високий рівень міжнародних відносин, міжнародної безпеки, а також відносини довіри між керівниками й підлеглими, партнерами по бізнесу, довіру до представників політичної еліти, засновану на ґрунті альтруїзму та патріотизму, модель поведінки державних керівників, прогнозування та проектування людського розвитку.

3.2. Суб'єкт-об'єкт-суб'єктні відносини громади як соціального суб'єкта місцевого розвитку

Досліджуючи сутність та основні характеристики соціального капіталу розвитку громади, ми намагаємося наблизитися до розв'язання актуальної проблеми розвитку сучасного українського суспільства і людства в цілому, а саме формування духовної цілісності суспільних відносин, що є детермінантою розвитку людства. У цьому питанні важливе місце займає духовно збагачений ресурс цілісності суспільних відносин у життєдіяльності суспільства — соціальний капітал. Соціальний капітал громади є однією із важливих складових суспільного світогляду, морального здоров'я нації та фактором суспільного розвитку як діяльності суб'єктів заради цілісності суспільства й людства загалом.

Для дослідження суб'єкт-об'єкт-суб'єктних відносин громади як соціального суб'єкта місцевого розвитку з'ясуємо сутність та основні характеристики суб'єктів суспільних відносин, специфіку їхньої діяльності. Для цього вивчимо особливості суб'єктів та об'єктів діяльності. Розглянемо причини трансформації суб'єктів діяльності в об'єкти процесу діяльності і навпаки. Установимо обставини, за яких формується потреба або відсутність бажання суб'єктів суспільних відносин вступати в суспільні відносини і бути їх повноправним суб'єктом. Далі необхідно визначити особливості саме суб'єктів соціального капіталу, тих умов, за якими у суб'єкта суспільних відносин формуються характеристики суб'єкта соціальності, цілісності суспільних відносин. Проаналізуємо основні характеристики суб'єкт-об'єкт-суб'єктних відносин соціального капіталу розвитку громади.

Отже, соціальний капітал громади становить основу діяльності суб'єктів суспільних відносин, тому розглянемо, як формувались і розвивались погляди стосовно проблеми діяльності. Проблему діяльності, її суб'єктів, об'єктів, відмінностей від поведінки та активності в цілому вивчали С. Л. Рубінштейн, А. Н. Леонтьєв, В. С. Швірев та ін. Особливе значення для нашої роботи має дискусія 90-х років ХХ століття, що відображена у праці «Діяльність: теорії, методологія, проблеми» (Деятельность, 1990).

Так, беручи активну участь у дискусії, В. С. Швирев розглядає діяльність як філософську категорію і вважає її відкритою системою. Г. С. Батищев досліджує невичерпані можливості й межі застосування категорії «діяльність» і застерігає від негативного впливу субстанціалізму в застосуванні діяльнісного підходу. Поняття діяльності та раціональності в історії мислення вивчав І. Т. Касавін, розглядаючи раціональні межі та перспективи людської діяльності. А. Л. Нікіфоров писав про загальне та індивідуальне в діяльності, про роль свободи в ній, про співвідношення діяльності, поведінки та творчості, а Н. С. Злобін співвідносив діяльність, працю і культуру. В. Н. Сагатовський описав категоріальний контекст діяльнісного підходу. Увага Ю. К. Плетнікова зосереджена на місці категорії «діяльність» у теоретичній системі історичного матеріалізму. В. Ж. Келле цікавила роль діяльності у свідомому вдосконаленні суспільних відносин (Деятельность, 1990).

У цій дискусії В. А. Лекторський зауважує, що «основна дискусія з проблеми діяльності» в тому, «чи може певним чином зрозуміла і розтлумачена діяльність бути ключем до осмислення специфічно людського в людині, різноманітних форм її ставлення до світу та іншої людини, до світу культури» (Деятельность, 1990).

На думку А. В. Брушлінського, суб'єкт діяльності — «це людство в цілому, яке становить суперечливу нерозривну єдність суб'єктів меншого масштабу, тобто різних соціальних класів, груп, націй, індивідів, які взаємодіють одне з одним. У такому сенсі кожна особистість є суб'єктом, але суб'єкт не зводиться, звичайно, до особистості» (Деятельность, 1990).

Відповідно до цього суб'єктом діяльності можуть бути суспільно-історичні свідомі діячі — індивіди, або соціальні групи, які здійснюють функцію носіїв пізнання, цілепокладання, предметно-практичної діяльності та перетворення дійсності. Суб'єкти діяльності є джерелом соціальної активності, спрямованої на об'єкт пізнання. Завдяки їхній діяльності стає реальним індивідуальне, або колективне буття суб'єктів життя.

Копнін П. В. пише, що «суб'єкт і об'єкт — співвідносні категорії, подібно до сутності і явища, змісту і форми. Говорити про одну із них, не виявляючи відношення до іншої, неможливо. У цьому сенсі є допустимим твердження: не має суб'єкта без об'єкта і об'єкта без суб'єкта». Під суб'єктом вчений розуміє «...не свідомість людини, а саму людину і навіть людство, яке не меншою мірою є об'єктивною реальністю, ніж інші явища природи: тварини, рослини, мінерали та ін. Об'єкт — це не просто будь-який предмет природи, а предмет, який включений у сферу діяльності людини» (Копнін, 1974).

Агошкова О. Б. та Ахлібінський Б. В. вважають, що «саме об'єкт визначає ту інтегративну властивість (яка виділяється суб'єктом), яка робить цілісність «визначеною». Саме в цьому сенсі потрібно трактувати положення, що ціле первинне стосовно сукупності елементів. Звідси виходить, що визначення системи повинне містити лише сукупність, композицію з елементів і відносин, а й цілісну властивість самого об'єкта, стосовно якого і будується система» (Агошкова и др., 1998).

На думку М. С. Кагана, «суб'єктом може бути окрема людина тією мірою, в якій вона є особистістю і вчиняє дії як особистість, група людей, об'єднана не випадково й механічно, а органічно, системно, і саме тому набуває певних системних якостей (якостей цілого, що не зводяться до суми якостей елементів даної системи), певний соціум, якщо він має високий ступінь внутрішньої організованості і цільності, що породжують у нього єдину свідомість і самосвідомість, єдиноспрямовану активність і принцип соціальних дій, який вільно обирається, що втілюється в культурі, суспільстві в цілому, або людство, коли воно виступає як єдине ціле, яке усвідомлює себе і звертає свою активність на пізнання та підкорення природи і на самовдосконалення» (Каган, 1991).

Міру впливу соціетального капіталу на суспільне життя та життя в цілому проаналізуємо через поняття «міра життя».

Лепський М. А. вважає, що міра життя «безпосередньо пов'язана зі способом, рівнем та якістю життя. Спосіб життя як режим та конфігурація ліній життя означає організацію життєвого шляху, визначає специфіку суб'єктивного розвитку. Динаміка розвитку відображується в рівні життя, відносній кількісній характеристиці життя порівняно з іншими суб'єктами життя, та в якості життя. Ці характеристики дозволяють оцінювати стан та динаміку розвитку суб'єкта життя... тобто є своєрідним зворотним зв'язком задоволення суб'єкта на об'єктивних основах, у відображенні об'єктивних умов життя» (Лепський, 2006).

Об'єкт життя переймається насамперед проблемою способу життя. Якість і рівень життя є похідними від способу життя, а питанням щодо їх міри об'єкт діяльності не приділяє особливої уваги. Суб'єкти суспільних відносин аналізують і порівнюють спосіб, якість і рівень життя з іншими суб'єктами суспільних відносин. Суб'єкти соціетальних відносин, з одного боку, досліджують відтворення певного способу життя та умови стану якості й рівня життя один одного для оптимізації власного розвитку і розвитку інших суб'єктів суспільного життя, з іншого, — формують та здійснюють власний самобутній спо-

сіб життя як власну свободу та свій вибір. У цьому є прояв діалектики традицій і новаторства в соціетальній діяльності.

Діяльність людини або соціальної групи є певною протилежністю суб'єкта та об'єкта діяльності. Причому об'єктом діяльності, за деякими обставинами, може стати будь-який суб'єкт суспільного життя. Відповідно до цього індивід або соціальна група як суб'єкти діяльності набувають характеристик об'єкта діяльності.

Це пов'язано із виникненням нерівномірних та несиметричних відносин і взаємозв'язків суб'єктів діяльності, у межах яких одна сторона — суб'єкт діяльності, — впливає і здатна навіть нав'язати іншій стороні — об'єкту діяльності, — власні переконання, соціальні установки, спонукання і мотивації до мислення та дій. Об'єкти діяльності стають соціальним матеріалом — предметом і продуктом діяльності суб'єктів діяльності. Такий вплив може визначати і соціетальні деформації. Наприклад, причинами цього можуть стати втрата сенсу людської життєдіяльності, життєва дезорієнтація, викликана збереженням або відновленням системи цінностей минулого, що віджили себе, та запровадження в життєвий устрій суб'єктів діяльності методів та прийомів діяльності, які не відповідають чи суперечать їхньому менталітету і руйнують систему соціокультурних зв'язків і цілісність суспільних відносин.

Така трансформація може бути результатом свавільності, застоювання маніпулятивних технологій, проєктивних методик з боку інших суб'єктів діяльності, об'єктивного погіршення умов існування, перебування в стресовій ситуації або її наслідків. Усвідомлення та обмеження деформації соціетального капіталу відбувається через саморефлексію, звернення свідомості на саму себе, міркування над своїм психічним станом.

Так, характерними ознаками індивідуальних та групових об'єктів діяльності є механізм дій, життя та світовідчуття за «шаблоном», відсутність протистояння нав'язаним правилам, схематичне сприйняття дійсності, тобто сприйняття подій соціального буття як належного, без аналізу його можливих передумов, причин і наслідків.

На відміну від об'єкта діяльності дієвість суб'єкта передбачає активне ставлення до навколишнього світу, зміст якого становлять його зміна і перетворення не лише у власних інтересах, а й в інтересах інших суб'єктів суспільних відносин. Сприяння в реалізації інтересів інших людей є соціетальною потребою людини, соціальної групи, суспільства загалом. Соціетальна потреба викликає спонукальну активність суб'єкта соціетальної потреби. Виникнення соціетальної потреби є наслідком появи соціетальних інтересів —

усвідомлення потреби в об'єднанні, соціетальній цілісності з метою подолання проблем розвитку людства і забезпечення його гармонійного існування.

У цьому аспекті В. І. Воловик зазначає, що «...діяльність людей завжди проявляється в конкретних формах. Одні з них, виникнувши одного разу, швидко зникають, інші ж із тих чи інших причин зберігаються довгий час, отримують логічне обґрунтування необхідності їх буття і, набуваючи характеру стійких, таких, які повторюються, визнаються в певній соціетальній спільноті (людському співтоваристві, народі, класі, нації, родині) правильними і потрібними, перетворюючись таким чином у традиції» (Воловик, 2006).

Традиції та новаторство можна вважати регуляторами міри застосування тієї чи іншої форми діяльності в суспільному житті. Обираючи форму діяльності, суб'єкт користується визначеним набором дій, правил, норм та цінностей для досягнення результату. Якщо ці принципи як теоретично обґрунтовані пізнані закономірності, то діяльність ґрунтується на об'єктивно визначених підставах, якщо ні — відбувається деформація, здійснюється свавільність. Тобто соціетальний капітал втілюється в об'єктивно спрямованій діяльності та руйнується у деформації, у свавіллі. Це визначає конструктивно та деструктивно спрямованих суб'єктів діяльності.

Деструкція та конструкція в діяльності суб'єктів у здійсненні соціетального контуру є необхідною суперечністю, оскільки новації передбачають як конструкцію, так і певну деструкцію того, що віджило себе. Деструктивна діяльність не зводиться лише до руйнування соціетальної реальності, а змінює та руйнує те, що не життєздатне або не може протистояти руйнації. Тобто відбувається не руйнування соціетальної реальності, а встановлення міри самостійності й життєздатності існуючих соціетальних цінностей, норм, життєвого укладу.

Соціетальний капітал громади як духовно збагачений ресурс всеєдності передбачає, що в конкретній діяльності відтворюються та розвиваються саме гуманістичні загальнолюдські цінності, що зцілюють суспільство, формують його цілісним.

Отже, у процесі матеріальної і духовної діяльності між окремими людьми, різними соціетальними групами, а також всередині них виникають різноманітні форми взаємозв'язку – міжособові, виробничі, міжкласові та внутрішньокласові, міжнаціональні та інші відносини, які мають назву суспільних відносин. Так, суб'єкти суспільних відносин, здійснюючи пізнання, цілепокладання та практично-пізнавальну діяльність, вступають у взаємодію з іншими суб'єктами діяльності, тобто в суспільні відносини.

Для вивчення суб'єкт-об'єкт-суб'єктних відносин соціетального капіталу громади та соціетального капіталу громади зокрема як духовно-збагаченого ресурсу цілісності суспільних відносин дослідження сутності суспільних відносин дає можливість з'ясувати умови залучення суб'єктів суспільного життя в суспільні відносини, закономірності взаємодії та умови бажання об'єднуватися в соціетальні спільноти, формуючи при цьому соціетальний капітал суспільного розвитку.

Отже, «суспільні відносини — це відносини людей до явищ, дій і процесів, які відбуваються в суспільній життєдіяльності, об'єднані на основі зв'язків і взаємовідносин в соціальні структури суспільства, орієнтовані їх корінними інтересами (групами інтересів)» (Капитонов, 2008). Суспільні відносини не завжди передбачають єднання людей, а зв'язки та взаємовідносини не завжди є прямими і безпосередніми. Саме тому необхідно розмежовувати соціетальні відносини та суспільні відносини, що руйнують соціетальність.

Суб'єктом суспільних відносин у здійсненні соціетального капіталу може бути такий суб'єкт суспільного життя, в якому духовно-практична діяльність гармонізує цілісність суб'єктного та міжсуб'єктного взаємозв'язків суспільних інтересів. Тому суб'єктом цілісності суспільних відносин може бути суб'єкт суспільного життя, духовно-практична діяльність якого передбачає внутрішньосуб'єктну, міжсуб'єктну та надсуб'єктну спільність суспільних інтересів у процесі їх гармонізації.

На думку П. Бергера та Т. Лукмана, «найбільш важливе сприйняття інших людей відбувається у ситуації віч-на-віч, яка є прототипом соціальної взаємодії. Всі інші випадки — відхилення від неї. У ситуації віч-на-віч інший постає переді мною в живому справжньому, яке ми обидва переживаємо. ... У результаті відбувається взаємообмін моєї і його експресивності. ... в ситуації віч-на-віч я можу «схопити» багато ознак суб'єктивності іншого» (Бергер, 1995).

Суб'єктами суспільних відносин є окремі особистості, малі та великі соціальні групи — сім'я, громадські організації, професійні спілки, соціальні спільноти, нації, держави, міжнародні організації, соціальні інститути та національні, міжнародні, транснаціональні компанії. Згідно з цим об'єктом суспільних відносин можна вважати їх суспільний розвиток, вирішення соціальних проблем їхнього розвитку та функціонування.

Сорокін П. вважає, що «сукупність індивідів, які знаходяться у психічній взаємодії один з одним, становить соціальну групу або соціальний агрегат. Там, де дана ця взаємодія між двома або більшою

кількістю індивідів — там дана і соціальна група як певна надіндивідуальна єдність; де немає її — там немає і соціальної групи» (Сорокин, 1992).

На нашу думку, оптимізують утворення надіндивідуальної єдності цілісність діяльності та самоорганізація суб'єктів суспільних відносин. Самоорганізація суспільних відносин має складну внутрішню структуру, а її цілісність є для суб'єктів узагальнювальною характеристикою, гуманістичними цінностями у діяльності. Цілісність процесу самоорганізації суб'єктів суспільних відносин є показником їхньої інтегрованості та самодостатності, об'єднаності й автономності, обумовлює їхню внутрішню та зовнішню взаємодію, що пов'язані з їхньою внутрішньою активністю.

У цілісності відсутня адитивність, тобто сумарність. Вона не є залишком від віднімання суми частин із цілого і характеризується емерджентністю, коли системні якості й властивості не притаманні елементам, що її створюють, але виникають унаслідок їхньої взаємодії в системі зв'язків.

Між суб'єктами суспільних відносин існує не проста функціональна залежність, а значно складніша система різноякісних зв'язків — структурних, генетичних, зв'язків субординації, управління тощо, в яких причина одночасно виступає є наслідком, і передумовою, що й обумовлює їх соціетальність. У самоорганізації суспільства цілісність суб'єктів суспільних відносин є джерелом виникнення соціетальних відносин.

Суб'єкт-об'єкт-суб'єктні відносини соціетального капіталу громади визначають «актуалізацію гуманістичних тенденцій у сучасну епоху, відхід від раціоналізованих прагматичних імперативів» (Кремень, 2009). Це надає таким відносинам ознак людиноцентризму. Людиноцентризм цілісності суспільних відносин — це суспільне буття суб'єктів суспільних відносин як цілісність матеріального та духовного, свідомого та несвідомого, конструктивного та деструктивного, суб'єктивного та об'єктивного. Людиноцентризм соціетальних відносин можна вважати новим типом світогляду, спрямованого на виявлення внутрішніх, глибинних основ буття людини. Така форма суб'єкт-об'єкт-суб'єктних відносин соціетального капіталу громади є стратегією розвитку людства, що базується на морально-духовних цінностях, оскільки гармонізація діяльності відображається в людяності, у конкретному бутті втілення загальнолюдського.

Відповідно до цього основою людиноцентризму є духовні цінності суспільних відносин. В. А. Жадько зазначає, що «нинішня духовна ситуація у світі є унікальною. Людство стоїть не лише на зламі століття

й тисячоліття, а й на духовному переломі». На думку дослідника, «як кризові, так і рубіжні періоди в історії людства, або ж окремих народів, сприяють їхньому духовному оновленню й очищенню» (Жадько, 1997).

Соціетальність суспільних відносин громади передбачає відкритість, спільну життєдіяльність, природність, спонтанність, що є принципами цілісності суспільних відносин. Цілісність суспільних відносин виникає завдяки типовій спільності між людьми. Існування соціетальних відносин передбачає утворення асоціацій вільних і рівних індивідів, які визначаються у процесі комунікації та аргументованого вирішення істотних суспільних проблем як існування, так і розвитку.

Соціетальні відносини громади передбачають систему дій, тобто інтегрованість дій та функціональну координацію в цілісності суспільного буття — у цьому проявляється принцип взаємодоповнення у суб'єктів діяльності, у життєдіяльності суспільства, його соціетальності. Такі відносини виникають із спільної участі суб'єктів суспільних відносин у складній та рухливій мережі соціальних відносин і визначають способи реалізації спільної діяльності, що є основою для суспільної солідарності.

Соціетальні відносини громади є структуроутворювальною діяльністю. Тому цілісність і внутрішня єдність суб'єктів соціетальних відносин визначаються передусім структурованістю їхньої взаємодії. Суб'єкт-об'єкт-суб'єктні відносини соціетального капіталу громади формують сукупність внутрішніх зв'язків, будову, внутрішній устрій суб'єктів суспільних відносин як суспільний спосіб життя, що різниться за рівнем соціетального капіталу, здатністю суспільства до узгоджених дій у виживанні та розвитку. Такі внутрішні зв'язки забезпечують соціетальність суб'єкта суспільних відносин і його тотожність самому собі.

З огляду на це, соціетальні відносини громади є суттєвою характеристикою соціальної системи як єдності та цілісності взаємозв'язаних між собою елементів, де енергія між елементами даної системи — суб'єктами соціетальних відносин громади більша, ніж енергія їхніх зв'язків з елементами іншої соціальної системи.

Суб'єкт-об'єкт-суб'єктні відносини соціетального капіталу громади забезпечують плідне суспільне життя людей різного рівня освіти, які належать до різних націй, народностей, мають різні заняття і професії, різні віросповідання.

Соціетальні відносини громади обумовлені моральною свідомістю. Суб'єкт-об'єкт-суб'єктні відносини соціетального капіталу громади — це відносини як між рідними, так і нерідними людьми на основі взаємної поваги і довіри в умовах спільної діяльності.

Суб'єкти соцієтальних відносин громади добре розуміють одне одного, мають у житті спільні цінності й цілі, загальне коло інтересів, загальну справу, а за їх відсутності керуються в діяльності загальнолюдськими цінностями. Соцієтальні відносини громади не еквівалентні своїм референтним зв'язкам дружби, любові, прив'язаності, кооперації тощо, проте саме вони визначають базові цінності й становлять основу функціонування соцієтальних відносин.

Суб'єкт-об'єкт-суб'єктні відносини соцієтального капіталу громади — це органічна, духовно збагачена взаємодія суб'єктів суспільного життя, об'єктом якої є виживання людства і суспільний розвиток. Така взаємодія спрямована на формування соцієтального капіталу як детермінанти оптимізації об'єкта взаємодії. Побудова механізму суб'єкт-об'єкт-суб'єктних відносин соцієтального капіталу є основою формування соцієтальних відносин — органічної цілісності та взаємодії суб'єктів суспільного життя.

Отже, соцієтальний капітал впливає на формування відносин людяності як у референтних взаємодіях між керівниками і підлеглими, партнерами по бізнесу, на формування довіри як до представників політичної еліти, так і між незнайомими людьми. Капітал цілісності суспільних відносин сприяє розвиткові моделі поведінки державних керманічів, що базується на альтруїзмі і патріотизмі та є основою для соціального оптимізму в прогнозуванні й проектуванні людського розвитку. Джерелом таких перетворень є ресурс соцієтального капіталу — органічна солідарність цілісності суспільних відносин.

3.3. Види та режими соцієтального капіталу розвитку громади

Соцієтальну сферу життєдіяльності людей становить сукупність історично створених, відносно стійких і взаємодіючих соцієтальних спільнот, у яких соцієлізується людина, ідентифікує свою соцієтальність та солідарність. Вона є цілісним процесом взаємозв'язку і взаємодії спільнот на мікро-, мезо- та макрорівнях. Членів таких соцієтальних утворень об'єднують шлюбні, кровноспоріднені стосунки, побут, взаємна моральна відповідальність і взаємодопомога, проживання на одній території, економічні зв'язки, мова, своєрідність духовної культури і психологічні особливості. Такі відносини необхідні для фізичного і духовного відтворення населення.

Виходячи з вищевикладеного, соцієтальний капітал соцієтальної сфери проявляється у взаєморозумінні суб'єктів суспільного життя, визнанні загальних цілей, відповідальності один перед одним, у стійкому способі життя, традиціях, спільній історичній долі, розвине-

ній етнічній самосвідомості. Важливими є правовий статус людини, юридичні права та обов'язки, які передаються у спадок, а також походження. Такі відносини формують соціетальність даної сфери суспільного буття.

Соціетальний капітал соціальної сфери — це наявність певного набору неформальних цінностей і норм, які визнають члени будь-якої групи, що обумовлює холістичність членів даної групи.

Це сприяє тому, що соціальні актори створюють і мобілізують мережу своїх зв'язків у межах однієї організації або між організаціями для того, щоб отримати можливість користуватися ресурсами інших соціальних акторів.

Соціетальність соціального капіталу формує сподівання дій у межах колективу, які впливають на загальну мету і цільову поведінку його членів. Це спонукає суб'єктів соціетальних відносин до наслідування культури довіри і терпіння, в якій з'являється широка мережа добровільних асоціацій.

Добровільні асоціації та об'єднання — це соціальні структури, які полегшують дії суб'єктів суспільних відносин усередині групи через взаємну довіру і взаємодопомогу. Отже, подібні соціетальні відносини створюють добровільні процеси і засоби, що виникають у громадянському суспільстві і сприяють розвитку суб'єктів суспільного життя в цілому.

Прикладами деформації соціетального капіталу соціетальної сфери є поширення через соціальні мережі шкідливих звичок і захворювань. Надмірна соціальна інтеграція накладає обмеження на свободу індивіда, що негативно впливає на об'єктивне та суб'єктивне здоров'я суб'єктів суспільних відносин. Деформацію соціетального капіталу соціальної сфери може формувати девіантна соціалізація, яка відтворює злочинність. Духовна цілісність кримінального середовища підвищує рівень злочинності, асоціальна цілісність є формою паразитизму на соціальну цілісність.

Окреслимо специфіку соціального капіталу і соціетального капіталу.

Якщо аналізувати структуру соціального капіталу, то соціетальний капітал є його структурним елементом. Тобто соціальний капітал є поняттям більш широким. Воно містить усю сукупність суспільних ресурсів, що сприяє підвищенню якості суспільного життя, успішному розвитку соціальних інститутів в умовах їх трансформації та модернізації. Соціетальний капітал становить ту частину соціального капіталу, що виконує функцію культурно-етичного, ціннісного ядра соціальної інтеграції, який представлений у суспільній свідомості

передусім такими поняттями, як «довіра», «погодження», «солідарність» (Русакова, 2010).

Органічна солідарність цілісності суспільних відносин є ресурсом соціетального капіталу, що визначає його потенціал. Солідарність для Е. Дюркгейма — синонім суспільного стану. Вчений був переконаний, що люди об'єднуються в суспільство не заради індивідуальної і групової ворожнечі, а внаслідок глибокої і взаємної потреби одне в одному (Дюркгейм, 1995).

Ми розглядаємо солідарність не просто як ідею, цінність чи принцип. Органічна солідарність суспільних відносин, на нашу думку, є ресурсом формування соціетального капіталу та формування і здійснення суб'єкт-об'єкт-суб'єктних відносин соціетального капіталу. Органічна солідарність цілісності суспільних відносин формує здатність соціетального капіталу до самонакопичення та самовідтворення таких процесів, що забезпечують особливе буття суб'єктів та об'єктів суспільного життя, природних і соціальних систем. Цей ресурс вказує на переверот у мисленні суб'єктів суспільних відносин, переосмислення таких понять, як «накопичення» та «відтворення».

Соціетальний капітал громади складається у процесі суспільної комунікації, а також є наслідком інтеграції таких необхідних для стійкого розвитку суспільства ресурсів, як: спільність історичного і культурного досвіду; спільність ціннісно-культурного осередку, що утворює суспільну ідентичність; спільність ідеалів, сподівань та образів майбутнього.

Соціетальний капітал розвитку громади — це те, що перетворює об'єднання суб'єктів суспільних відносин у моральне співтовариство та є джерелом гармонізації таких відносин, що є детермінантою розвитку суспільства і людства в цілому. Соціетальний капітал громади у діяльності суб'єктів суспільних відносин здійснюється через поширення в суспільстві інтегративних культурно-етичних цінностей, а також у здатності й готовності соціальних суб'єктів до комунікацій довіри, погодження і взаємного визнання.

У політичній сфері здійснюються взаємовідносини між націями, класами, іншими соціальними групами і спільнотами. Політична сфера є системою інститутів (державна та її органи, політичні партії, громадські організації та рухи, політичні організації), які регулюють відносини між соціальними спільнотами з метою збереження суспільної структури в інтересах правлячого класу та суспільства загалом, а також містить політичну свідомість, політичні відносини, політичні інститути та організації, політичні дії.

Соціетальність політичного капіталу — це, з одного боку, суперництво з приводу допуску до владних ресурсів, їх використання і розподіл, а з іншого, — такі відносини носять знаково-символічний, ціннісний характер, що обумовлює існування обміну позиціями, поглядами та думками.

Економічна сфера є однією з основних сфер суспільства. Вона поєднує в собі всі види матеріального виробництва, обміну, розподілу та споживання продуктів праці; виробничі, управлінські, особистісні, технологічні відносини. Суб'єкти суспільних відносин дуже рідко виробляють блага самостійно. Оптимальність цього процесу досягається у групах, повідомляючи одне одного, де існує розподіл праці та обов'язків.

Розглядаючи економічну сферу, доречним буде аналіз матеріальної сфери суспільної життєдіяльності, що «охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання; йдеться про виробничі сили й виробничі відносини, науково-технічний прогрес і технічну революцію» (Андрущенко, 1996).

Соціетальним аспектом економічної сфери, що визначає ефективність її функціонування, є продуктивність життя населення.

Соціетальність духовної сфери формують результати духовної діяльності, а саме — ідеї, теорії, образи, цінності, духовні суспільні зв'язки індивідів, тобто духовні відносини. Соціетальність духовної сфери полягає в її всезагальному характері й самоцінності, що передбачає важливість процесу духовної діяльності незалежно від її кінцевих результатів. Своєрідними формами відображення суспільною свідомістю об'єктивних тенденцій розвитку суспільства є сутність понять прекрасного і потворного, добра і зла, справедливості та істини.

Соціетальний капітал громади, що містить у собі духовний початок, надає сенс життю людини. Найбільш відомою постаттю в житті людства, втіленням найвищого рівня духовності, є Ісус Христос. Місія Ісуса не полягала лише в навчанні і вціленні від різних хвороб, а у визволенні людини від сил темряви. Соціетальність прагнень цієї високодуховної історичної постаті проявляється у безмежній любові, доброті, милосерді, бажанні зцілити кожного.

Тому соціетальний капітал громади є духовним початком життя в просторі, передбачає зцілення суспільства як соціетальна діяльність, що спрямована на моральне відродження, повернення до духовності. Така діяльність ґрунтується на принципі холізму, тобто цілісного підходу до особистості з урахуванням фізичних, психологічних, соціальних і духовних потреб суб'єкта суспільних відносин та врахуванням сучасних тенденцій розвитку навколишнього соціального середовища.

Головін М. М. розкриває сутність духовного капіталу в дослідженні війни як явища суспільного життя. Вчений вказує на те, що «...перемога належить духовно більш сильному. Духовна сила бійців прямо пропорційна вірі й переконанню їх у тій ідеї, через яку ведеться боротьба. ...війна апелює до душі кожного із бійців: її розв'язання залежить від того духовного капіталу, що накопичений у ті періоди, що передують війні, і який закладений у душі кожного бійця у вигляді ідей, що опинились у сфері почуттів та інстинкту» (Головін, 2008).

У міру збільшення небезпеки більш слабкі суб'єкти ухиляються, тобто відмовляються від подальшої боротьби. В особливо різкі форми виливається душевна боротьба у групі бійців через перетворення цієї групи в «психологічний натовп». Цьому перетворенню сприяє сам хід бою (небезпека). Під впливом переконання (духовна заразливість, наслідування) в натовпі, психологічно згуртованому, одне із почуттів стає всезагальним і доходить до крайньої напруги. Поряд із вправами з фізичної підготовки в нагоді бійцям стають духовні вправи (за П. Адо).

Духовні вправи «є саме вправами, тобто практикою, діяльністю, роботою над собою, тим, що можна назвати самоаскезою». Вони «становлять частину нашого досвіду; вони суть «експеримент». П. Адо вживає слово «духовний» не в сенсі «релігійний», або «теологічний», оскільки релігійні вправи є лише видом — доволі особливим — духовної вправи. А «моральний» може відтворити неточне уявлення, що мова йде про кодекс хорошої поведінки. ... мова якраз іде про вправи, які втягують у себе увесь розум». ...це «практика, яка націлена на те, щоб абсолютно змінити буття» (Адо, 2005).

Основним ресурсом війни, як і миру, є людський капітал.

Соціетальністю людського капіталу є такі характеристики людини, її творчих здібностей, цінностей, здатностей до соціалізації, без яких неможливі відтворення і розвиток суспільства. Це — індивідуальна здатність, що корисно у виробництві капіталу. Прикладами соціетальності людського капіталу є навчання, наслідування, подвижництво тощо.

Соціетальність культурної сфери проявляється у відтворенні культурних зразків, внеску окремого суспільства у світову культуру. Це розширює можливості соціальної мобільності його громадян. Соціетальність культурного капіталу представлена практичними знаннями суб'єктів цілісності суспільних відносин, навичками соціалізації в людство, а не лише у референтні групи. Духовно збагачену цілісність суспільних відносин культурної сфери репрезентують визначні моменти культури, відомі громадські та культурні діячі тієї чи іншої країни, або світу в цілому, присвячені їм музеї, інші досягнення, які

конвертуються в соціетальність символічного капіталу, що виражається, наприклад, у почутті гордості та пошани.

Згідно із вищерозглянутим виділимо такі режими функціонування соціетального капіталу, як: органістичний, мережевий та фрактальний. Органістичний режим переважає в соціетальних інститутах, відомобілізованій цілісності людства. Мережевий режим — це самоорганізація, поєднання спільнотних потенціалів, мережі горизонтальних взаємозв'язків та гармонізації їх між собою. Фрактальний режим (у класах, або стратах) — це режим, за якого, відбувається тиражування соціетального капіталу на різних рівнях та в різних масштабах. Соціетальний фрактал є цілісною фігурою, що має властивості самоподібності, тобто складається із декількох частин, кожна із яких подібна до всієї фігури в цілому.

Необхідно відзначити, що органістичний режим соціетального капіталу громади є дискретним. Його основою є єдність діяльності та соціокультурної поведінки. Діяльність як така є дискретною, оскільки досягнення мети, усвідомлення результату та зворотний зв'язок мають не постійний, а дискретний характер. Не можливо постійно досягати мету, необхідний етап відпочинку та переключення на інші види діяльності. Так і діяльність заради людства має бути згармонізована з діяльністю заради сім'ї, друзів, організації, в якій людина працює заради себе. Тобто поєднання діяльності заради всіх, для інших, для себе.

Мережевий режим визначений консолідацією соціальних капіталів організацій. Так, міжкультурний обмін після захоплення Олександром Македонським Сходу, завоювання Заходу Чингіз-Ханом базувалися на згуртованості.

Фрактальний режим особливо яскраво виражений у китайській цивілізації, де конфуціанські правила тиражувалися як соціальні фрактали на різних щаблях, рівнях та в різних масштабах китайської цивілізації, захоплюючи периферію.

Органічний характер спільнотного згуртування передбачає задіяння в суспільному житті такого ресурсу соціетального капіталу, як органічна солідарність цілісності суспільних відносин. Мобілізація і дієвість соціетального капіталу відбувається в умовах однорідності суб'єктів суспільних відносин, яка виражає схожість або подібність членів соціальної групи.

У мережевому режимі функціонування соціетального капіталу розвитку громади спостерігається об'єднання однорідних членів суспільних відносин. Цей режим являє собою розмаїття зв'язків суб'єктів суспільних відносин, які існують завдяки різноманітним соціальним

взаємовідносинам. Його особливістю є те, що атрибути окремих суб'єктів суспільних відносин менш важливі, ніж стосунки та зв'язки з іншими суспільними суб'єктами. При цьому залишається менше простору для індивідуальних дій, можливостей індивідів впливати на власний успіх, тому що багато залежить від інших суб'єктів суспільних відносин. У мережевому режимі функціонування соціетального капіталу громади суспільні відносини ґрунтуються на горизонтальних соціальних зв'язках. Основу такого режиму становлять соціальні мережі, а не ієрархічні взаємозв'язки. Мережевий режим є сприятливим середовищем для формування соціального капіталу суб'єктів суспільного життя. Наприклад, мережевістю соціетального капіталу є соціальні мережі в інтернеті. У таких інтернет-спільнотах група користувачів надсилає запрошення членам соціальних мереж приєднатися до спільноти сайту. Нові члени повторюють цей процес, збільшуючи загальну кількість учасників і зв'язків у мережах. Також відбувається змішування реальних та віртуальних соціальних мереж.

Прикладом мережевого режиму функціонування соціетального капіталу громади можна назвати українську діаспору, стрижневим моментом якої є «фіксація факту перебування частини українського етносу за межами території його ядра — України. ...Українська діаспора частково розселена компактно, а частково — розсіяно, її походження, з одного боку, автохтонне (оскільки частина українського населення опинилася в складі інших держав унаслідок територіальних поділів і перерозподілів), з іншого, — іммігрантське» (Трошинський, 1999).

Соціетальність діаспори виражається у функціонуванні соціальних інститутів для підтримки і розвитку своєї спільноти. Відповідно до цього соціетальний капітал є властивістю суб'єктів суспільних відносин, які знаходяться за межами материнського етнічного регіону та які усвідомлюють свою генетичну або духовну єдність із ним.

У кризові моменти розвитку українського суспільства актуалізуються питання про здатність держави до самоорганізації. Говорячи про самоорганізацію складних систем як механізм соціетального капіталу, зазвичай мають на увазі їхнє прагнення до збереження своєї цілісності, гомостатичної стійкості, мінімізацію стану хаосу та ентропії. Проте, з іншого боку, самоорганізація складних систем передбачає, що без нестійкості немає розвитку. Розвиток відбувається через нестійкість, стреси, випадковість. Нестабільність та кризи є чинниками виявлення та відбору кращого. Самоорганізуюча система контролює межі цієї сфери нестійкості, тому вводить себе в кризовий стан, щоб активізувати процеси самоорганізації.

Органістичний режим функціонування соціетального капіталу громади характеризується розумінням суб'єктів та об'єктів суспільних відносин людства як систем, що саморозвиваються. Тобто передумови та умови їхнього розвитку є наслідками цього розвитку. Формування суб'єктів соціетального капіталу як систем, що саморозвиваються, відбувається шляхом конструювання цілим своїх власних частин на основі певних передумов, а не шляхом складання цілого із частин. Тому функція системи як цілого виникає раніше, ніж необхідний для неї елемент, який буде сама система. В органістичному режимі функціонування соціетального капіталу відбуваються структурна диференціація, спеціалізація різних частин органічної системи, їх функціональний зв'язок. У такому режимі відбувається взаємозв'язок кризових ситуацій, визнається різноманіття частин і регіонів світу.

Органістичний режим соціетального капіталу громади в Україні представлений діяльністю конкретних суспільних діячів, науковців та митців, які у своїй діяльності прагнули досягнення незалежності й цілісності України та про вклад яких у становлення незалежного українського суспільства відомо у всьому світі. Так, Володимир Мономах у своєму відомому «Повчанні дітям» дає настанови на праведне життя, справедливий соціальний устрій, закликає долати міжусобиці заради єдності рідної землі, громадянського миру. Іван Вишенський прагнув обґрунтувати вимоги свободи, рівності, справедливості у сфері духа, покласти їх в основу життєдіяльності, громадського життя людини і народу. Соціальним ідеалом Григорія Сковороди був лад, де всі співжитимуть у співпраці, волі, рівності, де закони будуть протистояти тиранії. Людину мандрівний філософ розглядає як мікрокосм, частину цілого — макрокосму, і для пізнання інших світів людина, по-перше, повинна пізнати саму себе.

Столярчук О. С. відзначає, що «трансформацію творять люди, які самі у своїй масі є представниками попереднього фрактального стану. Щоправда, не всі вони переходять у цей новий стан, їхня частина чинить опір новому, навіть зі зброєю залишає старий лад, бо вони у разі перемоги нових сил втрачають усе, що їм належало, передусім владу, панування. ...Та ось відбулася перемога нового фракталу... Відбувається в цей час і трансформація елементів старого фракталу» (Столярчук, 2011).

Таким чином, ми спостерігаємо діалектику революції та еволюції у здійсненні фрактального режиму функціонування соціетального капіталу. Не існує абсолютних меж між революцією та еволюцією. Революції, містячи в собі деякі особливості еволюційного розвитку людства, у багатьох випадках здійснюються в еволюційній формі.

У свою чергу, еволюція не зводиться лише до постійних змін, а передбачає також і якісні стрибки.

Людський потенціал як основа реалізації соціетального капіталу має системні властивості й не може зводитися лише до простої суми певної кількості якостей людей. Властивості людського потенціалу обумовлюють можливості людського розвитку як на найближче майбутнє, так і на більш далеку перспективу. Розвиток є не лише підвищенням матеріального благоустрою, а й розширенням можливостей людини, можливості обирати найкраще для розвитку.

Відповідно до базових принципів, за якими працює програма розвитку ООН, людський розвиток передбачає низку принципів. Так, необхідне усунення бар'єрів, пов'язаних із расою, статтю, місцем проживання, рівнем благоустрою, що перешкоджають участі в політичному, соціальному та економічному житті. Люди повинні мати можливість підвищувати продуктивність своєї діяльності та брати участь у процесі формування прибутку, тому економічне зростання й динаміка зайнятості і оплата праці є складовими моделі людського розвитку.

Діяльність ООН як соціетального інституту розвитку людства спрямована на тиражування зразків норм та цінностей цілісності суспільних відносин. Тому виявлення й аналіз фрактальних особливостей передбачають єднання, нерозривність, одночасність розгляду субстанційної і діяльнісної сутності суб'єктів суспільних відносин. Сьогодні ООН у своїй діяльності є складним самоорганізуючим і перетворюючим світ соціальним фракталом. Розвиток культури — не що інше як розвиток фрактальності суб'єктів суспільних відносин. Фрактальність забезпечує зародження, розвиток, зміну і когерентність взаємодії всіх підсистем, що виражають складну цілісність людини і всього людського співтовариства, які безперервно вдосконалюються.

На думку О. С. Столярчука, «фрактальність людської історії, суспільства в цілому, так і життя окремої людини не є вигаданою аналогією. Адже суспільство — це люди з усім їхнім буттям, а окрема людина несе в собі це загальне, що притаманне суспільству» (Столярчук, 2011).

Фрактальний режим соціетального капіталу громади побудований на різноманітності та своєрідному відтворенні історії людства. «Фрактальність історії, зрозуміло, це поняття — метафора, але вона дає можливість збагнути, що суспільне та індивідуальне буття — це постійні зламани періоди, є такі, що мають досить тривалий і доленосний період, а тому їх називають епохами, а є й такі, що охоплюють короткі проміжки часу, але їх накопичення призводить до тих чи інших поворотів...» (Столярчук, 2011).

Фрактальність соціетального капіталу розвитку українського суспільства в дослідженні Н. Ходорівської, на нашу думку, розкривається в понятті «рефлексивність громадян». «У скрутних обставинах рефлексивність активізується стосовно тих об'єктів, суб'єктів, процесів, які більш дотичні до ситуації життєвого негаразду; активізується також переосмислення «Я»-духовного; простір свідомості певним чином «звужується», й «абстрактні» уявлення набувають ще більшої розмитості» (Ходорівська, 2010).

За таких умов соціетальний капітал розвитку особистості, соціальної групи, суспільства чи людства в цілому тиражується, і, відповідно до цього, суб'єкти соціетального капіталу є складними соціальними фракталами, тобто такими суб'єктами суспільного життя, які мають властивість подібності одне до одного.

Тому українське суспільство, конкретний його представник або людство в цілому складається із подібних суб'єктів суспільного життя, кожен із яких подібний суспільству загалом. При цьому географічний чи соціальний масштаб суб'єкта суспільного життя не призводить до спрощення чи ускладнення його структури. Фрактальність соціетального капіталу суб'єктів суспільного життя забезпечує їх однаковою складною картиною.

Якщо країна у своєму розвитку опинилася в кризовій ситуації, не знає, яким шляхом йти далі, то зразком поведінки постають для неї схожі, тобто фрактальні об'єкти і явища. Наслідування є різновидом подібної, образної, фрактальної поведінки. Україна, втілюючи деякі ознаки іншої країни, тим самим будує себе, використовуючи її образи. Таким чином, країна будує себе самостійно. Але поряд із цим Україна сама є зразком розвитку та самоорганізації для інших країн світу. Прикладом можна навести феномен українського козацтва. Українське козацтво є соціальним фракталом для формування кубанського та інших козацтв. Це соціетальне утворення становить форму соціальної організації людей, об'єднаних спільними цілями, які формуються на основі єдиних правил і норм.

Українське козацтво є органічною частиною українського суспільства в територіальному, релігійному, економічному, політичному, правовому, моральному аспектах, соціетальним інститутом, діяльність якого здійснювалася в механізмах самоорганізації та управління на основі системи норм, установ і спеціалізованих функцій як у внутрішньому, так і зовнішньому житті українського суспільства.

Важливим для аналізу мобілізації соціетального капіталу в Україні є вивчення основи світоглядної позиції українського народу — кордоцентризму.

Почуття співпереживання, співчуття виникають якраз на основі існуючих у людині фрактальних почуттів. Розуміти і сприймати іншу людину, поставити себе на місце того, хто страждає, – це і є подібність почуттів, тобто соціальна фрактальність. Ціле є не лише природним або соціальним, а ще й олюдненим та одухотвореним. Фрактальне бачення полегшує пізнання світу, тому що соціальні фрактали дозволяють компактно «стискати» інформацію, зручно будувати моделі, ефективніше складати прогнози, описувати самоорганізаційні процеси.

Таким чином, соціетальний капітал громади відображає духовно збагачений ресурс формування та відтворення цілісності суспільних відносин, здатен до самовідтворення, самонакопичення, конвертації ресурсів та здійснення їх у життєдіяльності суспільства. Соціетальний капітал громади є чинником суспільного розвитку як діяльності суб'єктів заради суспільства і людства в цілому. Він здійснюється в об'єктивно спрямованій діяльності та руйнується в деформації суспільних відносин, у свавілі. Відтворюються та розвиваються гуманістичні загальнолюдські цінності, що зцілюють суспільство, спрямовуючи на моральне відродження та повернення до духовності. Відбувається об'єднання суб'єктів суспільних відносин, гармонізація сфер життя у холистичності, що детермінує розвиток людства. Видові, стосовно соціетального капіталу, форми капіталу стають соціетальними, коли отримують характеристики емерджентності й цілісності.

У суб'єкт-об'єкт-суб'єктних відносинах соціетального капіталу громади здійснюється актуалізація гуманістичних тенденцій у сучасну епоху, формується сукупність внутрішніх та зовнішніх зв'язків суспільства, що є здатністю до узгоджених дій у виживанні та розвитку людства. Їх основою є принципи згуртованості суб'єктів суспільного життя, людиноцентризму, духовності та вседності. Соціетальний капітал внутрішньо властивий громаді та відображає закономірність розвитку людяності та гуманізму як онтології, буття світу. Здійснення соціетального капіталу в життєдіяльності громади відбувається в органічній солідарності цілісності суспільних відносин, у діалектичній єдності особистості та суспільства, суб'єктній рефлексії та само-рефлексії всезагального — людства.

Соціетальний капітал розвитку громади детермінований механізмами самоорганізації та управління у виживанні й розвитку його складових — українського та інших суспільств. Управління визначає розвиток суспільства «від центру до периферії», від управління підсистемами до цілісності з іншими підсистемами. Самоорганізація є чинником розвитку самоуправління у сферах суспільного життя, що здій-

снюється у векторі соціальних процесів «знизу вгору», «від периферії до центру». Відбувається формування народного уряду, ліквідація політики подвійних стандартів. Деструктивна діяльність влади долається самоорганізацією народу.

Українська специфіка мобілізації соціального капіталу розвитку громади детермінована формуванням суб'єктності незалежної України, в єдності механізмів самоорганізації та управління суб'єктів розвитку, у діалектичному взаємозв'язку держави та громадянського суспільства, у здійсненні принципів гуманізму, всеєдності у формуванні глобальної цивілізації.

Розділ 4.

Теоретичні основи місцевого економічного розвитку

4.1. Теорії місцевого економічного розвитку: генезис та необхідність модернізації

Вихідним елементом адміністративно-територіального устрою будь-якої держави є найменші адміністративно-територіальні одиниці, що в кожній країні мають свою специфічну назву. Таким чином, ці назви різняться і в працях науковців, які аналізують місцевий економічний розвиток різних країн.

Для означення базових адміністративно-територіальних одиниць дослідники використовують поняття «територія» (Маршалова, 1998, с. 10-11), «муніципальне утворення» (Мельник, 2006, с. 208), «локальне чи територіальне утворення» (Лексин, 2007, с. 95-96), «місцевість», «регіон» (Гранберг, 2004; Маршалова, 1998; Українсько-шведський, 1998), «місце» (Гранберг, 2004, с. 24; Дорогунцов, 2001, с. 96), «локалітет», «мала територія» (Гранберг, 2004, с. 27). Термін «територія» має яскраве географічне забарвлення як обмежена частина твердої поверхні Землі з властивими їй природними та антропогенними властивостями й ресурсами (Державне, 2002, с. 50). Він є дещо абстрактним та не містить прив'язки до певного рівня ієрархічного устрою. Територією можна назвати будь-яку частину земної поверхні. Термін «регіон» як певна територія, що відрізняється від інших територій за низкою ознак та володіє деякою цілісністю, взаємозв'язаністю елементів, які її складають (Алаев, 1983, с. 16), традиційно відноситься або до об'єднань країн певного континенту, або до адміністративно-територіальних одиниць країни наступного за національним рівня та

їх об'єднань. Хоча дехто з вчених розглядає базові адміністративно-територіальні одиниці як первинні регіони (Дорогунцов, 2001, с. 96). Дискусійним є співвідношення регіону та території, запропоноване А. Гранбергом, за яким регіон є частиною території (Гранберг, 2004, с. 15-16), оскільки традиційно поняття «територія» використовується, насамперед, для означення просторових таксонів власне регіонального та місцевого рівнів. Місце розглядається як первинний елемент територіальної системи, що є географічною точкою (Гранберг, 2004, с. 24). Цей термін, на нашу думку, характеризує умовне абстрактно-гіпотетичне утворення, яке на практиці фактично не існує, оскільки досить часто мікрорайони чи зони певного поселення значно відрізняються між собою за низкою характеристик. Термін «муніципальне утворення» походить від назви найменшої адміністративно-територіальної одиниці в Російській Федерації й використовується вітчизняними науковцями для означення первинного територіального рівня, однак не окреслений нормативно-правовою базою та є іншомовним запозиченням, що не підтримується багатьма українськими вченими та політиками. На нашу думку, його використання є правомірним у вітчизняній науці, оскільки підкреслює інтегрованість нашої держави в світовий та європейський економічний і політично-правовий простір, в якому простежується загальна тенденція муніципалізації (Монастирський, 2006). В цьому ж контексті допустимим у процесі дослідження є використання для означення процесів та явищ, пов'язаних із базовим територіальним рівнем, як рівнозначних категорій «місцевий», «муніципальний», «локальний» та «комунальний».

Ми пропонуємо для узагальнення назв базових адміністративно-територіальних одиниць використовувати термін «територіальна спільнота базового рівня» (ТСБР), що дозволяє чітко окреслити об'єкт дослідження, уникнути термінологічної плутанини та невизначеності.

Використовуючи територіально-управлінський підхід можемо стверджувати, що територіальна спільнота базового рівня (ТСБР) це первинна адміністративно-територіальна одиниця держави, що характеризується поєднанням територіально-просторової, економічної та соціально-демографічної компонент. У даному визначенні ознака «територіальна» вказує на те, що ТСБР має певну територію, на якій здійснюється життєдіяльність громади, що її формує, та економічна діяльність суб'єктів господарювання. «Спільнота» означає, що всі суб'єкти, які функціонують в ТСБР, об'єднані спільною ідеєю, яка є квінтесенцією їх стратегічних орієнтирів. Базовість характеризує те, що ТСБР є основним системоформуючим елементом регіонів та держави загалом, де безпосередньо здійснюється економічна й соціальна

діяльність. Рівневість вказує на те, що ТСБР є ланкою ієрархічної структури політичної системи держави та національної економіки. До ТСБР в Україні відносяться села або їх об'єднання, селища та міста, що реалізували своє право на місцеве самоврядування.

Як і будь-яка система, ТСБР розвивається, тобто в його підсистемах відбуваються невідворотні, спрямовані та закономірні зміни (Большая, 1978). На відміну від традиційного уявлення, яке основною властивістю розвитку вважало мінливість, сучасне поняття «розвиток» включає три взаємопов'язані характеристики: зміни, зростання, покращення, головною з яких є остання (Филиппов, 2000, с. 99). Вказаний підхід знімає необхідність, іноді надто штучної та філософської, дискусії про співвідношення зростання та розвитку, якій приділяють увагу багато дослідників (Кузнецова, 2007, с. 19-20; Слава, 2000, с. 10-16).

Група експертів ООН ще в 1963 році дала наступне визначення розвитку: «Розвиток це процес, в якому дії самих людей об'єднуються з діями влади з метою покращити економічні, соціальні та культурні умови життя спільноти, інтегрувати ці спільноти в загальний потік життя нації, дати їм можливість вносити максимальний вклад у національний розвиток» (United, 1963, с. 4). Це трактування розвитку найбільш повно відображає значимість особистісного гуманістичного фактору в забезпеченні позитивної якісної динаміки будь-якої соціальної організації.

Розвиток ТСБР відбувається в двох взаємопов'язаних напрямках: соціальному та економічному. Соціальний розвиток ТСБР як процес підвищення соціального добробуту населення територіальної громади на основі забезпечення соціальних стандартів життя, гарантованих державою, є місією розвитку спільноти, а економічний розвиток засобом її реалізації (Мельник, 2007, с. 16-20). З'ясування механізму виконання економічним розвитком такої ролі потребує насамперед визначення сутності поняття «економічний розвиток ТСБР». У цьому контексті доцільним є врахування аспектів розуміння економічного розвитку теорією суспільного розвитку Г. Касселя, Й. Шумпетера та М. Кондратьєва (Чистилін, 2002). За Й. Шумпетером, економічний розвиток це перехід економічної системи від одного стаціонарного стану до іншого на якісно іншому рівні на основі нових способів комбінації ефективного використання наявних обмежених ресурсів для виробництва капітальних та некапітальних благ (Шумпетер, 1982, с. 157). Ю. Філіпов та Т. Авдеева характеризують економічний розвиток як процес досягнення приватних та групових інтересів шляхом ефективного управління наявними ресурсами (Филиппов, 2000, с. 100). За визначенням Ради з економічного розвитку США, еконо-

мічний розвиток — це процес створення добробуту через мобілізацію людських, фінансових, капітальних, фізичних та природних ресурсів для генерування придатних для ринку товарів та послуг (Eisinger, 1988). Аналіз наукової літератури показує, що складовими поняття «економічний розвиток» є «економічна система», «ресурси», «задоволення потреб».

Таким чином, під економічним розвитком ТСБР ми розумітимемо процес зміни, зростання та покращення кількісних та якісних характеристик економічної системи ТСБР шляхом раціоналізації використання виробничих, природних, трудових, фінансово-інвестиційних ресурсів на основі підприємництва та рівноправного поєднання різних форм власності для задоволення потреб місцевого населення. Враховуючи це визначення, доречним буде використання поряд із поняттям «економічний розвиток ТСБР» категорії «місцевий економічний розвиток», що традиційно застосовується в державному і муніципальному управлінні в зарубіжних країнах (Слава, 2000). Не можна погодитися з визначенням місцевого економічного розвитку, яке дає американський вчений Е. Дж. Блейклі, розглядаючи його як «діяльність, яку проводять органи місцевого самоврядування чи місцеві громадські організації для стимулювання чи підтримки ділової активності та розвитку сфери зайнятості» (Блейклі, 2002, с. 16), оскільки він зводить місцевий економічний розвиток до механізмів його забезпечення, не враховуючи процесний підхід до розвитку. Звідси основним завданням місцевого економічного розвитку є «створення нових робочих місць у тих секторах економіки, які є перспективними для конкретної місцевості, на базі її людських, природних та інших ресурсів» (Блейклі, 2002, с. 16). Такий підхід обмежує значущість місцевого економічного розвитку як чинника забезпечення конкурентних переваг ТСБР у ринковій боротьбі, не враховує аспект ефективної зайнятості та зростання матеріального добробуту членів територіальної громади.

Основними критеріями економічного розвитку ТСБР є: зростання кількісного та якісного рівня виробництва на підприємствах ТСБР; збільшення продуктивності праці на основі впровадження технологічних, технічних та організаційних інновацій; зменшення трудо-, енерго- та матеріаломісткості виробленої продукції; збільшення частки місцевого населення, зайнятого підприємницькою діяльністю, зменшення безробіття в ТСБР; раціоналізація використання існуючих місцевих ресурсів; зміцнення економічної бази місцевого самоврядування; підвищення конкурентоспроможності ТСБР; зростання економічної активності та економічної культури територіальної громади та її членів.

Економічний розвиток ТСБР є багатовимірним, що обумовлено, з одного боку, поліфакторністю його формування та особливою природою економічного розвитку як чинника та поштовху інших типів розвитку, з іншого. Це дає змогу виокремити низку зрізів економічного розвитку ТСБР:

1) соціально-економічний розвиток як проекція економічних процесів та результатів на соціальний розвиток ТСБР, що виявляється в залученні місцевих жителів до функціонування виробничо-господарського комплексу ТСБР, рівні використання її трудового потенціалу, забезпеченні матеріальних передумов соціального добробуту. Часто поняттям «соціально-економічний розвиток» підмінюють усю різноманітність проявів соціального та економічного розвитку ТСБР (та й узагалі будь-якої соціально-економічної системи), що є дискусійним, адже не дає змоги дослідити вплив різних факторів на загальний розвиток локальної територіальної спільноти як складної системи;

2) політико-економічний розвиток — виявляється через практичне впровадження економічних інтересів політичних еліт громади, з одного боку, та вдосконалення місцевої економічної політики як реакції на трансформацію економічних умов, з іншого;

3) еколого-економічний розвиток — забезпечення гармонізації відносин у системі «людина-природа» на основі реалізації принципів екологічного природокористування для забезпечення сталого розвитку ТСБР;

4) науково-економічний розвиток — зміна способів досягнення економічних результатів розвитку ТСБР на основі інновацій, інтенсифікації використання місцевих економічних ресурсів;

5) техніко-економічний — автоматизація технологій функціонування суб'єктів господарювання ТСБР на основі використання сучасних технічних розробок;

6) культурно-економічний — формування нової корпоративної культури територіальної громади як суб'єкта економічних відносин;

7) зовнішньоекономічний — посилення взаємодії ТСБР з іншими територіальними утвореннями з метою взаємообміну ресурсами та готовим продуктом, реалізації спільних економічних проектів;

8) інформаційно-економічний — інформатизація життєдіяльності територіальної громади та муніципальних суб'єктів господарювання як чинник підвищення ефективності економічної діяльності на основі використання інтегрованих інформаційних мереж;

9) ресурсо-економічний — розширення економічної бази здійснення економічної діяльності на основі зниження ресурсомісткості муніципального продукту, підвищення ефективності та пошуку резер-

вів використання існуючих ресурсів, формування кардинально нової ресурсної бази місцевої економіки;

10) стратегічно-економічний — реалізація стратегічних орієнтирів розвитку ТСБР за допомогою економічних важелів та модернізації умов і принципів функціонування муніципальної економіки;

11) управлінсько-економічний — модернізація управління економічним розвитком ТСБР, що обумовлена зміною елементів функціонування місцевої економічної системи;

12) результативно-економічний — кількісне зростання та якісне покращення підсумкових показників функціонування місцевої економіки (валовий продукт ТСБР, місцевий економічний добробут, рентабельність місцевої економіки, середній дохід на одного члена територіальної громади та ін.) як основний індикатор місцевого економічного розвитку.

Зазначені елементи становлять у своїй єдності загальний процес економічного розвитку ТСБР як невід’ємний компонент комплексного розвитку спільноти.

Економічна й управлінська наука містить багато теорій місцевого економічного розвитку (Блейклі, 2002, с. 80-93; Гранберг, 2004, с. 38-91; Дорогунцов, 2001, с. 13-36, 75-96, 102-114; Кузнецова, 2007, с. 14-40; Слава, 2000, с. 26-43), які необхідно переоцінити з позиції адекватності існуючим реаліям. Генетичний, діалектичний і змістово-критичний аналіз основних теорій місцевого економічного розвитку (табл. 1.3) дозволяє здійснити їх поділ на такі групи: теорії розміщення (просторові, локалізаційні) — теорія сільськогосподарського штандорта, теорія раціонального штандорта промислового підприємства, теорія промислового штандорта, теорія центральних місць, теорія просторової організації господарства, теорія дифузії інновацій, теорія полюсів зростання, теорія «центр-периферія»; власне теорії економічного розвитку (зростання) — теорія сукупної (кумулятивної) причинності, теорія привабливості (атракційності), узагальнювальні теорії — синтетична теорія місцевого економічного розвитку, міждисциплінарні теорії, регіональна теорія.

Грунтовно проаналізувавши подані в цій таблиці теоретичні розробки, робимо висновок, що слушною є позиція С. Слави та Г. Гріна, що «жодна теорія адекватно не пояснює місцевий економічний розвиток, вказуючи на те, що місцевий економічний розвиток формується під впливом багатьох факторів, які у певній сукупності створюють основу для теорії розвитку та місцевих економічних дій» (Слава 2000, с. 28).

Найбільш потужні наукові школи, які безпосередньо чи опосередковано досліджували місцевий економічний розвиток, склалися

Основні теорії місцевого економічного розвитку¹

Теорія	Розробники теорії та період	Сутність теорії
Теорія сільсько-господарського штандорта	Й. Тюнен (Німеччина), I половина XIX ст.	Обґрунтовує розміщення різних типів сільськогосподарського виробництва залежно від відстані до центрального міста
Теорія раціонального штандорта промислового підприємства	В. Лаунхардт (Німеччина), кінець XIX ст.	Дає змогу визначити пункт оптимального розташування промислового підприємства стосовно джерел сировини та ринків збуту продукції
Теорія центральних місць	В. Кристалер (Німеччина), кінець XIX ст.	Теорія про функції та розташування системи поселень (центральных місць)
Теорія промислового штандорта	А. Вебер (Німеччина), початок XX ст.	Обґрунтовує розташування підприємства на основі трьох чинників: транспорт, робоча сила та агломерація
Теорія просторової організації господарства	А. Льош (Німеччина), 40–50 рр. XX ст.	Обґрунтовує оптимальне місце розташування підприємств із урахуванням системи чинників на основі використання інструментів мікроекономіки
Регіональна теорія	У. Айзард, Т. Райнер (США), 50–60 рр. XX ст.	Вмонтовує теорії розміщення виробництва в більш загальну економічну форму, встановлює закони розміщення
Теорія дифузії інновацій	Т. Хегерstrand (Швеція), 50-60-ті рр. XX ст.	Досліджує як чинник розташування виробництва процес створення й поширення інновацій
Теорія полюсів зростання	Ф. Перру, Ж. Будвіль, Х. Ласуен, П. Пот'є (Франція), 50–70 рр. XX ст.	Обґрунтовує наявність полюсів зростання як географічної агломерації економічної активності чи сукупності міст, що володіють виробництвом, яке швидко зростає. Ці поселення стають джерелами інновацій та прогресу для певної території

Внесок у формування теоретичних засад місцевого економічного розвитку	Слабкі сторони теорії та критичні моменти
Вперше використано математичні моделі в теорії просторової економіки; враховано транспортні затрати. Ідеї Тюнена покладено в основу механізму зонування території	Орієнтація на закриту економіку, якої фактично не існує; не- врахування можливості багатофункціонального сільського розвитку та наявності багатьох центрів споживання сільськогосподарської продукції
Обумовлює формування містоутворюючих підприємств як основи місцевої економіки; враховує транспортні затрати	Дискусійним є припущення про рівність виробничих затрат для всіх точок досліджуваної території, які є похідними від багатьох, у т. ч. ситуаційних чинників
Упроваджує поняття центральних місць — економічних центрів, що обслуговують товарами і послугами не лише себе, а й поселення довкола себе. Фактично, ця теорія формує підґрунтя становлення ТСБР, обґрунтовує особливості місцевої економіки та функції, що виконуються, поселеннями різної величини	Носить дуже абстрактний характер, не враховує історичні, географічні, політичні чинники розвитку системи поселень
Багатофакторна теорія розташування промислового підприємства, що спирається на методи математичного моделювання	Замикається рамками ізольованого підприємства, не дає відповіді на питання, яким має бути комплекс місцевої економіки, елементом якої є дане підприємство
Узагальнює теорії Тюнена, Вебера та Кристалера; формує принципів засади теорії просторової економічної рівноваги	Є дуже абстрактною, не враховує чинник конкуренції — впливу існуючих підприємств на розташування нових
Руйнує суперечності між класичними теоріями розміщення та провідними школами загальної економічної теорії; адаптує методи макроекономіки для дослідження регіонів; закладає основи формування регіональної науки	Надскладний математичний інструментальний апарат, який не дозволяє врахувати все різноманіття стохастичних чинників розвитку місцевої економіки
Враховує чинник інновацій як важливий елемент розвитку місцевої економіки	Не пояснює механізм стимулювання просторової інноваційної активності
Визначає необхідність врахування під час розроблення стратегії розвитку місцевої економіки існуючих полюсів зростання чи пошуку важелів перетворення ТСБР на полюс зростання. Є теорією структуризації та ефективної організації економічного простору	Не враховує закону онтогенезу (життєвого циклу) щодо розвитку економіки ТСБР, що є полюсом зростання; не пояснює чинників міграції полюсів зростання

Теорія	Розробники теорії та період	Сутність теорії
Теорія «центр-периферія»	Дж. Фрідман (Велика Британія), 60-ті рр. XX ст.	Пояснює існування та природу периферійних територій та їх взаємодію з центром
Теорія сукупної (кумулятивної) причинності	Г. Мюрдаль (Швеція), 60-70-ті рр. XX ст.	Обґрунтовує об'єктивність прискореного розвитку успішних ТСБР та занепад відсталих територій
Теорія привабливості (атракційності)	Б. Блуестон, Б. Харісон, Л. Бакер (США), 80-90-ті рр. XX ст.	Розглядає ТСБР як товар, що продається на ринку й на який поширюються закони ринкової конкуренції. Обґрунтовує, що громада може підвищити економічну привабливість своєї території в очах підприємців, запропонувавши їм економічні стимули
Синтетична теорія місцевого економічного розвитку	Е. Дж. Блейклі (США), 90-ті рр. XX ст.	Визначає чотири елементи місцевого економічного розвитку: зайнятість, інституційну базу, розміщення, знання (інформаційні ресурси)

¹ Розроблено автором з використанням (Блейклі, 2002, с. 80–93; Гранберг, 2004, с. 38–91; Дорогунцов, 2001, с. 13–36, 75–96, 102–114; Кузнецова, 2007, с. 14–40; Слава, 2000, с. 26–43);

² Штандорт (нім. standort) — місце розташування.

в Німеччині, Швеції, Великій Британії, США та Франції. У радянській економічній науці теоретичні дослідження місцевого економічного розвитку як складного поліелементного процесу були закладені представниками новосибірської соціологічної школи на чолі з Т. Заславською (Методологические, 1977; Методология, 1980), адже концептуальні принципи дослідження економічного розвитку сільських поселень як первинних спільнот можна умовно поширити й на інші типи ТСБР. Необхідно зазначити, що на формування змісту й структури теорій місцевого економічного розвитку значний вплив мають загальні економічні теорії (наприклад, теорії загальної економічної рівноваги, економічного відтворення, економічного зростання), теоретична економічна географія, міждисциплінарні теорії стійкого розвитку. Теорії місцевого економічного розвитку багато запозичили

Внесок у формування теоретичних засад місцевого економічного розвитку	Слабкі сторони теорії та критичні моменти
Обґрунтовує неоднорідність економіки периферійних ТСБР як таких, що отримують від центру імпульси для розвитку, чи таких, на які центр фактично не впливає	Не пропонує важелів забезпечення зменшення розриву між центром та периферією, визначає обов'язковість відставання периферійних територій від центру як малорозвинутих економічних систем
Доводить, що ринкові сили посилюють територіальну диференціацію, подолати яку можна насамперед за допомогою ефективної державної економічної політики щодо ТСБР та місцевої економічної політики	Не дає відповіді на питання про механізм втручання в забезпечення розвитку місцевої економіки, що занепадає. Теорія застосовується лише до невеликих ТСБР
Орієнтується на залучення капіталу та якісних трудових ресурсів у розвиток місцевої економіки. Обґрунтовує те, що навіть за однакових вихідних умов вищий економічний ефект може отримати громада, яка проводить вдалу промоційну політику щодо своїх ресурсів, можливостей та перспектив	Не акцентує уваги на необхідності результативності маркетингової політики громади для забезпечення економічної вигідності та співставності зусиль і результату
Руйнує стереотип про єдиновизначальність розташування економічних суб'єктів для забезпечення економічного розвитку території. Адаптує місцевий економічний розвиток до нових орієнтирів цивілізаційного розвитку світової економіки	Потребує уточнення щодо співвідношення «кількість–якість» означених елементів місцевого економічного розвитку

з теорії регіональної економіки, що обумовлено відсутністю єдності в розумінні регіону, нерозвиненістю муніципальної економічної та управлінської науки. Так, традиційно теорії розміщення (див. табл. 1.3) прийнято вважати теоріями регіональної економіки, однак опосередковано їх можна розглядати як теорії місцевої економіки, оскільки вони пояснюють генезис місцевих економічних систем та їх взаємодію з іншими територіальними утвореннями.

Сучасна теорія та практика управління економічним розвитком ТСБР є полігоном культивування багатьох стереотипів, породжених як історичним досвідом, так і усталеними науковими упередженнями, зумовленими тривалим домінуванням певних теорій місцевого економічного розвитку (теорії депресивності, теорії місцевого самоврядування як інституту соціального обслуговування, теорії природних монополій, соціологічних теорій розвитку громад, теорії сукупної причинності). Формування ефективної моделі управління економічним розвитком ТСБР в Україні вимагає спростування таких стереотипів: лише формування повноцінного інституту місцевого самовря-

дування спроможне забезпечити економічний і соціальний розвиток ТСБР; існують депресивні території, не спроможні самостійно вийти з кризової ситуації і які потребують обов'язкової зовнішньої допомоги; житлово-комунальне господарство є сферою функціонування виключно природних монополій; у комунальній власності може перебувати майно, яке зорієнтоване насамперед на одержання соціального, а не економічного ефекту; комунальна соціальна інфраструктура є наперед визначеним реципієнтом; сільські поселення мають виключно аграрну орієнтацію економічного розвитку; об'єктивно існує розрив у середовищі здійснення підприємницької діяльності та умовах життя між селом та містом; гарантією забезпечення економічного розвитку ТСБР є їх укрупнення шляхом територіального об'єднання.

Вказане обумовлює необхідність модернізації існуючих та розроблення нових теорій місцевого економічного розвитку з урахуванням гіпотези дослідження ТСБР як економічної системи на основі відмови від архаїчно-догматичного підходу до забезпечення розвитку низового територіального рівня, впровадження новаторсько-інноваційної концепції управління на засадах менеджменту.

4.2. Муніципалізація як нова парадигма місцевого економічного розвитку

Системний аналіз генезису становлення та розвитку адміністративно-територіального устрою більшості європейських країн, США, Канади, Австралії дозволяє стверджувати, що муніципалізація — це процес посилення організаційної і правової автономії та ресурсного зміцнення ТСБР, що покликаний забезпечити національну ідентифікацію країн в умовах глобалізації та регіоналізації. Проявами муніципалізації є: інституціоналізація адміністративно-територіального устрою на первинному рівні; трансформація кількісних і якісних характеристик громадських послуг, що надаються населенню на муніципальному рівні, на основі реалізації принципу субсидіарності; впровадження сучасних технологій управління місцевим розвитком на засадах муніципального менеджменту; корпоратизація муніципальних утворень; зростання питомої ваги бюджетів місцевого самоврядування в консолідованих бюджетах країн; створення національних та наднаціональних систем політичного та економічного захисту автономії муніципальних утворень; зростання потенціалу внутрішньодержавних та міждержавних зв'язків між муніципальними утвореннями. Зазначені прояви муніципалізації не є відособленими,

а взаємообумовлені, взаємопереплетені та доповнюють один одного.

Відповідно до законів функціонування динамічних організацій, якими є національні утворення, «організація, що розвивається, прагне до стабільності». Невід'ємним атрибутом стабільності економічного, соціального й політичного розвитку держави є інституціоналізований адміністративно-територіальний устрій на первинному рівні, що характеризується такими ознаками: життєздатністю базових адміністративно-територіальних одиниць, що володіють достатніми ресурсами для розвитку; відповідністю базових адміністративно-територіальних одиниць принципам децентралізації влади та демократизму; повсюдністю розвитку інститутів ринкової інфраструктури в розрізі адміністративно-територіальних утворень.

Інституціоналізація адміністративно-територіального устрою характерна, як для розвинутих країн, так і для країн системної трансформації, з тією лише відмінністю, що в країнах з перехідною економікою відбувається паралельне формування інститутів ринкової економіки та інститутів державності, що визначають, врешті-решт, динаміку й спрямованість ринкової трансформації. Зазначений процес відбувся або відбувається сьогодні на основі проведення адміністративно-територіальних чи муніципальних реформ. Так, дореформений адміністративно-територіальний устрій країн Скандинавії, Франції, держав постсоціалістичного табору характеризувався: надмірним подрібненням адміністративно-територіальних одиниць; відсутністю повноцінного місцевого самоврядування; нерозвиненістю економічної бази розвитку базових адміністративно-територіальних утворень.

Реформування адміністративно-територіального устрою на первинному рівні як прояв муніципалізації спрямовується на: формування муніципальних утворень — базових адміністративно-територіальних одиниць, що є суб'єктами економічних, соціальних і політичних відносин та спроможні конкурувати на національному й регіональному рівнях — на основі ресурсної та управлінської інтеграції населених пунктів; трансформацію моделі управління розвитком територіальних спільнот базового рівня на засадах менеджменту; створення умов для становлення трикутника партнерства «влада — бізнес — громада»; формування економічної бази для застосування економічних регуляторів підтримки розвитку бізнесу органами місцевого самоврядування.

Аналіз трансформаційних процесів на муніципальному рівні в країнах Європи дозволив за глибиною цього процесу виокремити три групи країн:

1) країни, що здійснили адміністративно-територіальну реформу (Швеція, Франція, Польща, Угорщина, Латвія, Болгарія);

2) країни, що перебувають у стані адміністративно-територіальної трансформації (Росія);

3) країни, що зберегли пострадянський адміністративно-територіальний устрій (Україна, Білорусь).

Загальною тенденцією трансформації моделі управління розвитком базових територіальних утворень у світі є відхід від європейської консервативної правової системи та імплементація принципів американської системи управління, що базується на технологіях менеджменту (Мельник, 2005). Саме цей процес є центральним проявом муніципалізації, що дозволяє забезпечити адекватність розвитку муніципальних утворень в умовах динамічного зовнішнього середовища, адже в умовах глобалізації необхідним є ситуаційний підхід до управління територіальними громадами. Технології муніципального менеджменту спрямовуються на реалізацію стратегій розвитку муніципальних утворень, що деталізують та посилюють загальнонаціональні стратегії розвитку країн. Сьогодні муніципальний рівень набирає характеру полігона реалізації управлінських, економічних та соціальних інновацій.

Дотримання прав і свобод місцевого самоврядування в розрізі забезпечення його максимальної автономії є об'єктом постійного моніторингу з боку національних урядів, органів національної безпеки, органів Європейського Союзу, НАТО, інших міжнародних організацій. Створення умов для повноцінного розвитку місцевого самоврядування є одним із критеріїв інтеграції держав до європейських та північноатлантичних структур.

Корпоратизація муніципальних утворень як зріз муніципалізації спрямовується на використання їх потенціалу як систем, що за своєю суттю є корпораціями. Так, у країнах Західної Європи більшість муніципалітетів є статус корпорацій, що функціонують як повноправні суб'єкти ринкової економіки з метою отримання економічного ефекту для територіальної громади. В цьому контексті цікавим є досвід Франції, де практикується об'єднання комун — створення асоціацій місцевого самоуправління (комунальних синдикатів), що мають статус юридичних осіб, засновниками яких є комуни. Корпоратизація є однією з ефективних технологій антикризового управління та муніципального фінансового менеджменту.

Фінанси місцевих органів влади за темпами свого розвитку перевищують темпи зростання централізованих фінансових ресурсів. За оцінками експертів в країнах Європи та США питома вага місцевих

бюджетів в консолідованих державних бюджетах щороку зростає на 0,5-0,7 %, що є свідченням ресурсного зміцнення базових адміністративно-територіальних одиниць. У структурі бюджетів місцевого самоврядування зростає частка місцевих податків та доходів, одержаних від економічної діяльності муніципальних утворень (доходи від прибуткових муніципальних організацій, випуск муніципальних цінних паперів, участь в акціонерному капіталі корпорацій тощо) (Циммерманн, 2003).

Дотримання прав і свобод місцевого самоврядування в розрізі забезпечення його максимальної автономії є об'єктом постійного моніторингу з боку національних урядів, органів національної безпеки, центральних органів Європейського Союзу, НАТО, інших міжнародних організацій. Створення умов для повноцінного розвитку місцевого самоврядування є одним із критеріїв інтеграції держав до європейських та північноатлантичних структур.

Характерно, що муніципальні утворення багатьох країн стають суб'єктами міжнародних політичних, економічних та культурних відносин. За оцінкою Ради Європи за останнє десятиріччя підписано та реалізовується понад вісім тисяч договорів про співпрацю в різних сферах між базовими територіальними спільнотами європейських країн, особливо в рамках функціонування інститутів єврорегіонів та міст партнерів (офіційний сайт Асоціації). Двосторонні та багатосторонні зв'язки між муніципалітетами стали засобом взаємообміну технологіями муніципального управління в рамках процесу трансферу управлінських інновацій.

У міру розвитку місцевого самоврядування в нашій країні зростає інтерес вітчизняних теоретиків та практиків до аналізу його функціонування за кордоном. Дослідження багатовікового досвіду становлення самоврядного управління територіями, особливо в розвинених країнах світу, дає можливість використати найкращі нароби в цій галузі в процесі становлення самоврядування в Україні. Звичайно, тут не йдеться про повне перенесення тієї чи іншої системи місцевого самоврядування на український ґрунт, адже Україна, як і будь-яка інша держава, має свої історичні традиції, ментальні, політичні, соціально-економічні особливості, що й визначатимуть умови формування місцевого самоврядування.

Практична реалізація намірів України щодо інтеграції в Європейський Союз, необхідність реального дотримання вимог Європейської Хартії місцевого самоврядування вимагають забезпечення відповідності муніципального управління європейським моделям організації управління територіальними спільнотами низового рівня. Ця про-

блема є особливо актуальною з огляду на об'єктивну необхідність проведення в Україні адміністративно-територіальної реформи.

Аналіз теоретичної основи функціонування місцевого самоврядування в країні необхідно проводити з позиції визначення рівня прояву ознак основних теорій місцевого самоврядування, що намагаються дати відповідь на питання про характер влади, яку територіальна громада здійснює самостійно та безпосередньо або через органи місцевого самоврядування: державницької, громадівської та муніципального дуалізму (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Теорії місцевого самоврядування та приклади їх прояву в країнах Європи

Теорії	Приклади прояву в країнах Європи
Державницька теорія місцевого самоврядування	<ul style="list-style-type: none"> • Існування органів місцевого самоврядування на регіональному рівні в Польщі (воєводські сеймики), Франції (генеральна рада департаменту та окружна рада округу), Україні (районні та обласні ради); • жорстка регламентація функціонування органів місцевого самоврядування в Білорусі та Росії; • обмеження повноважень обшин у Німеччині виключно законодавчими рамками
Громадівська теорія місцевого самоврядування	<ul style="list-style-type: none"> • Визнання громади первинним суб'єктом місцевого самоврядування в конституціях Франції, Німеччини, Швеції, України; • високий рівень самостійності комун у Швеції, Фінляндії та Норвегії, що реалізують виключно питання місцевого значення; • формування асоціативних комунальних структур у Франції
Теорія муніципального дуалізму	<ul style="list-style-type: none"> • Розмежування повноважень органів місцевого самоврядування в Франції та Україні на власні та делеговані; • налагоджена система державного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування у Польщі та Німеччині

Одним із ключових питань місцевого самоврядування є питання обсягу повноважень. Практичне вирішення цієї проблеми відбувається у процесі реалізації моделі функціональної взаємодії «центр-місцевість», дослідження якої має особливе значення для зіставлення систем муніципального управління в країнах Європи.

Як уже зазначалося, в практиці європейських країн використовуються різні моделі взаємодії органів місцевого самоврядування та центральних органів влади, що обумовлюється різним ступенем самостійності місцевих органів влади. Здебільшого вони визначаються устроєм держави (федеративний чи унітарний). Найпоширенішим є підхід, за яким виділяють:

а) модель відносної автономії. Типовими характеристиками цієї

моделі є: незалежність місцевого самоврядування, свобода дій у встановлених законодавством межах, обмежений контроль місцевої влади з боку центральних органів, висока роль місцевих податків у формуванні місцевих бюджетів. За цієї моделі спостерігається нерівність у вартості, продуктивності та якості надання послуг у різних муніципальних утвореннях. Модель найбільш яскраво простежується в країнах Скандинавії, особливо у Швеції.

Швеція є типовим прикладом «моделі відносної автономії» в розподілі повноважень з надання послуг між центром і місцевістю. Обов'язки з надання послуг розподілені на всіх рівнях врядування (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Розподіл повноважень між центром та місцевістю у Швеції¹

Муніципалітет	Округ	Країна
Соціальний добробут; обов'язкове навчання; житлове будівництво; ліквідація відходів; пожежна охорона; відпочинок, спорт; охорона здоров'я і навколишнього середовища; мистецтво; вулиці та парки; цивільна оборона; забезпечення водою і електрикою; планування будівництва; місцеві і регіональні комунікації	Медична допомога; служба охорони здоров'я; поза-стаціонарне медичне обслуговування; державні лікарні; приватні клініки; охорона здоров'я; стоматологія; психіатричні лікарні; піклування про розумово відсталих; місцеві й регіональні комунікації; поновлення у професійних правах	Державна безпека; оподаткування; вища освіта; дорожньо-транспортний контроль; енергетичне забезпечення; надання соціальних пільг; соціальне страхування

¹ Наведено за (Матеріали).

В організації обслуговування населення у Швеції витримуються принципи: локальності, що передбачає чітку взаємодію місцевого керівництва і населення, яке користується його послугами; рівноправності, що підтверджує рівність громадян в отриманні послуг; неприбутковості, що вимагає відповідності цін на послуги їх собівартості; відсутності спекуляції, тобто недопущення участі органів місцевого самоврядування у примітивному бізнесі. Характерними рисами шведської моделі є подвійне управління розвитком територіальних спільнот з боку державних і окружних рад, які мають одну географічну зону дії, але різні функції, широка участь кооперативного сектору у виробництві й наданні послуг. Найбільш відчутною вона є у ринку житлово-будівельних послуг, комунальному обслуговуванні муніципального житлового фонду, ритуальних послугах. Як суб'єкти ринку послуг кооперативи формують асоційовані форми підприємництва (об'єднання, спілки), які визначають умови створення демо-

кратичної моделі організаційно-економічного механізму ринку, через механізм угод із муніципалітетами дозволяють останнім забезпечити надання соціально-значущих видів послуг (догляд за престарілими та інвалідами), послуг пралень, гаражів з ремонту автомобілів;

б) модель представництв. За цієї моделі місцева влада є продовженням або органом центральної влади, функції місцевої влади детально регламентовані в законодавстві, характерним є високий ступінь контролю діяльності на місцях, існує незначна відповідальність за прийняття рішень на місцях, домінуюча роль центру у фінансуванні місцевих видатків. Спостерігається більший рівень витрат на надання послуг, вища ефективність і справедливість у забезпеченні послугами, можуть використовуватися неурядові організації для надання послуг під контролем центральних органів. До моделі представництв тяжіє система місцевого самоврядування Великої Британії, Люксембургу, Ісландії.

Пошуки економії у наданні послуг спонукали уряд М. Тетчер розглядати різні варіанти розв'язання цієї проблеми. Уряд був сильно орієнтований на ринок і запропонував засоби, за якими мають надаватися послуги через приватний сектор. Так, зокрема, Законом про місцеве самоврядування (1988 р.) було рекомендовано місцевим органам влади укласти контракти або запропонувати приватним компаніям забезпечити такі служби, як збирання відходів, прибирання приміщень, обслуговування шкіл, землекористування та засоби перевезення (транспорт). З 1991 р. до цих послуг додано керівництво спорудами для спорту та відпочинку (Муніципальний, 2006).

Модель, за якої органи місцевого самоврядування використовують приватний сектор для надання послуг, залишаючи за собою лише пропонування послуг і контроль за їх наданням, дозволила органам місцевого самоврядування бути представниками центрального уряду (звідси «модель представництва»). Необхідно зазначити, що модель представництв покладається на належний розвиток організаційної бази приватного сектору для надання послуг. Якщо ця база не розвинена, то застосовувати модель представництв і підтримувати відповідний рівень послуг складно;

в) модель взаємодії. Їй властиві: не формальний, а реальний розподіл влади на центральну і місцеву, підтверджений чітким розподілом фінансових та юридичних повноважень; спільна відповідальність обох рівнів влади у прийнятті рішень; поєднання місцевих джерел податків із дотаціями центрального уряду. Спостерігається використання урядових та неурядових організацій для надання послуг. Ця модель переважає у країнах Західної Європи та Японії (Аксёнов, 2003, с. 45). Так,

японські органи місцевого самоврядування виконують як власні, так і делеговані із центрального уряду обов'язки з надання послуг. Місцеві органи самоврядування виконують такі функції: забезпечення громадської законності й порядку (місцеві суди, поліція); забезпечення охорони здоров'я та добробуту, заходів щодо покращення побутових умов, функціонування приватних клінік, санаторіїв, виправних установ, організація надання ритуальних послуг, охорона навколишнього середовища; забезпечення інфраструктурних функцій (дороги, мости, водні шляхи, транспорт, портові басейни, дамби та причали), землекористування, водних і каналізаційних можливостей; забезпечення газом і електрикою; утримання парків і площ; забезпечення надання освітніх послуг та послуг закладів культури (школи, лабораторії, дослідницькі заклади, бібліотеки, гімназії, театри, музеї, галереї мистецтв).

У Німеччині, наприклад, общини вирішують такі основні питання: загальна безпека муніципального утворення; питання громадянства, організація прописки (реєстрації), паспортні справи; запис актів цивільного стану; промисел (місцева промисловість); будівництво, зокрема будівництво та утримання місцевих доріг, парків, скверів, кладовищ, шкіл, лікарень, будинків престарілих, спортивних та інших соціальних установ; охорона здоров'я та санітарія; регулювання вуличного руху; реєстрація автотранспортних засобів та справляння податку на автотранспортні засоби; водне право та культура землеробства; проведення виборів до бундестагу і ландстагів; соціальна робота з молоддю; охорона історичних пам'яток; статистика; лісове, рибне господарство; постачання водою, електроенергією, газом, теплом; каналізація, очищення стічних вод, вивезення сміття, пожежна охорона, місцевий пасажирський транспорт; планування розвитку території з виокремленням житлових, промислових і інших зон (Економика, 2007, с. 104-105). Питання діяльності общини поділяються на власні та делеговані державою, при цьому вичерпного переліку власних питань у законі немає. Община вирішує всі місцеві громадські завдання на свій розсуд, дотримуючись в обов'язковому порядку лише законодавчих приписів, спосіб виконання обов'язків при цьому община вибирає на свій розсуд. Якщо ресурсів виявляється недостатньо, то ці функції виконує район. Таким чином, застосовується принцип не жорсткого розподілу повноважень, а субсидіарності. У Німеччині склалася певна практика розподілу повноважень місцевого самоврядування на власні та делеговані (табл. 1.6). Цікаво, що в рамках власних повноважень виокремлюють повноваження обов'язкові та добровільні. Перелік обов'язкових повноважень уста-

новлюється органами земель, вони виконуються за рахунок засобів місцевого самоврядування. Добровільна компетенція визначається радою комуни. Наприклад, гарантоване постачання громадян водою, енергією — обов'язкова функція, визначена законодавством.

Розподіл повноважень місцевого самоврядування¹

Таблиця 1.6

Власні повноваження	Делеговані повноваження
<ul style="list-style-type: none"> • Муніципальне управління; • школи та освіта; • культура; • соціальний захист (будинки престарілих, молодіжні гуртожитки); • охорона здоров'я; спорт і туризм; • ветеринарна служба; • електро-, газо-, водопостачання, каналізація, утилізація відходів; • планування, міське будівництво, управління нерухомістю; • промисловість; • транспорт; • охорона навколишнього середовища 	<ul style="list-style-type: none"> • Правопорядок, громадська безпека; • будівельний нагляд; • охорона пам'яток; • промислове право; • контроль за цінами; • реалізація соціальних законів (сприяння житловому будівництву, матеріальна допомога); • страхування; • цивільна оборона, зокрема захист від стихійних лих, катастроф; • охорона здоров'я (транспортування хворих, рятувальні служби)

¹ Наведено за (Економика, 2007, с. 105).

Територіальні громади різних населених пунктів у Франції, Польщі, Німеччині, Швеції мають право на територіальне об'єднання з метою формування спільних органів місцевого самоврядування та консолідації управлінських зусиль для забезпечення комплексного розвитку муніципального утворення (Місцеве, 1998). В Україні, відповідно до Конституції, територіальна основа функціонування місцевої громади обмежена населеними пунктами, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, крім добровільного об'єднання жителів кількох сіл (Конституція, 1997).

Іншим підходом у дослідженні моделей організації управління, що знайшов відображення в науковій літературі, є історико-національний. За цим підходом виокремлюють: англосаксонську модель, континентальну (французьку) модель, радянську модель (Ачкасов, 1998).

Для англосаксонської (дуальної) моделі (Австралія, Велика Британія, Канада, США) характерні такі риси: автономність органів місцевого самоврядування у межах наданих їм повноважень; відсутність підпорядкованості органів місцевого самоврядування вищого рівня органам місцевого самоврядування нижчого рівня та органам державної влади; відсутність на місцях представників центральної влади; виборність мерів та деяких інших посадових осіб; непрямий контроль

за діяльністю органів місцевого самоврядування. Англосаксонська є найстарішою моделлю місцевого самоврядування, проте за сучасних умов великого поширення вона не набула.

У більшості країн (континентальна Європа, франкомовна Африка, Латинська Америка, Близький Схід) поширена континентальна (французька) модель місцевого самоврядування. Для неї характерними є такі ознаки: поєднання прямого державного управління на місцях та місцевого самоврядування; більш жорсткий контроль місцевої адміністрації за діяльністю органів місцевого самоврядування, який у деяких країнах набуває форм прямої адміністративної опіки; певна ієрархічна підпорядкованість різних рівнів місцевого самоврядування; можливість органів місцевого самоврядування брати участь у здійсненні державної влади на загальнонаціональному рівні; чітке розмежування функцій представницьких та виконавчих органів місцевого самоврядування; можливість надання виконавчим органам місцевого самоврядування деяких державних повноважень; поєднання прямих та непрямих виборів у процесі формування органів місцевого самоврядування різних рівнів.

Радянська модель місцевого самоврядування на сучасному етапі суспільного розвитку не є поширеною. Вона була притаманна передусім СРСР. Нині зберігається в тому чи іншому вигляді у В'єтнамі, Китаї, КНДР та на Кубі. Окремі риси радянської моделі місцевого самоврядування зберігаються в деяких країнах СНД. Для цієї моделі характерні такі риси: заперечення принципу поділу влади і проголошення принципу повновладдя представницьких органів (рад) на відповідних територіях; визнання цих органів місцевими органами державного управління; ієрархічна підпорядкованість органів місцевого самоврядування нижчого рівня органам місцевого самоврядування вищого рівня; формальна підпорядкованість виконавчих органів представницьким та їхнє реальне домінування на місцях; збереження подвійної підпорядкованості виконавчих органів радам та органам державного управління вищого рівня.

За ступенем автономії місцевих колективів і визнання місцевих свобод, вчений Р. Драго виокремлює чотири моделі місцевого самоврядування: федералізму, самоуправлінську, децентралізовану і централізовану моделі (Ачкасов, 1998, с. 45).

Аналіз відмінностей у характері та сутності реалізації функцій муніципального управління в країнах Європи дозволяє виокремити дві принципово відмінні моделі: патерналістську та самовряду.

Модель патерналізму (від латинського «paternus» — батьківський) виникла у сфері трудових відносин наприкінці XIX — початку XX сто-

літь у зарубіжних країнах як форма повної соціальної опіки робітників з боку підприємницьких структур. Найбільшого поширення зазначена модель набула у діяльності фірм Японії. Перенесена на радянський ґрунт у контексті управління розвитком первинних територіальних утворень ця модель виявилася як спосіб державницького утримання базових територіальних спільнот. Інерційність такої моделі частково простежується до сьогодні в Росії, Молдові, Білорусі, Україні. Найяскравіше прояв цієї моделі характеризує коефіцієнт дотаційності, що визначає частку державних дотацій у загальному обсязі доходів місцевого самоврядування. Так, у 2008 році коефіцієнт дотаційності сільських бюджетів у Тернопільській області становив 59,9 %, для селищних бюджетів — 20,8 %, для бюджетів міст районного підпорядкування — 7,9 % (Звіт, 2009).

Альтернативною до патерналістської моделі реалізації функцій муніципального управління є самоврядна модель. За цієї моделі центральним елементом місцевого самоврядування постає територіальна громада, яка безпосередньо або через обрані нею органи місцевого самоврядування здійснює вирішення місцевих проблем та реалізацію місцевих інтересів, що підкріплено власними економічними ресурсами. Саме ця модель закладена в Європейській Хартії місцевого самоврядування, що встановлює шляхи розвитку місцевого самоврядування в сучасній Європі. В її основу покладено принцип субсидіарності, за яким питання, які можна вирішувати на низових рівнях управління, немає сенсу передавати наверх. Місцевим спільнотам, за Хартією, передається якомога більше управлінських завдань щодо соціального і економічного розвитку територій. Самоврядна модель реалізації функцій місцевого розвитку притаманна більшості країн ЄС (Bennet, 1989; Deante, 1998).

Із позиції реалізації самоврядної моделі муніципального управління цікавим є досвід Польщі. У цій країні за гмінним, повітовим та воеводським рівнями самоврядування закріплено чітко визначені функції, за належне виконання яких вони несуть відповідальність. Усі щаблі місцевого самоврядування є реально незалежними, сформовані представницькі органи самоврядування мають свої виконавчі структури. Польська держава повністю передала функції із забезпечення соціально-економічного розвитку територій на місця. На рівні повітів та гмін не існує органів державного управління. Лише в воеводстві є воевода, який призначається президентом та керує своїм малочисельним апаратом. Воевода є представником центральної виконавчої влади в регіоні й здійснює контрольні-наглядові функції за діяльністю органів місцевого самоврядування. Якщо він вважає,

що певне їх рішення порушує законодавство, він може його призупинити. У свою чергу, самоврядні органи мають право опротестувати рішення воеводи в адміністративному суді. Взаємовідносини між рівнями місцевого самоврядування в Польщі будуються на засадах партнерства, врахування спільних інтересів та дотримання стратегічних орієнтирів соціально-економічного розвитку території (Gorzum–Wilkowski, 1999; Wojciechowski, 1997).

Оцінка процесу муніципалізації в країнах Європи за індикатором моделі реалізації функцій муніципального управління показує, що чим меншою є частка місцевих податків і зборів у доходах місцевих бюджетів, тим вищим є рівень залежності органів місцевого самоврядування від загальнодержавних податків і зборів та державних трансфертів, що свідчить про більш високий рівень державного патерналізму в сфері муніципального управління (табл. 2.5). Згідно з Європейською Хартією місцевого самоврядування місцеві податки й збори повинні становити принаймі частину (бажано переважну) доходів місцевих бюджетів. Як бачимо з табл. 1.7, найвищий рівень державного патерналізму відповідає низькій фіскальній самостійності місцевих бюджетів і характерний для України, Великобританії, Болгарії, Латвії.

Фінансові ресурси територіальних спільнот низового рівня, основу яких становлять місцеві бюджети, є головним забезпечувальним фактором стабільності місцевого самоврядування.

Таблиця 1.7

Частка місцевих податків і зборів у доходах бюджетів первинних суб'єктів місцевого самоврядування зарубіжних країн¹

Країна	Частка місцевих податків і зборів у доходах місцевих бюджетів, %	Країна	Частка місцевих податків і зборів у доходах місцевих бюджетів, %
Австрія	34	Швейцарія	70
Бельгія	37	Люксембург	60
Україна	3	Норвегія	58
Чехія	28	Польща	28
Данія	73	Португалія	39
Фінляндія	45	Словаччина	19
Франція	38	Іспанія	47
Німеччина	35	Швеція	69
Італія	29	Великобританія	17
Болгарія	11	Латвія	7

¹ Складено з використанням (Місцеві, 2006; Циммерманн, 2003).

У Республіці Польща пошук ефективної моделі фінансування гмін триває ще з 1990 року, коли було прийнято відповідний закон. Аналіз доходів гмін показує, що вже в 1999 році місцеві податки та збори в дохідній базі місцевого бюджету становили 33,5%. Основна їхня частка припадала на місцевий податок на нерухомість, що обумовлюється його стабільністю та можливістю прогнозування надходжень на довгостроковий період. 24,7% доходів місцевих бюджетів становили відрахування від загальнодержавних податків і зборів. 25,4% — загальна субвенція та 14,3% — спеціальні державні субвенції (Місцеве, 1998). Загальна субвенція складається із чотирьох компонентів: субвенції на виконання власних повноважень у сфері освіти, інвестиційної субвенції, субвенції на фінансове вирівнювання, субвенції на поточні видатки. Цільові субвенції — це субвенції на фінансування завдань гміни згідно із законодавством, на фінансування власних програм гміни та на виконання делегованих державою повноважень. Усі субвенції визначаються за чітко встановленим параметричним формульним механізмом (наприклад, освітня субвенція обчислюється за формулою, що враховує 21 чинник) (Місцеве 1998). Позитивними рисами цієї системи міжбюджетних відносин є її стабільність та неможливість для центрального уряду змінювати основні параметри в законах про бюджет.

Ще однією відмінною від України характеристикою системи фінансових ресурсів гмін є те, що державні субсидії спрямовуються із центрального бюджету до бюджету гмін, оминаючи рівень воєводства та повіту, що дозволяє уникнути суб'єктивності та протекціонізму під час розподілу державних коштів. Звичайно, що низові територіальні спільноти Польщі теж стикаються з фінансовими труднощами, проте гнучкість фінансової системи цієї держави дозволяє здійснювати оптимальний і оперативний перерозподіл фінансових ресурсів між рівнями бюджетної системи, що дає можливість забезпечити надійну фінансову підтримку виконання органами місцевого самоврядування власних та делегованих державою функцій і повноважень.

Останні комунальні реформи Швеції (1991-1992 років) значно зміцнили фінансову автономію комун, засади якої були закладені ще в 1862 році. Основні джерела доходів комун такі: місцеві податки; розподілені загальнодержавні податки; загальні та цільові державні субсидії; платежі за надані послуги; муніципальні позики. Особливістю шведської моделі місцевого самоврядування є значна частка місцевих податків у структурі доходів комун, яка може сягати 60 % доходів місцевих бюджетів (Місцеве, 1998). Сьогодні місцеві податки у Шве-

ції стягуються лише у формі прибуткового податку, що справляється населенням комун, тобто податковою базою цього податку є зарплата та пенсійні доходи громадян. Значна частка (близько 55%) прибуткового податку із громадян у структурі податкових надходжень комун розглядається у Швеції як важлива гарантія фінансової автономії первинних територіальних утворень і компенсується високим рівнем соціальних гарантій громадян, надання яких значною мірою визначило назву шведської моделі соціально-економічної системи — шведський соціалізм. Державні субсидії в Швеції спрямовуються на фінансове вирівнювання комун різної податкоспроможності. Фінансові аспекти функціонування місцевого самоврядування були основними в ході проведення комунальних реформ, що дало можливість виробити ефективний механізм фінансування надання населенню громадських послуг високої якості.

Відповідно до принципу організаційної автономії місцевого самоврядування, закладеного в Європейській Хартії місцевого самоврядування, орган місцевої представницької влади повинен мати можливість самостійно визначати свою власну внутрішню структуру, яка б відповідала місцевим потребам і забезпечувала ефективне управління. Діючи в межах закону, орган самоврядування не підпорядковується іншим органам, а будь-який адміністративний контроль за його діями можливий лише для забезпечення законності й конституційних принципів місцевого самоврядування (Європейська, 1993).

В Україні формування представницьких та виконавчих органів місцевого самоврядування жорстко регламентується законом, що часто призводить до утворення шаблонних негнучких управлінських структур на місцевому рівні, які не відповідають особливостям території. Застосування переважно галузевого, а не функціонального підходу в процесі формування виконавчих органів місцевого самоврядування на низовому рівні не дозволяє сконцентрувати діяльність із реалізації окремих управлінських функцій для забезпечення управління розвитком первинних адміністративно-територіальних утворень як систем у рамках окремих підрозділів. Так, аналіз організаційної структури виконавчих органів міських рад обласних центрів України показує, що в ній домінують підрозділи, утворені за галузевою ознакою: управління транспорту, житлово-комунального господарства, торгівлі, промисловості.

Із позиції формування органічних організаційних структур місцевого самоврядування потребує вивчення досвід Німеччини, моделі організаційного забезпечення муніципального управління якої різняться залежно від земель, що дозволяє враховувати територіальні

специфіки муніципалітетів. Виділяють такі типи місцевого самоврядування в Німеччині: південнонімецький, північнонімецький, магістратський, тип управління з посиленням бургомістром, самоуправління нових федеральних земель. Особливістю цієї країни є те, що управління муніципалітетами може здійснюватися за різними схемами: мер-рада; мер-рада-адміністратор; рада-адміністратор; управління комісіями; збори громадян. Так, за використання моделі «рада-адміністратор» рада наймає професійного менеджера для практичного керівництва апаратом управління. Рада визначає економічну й соціальну політику, а адміністратор провадить її в життя. За цієї схеми мер виконує представницькі функції (Місцеве, 1998; Gorzym-Wilkowski, 1999; Wojciechowski, 1997).

Сучасна система територіальної організації влади у Швеції обумовлена формою її державного устрою як унітарної, відносно децентралізованої держави і передбачає три рівні управління: загальнодержавний, регіональний та місцевий (держава — лен (ландстінг) — комуна). Відносна децентралізація влади проявляється в тому, що на первинному (комунальному) та вторинному (регіональному) рівнях існує змішана модель управління — поєднання прямого державного управління із широким фінансово та організаційно автономним місцевим самоврядуванням. Комуна має право самостійно обирати конкретну організаційну модель місцевого самоврядування, серед яких у Швеції найбільш поширеними є секторна, територіальна та функціональна моделі. Специфікою Швеції є те, що органи державної виконавчої влади, що діють на рівні комун, не втручаються в діяльність органів місцевого самоврядування, а займаються реалізацією різнопланових державних чи регіональних програм, спрямованих на ефективізацію економічного й соціального розвитку певної території. Кожен із рівнів управління має свої чітко визначені функції, що не перетинаються. В Швеції забезпечене формування максимально автономної первинної адміністративно-територіальної одиниці, що взаємодіє з вищими управлінськими рівнями виключно на правових і фінансово-економічних засадах (Ачкасов, 1998; Кравченко, 2003; Місцеве, 1998).

Індикатор можливості застосування інструментарію муніципального менеджменту в діяльності органів місцевого самоврядування вказує на формування передумов до зміни управління розвитком територіальних спільнот низового рівня, що базується на адміністративно-управлінській реалізації владних повноважень та нормативно-правових актів органами місцевого самоврядування, та на управлінні, що ґрунтується на принципах менеджменту. Це, у свою чергу,

обумовлює перебудову організаційних структур управління та організації муніципального управління в зарубіжних країнах, що проявляється в дебіюрократизації управлінського апарату та впровадженні адаптивних принципів функціонування місцевих органів влади.

Узагальнення досвіду муніципалізації в країнах ЄС вказує на те, що в цих державах застосовується комплексний підхід до використання спеціального економічного інструментарію муніципального менеджменту. Це дозволяє максимально задіяти існуючі резерви розвитку муніципальних утворень на основі формування гнучкої моделі управління. Сьогодні між країнами ЄС відбувається взаємообмін технологіями муніципального управління в рамках процесу трансферу управлінських інновацій (Місцеве, 1998; Муниципальное, 2006).

Важливим у контексті дослідження тенденцій муніципалізації є вивчення особливостей муніципального господарства в країнах із розвинутою економікою, оскільки у процесі становлення та розвитку його національної моделі корисним є досвід саме цих країн як орієнтир для модернізації вітчизняної муніципальної економіки. До того ж, необхідно враховувати, що значення муніципальної економіки у ході вирішення соціальних та економічних проблем зростає, а її функції змінюються у міру становлення нової економіки.

Дослідження муніципальної економіки в країнах з розвинутою економікою показало, що її межі, масштаби та функціональне навантаження не є консервативними, а перебувають у процесі перманентної трансформації під впливом як внутрішньонаціональних, так і глобальних економічних, соціальних та політичних чинників. Так, починаючи з 1950-х років муніципальна економіка у Європі зазнала низки змін з урахуванням реалізації концепції становлення держави загального добробуту. Пізніше виникла потреба у додатковій трансформації як реакції на глобалізаційні та інтеграційні тенденції, особливо у зв'язку з поглибленням співпраці в рамках Європейського Союзу. Оцінка змісту та спрямованості цих реформ дозволяє нам виокремити чотири етапи реформування муніципального господарства в країнах Західної Європи: коригування кількості адміністративно-територіальних одиниць, організаційні реформи, фінансові реформи та функціонально-процедурні реформи.

Під час першої хвилі реформ шляхом об'єднання була скорочена кількість муніципалітетів на основі припущення, що ефективне й результативне надання послуг на місцях вимагає більших територіальних утворень, з метою уникнення надлишковості та одержання економії, обумовленої зростанням масштабів виробництва. Найбільшого поширення ці процеси набули у скандинавських країнах та

Великій Британії. Власне внаслідок консолідації виникли нові територіальні форми муніципального господарства: округи з надання послуг, ради мікрорайонів і спеціалізовані округи.

Організаційні реформи передбачали зміну внутрішньої структури муніципальних утворень, здебільшого під значним впливом центральної влади. Вони включали: посилення ролі мерів та рад; надання процесові прийняття рішень більш відкритого, публічного й демократичного характеру; розширення участі громадськості в ухваленні рішень; запровадження обов'язкових «раціональних» методів планування розвитку муніципальної економіки; зміна у складі місцевого персоналу і місцевих правил організації управління муніципальним господарством.

Фінансові реформи передбачали збільшення обсягів ресурсів, які центр надає органам місцевої влади, зокрема для реалізації державних соціальних програм. Це пояснювалося бажанням центральної влади залучити органи місцевого самоврядування, а відповідно й муніципальне господарство, до участі у загальнодержавних системах. Були зроблені спроби зміцнити здатність місцевої влади збирати податки, щоб забезпечити себе альтернативними засобами фінансування (запровадження плати за послуги, створення муніципальних підприємств, надання послуг на ринкових засадах).

Функціонально-процедурні реформи передбачали комплекс різнопланових змін з метою децентралізації муніципальної економіки та впровадження ефективних технологій управління її розвитком на принципах менеджменту. Наприклад, у Великій Британії надання соціальних послуг було децентралізоване з метою наближення їх до конкретного споживача. В Італії відбулась аналогічна децентралізація багатьох державних функцій. Крім того, було запроваджено систему планування діяльності з метою посилення контролю центру над ефективністю й результативністю послуг, що надаються муніципалітетами. Системи планування у межах окремих програм та звітності були запроваджені у Німеччині, Франції, Данії та інших країнах.

Муніципальне господарство в країнах з розвиненою економікою характеризується значним рівнем як внутрішньомуніципальної, так і міжмуніципальної корпоратизації. Так, в країнах Західної Європи та США більшість муніципалітетів мають статус корпорацій, що функціонують як повноправні суб'єкти ринкової економіки з метою отримання економічного ефекту для територіальної громади. Показовим у контексті міжмуніципальної корпоратизації є досвід США щодо формування спеціальних та шкільних округів. Вони утворюються, як правило, за ініціативи населення громад для підвищення ефективності

надання громадських послуг. Об'єднання на функціональних засадах може бути як на постійній, так і тимчасовій (цільовій) основі. Існують спеціальні округи для надання послуг освіти, водопостачання, пожежного захисту, каналізації, дренажних та іригаційних систем, житлового будівництва, вивезення сміття, транспортних послуг, збереження природних ресурсів, охорони пам'яток архітектури (Місцеве, 1998, с. 54-55).

Дослідження функціонування муніципальної економіки у процесі забезпечення надання муніципальних послуг дозволило виокремити організаційні форми надання послуг та методи організації їх надання на муніципальному рівні. Так, організаційна форма надання послуг може бути представлена чотирма типами: типом децентралізації, коли функції надання послуг, регулювання і контролю відведені місцевим урядовим відомствам; типом делегування, коли функції надання послуг передані напівдержавним чи квазіурядовим структурам (акціонерним або суспільним підприємствам); типом передачі влади, коли права для добровільного або примусового надання послуг надаються державним або місцевим політичним органам; типом приватизації, коли функції та відповідальність за надання послуг зосереджуються в рамках приватних осіб або організацій (Dillinger, 1994). Таким чином, за юридичним статусом серед суб'єктів, що забезпечують надання послуг у рамках муніципального сектору, можна виокремити: індивідуальні підприємства, близькі за статутом до фізичних осіб; товариства, що мають статус юридичної особи; асоціації, які не мають на меті прибуткову діяльність; місцеві адміністрації (муніципалітети, місцеві ради); державні установи адміністративного або комерційного характеру. В організації надання муніципальних послуг місцеві адміністрації (муніципалітети, місцеві ради) займають особливе місце, оскільки вони: а) надають послуги територіальному співтовариству; б) їхня діяльність носить, як правило, некомерційний характер; в) у їхній діяльності наявний соціальний вимір.

Ці особливості визначають специфіку мети, прийняття рішень і оцінки результатів в процесі управління. Оскільки завдання діяльності місцевих адміністрацій (муніципалітетів, місцевих рад) пов'язані з інтересами громадян, то вони враховують не лише економічні, а й політичні та соціальні аспекти під час надання послуг. У ході прийняття рішень ураховуються соціальні наслідки, що стосуються територіальної громади загалом, так званий зовнішній ефект. У сфері приватної організації надання послуг і приватного управління рішення, як правило, ґрунтуються на принципі оптимального асигнування ресурсів (збалансування прибутків і граничної вартості,

пов'язаних зі здійсненням вибору). Державні (муніципальні, комунальні) підприємства є ринковими структурами, акціонером у яких є держава або територіальне об'єднання (муніципалітет). Маючи свою частку в складі державного (муніципального, комунального) підприємства, держава чи муніципалітет є не лише як акціонером, а й регулятором і гарантом економічної і соціальної політики (Муніципальний, 2006, с. 44-45).

Значний вплив на формування структури та функціонального навантаження муніципального господарства в країнах із розвинутою економікою мають процеси в системі муніципального управління, що обумовлює доцільність їх дослідження. Вихідним принципом побудови системи муніципального управління в розвинених країнах є принцип субсидіарності. Принцип субсидіарності, якщо його інтерпретувати вільно, стверджує, що будь-яке завдання громадського характеру має виконуватися на найнижчому рівні влади, який у змозі його виконати. Спочатку цей принцип стосувався взаємин приватної та суспільної сфер і стверджував, що втручання держави є необхідне лише в тому разі, якщо вирішити певне завдання неможливо приватно. У цьому сенсі він виконував протекціоністську функцію щодо індивідуальної свободи. Пізніше принцип субсидіарності був перенесений на систему державного устрою. Так, В. Біккель, наприклад, застосував його до місцевих органів влади, які «повинні отримати у свою компетенцію всі завдання, які вони в змозі виконати» (Bickel, 1956, с. 736).

Нове звучання цей принцип набув у 1992 р. у Маастріхтському договорі. Принцип субсидіарності став одним із основоположних для Європейського Союзу. Необхідно підкреслити, що цей принцип розглядається як один із найважливіших принципів організації муніципального сектору. Він базується на невтручанні інститутів державного сектору у вирішення питань місцевого значення, що віднесені до відання територіальної громади та її органів.

Необхідно зазначити, що Європейська Хартія місцевого самоврядування не обмежується правом місцевої влади самостійно приймати рішення з питань місцевого значення, в ній акцентується увага на реальній здатності це робити. Поняття здатності є важливим у тому сенсі, що право керувати місцевими справами обов'язково повинне супроводжуватися реальними засобами, які мають у своєму розпорядженні органи місцевої влади. Такий підхід надзвичайно важливий — він дозволяє з'ясувати, коли місцеве самоврядування реально функціонує, а коли воно залишається декларативним — його концептуальна модель не втілюється на практиці.

Проведений автором аналіз показав, що існує критичний обсяг функцій, які органи місцевого самоврядування можуть виконувати, в тому числі й добровільних. Цей обсяг обмежується наявністю матеріальних, фінансових та інших ресурсів. Його перевищення призводить до того, що частина громадсько необхідних заходів виконуватися не буде, тим самим порушується баланс інтересів. Щоб уникнути цього конфлікту, органи місцевого самоврядування повинні на достатньо високому рівні виконувати стандартні функції, що передбачають створення сприятливих умов життєдіяльності, організацію і надання необхідних громадських послуг, управління муніципальною власністю, фінансами, забезпечення правопорядку та безпеки.

Умовами, що забезпечують реальну дієздатність місцевої влади, є: політична автономія, тобто обрання через прямі загальні вибори представницьких органів місцевого співтовариства, не залежних від державних структур, формування виконавчих органів за власним вибором, яким може бути забезпечене право виконувати свої функції незалежно від центральних органів управління; правова автономія — право самостійно здійснювати свої повноваження, законодавчо закріплені та делеговані їм іншими рівнями влади, так, як вони вважають за потрібне; адміністративна автономія, тобто свобода від ієрархічного підпорядкування з боку рівнів влади (відмова від принципу демократичного централізму — підпорядкування органів нижчого рівня органам влади вищого рівня); фінансово-економічна автономія — наявність матеріальних та фінансових ресурсів і можливості використовувати та управляти їх рухом (розміщувати, розподіляти) за призначенням у рамках питань, що стосуються предмета місцевого відання.

Узагальнення досвіду функціонування муніципальної економіки в розвинених країнах дозволяє стверджувати, що коло функцій, які може брати на себе місцева влада, досить широке і має відмінності в різних країнах. Проте їх можна об'єднати в три основні групи: контроль за дотриманням законності та порядку в місцевому співтоваристві; надання послуг населенню; представлення інтересів місцевого співтовариства. Перша функція пов'язана з діяльністю правоохоронних органів (поліції, судів, прокуратури). У цій функції місцева влада є частиною загальної державної системи. Друга і третя функції пов'язані безпосередньо з діяльністю в інтересах місцевого співтовариства.

Таким чином, можемо стверджувати, що функціональне навантаження та масштаби муніципального господарства в країнах із розвинутою економікою не є незмінними, а перебувають у процесі постійних змін з урахуванням впливу як внутрішньомуніципальних,

так і зовнішніх чинників розвитку регіональних, національних та глобальної економічних систем. Кожна країна шукає свої «рецепти» формування муніципального господарства та визначення його меж, однак спільним є те, що цей пошук враховує необхідність забезпечення муніципалітетами якісного продукування громадських благ, покликаних задовольнити потреби, як муніципального утворення, так і людини — основного суб'єкту муніципальної економіки.

Узагальнюючи результати аналізу процесу муніципалізації в зарубіжних країнах, можемо стверджувати, що, незважаючи на відмінності, кожна країна в організації муніципального управління повинна вирішити низку спільних проблем, які стосуються: врегулювання взаємовідносин органів державної виконавчої влади і самоврядних утворень на місцевому рівні; формування фінансової бази місцевого самоврядування, в т. ч. вирівнювання фінансових можливостей територій, що дозволило б реалізувати ті повноваження, які закладені в моделях організації влади; відпрацювання механізму розв'язання конфліктів між виконавчою та представницькими владами; вироблення стратегії розвитку адміністративно-територіальних одиниць, можливості їх інтеграції; пошуку засобів підвищення якості надання муніципальних послуг населенню органами місцевого самоврядування.

В умовах загальносвітових глобалізаційних процесів, спрямованих на усунення економічних та політичних кордонів між країнами і які несуть небезпеку формування національно індиферентної мегаструктури, що за законами теорії надвеликих неоднорідних систем схильна до нестабільності, здатної спричинити її неконтрольоване руйнування, що супроводжуватиметься соціальними, політичними та фінансово-економічними катаклізмами, муніципалізація постає антикризовим засобом, протипагою тотальної глобалізації та передумовою збереження ідентичності й самобутності національно-державних суб'єктів, носіїв їхньої внутрішньої здатності до саморозвитку та самовідтворення. Центральним об'єктом муніципалізації, що визначає її місію, є людина як найвища цінність сучасної цивілізації.

4.3. Європейські орієнтири муніципалізації в Україні

Україна є невід'ємною частиною Європейського континенту. Це вимагає від української влади рішучих кроків на шляху імплементації механізмів функціонування політичної, економічної та соціальної систем ЄС в Україні, зокрема на рівні ТСБР. Метою такої трансформації має стати відмова від консервативної радянської моделі управління їхнім розвитком та перехід на шлях використання ефективних

технологій менеджменту.

У науці та практиці домінує позиціонування європейської інтеграції з позиції макроекономічних процесів, що обумовлює певну абстрактність та умовність векторів зближення. Євроінтеграцію необхідно розглядати як поліплощинний процес, що, окрім національного рівня держав, передбачає зближення на мезо- та мікрорівнях. Усі складові цього процесу є важливими та обов'язковими, забезпечуючи формування багатовимірного простору об'єднаної Європи. Фактично поза сферою дослідження опинилися муніципальні аспекти інтеграційних процесів, що дозволяє розглядати їх крізь призму наближення до середовища безпосередньої життєдіяльності людини.

Інтеграція на мезорівні передбачає дві складові — регіональну та муніципальну. Якщо регіональний рівень євроінтеграційних процесів України певним чином досліджений науковцями, то рівень ТСБР фактично випав із поля наукового пошуку. Однак применшувати його значення чи наголошувати на його вторинності не можна, оскільки власне на цьому рівні відбувається загальноєвропейський процес муніципалізації.

Україна не може стояти осторонь цих процесів, оскільки, ратифікувавши Європейську Хартію місцевого самоврядування, взяла на себе зобов'язання захищати та зміцнювати місцеве самоврядування, що є «необхідним компонентом побудови єдиної Європи, що базується на принципах демократії та децентралізації влади» (Європейська, 1993).

Висунення гіпотези щодо муніципального виміру європейської інтеграції обґрунтовується результатами діагностування таких явищ та процесів: поглиблення багатовекторних, насамперед культурних, процесів комунікативної взаємодії в рамках міст-побратимів чи міст-партнерів; зростання інтенсивності прикордонної співпраці ТСБР у рамках єврорегіонів та малого прикордонного руху; значний популяризаційний потенціал органів місцевого самоврядування щодо роз'яснення переваг і перспектив європейської та євроатлантичної інтеграції через організацію «європейських» містечок, проведення днів Європи; посилення економічної співпраці місцевих органів влади із зарубіжними партнерами шляхом проведення інвестиційних форумів, підписання двосторонніх та багатосторонніх угод; необхідність дотримання положень Європейської Хартії місцевого самоврядування, ратифікованої Україною; орієнтація української влади на європейський досвід становлення й розвитку місцевого самоврядування та інших інститутів локальної демократії.

Зазначені процеси знаходяться у стані переходу від випадкової хаотичності до систематичності, що потребує посилення їх наукового

дослідження, координації та багаторівневого регулювання. Зокрема, з метою використання потенціалу муніципальної взаємодії для прискорення процесів євроінтеграції пропонується: забезпечити розроблення й прийняття закону «Про міста-партнери», який дозволив би легалізувати й розширити поле співпраці українських міст із містами ЄС; у статуті міст передбачити розділ «Співпраця органів місцевого самоврядування із зарубіжними партнерами»; посилити економічну співпрацю українських міст із зарубіжними містами-партнерами; підвищити рівень економічної ефективності зарубіжних візитів службовців органів місцевого самоврядування, що дозволило б обґрунтувати їх доцільність; забезпечити дублювання інформації сайтів місцевих рад, яка могла б зацікавити зарубіжну сторону, іноземними мовами; здійснювати діяльність із просування українських міст на європейський ринок за використання інструментарію регіонального та муніципального маркетингу.

Загалом регіональна політика України повинна враховувати можливості муніципальної ланки європейської інтеграції, що дасть змогу прискорити процеси зближення, покращити суспільну думку, реалізувати ієрархічно-рівневу модель розвитку національної економіки.

Провідним інструментом державного будівництва, необхідним чинником подолання економічної кризи, забезпечення гармонійного регіонального розвитку в Україні має стати формування комплексної державної муніципальної політики. Відсутність такої політики як системи заходів, що здійснюються органами влади різного рівня з метою забезпечення ефективного управління політичним, економічним та соціальним розвитком ТСБР, а, відтак і держави в цілому, є причиною поглиблення диспропорцій у територіальній структурі національної економіки, загострення суперечностей між органами виконавчої та представницької влади, розбіжностей у реалізації загальнодержавних та регіональних інтересів.

Ураховуючи європейський вектор державної політики, перспективу інтеграції України в Європейський Союз, визначальним у процесі концептуального оформлення державної муніципальної політики нашої країни є вивчення і використання позитивного досвіду європейських держав у сфері муніципального розвитку.

Демократична спрямованість розвитку країн Європейського континенту великою мірою втілена у визнанні пріоритетної ролі місцевого самоврядування в забезпеченні дієвого управління територіями. Це положення знайшло своє юридичне оформлення в Європейській Хартії місцевого самоврядування 1985 року, Хартії Конгресу місцевих і регіональних органів влади Європи 1994 року, нормативних

актах національного законодавства, що визначають цілі, принципи, завдання та інструменти реалізації державної регіональної політики окремих країн (Закон про регіональний розвиток та фізичне планування Угорщини, Французький рамковий закон щодо регіонального розвитку, Закон про принципи регіональної політики Чехії та ін.).

Головною особливістю місцевого самоврядування країн Європи в контексті державної муніципальної політики є те, що в процесі її реалізації, воно постає як:

- об'єкт державної муніципальної політики. Засоби муніципальної політики держави в європейських країнах спрямовуються на зміцнення місцевого самоврядування як необхідного елемента демократії; створення його належної фінансової, матеріальної та правової основи; забезпечення надання населенню усіх регіонів певного гарантованого державою рівня державних та громадських послуг шляхом використання механізму вирівнювання територіального розвитку та формування життєздатної територіальної громади;

- суб'єкт державної муніципальної політики. Органи місцевого самоврядування, здійснюючи управління соціальним та економічним розвитком підпорядкованих їм територій, залучаються в процес реалізації муніципальної політики. Це є практичним дотриманням принципів субсидіарності та системної єдності державної та представницької влади. Так, згідно з принципом субсидіарності, що є базовим положенням організації владних структур країн Європи, питання, які можна ефективно вирішувати на низових рівнях управління, немає сенсу передавати наверх, переобтяжуючи центральні органи влади локальними проблемами. Держава на основі програмно-цільових функціональних методів, забезпечуючи органи місцевого самоврядування необхідними фінансовими ресурсами, підвищує зацікавлення самоврядних утворень у виконанні заходів, передбачених індикативними планами та комплексними програмами регіонального розвитку.

Такий своєрідний дуалізм місцевого самоврядування сприяє формуванню держави як цілісного організму, запобігає виникненню сепаратистських тенденцій, забезпечує побудову моделі громадянського суспільства на засадах соціально-орієнтованої ринкової економіки, демократії та верховенства права.

Зазначимо, що на початку 70-х років минулого століття основну (якщо не домінуючу) роль у розробленні й реалізації муніципальної політики країн Європи відігравали центральні органи виконавчої влади. Останнім часом усе більш активну участь у процесах регіонального розвитку беруть органи місцевого самоврядування, як на регіональному рівні, так і на рівні територіальних громад. Спостері-

гається значна активізація місцевих ініціатив, тобто ініціатив знизу, зокрема з боку громадських неприбуткових організацій та органів самоорганізації населення, які представляють інтереси самоврядних утворень. Роль центрального уряду, як правило, зводиться до розроблення й координації муніципальної політики, а не її реалізації на місцях. Так, упродовж останніх 20 років багато європейських країн зробили рішучі кроки у плані децентралізації повноважень, пов'язаних з соціально-економічним розвитком на регіональному рівні. У Франції в середині 1980-х років минулого століття було створено 22 самоврядні регіональні адміністрації, сформовані на основі представництва органів місцевого самоврядування департаментів та комун, що входять до складу регіону. В Нідерландах отримали широкі повноваження щодо питань регіонального розвитку провінції. В скандинавських країнах експеримент «вільна комуна» сприяв формуванню повноцінного суб'єкта місцевого самоврядування — такої територіальної громади, яка б володіла достатніми матеріальними та фінансовими ресурсами для забезпечення надання населенню території якісних громадських послуг на основі інтеграції територіальних громад різних населених пунктів (Емельянов, 1997; Українсько-шведський, 1998). Зазначимо, що в країнах Європи процес інтеграції територіальних громад для вирішення спільних питань місцевого життя відбувався у двох напрямках: об'єднання зусиль територіальних громад лише у певних функціональних сферах (шкільна освіта, охорона здоров'я, комунальне господарство та ін.); злиття територіальних громад — створення життєздатного територіального утворення шляхом комунізації, укрупнення територіальних громад.

Цікавим є досвід країн Центральної Європи, які обрали саме децентралізовану модель державної муніципальної політики на основі використання управлінського потенціалу органів місцевого самоврядування та спеціальних професійних структур регіонального розвитку (міжсекторні ради розвитку, агентства регіонального розвитку, економічні кластери, асоціації муніципалітетів та ін.). Зокрема, в Угорщині, Румунії та Чехії визначено, що основними завданнями муніципальної політики є сприяння розвитку ринкової економіки, запровадження інноваційного підходу до просторового розвитку, зменшення дисбалансів у рівнях соціально-економічного розвитку територій на основі поєднання державних економічних і правових регуляторів та активних управлінських дій місцевих органів влади. Необхідно звернути особливу увагу й на досвід Польщі, державні й політичні діячі якої вважають, що повноцінну муніципальну політику можна реалізовувати лише після завершення адміністративної

реформи, розпочатої в 1999 році. Її результатом стане чітке визначення повноважень кожної управлінської ланки, функцій та ресурсів місцевого самоврядування. В Польщі в процесі такої реформи було проведено адміністративно-територіальний поділ території країни на регіональні самоврядні одиниці (воєводства), площа та економічний потенціал яких цілком відповідає критеріям Європейського Союзу (Янків, 1997).

Вивчення досвіду країн Європи може, на нашу думку, допомогти уникнути деяких хибних підходів, характерних для сучасної української практики управління економічним розвитком ТСБР із центру. Серед них: фрагментарність управлінських рішень у сфері управління територіальним розвитком, що є наслідком відсутності концепції державної муніципальної політики; відсутність науково обґрунтованого розуміння поняття «депресивна територія» та механізмів подолання диспропорцій територіального розвитку; надмірне одержавлення управління муніципальним розвитком на основі формування ієрархії державних адміністрацій та утворення декларативних недієздатних «самоврядних» органів на регіональному рівні — обласних та районних рад.

Аналіз варіантів Концепції державної муніципальної політики України свідчить, що всі вони незначною мірою враховують досвід розроблення і реалізації регіональної та муніципальної політик у країнах Європи. На наше глибоке переконання, запозичення теоретичного та практичного наробку розвинених країн у сфері муніципальної політики для України є необхідною передумовою її інтеграції в європейські структури, адаптації місцевого самоврядування до європейських стандартів. Ми вважаємо, що в Концепції державної муніципальної політики України потрібно врахувати таке: державна муніципальна політика повинна мати юридично-правову форму, тобто її основні положення та механізми реалізації необхідно викласти в окремому законі; використання зарубіжного досвіду не означає просте копіювання іноземних управлінських технологій, а їх адаптацію з врахуванням українських політичних, соціальних, економічних, культурних, етнічних, геополітичних характеристик та особливостей; муніципальна політика повинна здійснюватись у взаємозв'язку з проведенням адміністративної та адміністративно-територіальної реформ, зокрема в напрямку вдосконалення адміністративно-територіального устрою та оптимізації системи органів управління розвитком територій; пріоритетна роль у реалізації державної муніципальної політики повинна відводитись органам місцевого самоврядування первинного (місто, селище, село чи їх об'єднання) рівнів; концеп-

ція державної муніципальної політики повинна бути не сукупністю декларацій, а містити реальні засоби реалізації завдань та досягнення її цілей, провідними серед яких мають бути функціональні механізми управління соціальним та економічним розвитком ТСБР та використання важелів фінансового вирівнювання територіального розвитку на науковій методологічній основі. Необхідно зазначити, що єдиної моделі реалізації муніципальної політики не існує. Її спрямованість має узгоджуватись із загальною стратегією розвитку держави. Розроблення навіть найдосконалішої Концепції державної муніципальної політики буде малоефективним, якщо вона не підкріплюватиметься своєчасним і стабільним правовим забезпеченням, проведенням ефективних економічних реформ, формуванням дієвої системи місцевого самоврядування як головного суб'єкта управління соціальним та економічним розвитком ТСБР. Без урахування необхідності практичної трансформації низової ланки територіального устрою на основі забезпечення її реальної економічної самоврядності проголошена пріоритетність інтеграції України в європейські структури є декларативним і формальним.

Об'єктивна суперечність між глобалізацією та муніципалізацією породжує проблему пошуку альтернативних механізмів розвитку муніципальних утворень в умовах стирання економічних та політичних кордонів.

Забезпечення економічного розвитку міст, збереження їх самобутності та формування іміджу є наслідком гострої конкурентної боротьби. У свою чергу, управління розвитком ТСБР за сучасних умов також орієнтується на конкуренцію. Загальний європейський економічний простір, прогресуюча лібералізація та політика дерегулювання ЄС, а також зростаюча незалежність комерційних підприємств або їх філіалів від місця їх знаходження, — усе це призвело до того, що конкуренція муніципалітетів з кінця 80-х років минулого століття досягла нового рівня. Конкуренція міст україно заострилася — вона виявляється не лише на регіональному та національному, а й міжнародному рівні. При цьому все більше міст стають конкурентами в боротьбі за одні й ті самі підприємства та інвесторів.

Із кінця 1980-х років міста прагнуть запропонувати все більше послуг, що видозмінюються та пристосовуються до потреб споживача. Це вдається у кожному окремому випадку по-різному через специфічні відмінності у фінансовому становищі міст, а також неоднакові можливості дій. Як і у футболі, муніципалітети теж грають у різних лігах. Ці заходи розраховані на те, щоб підвищити привабливість та корисність території, стимулювати економічних суб'єктів та різні

соціальні групи і, врешті-решт, поліпшити ситуацію з муніципальним бюджетом. Зокрема, заходи, що вживаються, меншою мірою спрямовані на ендогенний потенціал, аніж на переважаючі національні та міжнародні стандарти. У спрощеному вигляді можна виділити два види чинників, які є важливими для підвищення конкурентоспроможності території: «тверді» та «м'які» територіальні чинники.

До «твердих» територіальних чинників потрібно віднести вигідні національні, міжнародні та регіональні транспортні зв'язки і комунікаційні мережі, промисловість, що відповідає найвищим вимогам, кваліфікованих фахівців. Ці територіальні чинники є необхідними передумовами для місцевого економічного розвитку. Для ухвалення рішення на користь певної території підприємцям та підприємствам уже недостатньо лише цих «твердих» чинників. Зміна економічної структури, вимог до екології та інфраструктури міста привели у містах ЄС до підвищення значення додаткових, «м'яких» територіальних чинників. До них можна віднести імідж, підприємницький клімат, зовнішній вигляд міста та рівень урбанізації, екологічні умови, можливості здобування освіти, проведення культурного дозвілля та вільного часу. Дії муніципалітетів у контексті «м'яких» територіальних чинників є не лише переліком заходів, спрямованих на підвищення регіональної привабливості та покращення іміджу, а подібно до появи моди обмежуються нововведеннями. Це, наприклад, зовнішня й естетична ревальвація міських центрів, охорона історичних пам'яток та догляд за ними, відновлення міських водоймищ та берегів річок, поліпшення можливостей щодо проведення культурного дозвілля і вільного часу.

Більшість заходів, спрямованих на поліпшення міського іміджу, орієнтовані переважно на міські центри та навколишні райони. Вони є візитними картками, їх гості міста відвідують у першу чергу. Міський імідж та уявлення про місто складатимуться за зовнішнім виглядом цих районів. Заходи щодо поліпшення іміджу міста з боку муніципалітету й маркетинг території співвідносяться та здійснюються відповідно до досліджень іміджу, яких у ЄС проводиться достатньо багато, наприклад «Тест 83 європейських міст», «Де в ЄС живеться найкраще?». Таким чином формується рейтинг міст, що повинен показати муніципалітетам, яке місце вони займають у конкурентній боротьбі між собою. Однак немає об'єктивних даних, як і якою мірою ці дії позначаються на економіці, ринку праці та бюджеті. Проте є велика кількість проектів, які внаслідок дуже позитивного прогнозу (очікувана кількість відвідувачів, доходи) і завищених сподівань були реалізовані лише частково або закриті. Територіальна концентрація багатьох проектів тільки в невеликих центральних районах

і той факт, що вони будуть корисними лише для певних сегментів міського населення, можуть сприяти розвитку «розділених» міст. У таких містах іде безладне будівництво дорогих та високопривабливих для покупців житлових та нежитлових приміщень, яке швидко поширюється. І, нарешті, орієнтація на іміджеві та конкурентоспроможні великі проекти в умовах обмежених фінансів призводить до скорочення або відмови від інших, не менш вигідних проектів.

Усе більше міст вдається до всебічної багатосекторної концепції розвитку. Така політика використовується у багатьох містах Східної Німеччини завдяки конкурсу «Міська реконструкція Сходу», що фінансується федеральним центром. Інтегровані програми дій із будівництва соціального житла апробуються в низці міст Німеччини в рамках програми «Соціальне місто», що підтримується федеральним урядом. У контексті муніципального економічного розвитку дієвими є муніципальні форуми за участі різних економічних суб'єктів, зокрема «Економіка і робота» міста Дрездена або «Імпульс Ганновера» як спільна ініціатива міста, регіону та економічного сектору Ганновера. Ініціативи, спрямовані на розвиток міст, можуть йти й від підприємців. Як приклад можна навести такі підприємства, як найбільший пивний завод Bitburger, який залишається вірним своєму первинному місцю розташування, або ж північногесенський виробник опалювальної техніки, який під час вирішення питання «збереження Аллендорфа як місця свого розташування або перенесення виробництва до Чехії», обрав Аллендорф. Постійні інвестиції китайських та індійських підприємців підтверджують останнім часом, передусім із економічної точки зору, переваги ЄС як привабливої, економічно вигідної території. Такі міста, як Мюльхайм і Ганау, проводять продуману соціальну політику, яка гарантує поєднання професійної діяльності та можливості піклування про дітей, що дозволяє досягти вищого рівня народжуваності. У містах Дюссельдорф, Мюнхен, Мюнстер вдалося впродовж тривалого часу за допомогою великих міських громадських об'єднань перешкоджати приватизації великих муніципальних підприємств (Муниципальные, 2006).

Зважаючи на дерегуляцію та лібералізацію Європейського Союзу, подібних дій не завжди достатньо. До того ж необхідною є організація широкомасштабних акцій за участі міських профспілок або міських альянсів за підтримки ЄС та національних урядів, спрямованих на збереження муніципальних послуг, що вільно надаються. Складовою частиною цієї акції можуть бути вимоги, такі, як наприклад, меморандум «Альтернативна економіка», метою яких є значне підвищення економічного зростання, розроблення програм зайнятості та дієва

підтримка муніципалітетів державою.

Досвід забезпечення конкурентного статусу міст Європейського Союзу в умовах поглиблення глобалізаційних тенденцій свідчить про необхідність пошуку неординарних підходів до конкурентної боротьби, що неминуче стосується й українських міст.

У контексті імплементації сучасних управлінських технологій цікавим і корисним для України щодо муніципалізації є досвід Литви, що є, як і наша держава, пострадянською країною та членом ЄС, до якого Україна прагне. Функції муніципального управління в Литві виконує спеціально призначений посадовець — директор муніципальної адміністрації, підзвітний раді та мерові. Кандидатура на посаду директора призначається радою за пропозицією мера на термін дії ради. Кількість термінів перебування на посаді муніципального директора законодавством не обмежується. Обов'язки та повноваження муніципального директора такі: пряма та персональна відповідальність за виконання законів і урядових постанов, рішень муніципальної ради на території муніципалітету; організація роботи муніципальної адміністрації та відповідальність за внутрішнє управління нею; управління коштами, які виділені радою для функціонування муніципальної адміністрації; адміністрування витрат місцевого бюджету за погодженням із муніципальною радою, організація виконання місцевого бюджету, відповідальність за економічну та фінансову діяльність муніципалітету, адміністративне управління муніципальною власністю; управління персоналом — призначає та звільняє службовців муніципалітету, інших працівників; координація та контроль діяльності надавачів громадських послуг; організація навчання та підвищення кваліфікації службовців муніципальних установ та адміністрації; підготовка та подання звернень до органів державної влади згідно з чинним законодавством. Муніципальний директор регулярно звітує та доповідає про свою діяльність раді та мерові у встановленому порядку.

Муніципальна адміністрація в Литві складається зі структурних підрозділів і територіальних представництв. До обов'язків муніципальної адміністрації входить: забезпечення виконання рішень муніципальної ради на території муніципалітету; забезпечення виконання чинного законодавства в частині, яка не потребує прийняття рішень місцевої влади; шляхом, визначеним законом, організація управління місцевим бюджетом та муніципальною власністю; управління наданням громадських послуг; підготовка проектів рішень та актів місцевої ради; організація фінансового, економічного та матеріального забезпечення діяльності секретаріату ради, мера, депутатів та контролерів.

Спеціальна муніципальна служба контролює та наглядає за

ефективністю управління муніципальною власністю та місцевими коштами. Внутрішній аудит муніципалітету є структурним підрозділом адміністрації, призначений для проведення перевірок діяльності адміністрації та підприємств, якими вона управляє. Службовці муніципальної контрольної служби — контролери — не можуть бути депутатами ради або членами будь-якої політичної партії у період перебування на посаді. На посаду контролера посадовець приймається за конкурсом відповідно до закону про державну службу. Претендент повинен мати вищу освіту та не менш ніж трирічний досвід роботи у сфері економіки, аудиту, державного управління.

Відповідно до закону про місцеве самоврядування в Литві формуються приміські зони, які є структурними територіальними одиницями муніципальної адміністрації, що функціонують як певна частина муніципальної території. Управляє цією діяльністю голова — посадова особа, яка призначається на конкурсних засадах з урахуванням думки мешканців. До повноважень голови належать управління передмістям, участь у засіданнях сесії ради під час розгляду питання цієї території, узагальнення звернень та пропозицій громадян із подальшим доповіданням муніципальному директорові, консультування мешканців у межах своєї компетенції. Крім того, голова організовує збори громадян, зустрічі із представниками адміністрації та ради.

У Литві розмежування повноважень між місцевими та регіональними рівнями влади здійснюється на основі низки принципів. Не існує ієрархічного підпорядкування та дублювання функцій між різними рівнями влади, немає середнього рівня самоврядування, оскільки графства не є органами самоврядування й управління на цьому рівні здійснює держава. Місцева влада діє вільно та незалежно у межах своєї компетенції, як встановлено конституцією та законодавством. Муніципалітети мають право вирішувати питання місцевого значення на свій розсуд у межах, встановлених законом. Повноваження місцевих рад такі: освіта — дошкільна, початкова та середня, для дорослих; охорона здоров'я; соціальне забезпечення — дитсадки та ясла, допомога сім'ям, інвалідам, малозабезпеченим; житло, міське планування; водозабезпечення; водовідведення; збирання та вивезення відходів; захист довкілля; культура, відпочинок, спорт, туризм; громадський транспорт; міські дороги; теплопостачання.

У Литві, як й інших прибалтійських країнах, активно застосовується асоціативна форма взаємодії місцевих органів влади. Так, закон про Асоціацію муніципалітетів Литви є базовим регулятивним документом у сфері співпраці між муніципалітетами. Відповідно до

цього закону Асоціація представляє спільні інтереси муніципалітетів у державних інституціях та уряді. Членство у цій організації добровільне й ухвалюється рішенням ради, всі муніципалітети є членами. Структура Асоціації побудована таким чином, що кожний муніципалітет представлено в ній однією особою від кожних десяти депутатів відповідної ради. Крім того, муніципалітети з населенням більше 100 тисяч людей мають додаткових представників від кожних 100 тисяч мешканців. Із усіх цих представників складається Конгрес представників асоціації. Законодавство дозволяє створювати й інші асоціації або організації представників муніципалітетів та графств. Місцеві органи влади часто вдаються до спільних дій, головним чином у таких сферах: будівництво та розвиток інфраструктури; міський розвиток та планування територій; надання громадських послуг. Відповідно до Закону про місцеве самоврядування муніципалітети можуть співпрацювати з муніципалітетами зарубіжних країн на підставі договорів та угод, а також мають право утворювати Єврорегіони. Литва ратифікувала Європейську Хартію місцевого самоврядування, Європейську конвенцію транскордонної співпраці між територіальними громадами та місцевими органами влади.

Наведемо також головні джерела, з яких утворюються фінансові ресурси муніципалітетів у Литві: податки, що збираються відповідно до законів та інших законодавчих актів; прибутки від муніципальної власності; штрафи; місцеві платежі та збори; прибутки від муніципальних бюджетних агенцій з надання послуг; прибутки від балансу муніципальних фондів у поточних рахунках; кошти, отримані від уряду після розподілу, продажу та оренди державних земель несільськогосподарського призначення; субсидії з державного бюджету; інші доходи, встановлені законом; гранти (грошові кошти); кредити. Бюджетні фонди муніципалітетів можуть використовуватися лише на виконання функцій муніципалітету, а саме: виконання соціальних, економічних та інших програм, прийнятих радою, утримання муніципальних бюджетних установ, надання громадських послуг. Місцевій владі надано право встановлювати плати та збори за послуги, які вони надають, та за використання муніципальної власності. Місцеві збори та платежі встановлюються рішенням ради. Вони вважаються небюджетними доходами і тому не спрямовуються до муніципальних бюджетів, а надходять на спеціальний рахунок у банку. Міністерство фінансів може покривати тимчасові нестачі у фінансуванні місцевих бюджетів за допомогою короткострокових кредитів, що надаються з державного бюджету на запит муніципалітету. Запит має бути підтриманий аргументованими поясненнями причин нестачі

в бюджеті та відповідними розрахунками.

Місцева влада в Литві діє вільно та незалежно у межах своїх компетенцій, установлених конституцією та іншими законодавчими актами. Очевидно, що інтереси центральної влади та місцевих мають координуватися. Важливим чинником забезпечення цієї координації є співпраця між центральною та місцевими владними структурами. Така співпраця у Литві активна й ефективна. Безумовно, центральна влада має здійснювати певний контроль за муніципалітетами. Він реалізується таким чином, що міра втручання контролюючої інституції пропорційна важливості інтересу, захищеного цим втручанням. Відповідно до Конституції уряд призначає територіальних представників з нагляду за дотриманням Конституції, законів та забезпеченням виконання рішень суду. Представники уряду здійснюють адміністративний нагляд за муніципалітетами у межах своїх компетенцій, установлених законом про адміністративний нагляд. Уряд призначає десять державних територіальних представників, які контролюють діяльність муніципалітетів у кожному графстві. Державні територіальні представники підпорядковані урядові та підзвітні прем'єр-міністру. Кожен із них регулярно звітує про свою діяльність уряду, міністрові внутрішніх справ, губернатору та інформує муніципалітети. Відповідно до законодавства територіальні представники можуть брати участь у сесіях місцевих рад, ознайомлюватися з проектами рішень та чинними рішеннями. Також вони можуть брати участь у сесіях парламенту та на засіданнях уряду, якщо питання порядку денного стосуються діяльності органів місцевого самоврядування. Якщо певне рішення місцевої ради або мера суперечить Конституції, законам або іншим законодавчим актам, або якщо органи місцевого самоврядування не дотримуються законодавства або рішень уряду, то місцеві представники реалізують надані їм права у таких формах: аргументовані рекомендації змінити рішення; вимога до органу місцевого самоврядування щодо негайного виконання законів або рішення уряду. Якщо це не приносить бажаних наслідків, територіальний представник подає до суду.

У контексті окреслених європейських орієнтирів муніципалізації в Україні необхідно врахувати, що становлення в країні громадянського суспільства покликане вирішити двоєдине завдання. З одного боку, надати громадянам через різні форми їх об'єднання реальну можливість здійснювати результативний вплив на державні та місцеві органи управління заради забезпечення своїх прав і свобод, задоволення потреб. З іншого — громадяни повинні усвідомити себе відповідальними за формування і здійснення державної політики на

національному та регіональному й місцевому рівнях. Основними структурами громадянського суспільства, формування і розвитку яких забезпечують ефективну взаємодію особи та держави, є недержавні організації.

Досвід країн із розвинутою демократією свідчить, що система місцевого самоврядування може бути ефективною лише завдяки налагодженню конструктивних діалогових відносин з інституційованими представниками громадянського суспільства, зокрема недержавними організаціями. Якщо ці відносини здійснюватимуться на постійній і довготривалій основі, то це сприятиме посиленню демократичних основ розвитку суспільства, прозорості та відкритості системи місцевого управління. Необхідність вироблення дієвих механізмів такої співпраці зумовлена потребами докорінної трансформації моделі регіональної влади в Україні у напрямі децентралізації державного управління та зміцненні демократичних основ місцевого самоврядування.

Вищезазначені проблеми, їх аналіз та шляхи подолання були предметом вивчення вітчизняних дослідників Н. Нижника, С. Дубенка, Л. Пашка, В. Новака, О. Винникова, М. Ткачук. У публікаціях цих авторів акцент робиться на визначенні характерних ознак недержавних організацій як інститутів громадянського суспільства, виробленні підходів до їх класифікації, аналізі конкретних механізмів і вітчизняного досвіду взаємодії органів місцевого самоврядування та недержавних організацій.

Свою діяльність недержавні організації здійснюють як на макро-, так і на мезорівні. Нас у першу чергу цікавить діяльність недержавних організацій на місцевому рівні. Вона спрямовується на виконання конкретних завдань на основі ефективного використання наявних для цього ресурсів; мобілізацію та підтримку необхідних для забезпечення діяльності ресурсів; виконання посередницької ролі у вирішенні конфліктних ситуацій; вираження та захист інтересів членів організації; забезпечення контактів з інститутами та організаціями державного, комерційного, недержавного секторів; переведення макрорівневої політики у площину практичної діяльності на місцевому рівні.

Міське самоврядування та недержавні організації на основі різних інституційних засад представляють територіальну громаду. Вони різними шляхами прагнуть до спільної мети — задовольнити потреби громадськості та служити людям, які обрали їх своїми представниками. Найкоротшим шляхом до реалізації спільної мети цих секторів суспільства є плідна співпраця між собою. До того ж робота

недержавних організацій у таких сферах, як соціальна допомога, про-світницька діяльність, надання безкоштовних інформаційних, юри-дичних послуг, організація культурних, спортивних та інших масових заходів, є нерідко більш результативною, ніж робота адміністратив-них органів.

Репрезентативним прикладом функціонування ефективної моделі співробітництва органів місцевого самоврядування та недержавних організацій є Польща. Правову основу взаємодії органів територіаль-ного самоврядування та недержавних організацій у цій країні стано-вить конституційний принцип «субсидіарності держави», який закрі-плений у Конституції Польщі. Основний Закон зазначає, що держава бере на себе лише ті завдання, вирішення яких не може бути покла-дене на громадян та їхні об'єднання внаслідок публічного характеру та необхідності запозичення значних ресурсів на їх виконання (Спів-робітництво). Визнання вагомості цього принципу зумовило реформу місцевого самоврядування 1990 року та реформування державного устрою останніх років. В основу реформ були покладені принципи децентралізації та делегування низки повноважень територіальним громадам, а їх наслідком стало передання частини повноважень дер-жави громадянам, які об'єднуються на добровільній основі з метою вирішення наявних у суспільстві проблем. Вбачаючи вищу ефектив-ність роботи недержавних організацій та враховуючи те, що надавані ними послуги значно дешевші за роботу органів місцевого самовря-дування (співвідношення витрат становить 0,7 злого до 1 злого), багато польських гмін під співпрацю з недержавними організаціями заклало формальну основу. На сучасному етапі вона планова й дов-гострокова.

У процесі взаємодії між польськими недержавними організаці-ями і структурами місцевого самоврядування можна виокремити два етапи. Перший — секторне співробітництво (1989-1996 рр.), основною формою якого були спільні заходи, що здійснювалися нерідко спон-танно (реалізація екологічних, туристичних програм тощо). Харак-терними рисами цієї співпраці можна назвати випадковість і коротко-тривалість. Другий етап — системна співпраця, започаткована у другій половині 90-х років, коли вже були вироблені принципи та процедури комплексної взаємодії між обома секторами. Суть такої форми співп-раці полягає в тому, що її правила та процедури стосуються всіх недерж-авних організацій, які діють на рівні відповідної територіальної гро-мади. Відповідним рішенням ради гміни гарантується виділення певної суми з коштів місцевого бюджету для фінансування діяльності недерж-авних організацій. Основними формами системного співробітництва

стали: впровадження гміною «системи грантів»; визначення засад та процедур, за якими недержавні організації можуть подавати свої соціальні проекти та заявки на дотації з коштів місцевих бюджетів; упровадження «системи контрактів» — різновиду договору, на основі якого гміна делегує недержавним організаціям право надавати громадськості окремі послуги. Фактично відбувається закупівля певних послуг; співучасть у розробленні стратегії локального розвитку — недержавні організації запрошуються до участі в підготовці різноманітних планів та програм місцевого розвитку; консультування органів територіального самоврядування з недержавними організаціями та врахування їхніх пропозицій під час прийняття рішень; удосконалення місцевого законодавства та комплексне нормативно-правове регулювання співпраці; здійснення спільних програм, джерелом фінансування яких є зовнішні ресурси; спільна участь у міжрегіональних, державних та міжнародних програмах тощо.

Співпраця між органами місцевого самоврядування і недержавними організаціями стала вагомим внеском на шляху до тих позитивних змін, що відбуваються у Польщі останніми роками. Така співпраця сприяла та сприяє формуванню дієвого громадянського суспільства і створила необхідні передумови для вступу Польщі до НАТО та Європейського Союзу.

На жаль, в Україні громадськість не бере активної участі у процесі вироблення місцевої соціально-економічної політики. В нашій країні досі не створено реальних механізмів взаємодії органів місцевого самоврядування та недержавних організацій, а ті, що створені, є здебільшого недієвими. Це пояснюється відсутністю сталої демократичної традиції в Україні, особливостями процесів суспільно-політичної трансформації. В умовах слабкої структуризації суспільства, відсутності стабільно існуючих, організованих груп інтересів недержавні організації виступають водночас і як лобістські організації, і як групи тиску на владні структури, і як канали взаємодії держави та суспільства.

В Україні стрімкий темп появи та створення громадських організацій припав на початок 90-х років минулого століття після прийняття у 1992 році Закону України «Про об'єднання громадян». Статус недержавних організацій вони отримали наприкінці 90-х років. Більша частина недержавних організацій зосереджена у великих містах, у сільській місцевості їх майже немає. Потрібно зазначити, що на відміну від початку 90-х років ХХ століття сьогодні в Україні вже накопичено певний досвід співпраці органів місцевого самоврядування та недержавних організацій. Серед дієвих форм співпраці громадського та комунального секторів доцільно виділити соціальне партнерство.

Основна характеристика соціального партнерства — це розуміння його як соціальної дії, що базується на почуттях людської солідарності та розподілу відповідальності за проблему. Засобом реалізації соціального партнерства є «соціальне замовлення», у визначенні українських дослідників — це комплекс заходів організаційно-правового характеру з розроблення та реалізації загальнодержавних і місцевих соціальних програм та соціальних проектів за рахунок бюджетних та інших коштів шляхом укладення соціальних контрактів на конкурсній основі (Ткачук).

Організаційною основою соціального замовлення є цільова соціальна програма або її складова — соціальний проект. Процес формування соціального замовлення та оцінки його результатів можна розділити на такі основні стадії: виявлення та формування соціальної проблеми цільової соціальної групи; конкурс замовників соціального замовлення серед підрозділів влади та серед некомерційних організацій (на розроблення найкращих варіантів цільової соціальної програми та на право стати її виконавцем); укладення соціального контракту; виконання всіх умов та процедур, що передбачені соціальним контрактом; здійснення моніторингу стану цільової соціальної групи, на задоволення потреб якої було спрямоване виконання соціального замовлення.

В Україні розроблення та впровадження соціального замовлення (органи місцевого самоврядування — недержавні організації — споживачі соціальних послуг) розпочалися в Одесі у 1996 році. Перше Положення про муніципальне соціальне замовлення було розроблене Асоціацією підтримки громадянських ініціатив «КОВЧЕГ» і винесене на розгляд міської влади на початку 1997 року. Однак на той час влада виявилася не готовою сприйняти ідею соціального замовлення. У 2000 році ситуація принципово змінилася. Завдяки сприянню міжнародного Фонду Чарльза Стюарта Мотта, Асоціації підтримки громадянських ініціатив «КОВЧЕГ» із залученням громадської організації «Одеського суспільного інституту соціальних технологій» та інших некомерційних організацій України та Росії проводяться розроблення та впровадження нормативних і технологічних документів, що забезпечують застосування механізму соціального замовлення як на місцевому, так і державному рівні. Завдяки зусиллям активістів громадських організацій і депутатів місцевих рад ця ініціатива отримала підтримку та розвиток у 12 регіонах України. У 2000 році Одеська міська рада прийняла розроблене «Положення про соціальне замовлення у м. Одесі» (Винников, 2001, с. 26).

Крім соціального замовлення, можна виокремити інші форми вза-

ємодії на муніципальному рівні:

1. Цільове фінансування конкретних організацій, що здійснюють соціально значущу діяльність. Така взаємодія може бути цілком прийнятною, коли існує усвідомлена муніципальною владою потреба у певних соціальних послугах, і такою діяльністю займається одна організація, робота якої задовольняє владу.

2. Створення асоційованих структур (муніципально-громадських, громадсько-муніципальних організацій, фондів, асоціацій, партнерств), які мають визначене коло завдань і створюються за принципом цільового підходу для їх досягнення та вирішення.

3. Конкурсне розміщення муніципальних грантів у середовищі недержавних організацій. Оголошення конкурсу супроводжується певними обмежувальними рамками та тематичними ознаками, що дозволяє сконцентрувати ресурси на вирішенні певного вузького кола проблем.

4. Укладання тимчасових угод про співпрацю, в рамках яких можуть проводитися різноманітні одноразові заходи чи акції соціального спрямування.

5. Укладання довгострокових угод, що визначають принципи взаємостосунків різних секторів суспільства чи їхніх частин. Наприклад, тристоронні угоди між органами місцевого самоврядування, підприємцями та профспілками.

На наш погляд, існує низка проблем, що гальмують подальший якісний розвиток механізмів взаємодії органів місцевого самоврядування та недержавних організацій в Україні:

- проблеми, що стосуються законодавчої сфери. Виникають численні перешкоди, конфлікти (зокрема у недержавних організацій із податковою інспекцією) через відсутність актуальної та пристосованої до українських реалій законодавчої бази, що регулювала б партнерські відносини між державою та громадським сектором;

- відсутність поняття «соціальна інформація», яка сприяла б розвитку та вдосконаленню міжсекторальної взаємодії. Соціальна інформація в нашому розумінні — алгоритм, стандарти, норми діяльності громадських організацій, бізнесу та держави у вирішенні соціальних проблем у партнерстві;

- проблеми, пов'язані із методологічною базою, — відсутність відпрацьованої технології спільної реалізації соціальної програми чи проекту, системи моніторингу та оцінювання результатів, визначення пріоритетів та планування діяльності на майбутнє;

- проблеми, пов'язані із обмеженістю ресурсів (людських, матері-

ально-технічних, інформаційних, фінансових). На нашу думку, головними проблемами є низький рівень участі населення в діяльності недержавних організацій та непрофесіоналізм, недосвідченість їхніх членів, особливо лідерів організацій;

- непрозорість діяльності органів місцевої влади, відсутність публічності в роботі посадових осіб місцевого самоврядування. Дотепер діє практика оприлюднення лише остаточного варіанта рішень, прийнятих органами місцевої влади. Крім того, місцева влада, виходячи до громади, найчастіше робить це у формі презентації — розглядається не сама проблема, а участь влади у її вирішенні;

- неповне використання органами місцевого самоврядування значного потенціалу недержавних організацій. Дуже часто владні структури залишаються байдужими до пропозицій недержавних організацій, а деякі взагалі не вважають за потрібне радитися із ними тощо.

Розв'язання подібних проблем, на нашу думку, відбувається, однак дуже поступово, оскільки зазначені проблеми належать до розряду тих, що вирішуються досвідом та наполегливістю. Тенденцію до вирішення можна побачити вже зараз, зробивши порівняння із польським досвідом. В Україні й у Польщі сформована традиція самоорганізації суспільства була відсутньою, процеси демократизації, формування громадянського суспільства та децентралізації почалися приблизно одночасно. На першому етапі в обох країнах спостерігалось кількісне зростання недержавних організацій, ініціативи яких часто були слабкими. Важливо, що в той період ще не відбулось усвідомлення спільної відповідальності всіх секторів суспільства за соціальний розвиток та добробут у країні, зокрема необхідності взаємодії органів місцевого самоврядування та недержавних організацій. Поступово у Польщі відбувся процес кристалізації, розвитку окремих організацій і розпочався процес організації взаємодії та співпраці всередині громадського сектору, а далі й ефективної міжсекторальної взаємодії.

В Україні досвід співпраці органів місцевого самоврядування та недержавних організацій носить поодинокий характер, часто залежить від рівня громадянської свідомості конкретного чиновника й уміння конкретного громадського лідера переконати представника органів місцевого самоврядування йти назустріч.

Досвід муніципалізації в країнах Європи та оцінка трансформаційних змін, що охопили муніципальне управління, дозволяє визначити загальні підходи до формування ефективної моделі управління економічним розвитком ТСБР в Україні.

У процесі адаптації ТСБР до європейських моделей управління

Україна повинна враховувати досвід як розвинених країн Західної Європи, так і країн колишнього соціалістичного табору, враховуючи історичні та національні особливості державотворення. Дослідження генезису формування ТСБР надасть можливість у сучасній практиці місцевого самоврядування використати політично-солідарний та культурний потенціал територіальних громад. Розмежування повноважень органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування має відбуватися на основі визначення чітких критеріїв розподілу державних та громадських послуг і джерел фінансування їх надання. Для забезпечення гнучкості виконавчих підрозділів органів місцевого самоврядування в основу побудови організаційних структур управління доцільно покласти функціонально-цільовий підхід та врахування особливостей території.

Вибору моделі організації муніципального управління та моделі розмежування повноважень адекватно має відповідати побудова фінансової бази ТСБР. Зокрема, в Україні реформування необхідно орієнтувати на підвищення питомої ваги місцевих податків і зборів у доходах місцевих бюджетів та формування прозорого механізму двосторонніх фінансових відносин між бюджетами територіальних утворень низового рівня і бюджетами вищих рівнів фінансової системи країни. Для формування нормативно-правових та організаційно-технологічних передумов зміцнення фінансової складової ресурсного забезпечення місцевого самоврядування потрібно прийняти Податковий кодекс України, який би кардинально змінив концепцію місцевого оподаткування в державі на основі запровадження фіскально спроможних місцевих податків (місцевого податку на доходи громадян, місцевого податку на прибуток підприємств, податку на нерухомість). Необхідно внести зміни до Бюджетного кодексу України в контексті трансформації бюджетного процесу та системи міжбюджетних відносин. Вихідним етапом бюджетного процесу в Україні має стати затвердження бюджетів місцевого самоврядування, а міжбюджетні трансферти повинні розподілятися за зрозумілою прозорою формульною технологією з урахуванням специфіки територіальних утворень. Обов'язковим є перегляд принципу обов'язковості казначейського виконання місцевих бюджетів у контексті надання органам місцевого самоврядування можливості самостійно обирати установу, що здійснюватиме логістичне управління грошовими потоками доходів і видатків бюджету: відділення державного казначейства, комерційний банк, комунальний банк чи їх поєднання.

Враховуючи європейський досвід, необхідно дозволити місцевим радам приймати бюджетний регламент чи положення про здійснення

бюджетування, які б уможливили врахування місцевої специфіки у процесі формування та виконання бюджетів місцевого самоврядування, що значно посилило б його фінансову та організаційну автономію. Доцільним є експериментальне вивчення можливості управління місцевими бюджетами за програмно-цільовим принципом, що передбачає формування бюджетів центрів фінансової відповідальності — донорів та реципієнтів — за функціонально-галузевими комплексами муніципального господарства (освіта, охорона здоров'я, культура, місцевий транспорт, житлово-комунальне господарство, муніципальні ринки). Це створило б базу для запровадження технології бюджетування, головна ідея якого полягає у збалансуванні фінансових потоків між центрами фінансової відповідальності. Необхідно запровадити механізм об'єднання фінансових ресурсів бюджетів різних ТСБР для виконання окремих функцій, використання якого дозволить створити фінансові передумови для подальшого територіального укрупнення первинних територіальних утворень в Україні, що є об'єктивно необхідним з огляду на наперед визначену нежиттєздатність дрібних територіальних громад.

Трансформація ТСБР в Україні повинна стати першочерговим напрямом реформування адміністративно-територіального устрою України, що вимагає внесення змін до Конституції України, прийняття законів «Про адміністративно-територіальний устрій України» та «Про територіальну громаду», які б передбачили право територіальних громад будь-яких поселень на територіальне чи функціональне об'єднання з метою формування життєздатної територіальної громади. Необхідно розробити механізм укрупнення територіальних громад на основі зацікавлення нині самостійних територіальних утворень об'єднуватися, оптимально сполучивши принципи демократичної добровільності та адміністративної примусовості такого об'єднання в разі доцільності злиття первинних адміністративно-територіальних одиниць.

Адаптуючи зарубіжні підходи до інституційних умов розвитку ТСБР в Україні, важливо розробити й реалізувати методики використання технологій спеціального економічного інструментарію муніципального менеджменту. Потребує створення система ефективної взаємодії органів влади, підприємницького сектору, громадських організацій та членів територіальної громади в забезпеченні управління економічним і соціальним розвитком муніципальних утворень, що дасть змогу використати ефект синергізму в поєднанні зусиль усіх суб'єктів цього процесу.

Необхідною є активізація співпраці зарубіжних та українських вче-

них, депутатів і практичних службовців органів місцевого самоврядування у сфері трансформації державного управління та становлення місцевого самоврядування на рівні ТСБР шляхом проведення семінарів, стажувань, науково-практичних конференцій та круглих столів.

Потрібно змінити ставлення в діяльності органів влади та наукових публікаціях до ТСБР, особливо сільських та селищних, як до залишково-примітивного рівня територіальних формувань, перейти до усвідомлення та дослідження їх як складних соціально-економічних систем, що становлять основу фундаменту державотворення, є вихідними ланками забезпечення стабільності розвитку всієї країни та необхідними елементами європейського інтеграційного процесу.

Реалізація зазначених заходів сприятиме забезпеченню відповідності повноважень, визначених законодавством місцевого самоврядування в Україні, та їх фінансовому наповненню, що, у свою чергу, підвищить управлінсько-регулятивну функцію органів місцевого самоврядування щодо забезпечення економічного й соціального розвитку ТСБР, створить передумови для впровадження економічного інструментарію муніципального менеджменту. Врешті-решт, технології муніципального менеджменту спрямовуватимуться на реалізацію стратегій розвитку муніципальних утворень, що деталізуватимуть та посилюватимуть загальнонаціональну стратегію розвитку держави, мета якої — європейське майбутнє України.

II / Методологія сталого розвитку територіальних громад

Розділ 5. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку територіальних громад

5.1. Сутність територіальної громади як соціально-економічної системи

Процес розвитку будь-якої системи нерозривно пов'язаний із її зміною. У ході зміни системи відбувається зміна її станів. Інакше кажучи, змінюються ті параметри, що визначають стан системи. Стан економічної системи (до яких належить і економіка регіону) визначається обсягом товарно-грошових потоків, що проходять через систему, балансом її доходів-витрат тощо.

Згідно з енциклопедичним визначенням, *розвиток* — незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних (організм, екосистема, підприємство) та ідеальних (мова, культура, релігія) об'єктів. Тільки одночасна наявність трьох зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед інших змін (Філософський, 1983).

Саме ці три властивості: *незворотність*, *спрямованість* і *закономірність* — можуть надати змінам системи характеру розвитку. Зазначені властивості є формальними необхідними ознаками феномену розвитку. Проте навіть їх наявність не дає достатніх підстав кваліфікувати будь-який процес зміни системи розвитком. Значною мірою глибина цього явища, в тому числі сутність його достатніх ознак, розкривається нашим суб'єктивним сприйняттям даного поняття.

Сам термін «розвиток» уже несе певне змістове навантаження, що свідомо чи несвідомо вкладається в нього носіями мови.

По-перше, термін «розвиток» передбачає *впорядкованість*. Хоча розвиток не завжди пов'язаний лише з прогресивними змінами (іноді — в чому ми переконаємося далі — воно може йти і за регресивним, згасальним сценарієм), проте цей процес сприймається як своєрідний антипод деструкції, тобто руйнування. Так, процес може «розвиватися» за несприятливим сценарієм, що врешті-решт може призвести до краху системи, однак, як правило, при цьому передбачається впорядкований, а не хаотичний, деструктивний процес.

По-друге, поняття «розвиток» значною мірою передбачає відому частку *стохастичності* (тобто випадковості) й *невизначеності*. Це визначається головним чином тією обставиною, що зміни, на яких ґрунтується розвиток, є піонерними процесами. Вони відбуваються в середовищі, стан якого не відомий заздалегідь і залежить від взаємодії значної кількості випадкових факторів.

По-третє, під *розвитком* потрібно розуміти зміни системи за рахунок її *внутрішньої діяльності*.

Таким чином, процеси розвитку систем припускають насамперед активну роль внутрішніх механізмів самоорганізації систем.

З урахуванням вищезазначених уточнень визначення *розвитку* можна сформулювати таким чином: *розвиток* — незворотна, спрямована, закономірна зміна системи на основі реалізації внутрішньої властивих їй механізмів самоорганізації.

Існує відмінність між поняттями «*самоорганізація*» і «*саморозвиток*» систем.

Самоорганізація — це процес упорядкування внутрішньої структури і потоків речовини, енергії та інформації, що проходять через

систему і забезпечують механізми регуляції самої системи (механізми зворотного зв'язку).

Саморозвиток — внутрішньо необхідна зміна (трансформація) системи, що визначається її суперечностями.

Як бачимо з наведених визначень, між процесами самоорганізації та саморозвитку існує певна суперечність. Самоорганізація спрямована на впорядкування системи, що обумовлює досягнення цілком певної стійкості (стабільності) системи, в той час як саморозвиток однозначно передбачає її зміну. Ця суперечність однак носить діалектичний, взаємообумовлений характер. Адже саморозвитку (а отже, і зміни) не може бути без самоорганізації. Саме остання забезпечує стан стійкості, за якого система здатна акумулювати енергію, необхідну для подальших її трансформацій.

Вищезазначене повною мірою стосується і такої соціально-економічної системи, якою є *територіальна громада*.

Таким чином, феномену розвитку притаманна певна суперечливість. З одного боку, це передбачає здатність системи зберігати стійкість і протидіяти змінам — без цього не можуть бути забезпечені незворотність і спрямованість. З іншого боку, розвиток нерозривно пов'язаний зі здатністю системи до трансформацій. Адже розвиток — це, перш за все, зміни.

Можливість існування самоорганізуючих систем тримається на їхній здатності підтримувати динамічну відносну сталість складу і властивостей системи (гомеостаз). Вона потрібна для утримання необхідної різниці потенціалів: по-перше, між системою і зовнішнім середовищем, по-друге, між окремими частинами системи. Саме завдяки цій здатності відкриті самоорганізуючі системи отримали назву *стаціонарних*. Замислимося тепер над тими факторами, що забезпечують системі стан її гомеостазу та здійснення інших функцій системи.

Будь-яка система має матеріально-інформаційну природу, формуючись у триєдності матеріальної, інформаційної та синергетичної основ.

Матеріальна основа — це сукупність об'єднаних у системне ціле матеріальних елементів, що дозволяють здійснювати комплекс функцій, необхідних для існування і розвитку системи. Основне призначення матеріальної основи — силове, тобто виконання роботи щодо здійснення метаболізму (речовинно-енергетично-інформаційного обміну).

На рівні підприємства матеріальну основу формують матеріальні активи підприємства, тобто основні та оборотні кошти (будівлі, спо-

руди, передавальні пристрої, силові установи, технологічне обладнання, інструмент, сировина та матеріали тощо). Крім того, функції матеріальної основи виконують трудові фактори, які одночасно, як ми переконаємося далі, є і носіями інформаційної основи.

На рівні територіальної спільноти матеріальну основу утворюють матеріальні активи економічних суб'єктів, зокрема тих, які формують інфраструктуру регіону, а також об'єкти матеріальної природи.

Інформаційна основа — це нематеріальна сутність, що об'єднує в системне ціле матеріальні елементи системи та забезпечує у просторі та часі впорядкованість системи (включаючи її стійкість і адекватну змінюваність). Основне призначення інформаційної основи — управління процесами роботи, яку виконує система задля здійснення метаболізму.

На рівні економічного суб'єкта його інформаційну основу формують: статут підприємства, нематеріальні активи (права майнової та інтелектуальної власності, імідж фірми, товарні знаки і таке інше), технологічні схеми, ноу-хау, бази даних, взаємозв'язки між окремими ланками підприємства, економічні відносини всередині й за межами фірми, знання та навички працівників, правова основа, традиції та звички людей та багато іншого.

На рівні територіальної громади інформаційну основу формують законодавча база (і реальні традиції її виконання), суспільні інститути, соціально-економічні зв'язки, система організації та підпорядкування, мотиваційні інструменти тощо.

Інформаційна основа забезпечується функціонуванням комплексу матеріальних і нематеріальних засобів збирання, обробки, передачі, фіксації і відтворення інформації. Інформаційна основа реалізує три найважливіші групи функцій: а) формує пам'ять системи та її підсистем; б) проводить збір, обробку та аналіз первинної інформації; в) здійснює продукування нової інформації.

Інформаційна основа може функціонувати лише в єдності з матеріальними засобами (матеріальною основою), що забезпечують функції виконання необхідної роботи зі збирання та переробки інформації.

Необхідно зазначити, що метаболізм, тобто обмін, що відбувається між окремими підсистемами, а також між системою і зовнішнім середовищем, — це не лише обмін речовиною та енергією, а й обмін інформацією. Він необхідний такою самою мірою, як і обмін матеріальними субстанціями. Інформаційний обмін відбувається як між системою і зовнішнім середовищем, так і між різними елементами (підсистемами) всередині самої системи. Подібні інформаційні контакти можливі лише за умови, по-перше, наявності у підсистем пев-

ної пам'яті (тобто здатності фіксувати і відтворювати інформацію), а по-друге, використання ними певного інформаційного коду (тобто своєрідної мови), зрозумілого всім елементам системи.

Без подібного «спілкування» окремих частин системи були б неможливі ані феномен відкритості з притаманними йому функціями метаболізму, ані феномен стаціонарності з притаманними йому функціями підтримання гомеостазу. Отже, не існувало б і самого явища функціонування відкритих стаціонарних систем із властивими йому самоорганізацією і саморозвитком.

Подібний інформаційний обмін неодмінно повинен існувати між окремими частинками в атомі, між окремими атомами в молекулі, між окремими молекулами у клітині, між окремими клітинами в організмі. І взагалі між окремими компонентами будь-якої цілісної множини, яка називається системою, чи то це екосистема, людське суспільство, сонячна система або галактика.

У ході еволюції природи змінюється і співвідношення між матеріальною та інформаційною складовими обміну, а відповідно, і між матеріальною та інформаційною основами. Є підстава вважати, що ці зміни проходять на користь збільшення частки інформаційної складової, що особливо помітно на прикладі розвитку людської сутності та пов'язаних із нею суспільних відносин.

Усе більшу питому вагу в забезпеченні функцій економічних систем набуває інформаційна основа. На багатьох підприємствах, що реалізують інформаційні послуги та виробляють інформаційні види продукції (посередницькі фірми, підприємства з виробництва програмного продукту та ін.), саме нематеріальні активи становлять основу виробничого капіталу.

Діяльність системи умовно можна розподілити на два види роботи: роботу внутрішнього обміну і роботу зовнішнього обміну.

Основне завдання внутрішнього обміну полягає у вивільненні енергії (або негативної ентропії) з речовинно-енергетично-інформаційних потоків, імпортованих системою із зовнішнього середовища. Основним завданням зовнішнього обміну є здійснення процесів метаболізму із зовнішнім середовищем.

Починаючи з 1970-х років у економічній науці все більше стверджується думка, що найважливішим чинником виникнення і функціонування будь-якої системи є синергетичне начало, що виявляється в кооперативній поведінці окремих компонентів, які об'єднуються в єдине ціле. Не є винятком економічні системи. Існує дві обов'язкові передумови прояву синергетичного ефекту. Перша передбачає наявність у компонентів системи (суб'єктів) свободи реагувати на зміни зовніш-

нього середовища. Ось чому так важлива економічна свобода окремих суб'єктів господарювання на будь-яких рівнях економічної системи.

Другою обов'язковою передумовою синергії є наявність умов, що забезпечують синхронізацію діяльності економічних суб'єктів. Це передбачає існування єдиних правил, стандартів, загальних фінансових умов, єдиних часових ритмів тощо.

Наслідком явища синергії є виникнення системи, тобто цілого, яке більше за суму окремих частин, що становлять його. В результаті діяльності такого цілого в економіці проявляється так званий синергетичний ефект, коли ресурсний потенціал економічної системи в процесі спільної діяльності суб'єктів, що об'єдналися для досягнення спільної мети, виявляється більшим чи меншим за умовну суму ресурсного потенціалу окремих суб'єктів. Символічно синергетичний ефект записують формулою: « $2 + 2 = 5$ » (Кемпбелл та ін., 2004).

При позитивному синергетичному ефекті спільна діяльність дозволяє окремим учасникам підвищити ефективність своєї діяльності. Символічно це записується формулою: « $2 + 2 = 5$ ».

При негативному синергетичному ефекті спільний потенціал виявляється нижчим за суму потенціалів окремих учасників ($2 + 2 < 4$). У цьому разі можна говорити, що спільна діяльність починає заважати окремим співвиконавцям.

Синергетичний ефект не є величиною сталою і залежить від стану економічної системи (наприклад, обсягу та номенклатури продукції, що випускається, складу співвиконавців, ринкової кон'юнктури і т. п.). Зокрема, при певному стані зазначених факторів, що залежать від внутрішніх і зовнішніх умов, буде спостерігатися позитивний синергетичний ефект, який може досягати екстремуму (тобто максимальної величини) за найбільш оптимальних умов. Однак існують і такі умови (внутрішній стан системи та параметри зовнішнього середовища), коли може наставати негативний синергетичний ефект (негативна синергія). Це свідчить про значний вплив інформаційних факторів на ефективність управління виробництвом.

Щоб явище синергетизму відбулося, необхідна наявність у елементів системи цілої низки важливих властивостей:

- 1) здатності *реагувати* на зміни зовнішнього середовища;
- 2) *когерентності* (узгодженості) окремих елементів системи, яка полягає в синхронності процесів змін стану різних елементів системи, що проявлялася б у просторі в короткострокові періоди часу;
- 3) *коеволюції*, яка передбачає синхронність у різних елементів системи трансформаційних циклів розвитку, що проявляється в довгострокові періоди часу;

4) *взаємодоповнюваності*, що передбачає зв'язки між елементами системи, побудовані на здатності елементів по-різному змінювати властивості речовинно-енергетично-інформаційних потоків;

5) *взаємозалежності*, тобто такі взаємозв'язки між елементами системи, за яких зміна стану одних елементів викликає зміни в інших елементах;

6) *взаємовигоди*, яка означає, що спільне функціонування елементів покращує їх стан більшою мірою, ніж їх роздільне функціонування.

Саме подібні умови виникають і розвиваються за сучасних форм інтеграції економічних суб'єктів на території регіонів. Прикладами є технопарки, технополіси, кластери. Основними механізмами реалізації явища синергетизму є інтеграція і диференціація. Для соціально-економічних систем основною формою диференціації є поділ праці. У названих інтеграційних формах розподіл праці проходить за такими основними напрямками: за сферами діяльності (наука, виробництво, освіта); за видами економічних процесів (виробництво, споживання), за стадіями виробництва (виробництво первинних ресурсів, переробка, переробка засобів виробництва, виробництво предметів споживання, експлуатація, переробка відходів); за видами діяльності (управління, інформаційна діяльність, виробництво, комунікації, реалізація продукції та ін.).

Функції соціально-економічної системи. Для виконання завдань, що стоять перед системою, вона повинна здійснювати комплекс взаємозв'язаних функцій, головними з яких є:

- збір, зберігання і відтворення інформації;
- утримання просторового взаємозв'язку (тобто структури) між окремими складовими (підсистем) системи;
- підтримання в часі порядку процесів, що відбуваються в системі, зокрема синхронізації діяльності окремих ланок;
- здійснення процесів трансформації речовинно-енергетично-інформаційних потоків (далі — потоків) з метою видобвання вільної енергії;
- транспортування зазначених потоків усередині системи;
- відновлення (репродукція) функціональних підсистем, які втрачають свої властивості внаслідок спрацювання або піддією шкідливих агентів, що потрапляють з потоками в систему (тобто йдеться про своєрідний «капітальний і поточний ремонт») компонентів системи);
- вилучення із зовнішнього середовища речовин, енергії та інформації (негативної ентропії);
- видалення в зовнішнє середовище відходів діяльності системи (позитивної ентропії);

- захист системи від негативного впливу зовнішнього середовища;
- корегування (підлаштування) діяльності окремих підсистем залежно від параметрів потоків, що потрапляють до системи і циркулюють у ній; таке підстроювання, зокрема, необхідне при відхиленні параметрів потоків від оптимальних значень, а також при зміні властивостей самої системи (наприклад, її тимчасового розрегулювання).

Одним із перших, хто спробував дослідити інформаційну основу економічних систем з наукових позицій, був російський учений О.О. Богданов. Ним, зокрема, сформульовано теоретичні засади нової наукової дисципліни, яку він назвав «Тектологія» (загальна організаційна наука) (Богданов, 1989).

Чим ефективніше виконується кожна з перелічених функцій, тим ефективніша діяльність усієї системи і тим вища можливість накопичення системою вільної енергії. Ефективність у цьому разі може бути визначена співвідношенням кількості енергії, корисно використаної безпосередньо на реалізацію даної функції, і загальними витратами енергії. Це є своєрідним ККД (коефіцієнтом корисної дії). У свою чергу, ефективність системи та її підсистем буде тим вищою, чим нижчими будуть втрати (дисипація) енергії. У цьому разі узагальнювальне поняття «енергії» передбачає всі види використаних системою матеріальних, енергетичних та інформаційних ресурсів.

Зазначені функції реалізуються на основі діяльності відповідних підсистем. Кожна підсистема формується з матеріальної та інформаційної основ. У кожній підсистемі можна виділити три ключові функціональні блоки, які умовно назовемо:

- 1) робочим;
- 2) репродуктивним;
- 3) коригувальним.

Робочий блок пов'язаний із здійсненням функцій просторово-часового управління потоками та їх трансформацією з метою видобування вільної енергії. За формою цей блок становить основний зміст діяльності системи.

Робочий блок відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні ефективності діяльності системи, визначаючи склад і зміст двох інших блоків. Це добре помітно на прикладі економічних систем. Недосконалі технології обумовлюють величезні витрати виробництва одиниці продукції і постійно високі витрати на ремонт засобів виробництва, а також нескінченне «латання дірок», пов'язаних із підгонкою і доведенням технологічного режиму до стандартного рівня. І навпаки, налагоджена технологія забезпечує низькі виробничі витрати, мінімальні витрати з поточного ремонту (не говорячи вже

про капітальний ремонт) і практично не виходить за «коридор» регламентних умов.

Репродуктивний блок формують матеріально-інформаційні засоби, що відповідають за репродуктивні функції відповідної підсистеми, тобто, по суті, за відтворення «робочого блоку». Іноді дуже важко розмежувати згадані два блоки, тим більше, що перебувають вони в єдиному «тілі» системи і нерідко в тих самих органах. І все ж це два різні елементи, що виконують різні завдання. Хоча часто процес репродукції (особливо в живих організмах) є процесом самовідтворення клітин. Зазвичай зазначені два види діяльності управляються з різних «пультів управління», зокрема за репродуктивні функції клітин організму відповідають окремі органи.

Інша справа, що процес репродукції може здійснюватися шляхом превентивного збереження структурних підсистем. Ще один шлях забезпечення репродуктивної функції в рамках основного виробництва — це організація циклічних схем, коли деструкція в одній ланці стає репродукцією наступної стадії.

Коригувальний блок призначений для управління станом (режимом) системи. Фактично він виконує оперативні диспетчерські функції. Справа в тому, що її основні підсистеми здатні ефективно функціонувати в дуже вузьких інтервалах оптимальних значень. Будь-яке відхилення від цих значень вимагає компенсаційної діяльності, яка називається механізмами зворотного зв'язку. Від діяльності коригувального блоку залежать умови стійкості системи, а нерідко і її цілісності та існування.

Як правило, згадані відхилення в режимі функціонування системи пов'язані зі змінами умов зовнішнього середовища.

5.2. Поняття сталого розвитку

Концепція сталого розвитку була прийнята в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (КОСР-92). У ній взяли участь глави країн, члени урядів та експерти 179 держав, а також представники багатьох неурядових організацій, наукових і ділових кіл.

Конференція прийняла кілька важливих документів. Серед них:

- декларація Ріо з навколишнього середовища і розвитку;
- заява про принципи глобального консенсусу з управління, збереження та сталого розвитку всіх видів лісів;
- порядок денний на XXI століття — документ, орієнтований на підготовку світової спільноти до вирішення еколого-економічних

і соціально-економічних проблем найближчого майбутнього.

Крім того, у рамках Конференції були підготовлені *Рамкова конвенція про зміну клімату та Конвенція про біологічне різноманіття*.

Усі документи КОСР-92 ґрунтуються на *концепції сталого розвитку*.

На конференції також прийняли визначення сталого розвитку, представлене в доповіді Міжнародної комісії, яку очолювала прем'єр-міністр Норвегії місіс Г. Х. Брунтланд (у пресі часто можна натрапити на назву Брунтландська доповідь).

Сталий розвиток — це такий розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби (Програма, 1993).

Терміну «сталий розвиток» притаманна певна внутрішня суперечливість. Вона полягає в тому, що в одному понятті об'єднані два слова, що мають внутрішньо протилежний смисловий зміст: «сталість» («стійкість») припускає стаціонарність стану, а «розвиток» можливий лише за умови постійного виведення системи з такого стану. Таким чином, сталий розвиток за своїм внутрішнім змістом передбачає перманентне відтворення так званого стану *гомеостазу (динамічної рівноваги)*, з періодичною зміною його рівня, при якому відбувалося б постійне розв'язання суперечностей між внутрішніми компонентами системи і зміна параметрів біосфери не виходила за межі катастрофічних трансформацій.

ПРИМІТКА

Використовуючи офіційно прийнятий в Україні термін «сталий розвиток», автор однак не може не зазначити його недосконалість. Лінгвістично термін «сталий» в українській мові не виконує всіх тих функцій, які виконує його англійський відповідник «sustainable». Зокрема, ми не можемо однозначно перекласти із застосуванням зазначеного терміна словосполучення «sustainable transport», «sustainable goods» чи «sustainable settlement». Адже в українській мові словосполучення «сталий транспорт», «сталі товари» або «стале поселення» хтосьна-що означають. Чи може, наприклад, узагалі існувати «сталий», тобто такий, що нікуди не рухається, транспорт? Не врятує і вживання замість терміна «сталий» слова «стійкий» (хіба можна користуватися «несійким» транспортом?). Навіть саме базове словосполучення «сталий розвиток», якщо застосувати його, скажімо, на рівні підприємства, не здатне однозначно охарактеризувати зміст еколого-економічного явища — чи то мова йде про стабільність темпів виробництва, чи то про якусь соціально-еколого-економічну політику? До речі, в сьогоднішній літературі це словосполучення вживається із зовсім різними значенневими відтінками. Ситуація дещо змінюється, якщо ми починаємо транслітерувати англійське sustainable — «сестейнеблевий». Стосовно транспорту, товарів, розвитку чи будь-чого ще, то цей термін цілком однозначно передає відношення до того явища, яке було визначене на Всесвітньому саміті у Ріо в 1992 році.

Ключові компоненти сталого розвитку. У центрі концепції СР знаходяться збереження людини як біологічного виду та особистісний розвиток її як соціальної сутності. Зазвичай зазначені дві групи життєво важливих потреб (фізіологічних та особистісних), що забезпечують умовно нескінченне підтримання існування людського суспільства, поєднуються словом «соціальні». Їх задоволення в сучасному суспільстві відбувається здебільшого за рахунок діяльності економічної сфери (тобто виробничої системи і пов'язаних з нею економічних відносин). Загально визнано, що соціальні потреби можуть задовольнятися за достатнього рівня матеріального благополуччя людей, коли задовольняються основні потреби в житлі, їжі, питній воді, одязі, засобах гігієни тощо. Отже, проблема забезпечення сталого розвитку безпосередньо пов'язана із цілим комплексом економічних і соціально-економічних характеристик (виробництво національного доходу на душу населення; зайнятість людей; кількість населення, що знаходиться за межею бідності; рівень захворюваності; середня тривалість життя та ін.) Це означає, що параметри, які характеризують сталий розвиток, повинні містити як *соціальний*, так і *економічний* вектор. Причому в кожному з них надзвичайно важливу роль відіграють екологічні фактори для підтримання фізіологічних функцій людини (якість продуктів харчування та питної води, чистота повітря, яким дихаємо, та ін.) або формування особистісних властивостей «соціо-» (інформаційний контакт із цілісними природними системами). Однак цим роль природного середовища не вичерпується. Є всі підстави для виділення самостійного *екологічного* блоку серед факторів, що формують уявлення про сталий розвиток. Цей блок становлять власне екологічні фактори, тобто функції природи з підтримання власних екосистем.

Міркування про досягнення гармонії соціальної, економічної та екологічної сфер як основи сталого розвитку логічно завершити визначенням Люка Хенсен: «Сталий стан» (*sustainability*) — це:

- соціально орієнтоване задоволення людьми культурних, матеріальних і духовних потреб на основі справедливості;
- економічна спроможність, що передбачає здатність «оплачувати» свої власні потреби, не виходячи за рамки одержуваного доходу;
- екологічно стійке, довготривале підтримання здатності самовідтворення екосистем (Hens, 1996).

Не випадково для графічного зображення сталого розвитку зазвичай використовуються фігури, що відображають тією чи іншою мірою тріади: трикутник (де вершини символізують три базові сфери, а сторони між ними відповідають проміжним підсферам) або поєднання трьох пересічених кіл (див. рис. 2.1).

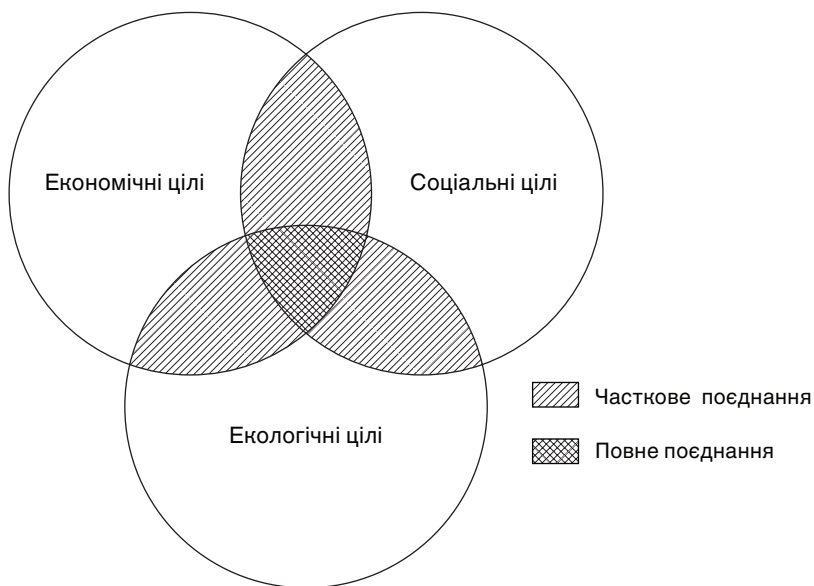

Рис. 2.1. Сталий розвиток: поєднання економічних, соціальних та екологічних цілей

При цьому цілі, що відображають стан сфер і підсфер, можуть означати:

- в економічній сфері: середньостатистичний дохід на одного жителя, економічне зростання; економічну ефективність; стабільність економічних систем тощо;
- у соціальній сфері: матеріальну забезпеченість населення, рівень освіти; стан здоров'я; рівень розвитку мистецтв, спорту, культури тощо;
- в екологічній сфері: екологічну ємність (асиміляційний потенціал) природних систем; рівновагу і цілісність екосистем; біорізноманітність; якість природних ресурсів; ступінь впливу на екосистеми тощо;
- у соціально-економічній підсфері: рівень зайнятості населення; соціальну справедливість у розподілі доходів і матеріальних благ; соціально-економічну мотивацію; співвідношення між максимальною і мінімальною зарплатами тощо;
- в еколого-економічній підсфері: природоємність виробничих систем; питоме екологічне навантаження процесів виробництва і споживання продукції; ступінь мотивації природоохоронної діяльності тощо;

- у соціально-екологічній підсфері: якість середовища проживання людини; можливості інформаційного контракту людини з природними системами; рівень розвитку екологічної етики; ступінь соціальної справедливості в розподілі екологічних благ у суспільстві, включаючи взаємостосунки між поколіннями.

Характер співвідношення між економічними та екологічними цілями за досягнення сталого розвитку значною мірою відображені в ключових ідеологічних установках, які були сформульовані на глобальному форумі, що проходив одночасно з роботою Конференції-92 в Ріо-де-Жанейро:

- економічний розвиток у відриві від екології призводить до перетворення Землі в пустелю;
- екологія без економічного розвитку несе злидні та несправедливість;
- рівність без економічного розвитку — це злидні для всіх;
- екологія без права на дії стає частиною системи поневолення;
- право на дії без екології відкриває шлях до колективного (що стосується всіх без винятку) самознищення (Акімова, 1998).

Ці установки повною мірою відповідають цілям сталого розвитку як на глобальному рівні, так і на рівні окремого регіону.

Несуча здатність біосфери. Екологічні функції біосфери є тією основою, що підтримує — згадаймо першооснову розглянутого поняття («*sustain*» — *підпора*) — соціальну та економічну системи. Саме здатність біосфери до самовідтворення/самовідновлення («*carrying capacity*») формує ту екологічну ємність, у рамках якої природою відпущено людині вирішення соціальних та економічних проблем.

Підтримання екологічної ємності (*carrying capacity*) (аналогічні терміни — «*підтримувальна здатність*», «*пропускна здатність*») зумовлює дві необхідні умови:

- 1) збереження життєво важливих ланок (а такими є всі біологічні види, які живуть на землі) і механізмів функціонування біосфери;
- 2) наявність екологічних меж впливу на екосистему.

Серед основоположних з точки зору забезпечення стійкої рівноваги називають три види екологічних меж (Дейлі, 2002):

- межі використання невідновних природних ресурсів не повинні перевищувати темпи заміщення невідновних ресурсів відновлюваними;
- межі використання відновлюваних природних ресурсів не повинні перевищувати темпи їх відтворення природними системами;
- межі порушення/забруднення природних систем не повинні

перевищувати ємності асиміляційного/відновлювального потенціалу (несучої здатності, екологічної ємності) природи.

Не випадково Ріо-конференція серед найважливіших документів підготувала «Рамкову конвенцію про зміну клімату» і «Конвенцію про біологічну різноманітність», вважаючи *збереження клімату і біологічної різноманітності* найважливішими компонентами забезпечення підтримувальної здатності екосистем планети.

Цілі та завдання СР. Представлений вище підхід до тлумачення змісту СР на основі трьох суспільних сфер (соціальної, економічної та екологічної) є найбільш поширеним у публікаціях із проблеми сталого розвитку. Цей підхід становить певну цінність, зокрема з точки зору формування інструментальної бази оцінки стану і динаміки різних параметрів суспільної системи, основою існування якої є природне середовище. Разом з тим подібний підхід істотно обмежує можливості аналізу причинно-наслідкових зв'язків між окремими чинниками, що зумовлюють виникнення проблем забезпечення сталого розвитку та можливих напрямків їх вирішення. Зазначені три сфери (соціальна, економічна та екологічна) найчастіше розглядаються начебто по горизонталі, тобто на одному рівні. Однак з точки зору аналізу причинно-наслідкових зв'язків виникнення основних проблем сталого розвитку набагато змістовнішим постає аналіз вертикальних взаємозв'язків трьох інших ключових систем, що визначають, в остаточному підсумку, причини виникнення проблеми СР. Йдеться про такі системи: 1) біологічної природи людини; 2) продуктивної (економічної) системи, що забезпечує процеси життєдіяльності людського суспільства; 3) природного середовища, у межах якого існує суспільство.

На основі саме такого підходу спробуємо проаналізувати взаємозв'язок цілей і завдань забезпечення сталого розвитку.

Вихідні цілі. З урахуванням причинно-наслідкових зв'язків можна виділити три основні мети: *генеральну мету* (збереження людства); *забезпечувальну мету* (збереження умов, в яких може існувати і розвиватися людство); *підтримувальну мету* (збереження біосфери і локальних екосистем, що відтворюють умови існування людства) (рис. 2.2).

Генеральною метою забезпечення сталого розвитку потрібно визнати умовно нескінченне існування людської цивілізації та її прогресивний соціальний розвиток.

Зазначена мета має два рівні виміру, або розпадається на два рівні цілей: 1) *необхідний* — фізичне виживання людини біологічної; 2) *достатній* — духовний розвиток людини соціальної. Обидва рівні надзвичайно важливі, хоча це не завжди одразу усвідомлюється.

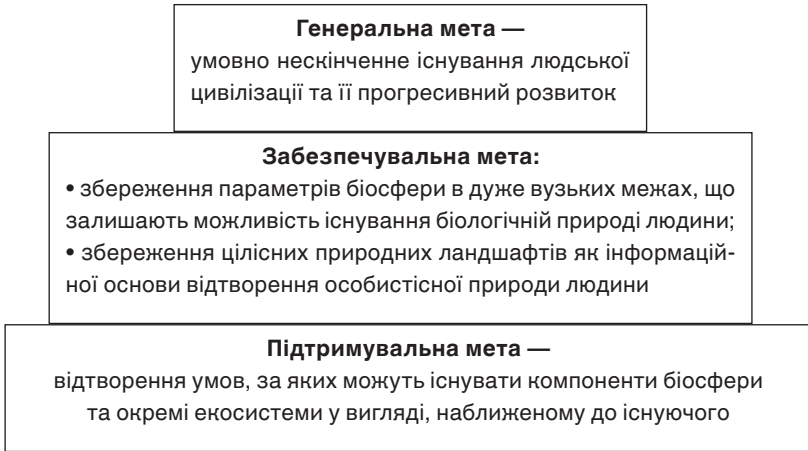

Рис. 2.2. Взаємозв'язок цілей сталого розвитку

Зазвичай набагато легше зрозуміти значення збереження біологічної природи людини. Уявімо, що з якихось причин фізичне життя людини на Землі стане неможливим, як це, наприклад, сталося з динозаврами чи колишніми конкурентами первісної людини — неандертальцями. Але не менш жаклива доля спіткає людську цивілізацію, якщо умови існування унеможливають прогресивний особистісний розвиток людини. Зокрема, цього можна чекати, якщо умови існування цивілізації стануть подібними до своєрідного поєднання інкубатора та мурашника, де головним буде лише біологічне виживання і відтворення фізіологічної сутності людини (Мельник, 2006).

Забезпечувальні цілі, виходячи з вищезгаданого, мають два рівні орієнтирів: 1) збереження у досить вузьких межах параметрів біосфери, в яких здатна існувати біологічна природа людини, тобто людський організм може підтримувати рівень свого гомеостазу (серед відзначених параметрів потрібно виділити ключові характеристики клімату, фізичні параметри (температура, електромагнітні фактори, космічні випромінювання тощо), склад атмосфери і води, склад ґрунтів для вирощування продукції та функціонування сільського господарства); 2) збереження цілісних природних ландшафтів, інформаційний контакт із якими життєво необхідний для відтворення особистісних здібностей соціальної людини.

Підтримувальні цілі передбачають створення (підтримання) умов, за яких можуть існувати біосфера та її складові екосистеми, що якраз і підтримують (відтворюють) життєво важливі параметри існування людини як біологічної істоти та особистості.

Підходи до управління сталим розвитком. Ураховуючи все вищевикладене, можна зробити висновок, що забезпечення сталого соціально-економічного розвитку полягає в управлінні станом трьох систем:

- біологічної природи людини;
- біосфери;
- соціально-економічної системи.

Взаємозв'язок між трьома зазначеними системами схематично показаний на рис. 2.3. Біосфера забезпечує умови існування біологічної природи людини, а також розвиток її особистісної (соціальної) сутності й слугує середовищем для функціонування соціально-економічної системи (джерело ресурсів і середовище утилізації відходів). Саме в індустріалізованому соціальному світі існує сучасна людина. Несуча здатність біосфери та її складових екосистем може без шкоди для себе «витримати» обмежену кількість населення планети. Точніше — таке екологічне навантаження, яке здійснює виробнича система, що діє, щоб прогнати і створити умови життя для цієї кількості населення. Якщо ж це навантаження переходить певну критичну межу, екосистеми, не витримуючи такого впливу і не встигаючи самовідтворюватися, починають руйнуватися.

Мистецтво сталого управління зазначеними трьома системами полягає в тому, щоб, зберігаючи незмінним стан перших двох систем, дуже швидко змінювати стан третьої системи — так, щоб матеріаломісткість і енергоємність забезпечення життєздатності людства (у розрахунку на одну людину) зменшувалися принаймні такими темпами, якими зростає населення планети (рис. 2.3).

Спираючись на вищевикладене, можемо стверджувати, що об'єктивна необхідність застосування людиною механізмів негативного зворотного зв'язку виникає щодо тих систем, рівень гомеостазу яких не може бути змінений (якщо не теоретично, то принаймні практично) у межах просторово-часових параметрів, що визначають існування на Землі біосфери та людської цивілізації. До таких систем належать: 1) біосфера планети та її складові екосистеми; 2) біологічна природа самої людини. Людина може існувати лише в дуже вузькому інтервалі фізико-хімічних параметрів середовища, у яких вона була сформована природою. Відхилення цих параметрів в той чи інший бік загрожує загибеллю людської цивілізації. Збереження цього вузького інтервалу параметрів середовища мають забезпечувати механізми негативного зворотного зв'язку (обмеження, стандарти, заборони, санкції тощо).

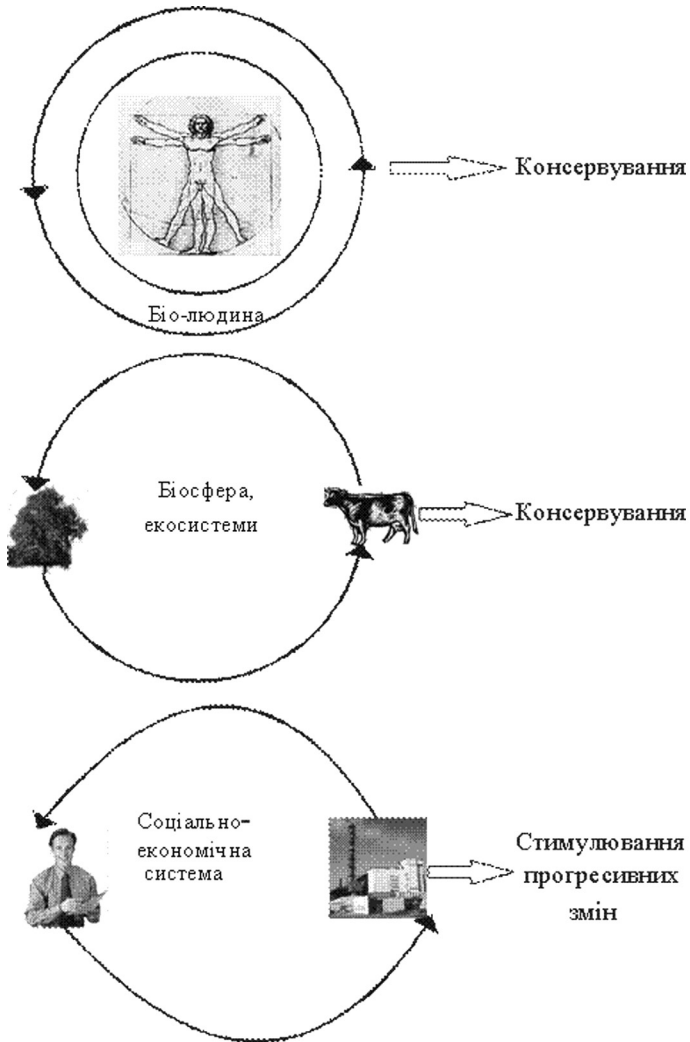

Рис. 2.3. Різниця підходів до управління базовими системами при забезпеченні сталого розвитку

Обмеження, пов'язані з необхідністю збереження гомеостазу біосфери і складових екосистем, на відміну від обмежень, що забезпечують гомеостаз біологічної природи людини, мають відносний характер. Зміна умов природного середовища та гомеостазу біосфери матиме фатальний характер задля самої біосфери — за кілька мільяр-

дів років вона зазнала багатьох змін, зокрема була свідком (й учасницею) існування близько 4 мільярдів біологічних видів, на сьогодні вже зниклих. Збереження існуючих природних умов і гомеостазу планетних екосистем необхідне саме для людини. Із цим пов'язана дія механізмів негативного зворотного зв'язку, спрямованих на консервацію природних територій (заповідників, заказників, природних парків) та обмеження екологічного впливу на компоненти природного середовища. Форми консервативних методів наведені на рис. 2.4.

ФОРМИ КОНСЕРВАТИВНИХ МЕТОДІВ
1. КОНСЕРВУВАННЯ: створення заповідників, заказників, національних парків, тобто територій, де обмежується вплив на природу; заборона промислу певних біологічних видів, занесених до Червоної книги
2. ОБМЕЖЕННЯ: ліцензії на використання природних ресурсів; квоти промислу диких тварин на рівні забезпечення природного відтворення їхніх популяцій; стандарти на відходи або вміст шкідливих речовин у продуктах; ліміти (гранично допустимі викиди або скиди); обмеження в часі (годин, днів, сезонів) роботи обладнання або промислу тварин; обмеження в кількості дітей у сім'ї і т. ін.
3. ЗАБОРОНИ: заборони на промисел певних видів тварин або рослин; заборони на певні види діяльності (зокрема, клонування); заборони на виробництво і застосування певних речовин (окремих пестицидів, озоноруйнівних речовин та ін.)
4. РЕГЛАМЕНТУВАННЯ: певний порядок обробки землі (зокрема, види обробки і види культур, які можна використовувати на схилах із різним кутом нахилу); порядок транспортування і зберігання екологічно небезпечних речовин; порядок використання і перевезення біологічних видів або біологічно активних речовин тощо
5. СТРИМУВАННЯ: економічні санкції, штрафи, підвищені ціни, мита

Рис. 2.4. Форми консервативних методів

Підхід, спрямований на активізацію прогресивних трансформацій, на відміну від попереднього підходу не обмежує, а навпаки, стимулює зміни за умови, що вони сприятимуть зменшенню екодеструктивного тиску на довкілля. Такий підхід базується на застосуванні механізмів позитивного зворотного зв'язку. Саме цей підхід зумовив той процес, що перетворив людину з виключно біологічної істоти в соціальну (інформаційну, особистісну) сутність, якою вона є сьогодні. Форми методів, спрямованих на прогресивні зміни, подані на рис. 2.5.

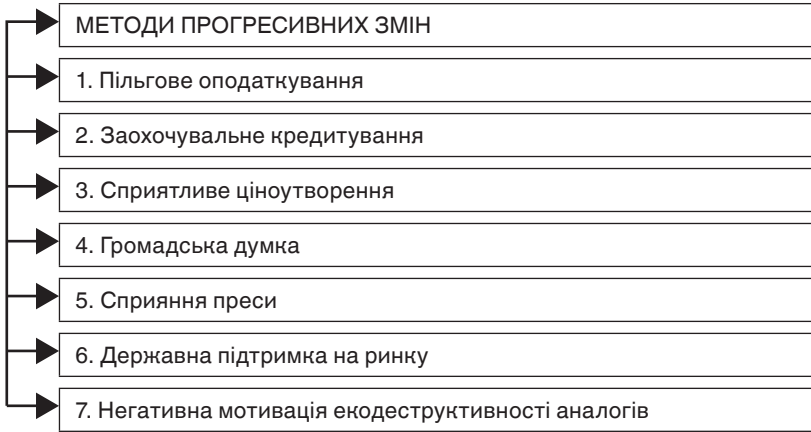

Рис. 2.5. Форми методів, спрямованих на стимулювання прогресивних змін

Ми вже наводили приклади великих технологічних революцій, завдяки яким людина реалізувала напрям прогресивних змін. Проте було безліч і менш помітних технологічних проривів й удосконалень: значних і не дуже, маленьких і майже непомітних. Всі разом вони відігравали важливу роль, адже крім економічних і соціальних переваг, які вони надавали своїм винахідникам, ці зміни виконували надзвичайно значущу функцію зменшення екологічного тиску на природу.

Використовуючи публіцистичну термінологію, можна зробити таке порівняння: якщо *консервативний* підхід змушує людину не наближатися до екологічно небезпечних «кордонів» (або ж відступати від екологічних проблем), то підхід *прогресивних змін* мовби змушує людину втікати від екологічних проблем, але не назад, а вперед.

Зазвичай напрям прогресивних змін має і свій власний арсенал мотиваційних методів. Це насамперед економічні інструменти (пільгове оподаткування, заохочувальне кредитування, сприятливе ціноутворення для екологічно орієнтованої продукції). На вирішення завдання екологічно спрямованого переозброєння працюють також громадська думка, сприяння преси, адміністративні важелі й моральні стимули. Втім, і весь арсенал негативної мотивації, забороняючи, обмежуючи та запобігаючи екодеструктивній діяльності, починає діяти в напрямку заохочення прогресивних змін.

Особливості управління СР територій. Після згаданої конференції, де прийняли концепцію сталого розвитку та «Розпорядок на XXI століття» (Agenda-21) проведено низку конференцій, на яких були

сформовані підходи до забезпечення сталого розвитку на конкретних територіях. Ця робота спиралася на одну з ключових ідей, що прозвучали ще на конференції в Ріо-де-Жанейро, а саме: стійкий стан природних систем планети може бути досягнутий лише на основі індивідуального підходу до врахування місцевих особливостей у розвитку соціально-економічних систем. Саме тому на конференції пролунало гасло «Думати глобально — діяти локально!». Однак індивідуальність територіального управління не означає відсутності загальних принципів у методах управління. Однією з таких спільних рис є перехід місцевих самоврядувань від планів і програм соціально-економічного розвитку (доповнених програмами охорони природи) до єдиних планів/програм, що передбачають сталий соціально-економічно-екологічний розвиток (Local Agenda-21). Таким чином, природокористування з другорядної сфери перетворюється на вихідний базовий компонент формування планів територіального розвитку.

Зокрема, у прийнятій у 1994 році в датському місті Олборзі Європейській хартії міст і територій сталого розвитку можна виділити такі принципи планування сталого розвитку (СР) на території:

- програми СР повинні сприяти підтримці сталого розвитку природних систем (зокрема, темпи споживання невідтворювальних природних ресурсів не повинні перевищувати темпів їх заміни відтворюваними ресурсами, а темпи споживання відтворюваних ресурсів — темпів їх природного поповнення);
- розвиток економіки і суспільства має сприяти формуванню стилю життя, адекватного ідеям сталого розвитку;
- принципіві рішення щодо розвитку територій повинні враховувати думку людей, які там проживають;
- дана територія не повинна створювати екологічних проблем майбутньому населенню;
- дана територія не повинна створювати екологічних проблем сусіднім територіям; у разі необхідності ці проблеми повинні вирішуватися спільно;
- інвестиції повинні сприяти підтриманню природного капіталу, зниженню рівня експлуатації природних систем, збільшенню частки використання відновлюваних ресурсів, заощадженню матеріальних та енергетичних ресурсів;
- землеустрій має сприяти підвищенню ефективності використання земель;
- організація транспорту повинна йти шляхом розвитку громадських видів транспорту, а також умов для пересування велосипедами та пішки;

- засоби масової інформації повинні сприяти підвищенню відповідальності громадян як за місцеві екологічні проблеми, так і за збереження клімату планети;
- міське управління має йти шляхом розвитку самоврядування та максимального залучення громадян до вирішення найважливіших проблем;
- повинна постійно діяти система мотиваційних інструментів, що сприяють вирішенню завдань сталого розвитку.

До цього необхідно додати, що процедура «Local Agenda» (LA-21) передбачає накопичену досвідом міст і муніципалітетів багатьох країн систему конкретних механізмів та інструментів, що постійно удосконалюються. Серед них: процедура пошуку консенсусу та партнерства різних соціальних груп і громадян, які проживають на даній території; система постановки цілей і завдань; система критеріїв і показників контролю, оцінки та планування; система освітніх, тренінгових і самооцінювальних програм; система мотиваційних інструментів і багато іншого.

Існує і багато міжнародних організацій, які узагальнюють і систематизують досвід із удосконалення LA-21, зокрема: Міжнародна Рада місцевих екологічних ініціатив (ICLEI), Європейська Асоціація екологічно орієнтованих міст; Міжнародна Асоціація міського розвитку (INTA) та інші.

Найбільш важливою рисою місцевих процедур формування умов сталого розвитку територій є їх динамізм. Не випадково в одному з посібників до розробки «Local Agenda-21» зазначено: «Програма сталого розвитку — це не документ, а процес», як і сам розвиток.

5.3. Фактори потенціалу сталого розвитку територій

Основні компоненти потенціалу сталого розвитку в регіоні. Основні компоненти забезпечення СР в регіоні можна умовно об'єднати в такі групи: 1) матеріальні активи; 2) фінансові ресурси; 3) інформаційні активи; 4) інститути; 5) людський і соціальний капітал; 6) природні фактори (рис. 2.6).

Ми з обережністю говоримо про можливість класифікації компонентів розглянутого потенціалу з тієї причини, що насправді надзвичайно важко диференціювати різні види активів на окремі групи. Наприклад, більшість сучасних матеріальних виробничих активів містить у собі значно більше інформаційної, ніж матеріальної компоненти — як за часткою зазнаних витрат, так і за значущістю виконуваних функцій. Так само надзвичайно важко розділити такі компо-

Рис. 2.6. Основні компоненти потенціалу сталого розвитку території

ненти, як «інформаційні активи», «людський і соціальний капітал», «інститути». Більшість зі згаданих компонентів докладно висвітлено в науковій літературі. Спробуємо концептуально торкнутися лише найбільш важливих аспектів.

На наш погляд, потрібно відзначити кілька основних моментів, які актуальні в контексті переходу до сталого розвитку і на які зазвичай менше звертається уваги.

Традиційно (особливо в країнах пострадянського простору) формування матеріального середовища життєдіяльності людини різнилося двома основними особливостями. По-перше, за загальним обсягом матеріальних активів і рівнем їх технологічного оновлення пріоритет надавався засобам виробничого характеру. У тіні залишалися засоби споживання (житлове та комунальне господарство), а також інфраструктура (комунікації). На жаль, ця тенденція збереглася і зараз. По-друге, просторове розміщення матеріальних активів відрізнялося своєрідним техноцентризмом. Зокрема, під час організації поселень їх структура зазвичай формувалася навколо виробничої сфери. Подібна картина значною мірою була наслідком концентрації у просторі виробничих факторів, що відбувалася за їх деконцентрації в часі. Це, у свою чергу, обумовлювалося високою матеріаломісткістю виробництва і його низькою ефективністю (у т. ч. слабкою продуктивністю праці).

Ураховуючи нагальну необхідність вирішення зазначених проблем для формування передумов сталого розвитку, вважаємо за доцільне реалізацію соціально-економічних трансформацій з такими напрямками:

1) відносна дематеріалізація матеріальних активів, тобто істотне зниження їх ресурсоємності (матеріаломісткості та енергоємності) на умовну одиницю виконуваних функцій;

2) перехід від концентрації виробничих факторів у просторі (з деконцентрацією виробничих процесів у часі) до концентрації їх у часі (з деконцентрацією у просторі) (так уже працює багато віртуальних підприємств);

3) перехід від передачі (транспортування) переважно матеріальних субстанцій (матеріальних предметів) до передачі переважно їх інформаційних образів (моделей, креслень, дизайнів);

4) перехід від пріоритету споживання матеріальних благ до пріоритету споживання інформаційних благ (освітніх послуг, цінностей, культури, мистецтва, спорту, туризму тощо);

5) перехід від технологій, що базуються на матеріальних засобах виробництва, до технологій, що базуються на інформації;

6) перехід від техноцентричних урбаністичних поселень до соціоцентричних поселень зі значною питомою вагою у них компонентів природного середовища (Соціополіс, Екополіс, життєво сприятливий комплекс); основні напрямки можливої екологічно обумовленої трансформації поселень показані в табл. 2.1 (Соціально-економічний, 2007).

Умовна назва проекту	Зміст проекту
1. «Республіка в мініатюрі»	Розвиток технологій посилення демократичної компоненти в управлінні територіальним співтовариством (громадою)
2. «Муніципальна територіальна громада»	Розвиток технологій досягнення територіальною громадою економічної самодостатності та конкурентоспроможності в глобальній економіці
3. «Екополіс»	Розвиток технологій створення екологічно гармонійного середовища для життя в межах соціополісів та їх асоціацій
4. «Місто розуму (нооград)»	Формування системи технологій безперервного розвитку інтелекту (логічного, емоційного, рухового), починаючи від внутрішньоутробного періоду і закінчуючи моментом смерті
5. «Місто здоров'я»	Формування системи технологій зниження захворюваності й поліпшення здоров'я жителів
6. «Духовна громада»	Створення і посилення соціально-корпоративного потенціалу громади через розвиток культурних традицій, етики, духовності, психологічних методик спілкування
7. «Цифрове місто (ІНФОПОЛІС)»	Упровадження сучасних інформаційних технологій в усі сфери суспільного життя з метою радикального підвищення ефективності

У Сумському державному університеті розглядаються підходи до формування на території Сумської області своєрідного науково-виробничо-освітнього комплексу (ЕКОПОЛІСу), що спеціалізується на створенні й реалізації товарів і послуг екологічного призначення. Основні функції його забезпечувальних сфер показані на рис 2.7.

Фінансові ресурси. Важливий не сам обсяг фінансових коштів, який може бути мобілізований для вирішення певного економічного, соціального чи екологічного завдання. Потрібен правильний розподіл коштів у просторі та часі. Інакше кажучи, необхідна концентрація коштів на найбільш вирішальних напрямках для активізації найбільш важливих активів. При цьому необхідне фінансування в тих дозах і в тих періодах часу, які б забезпечували своєчасний перебіг відтворювальних процесів. Органи управління, керуючи фінансовими ресурсами регіонів, повинні обирати найбільш «чутливі» («критичні») точки економічних циклів (у т. ч. об'єкти й суб'єкти керованих систем), фінансовий вплив на який міг би забезпечити найбільший результат трансформації даної системи в напрямку сталого розвитку. Із власного досвіду автор може навести кілька прикладів.

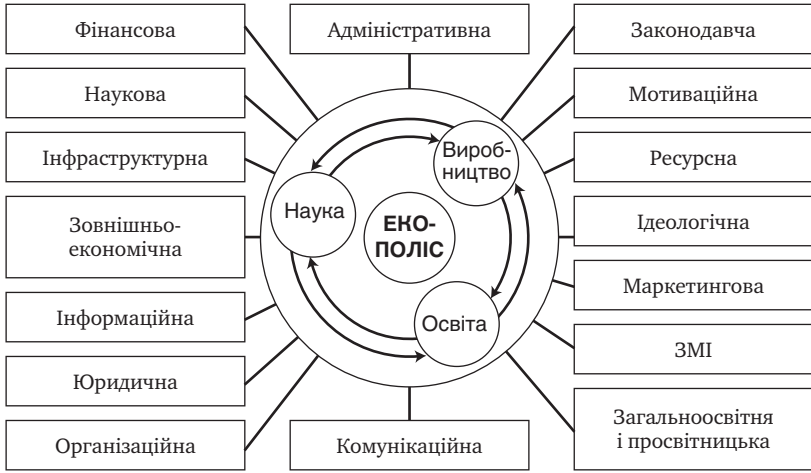

Рис. 2.7. Основні функції, що забезпечують сфери ЕКОПОЛІСУ

У Японії існує науково-дослідний інститут кераміки. Він фінансується з бюджету місцевої префектури. Наукова продукція інституту (а це технології із виробництва розробленої тут же продукції різних видів керамічних покриттів, плиток та інших виробів, зокрема керамічних болтів і гайок) безкоштовно передається середнім і малим підприємствам, що розташовані на території префектури. Місцева адміністрація впевнена, що це найбільш ефективний шлях фінансової підтримки малого та середнього бізнесу: він має інноваційну, конкурентоспроможну, постійно оновлювану продукцію, а місцева влада — безперервний потік податкових надходжень.

В іншій провінції тієї самої Японії сільськогосподарським підприємствам, що вирощують продукцію без хімічних засобів (пестицидів, гербіцидів і добрив), істотно знижують ставки податку. Такі підприємства можуть конкурувати з екологічно «забрудненими» сусідами, а споживачі купувати екологічно чисту продукцію не лише не дорожчу, а й дешевшу за звичайну.

У Німеччині місцеві адміністрації взяли на себе фінансування наукових консультантів, які допомагають домогосподарствам підібрати найбільш ефективні варіанти енерго- і водозаощаджувальних заходів. Домогосподарства, що проводять такі заходи, отримують дотацію — 20–30 % — на придбання необхідного обладнання. Така сама система діє в багатьох містах Бельгії. Наприклад, господарі, які заміняють старі (неекологічні) автомобілі на нові, екологічно ефективні аналоги, отримують знижку з податків, що компенсує до 20 % вартості нового автомобіля.

Також відомо, що у Китаї кредити, які беруть підприємства, як правило, пов'язуються з екологічними показниками даних підприємств. Існує навіть «чорний» список «забруднених» підприємств, які не можуть отримати кредит доти, поки не вживуть екологічно орієнтованих заходів.

З урахуванням наведеного можна сформулювати такі основні напрямки трансформації фінансової системи в інтересах сталого розвитку:

- 1) ув'язка фінансування економічних суб'єктів із цілями сталого розвитку;
- 2) формування системи мотиваційних інструментів (податків, платежів та ін.), що побічно впливають на фінансовий стан підприємств, із цілями сталого розвитку;
- 3) перехід від пріоритету методів негативної мотивації до пріоритету методів позитивної економічної мотивації;
- 4) концентрація фінансових інструментів на найкритичніших вузлах економічних циклів «виробництво — споживання» продукції, що забезпечують найбільше підвищення еколого-економічної ефективності.

Інформаційні активи. Основне призначення інформаційних активів — каталізація ефективності діяльності матеріальних активів (Информационное, 2001). Подібна властивість інформаційних активів стала особливо помітною починаючи з 1980-х років. На початку 1990-х років створюються передумови для нового етапу розвитку науково-технічного прогресу, в тому числі в областях, здатних змінити вплив виробничих систем на природу. Основною особливістю цього етапу є те, що його результатом стало різке підвищення ефективності технічних систем.

Науково-технічна революція, що зробила крок до нового етапу свого розвитку, значно змінила соціально-економічні передумови екологізації, які можуть бути виражені таким чином:

- інформатизація економіки;
- збільшення варіантності вибору в сферах виробництва та споживання, завдяки чому у споживача значно збільшуються можливості вибору різних товарів для задоволення одних і тих самих потреб; отже, створюються реальні передумови заміни екологічно неспроможних ресурсів, благ і процесів на їх більш досконалі аналоги (наприклад, заміна озоноруйнівних речовин у холодильниках на безпечніші аналоги, заміна пестицидів на менш шкідливі добрива тощо);
- збільшення функціональності економічних систем та їх складових. Зокрема, сфери діяльності виробничих агрегатів та устатку-

вання, сільськогосподарських машин, побутової техніки значно розширюються, що дозволяє різко збільшити питому ефективність цих систем;

- поява значної кількості систем і споживчих товарів, що базуються на інформаційних принципах, запозичених у природи;
- як наслідок попереднього пункту, зниження питомої енергоемності, матеріаломісткості та ціни виробничих процесів, виробів та послуг;
- виникнення передумов для досягнення індустріального метаболізму, тобто формування замкнених інтеграційних систем виробництва і споживання продукції за аналогією до циклів колообігу речовин і енергії у природі;
- насичення у розвинених країнах ринку кількісного споживання матеріальних благ, що дозволяє перейти до розвитку ринку духовних та інформаційних благ і послуг;
- розвиток територіального самоврядування і на цій основі збільшення можливостей урахування індивідуальних особливостей екосистем і соціальних спільнот в управлінні економічним розвитком;
- інтернаціоналізація процесів виробництва і споживання продукції. Міжнародна кооперація і спеціалізація дозволяють різко скоротити питомі витрати виробництва продукції, максимально реалізувати територіальні фактори оптимізації компонентів життєвого циклу товарів.

У 1972 р. світ був схвилюваний фактами доповіді групи вчених під керівництвом Д. Мідоуза Римському клубові «Межі зростання». У доповіді йшлося про реальну небезпеку, що загрожує людству та екосистемам Землі внаслідок безжалісної експлуатації природних ресурсів і забруднення середовища.

У 1995 році вийшла чергова (23-тя за ліком) доповідь клубу «Фактор чотири. Подвоєння багатства, дворазова економія ресурсів». Його автори Е. Вайцеккер, Е. Ловінс, Л. Ловінс пропонують нові рішення екологічних проблем шляхом революційного підвищення ефективності систем життєзабезпечення людського суспільства (Вайцеккер, 2000).

Концептуально основний підхід до вирішення проблем закладений уже в назві. «Фактор чотири» — це калькований переклад з англійської словосполучення «помножити на чотири». Основну думку авторів можна простежити на одному із прикладів, якими рясніє книга: зниження питомого споживання автомобілем палива вдвічі дозволяє вдвічі підвищити рівень споживання за рахунок зекономлених енергоресурсів. Це і дає четвертий (фактор чотири) результат, що зафік-

совано в субназві російського перекладу книги («витрат — половина, віддача — подвійна»). Потрібно додати, що реальний ефект подібних рішень виявляється, як правило, ще вищий. Зокрема, до вже згаданих ефектів необхідно доплюсувати зниження удвічі економічного збитку від забруднення середовища під час експлуатації автомобілів; не менше ніж двократне зниження шкоди від забруднення середовища на стадіях виробництва палива (або ефект від зменшення імпорту палива і зниження економічної залежності країни).

Лише кілька прикладів із зазначеної книги переконують у реальності пропонованого підходу.

- З 1963 по 1986 рік випущений в США середньостатистичний легковий автомобіль став економічнішим удвічі — з 17,8 до 8,7 літра бензину на 100 км. У середині 80-х років виробники автомобілів створили десятку нових моделей, які поєднали в собі досить традиційні складові й давали подвійну або потрійну економію палива (з 17 до 3,5 л на 100 км). Причини того, що подібні автомобілі не стали масовим явищем, носять не технічний, а економічний і соціальний характер (відсутність адекватної мотивації та продукція паливного лобі).

- Експлуатація експериментальних будинків у США, Швеції, Німеччині дозволила отримати дивовижні ефекти. Економія енергії, необхідної для виконання функцій обігрівання та забезпечення життєдіяльності, становить понад 90 %, причому економія енергії на обігрівання — 99 % (практично «пасивного сонячного тепла» та енергії, що виділяється за інших функцій життєдіяльності, достатньо для підтримання нормальної температури). «Супервікна» забезпечують теплоізоляцію, рівноцінну 12 листам скла; вони пропускають 75 % видимого світла і половину всієї сонячної енергії. Вікно попередньо підігрівається теплообмінниками, які повертають 75 % тепла, яке зазвичай виноситься «відпрацьованим» з будинку. Денне світло надходить з усіх боків, забезпечуючи 95 % необхідного освітлення; економні лампи зберігають 75 % енергії, необхідної для додаткового освітлення. Яскравість напруження ламп регулюється залежно від наявності денного світла. До того ж, коли в кімнаті нікого немає, вони самі вимикаються. Холодильник споживає тільки 8 %, а морозильна камера — 15 % звичайної кількості електроенергії (Вайцеккер і др., 2000).

Найважливіше, на наш погляд, у двох наведених прикладах — це низькі витрати, що забезпечили такий ефект. Енергозберіжні моделі машин коштують, як правило, не дорожче, а дешевше за звичайні. А додаткові витрати в енергозберігаючі конструкції будівель виявляються нижче за річну вартість зекономленої енергії. Окупивши себе за перші десять місяців, додаткові витрати на енергозбереження забез-

печуватимуть ефект, якого вистачить на оплату всієї будівлі впродовж багатьох десятиліть. До речі, очікуваний термін експлуатації будівлі в десять разів перевищує аналогічний показник у звичайних будинках.

У 2009 році вийшла чергова доповідь Римського клубу, видана книжкою під назвою «Фактор п'ять. Формула стійкого зростання» (Вайцзеккер, 2013).

Магістральною ідеєю праці є така думка: щоб забезпечити умови, в яких проживає пересічний американець, для 7 млрд жителів Землі, необхідно п'ять таких планет. Однак вона у нас одна і це залишає лише дві альтернативи. Перша обумовлює збереження високого рівня життя лише для мешканців США і кільком мільйонерам в інших кутках планети, змусивши решту земель погодитися на заздалегідь гірші умови. Другу альтернативу автори доповіді пов'язують із реалізацією сценарію, який вони і назвали саме «фактор п'ять». Він передбачає забезпечити технологічну основу, інфраструктуру та стиль життя, що забезпечують зниження у п'ять разів обсягу споживання ресурсів, економію енергію без шкоди доходам, які можна отримувати від використання цих ресурсів (Вайцзеккер, 2013).

Автори доповіді вбачають такі основні шляхи вирішення поставленого завдання:

- 1) підвищення енергоефективності;
- 2) перехід на нейтральні до руйнування клімату планети речовини;
- 3) регенерація тепла та електроенергії;
- 4) використання поновлюваних джерел енергії;
- 5) перехід на замкнені цикли використання ресурсів;
- 6) удосконалення продуктів (товарів);
- 7) підвищення ефективності використання матеріалів;
- 8) зменшення викидів парникових газів — як CO₂, так й інших інгредієнтів.

Магістральним напрямом, у межах якого будуть задіяні перелічені заходи, має стати розвиток «зеленої економіки».

Факти, наведені авторами зазначених доповідей, змушують замислитися над основним джерелом можливості вражаючого зростання економічної (а з нею й екологічної) ефективності технічних систем, що обслуговують людину. Складається враження, що існує якесь таїнство, силою якого забезпечується майже чарівна каталізація у вдосконаленні продуктивних сил. Пол Пільцер у своїй праці, що вийшла в 1990 р., називає це таїнство одним словом — «алхімія» (Пільцер, 1999).

Частина потенціалу СР виконує функції соціальної пам'яті. Під системою соціальної пам'яті розуміють існуючу в суспільстві здат-

ність накопичувати, зберігати й відтворювати інформацію про події зовнішнього світу та реакції на них самої соціально-економічної системи. Як забезпечувальні чинники національної системи соціальної пам'яті можуть розглядатись: інформація про історичні події, доступність для населення цих даних, можливість вільного аналізу минулого досвіду, здатність суспільства використовувати інформацію про заручені досягнення тощо.

Саме *інститути* (основні з яких показані на схемі рис. 2.6) закріплюють, зберігають і відтворюють ту інформацію, яка необхідна суспільним системам для їхнього функціонування. Безумовно, *інститути*, як, зокрема, і *людський капітал* формуються людьми і тісно пов'язані між собою (дуже часто поняття «соціальний капітал» містить у собі інститути, що забезпечують реалізацію людських стосунків). Формальна ж відмінність двох поданих на рис. 2.7 відповідних блоків полягає в тому, що блок «людський і соціальний капітал» формується на основі тих властивостей, які мають люди, і стосунків між ними в певний момент часу. Інститути формуються з інформації, що пропущена через «сито» досвіду людей у минулому. Тобто це є більш консервативним компонентом, у якому відображене уявлення про доцільні моделі поведінки, сформовані на підставі оцінки причинно-наслідкових зв'язків у минулих подіях. В одних випадках інститути можуть убезпечити від помилок передчасного прийняття рішень (зокрема, авантюрних проєктів підкорення природи), в інших — можуть слугувати істотним гальмом прогресивних змін. Зміст інститутів, пов'язаних із забезпеченням СР, відносно непогано останнім часом висвітлюється в науковій літературі (див., наприклад: Костюченко, 2007; Хвесик та ін., 2006, Доповідь, 2003; Мир, 2013). Зупинимося лише на моментах, висвітлених меншою мірою. Одна з функцій соціальної пам'яті спрямована на відтворення інформаційних програм поведінки суспільних систем. Управління — це насамперед процес впливу на соціальну структуру з метою підтримання стійкості даної системи або зміни в заданому напрямку її стану. При цьому соціальна система може змінюватися лише за тими траєкторіями, за якими в її пам'яті існує достатній інформаційний ресурс. Це означає, що серед можливих сценаріїв поведінки системи можуть виявитися лише ті, які дозволяє витягти або сконструювати її пам'ять.

Серед можливих варіантів можна назвати:

- стандарти (сценарії) минулої поведінки самої системи в аналогічних умовах;
- зразки поведінки інших соціальних структур у подібних ситуаціях (на основі доступної про них інформації);

- інноваційні поведінкові сценарії, сконструйовані з доступного інформаційного матеріалу, а саме: прогнозованих параметрів зовнішнього і внутрішнього середовища, допустимих меж дії (або бездіяльності) і пов'язаних із ними ризиків, можливих витрат і вигод за кожним із сценаріїв.

Серед найважливіших соціальних атрибутів, обумовлених пам'яттю системи, важливу роль відіграє моральна компонента. Саме вона захищає систему від руйнування зсередини. Адже як суб'єкт відбору можливих продовжень системи людина може обрати будь-який із варіантів, однак він не може скасувати об'єктивних законів природи й енергоентропійного критерію відбору. Якими б не були шляхетними і красивими цілі, досягнення будь-якої з них потребує витрат енергії. Для соціальної системи це виражається у витрачанні нею засобів (матеріальних, інформаційних, грошових). Залучити їх вона може, лише беручи з природного середовища або заробляючи, обмінюючись із іншими суб'єктами виробленою продукцією. Неможливо витратити коштів більше, ніж їх заробляєш. На цьому ґрунтується існування матеріального світу. І якщо прийняті рішення сприятимуть зниженню балансу між надходженням і витрачанням енергії, система неминуче деградуватиме, незалежно від того, благими чи не дуже були спонукальні мотиви виконаних дій.

Будучи суб'єктом відбору, обираючи ті чи інші варіанти, людина постійно залишається об'єктом відбору природи, згідно з її єдиним енергоентропійним критерієм. Наслідків неправильних рішень може бути тільки два: або соціальна система знайде можливості відсторонити певних осіб, що приймають рішення, від управлінських функцій, на підставі об'єктивних результатів їхньої діяльності, або сама система зруйнується через енергетичну неспроможність свого функціонування (сім'я розпадеться, підприємство збанкрутіє, держава де-юре або де-факто втратить незалежність).

З огляду на все вищенаведене можна зробити висновок, що основними чинниками, що формують пам'ять соціальної системи, можуть розглядатися:

- досвід системи, збережений у знаннях, навичках, традиціях, звичках, матеріальних об'єктах, культурних цінностях, моральних засадах;
- можливість придбання та освоєння нової інформації (зокрема, про досвід суміжних спільнот), включаючи наявність технічних засобів;
- можливість критичного осмислення і творчого використання минулого досвіду і нової інформації. Це, у свою чергу, залежить від інтелектуального потенціалу суспільства, його творчої енергії, свободи волевиявлення тощо;

- діюча в суспільстві формальна і неформальна правова основа, яка забороняє, обмежує або заохочує ті чи інші дії;
- система мотивації;
- моральні засади суспільства;
- умови виникнення синергетичних ефектів, за яких інтелектуальний потенціал суспільства виявляється більшим за суму інтелектуальних потенціалів його окремих членів;
- лідерський потенціал еліти суспільства, що забезпечує синергетичний ефект колективної поведінки членів суспільства, який об'єднує всі перелічені фактори для досягнення єдиної мети.

Усі зазначені фактори надзвичайно важливі для формування системи соціальної пам'яті на будь-якому з рівнів громадських структур. Реалізації будь-якого з рішень повинна передувати ретельна підготовка відповідних блоків пам'яті для сприйняття поставлених цілей та адекватної реакції на їх досягнення.

Основне завдання підготовки для сприйняття інновацій — зробити об'єктивні й суб'єктивні витрати з їх упровадження менш загрозливими, а вигоди реалізації більш привабливими.

Один з можливих напрямків з розгортання пам'яті системи назустріч змінам, що готуються — проведення освітніх, просвітницьких та тренінгових програм. Люди, таким чином, опиняються ближче до запроєктованого майбутнього. Чим більше знайомими для них будуть його деталі, тим менше воно їх лякатиме. І чим більше вони знатимуть, тим більшими будуть їхні можливості розширити коло своїх практичних знань.

Ще одним позитивним ефектом попередньої інформаційної підготовки є превентивне виявлення можливих проблем і помилок пропонуваної програми дій, а отже і шляхів їх вирішення або виправлення.

Дослідження ролі пам'яті у процесах розвитку систем дозволяє зробити два важливі висновки:

- по-перше, період часу, впродовж якого система здатна розвиватися, відповідає її інформаційній ємності (пам'яті); іншими словами, система здатна розвиватися лише настільки, наскільки вистачає пам'яті; для нескінченного розвитку система повинна мати нескінченні ресурси пам'яті;
- по-друге, темпи розвитку системи залежать від здатності системи накопичувати, закріплювати й відтворювати інформацію, а також швидкості відповідних процесів.

Утішним фактом є те, що в національний інформаційний простір повернулися пам'ять і спектральний зір. Наступним кроком має стати цілеспрямована діяльність із формування соціальної

пам'яті, у тому числі й через розвиток інститутів сталого розвитку.

Безумовно, ця компонента є серцевиною всього потенціалу СР. Адже через неї в остаточному підсумку реалізується основна мета СР і формуються основні засоби щодо її досягнення. Визначення людського і соціального капіталу наводимо у формулюванні Л. Кавуненко (Кавуненко, 2007). *Людський капітал* містить усі знання та вміння людини, які вона здатна мобілізувати для вирішення життєвих проблем. Людський капітал можна розділити на два елементи: інтелект і майстерність. Те, що зазвичай мають на увазі економісти під людським капіталом, є капіталом інтелектуальним, тобто це формальна освіта, сертифікати або ліцензії. Капітал, що пов'язаний із уміннями і майстерністю людини, містить у собі професійні навички, таланти, здібності та трудовий досвід. Більш явно і безпосередньо використовується не інтелект, а навички як частина людського капіталу.

Соціальний капітал передбачає відносини між людьми, які обумовлюють потоки ресурсів або інформації про ці ресурси. Соціальний капітал не є виключно характеристикою індивіда, а, скоріше, описує стосунки між людьми, в які залучений даний індивід. Отже, для вимірювання соціального капіталу необхідно враховувати силу зв'язків, а також якісну різноманітність залучених у ці мережеві взаємодії індивідів. Тепер вважаємо за доцільне детально зупинитися на природних факторах.

Природний фактор (згідно з визначенням Н. Ф. Реймерса) — будь-який предмет або явище, які існують чи відбуваються поза участю людини (тобто є не антропогенного походження) або пов'язані з біологічною сутністю людини. Вплив природного середовища в певних межах змінюється, але повністю не знімається дія соціальних факторів, включаючи техногенний вплив (Реймерс, 1990).

Аналіз природних факторів доцільно проводити під кутом зору виконуваних ними функцій. Функцій які виконують природні фактори умовно можна згрупувати в чотири основні групи (рис. 2.8).

1) *фізіологічні функції* — підтримують життя людини як біологічного організму («біо-людини»);

2) *соціальні функції* — забезпечують формування людини як особистості («соціо-людини»);

3) *економічні функції* — визначають діяльність економічної системи, включаючи відтворення людини як трудового ресурсу («трудо-людини»);

4) *екологічні функції* — формують, регулюють і підтримують стан екосистеми, в якій живе людина.

Рис. 2.8. Функції природи по відношенню до людини

Існують й інші підходи до класифікації функцій природи. Наприклад, Рудольф де Гроот (De Groot, 1992) об'єднує їх у чотири групи: регулювальні

функції (16 одиниць), у тому числі й ті, що забезпечують: регулювання хімічного складу атмосфери, енергобалансу, клімату, підтримання біологічної рівноваги та ін.; підтримувальні функції (5) — забезпечують середовище людини, це — житлові умови, засоби сільськогосподарського виробництва, перетворення енергії, рекреації людини, природоохоронні властивості; продуктивні функції (11): вироблення кисню, води, палива, сировини і матеріалів, генетичної інформації, орнаментальних ресурсів та ін.; інформаційні функції (5): джерела естетичної, духовної, історичної, культурної та культурно-освітньої інформації.

Функції природи надзвичайно важливі під час формування економічних оцінок природних чинників. Розглядаючи функції природи, потрібно звернути увагу на кілька ключових моментів.

Під час розгляду екологічних проблем, як правило, ігноруються соціальні функції природи. Ці функції головним чином пов'язані з потребою людини в інформаційних контактах із природними комплексами.

Природа є еталоном *естетичних* критеріїв. «Цей літак не полетить, тому що він некрасивий!» — знаменитий авіаконструктор, сам того не помічаючи, підкреслив, що людина творить за законами краси природи; все, що вона створила — бездоганно. Природа дає імпульс *творчості* й заряд *оптимізму* (за ніччю неминуче настає світанок, а за зимою — весна). Природа вчить *мудрості* (все пов'язано з усім, будь-яка подія є наслідком причини) і дає уроки *моральності* (у природі дуже рідкісні випадки вбивства заради вбивства, виживають більш згуртовані зграї, де кожен індивід готовий на самопожертву заради колективної безпеки). Отже, можна зробити висновок: природа формує критерії краси, дає імпульс творчості, заряджає оптимізмом, вчить мудрості, формує моральні засади.

Формування повноцінної особистості можливе лише за умови інформаційного контакту не просто з елементами живої природи — рослинами, тваринами, а й із цілісними екосистемами. Без цього настає духовне збіднення людини. Отже, повноцінна особистість може сформуватися лише за повноцінного інформаційного контакту з природою.

Об'єктивно природа еколого-соціальних потреб людини лежить в основі її бажання платити за інформаційні природні блага. Формування економічних оцінок на природні об'єкти найбезпосереднішим

чином впливає на розвиток ринку відповідних послуг (наприклад, екотуризму), інвестування значних коштів у збереження, підтримання й створення об'єктів природи зі збереженням різноманітності складу природних зв'язків (національні парки, приміські ліси тощо).

Екологічні функції є основою трьох інших. Будь-яка екосистема є системою життєзабезпечення людини, суспільства та економіки. Як і організм людини, людське суспільство та його виробничі системи пристосовані до дуже вузького інтервалу властивостей екосистеми. Будь-яка їх зміна, ініціатором якої в більшості випадків є сама людина, призводить до значних негативних соціальних й економічних наслідків. З точки зору формування уявлення про соціально-економічний потенціал території дуже вдалим видається поняття інтегрального ресурсу, введене відомим радянським вченим Н. Ф. Реймерсом (Реймерс, 1994). Інтегральний ресурс розглядається як системне утворення, що експлуатується різними господарськими галузями і підтримує життя на Землі. Більше 70 компонентів, що входять до нього, утворюють інтегральні і комплексні сукупності (табл. 2.2).

Ще однією найважливішою характеристикою є асиміляційний потенціал природних систем. Цей параметр характеризує здатність природних систем нейтралізувати шкідливу дію забруднювальних інгредієнтів і відновлювати якісні показники компонентів природного середовища. Таким чином, асиміляційний потенціал є невід'ємною характеристикою узагальнювального показника екологічної ємності території.

Оцінка асиміляційного потенціалу різних природних середовищ дозволяє підійти до обґрунтування потенційної можливості розміщення на території різних видів господарської діяльності та її відходів за умови збереження певного якісного рівня стану природних систем.

Група	Види ресурсів
Енергетичні ресурси (разом 16 одиниць)	<ul style="list-style-type: none"> • Сонячна радіація. • Космічні промені. • Геотермальна енергія. • Потенціальна і кінетична енергія. • Атмосферна електрика. • Біоенергія. • Земний магнетизм • Енергія атомного розпаду. • Енергія хімічних реакцій. • Енергія природного палива (5 од.). • Енергія ядерного синтезу. • Теплові, радіаційні й електромагнітні забруднення
Газово-атмосферні (6 од.)	<ul style="list-style-type: none"> • Гази атмосфери. • Гази гідросфери. • Газові домішки неатмосферного походження • Фітонциди та інші леткі біогенні речовини. • Озоновий екран. • Газові забруднення
Водні (11 од.)	<ul style="list-style-type: none"> • Атмосферна волога. • Океанічна і морські води. • Озера, водосховища, ставки. • Плинні води (річок глибинного стоку). • Гідрогеологічні ресурси. • Волога, що є в рослинах і тваринах • Ґрунтова волога. • Хіміко-механічна здатність океанів і морів. • Рідкі забруднення (штучно привнесена волога в екосистемах). • Тимчасові малі замкнені водойми (калюжі, малі озера і т. п.)
Ґрунтово-геологічні (11 од.)	<ul style="list-style-type: none"> • Ґрунти і підґрунтя. • Виходи гірських порід. • Ґрунтові забруднення (напр., засолення) • Ландшафтні структури (гори, рівнини, захисні гірські бар'єри тощо). • Корисні копалини. • Ерозія ґрунтів
Біологічні (рослини, тварини, мікроорганізми) (19 од.)	<ul style="list-style-type: none"> • Генетико-видовий склад. • Біомаса. • Фотосинтезна активність рослин. • Біопродуктивність. • Системно-динамічні якості. • Біологічні забруднення. • Хіміко-фізична активність мікроорганізмів та ін. • Здатність до очищення та інші властивості природних систем, включаючи вироблення вільного кисню. • Роль тварин як санітарів, поглиначів хімічних речовин, запилювачів та ін. • Господарська продуктивність тварин

Група	Види ресурсів
Кліматичні (2 од.)	<ul style="list-style-type: none"> • Природні кліматичні ресурси • Місцевий (змінений) клімат
Рекреаційні ресурси (3 од.)	<ul style="list-style-type: none"> • Умови для життя людей • Умови для відпочинку. • Лікувальні ресурси
Антропо- екологічні (3 од.)	<ul style="list-style-type: none"> • Соціально-антропологічні ресурси • Генетичні ресурси • Епідемії та хвороби
Інформаційні (2 од.)	<ul style="list-style-type: none"> • Природні еталони • Історична інформація
Ресурси простору й часу (3 од.)	<ul style="list-style-type: none"> • Простору (територіальні, водні, повітряні, вклоч. космос) • Часу • Ресурси загального екологічного балансу

Розділ 6. Соціальна мобілізація задля сталого місцевого розвитку

6.1. Історичний досвід застосування соціальної мобілізації

Пересічні громадяни, які є кінцевими реципієнтами споживання товарів/послуг, що стосуються суспільного розвитку, зазнають значних фрустрацій. Існує безліч незначних удосконалень, які потрібно здійснити стосовно їхніх садиб, оточення чи громади, в якій вони проживають. Інколи вони можуть задовольнити деякі свої потреби від інвестицій великих масштабів (наприклад, доріг, заводів). Проте саме «невеликі» проблеми (наприклад, водопостачання, система опалення, водовідведення, газопостачання, охайність будинків і території навколо них, послуги з охорони здоров'я, чисті та затишні школи/дитячі садки) турбують їх найбільше, і саме їх вони хотіли б «довести до ладу». Проте світовий досвід показує, що цих «невеликих» потреб/проблем у галузі розвитку настільки багато, що навіть найбагатші уряди не в змозі їх вирішити впродовж короткого терміну. Більше того, утримання старих систем є безкінечним явищем/проблемою. При тому, що держава повинна постійно шукати нові інвестиції, вони додаються до списку старих потреб, що вимагають вирішення. Таким чином, ми стикаємось із замкненим колом, у якому громадяни потрапляють у фрустрацію у зв'язку з недоотриманням послуг, а держава фрустрована через те, що не в змозі зробити все необхідне. Ця фрустрація ніколи не «зникає», вона «завмирає», час від часу провокуючи ланцюг негативних наслідків.

Місцевий розвиток стає досить складним завданням, коли країна завершує етап національної реконструкції і входить у режим обслуговування. Зі зростанням населення, що є більш обізнаним і більш вимогливим до послуг, тиск на державу починає перевищувати її можливості щодо утримування старої, зношеної та неефективної інфраструктури. Це вимагає нових інвестицій задля підтримання економіки на рівні повної зайнятості. Держава прагне задовольнити потреби розвитку та не спроможна зробити це через недостатність можливостей. За такої ситуації вона починає шукати нових партнерів, які змогли б запропонувати допомогу.

Розвиток передбачає багато вимірів і багатьох гравців. Найбільш істотну роль у місцевому розвитку відіграють неурядові організації та приватний бізнес. Приватний сектор часто є фрустрованим через неадекватні/неефективні публічні/комунальні послуги й прагне максимального місцевого розвитку. Представники приватного бізнесу, з тих чи інших міркувань, часто хочуть сприяти місцевому розвитку за допомогою готівкових або нефінансових внесків. Захищаючи інтереси громадян, бажаючи активізувати цільове населення, підвищити його поінформованість та координувати процес місцевого розвитку, неурядовий сектор також прагне максимального місцевого розвитку, проте не має змоги робити фінансові внески.

У XIX та XX ст. дослідники суспільних питань та активісти з розвитку визнали величезний потенціал людей. Вони «зробили виклик» міфу про те, що громадяни є лише отримувачами благ від держави. Серед них був Фрідріх Вільгельм Райффайзен (Німеччина), який у 1864 році висунув ідею створення кооперативів, яка згодом перетворилась у всесвітній рух. Його концепція ґрунтувалася на самодопомозі, самоврядуванні та особистій відповідальності. Карл В. Дойч (Karl Wolfgang Deutsch) у 1950-х роках визначив соціальну мобілізацію як процес змін, що відбуваються серед значної частини населення у країнах, які внаслідок змін у мисленні та поведінці людей переходять від традиційного до сучасного способу життя. 1950-ті та 1960-ті роки також відзначилися впровадженням та просуванням ідеології розвитку громади у багатьох містах США, Великобританії, Німеччини та інших європейських країн. Ця ідея означає зміни у стосунках між пересічними громадянами та людьми при владі й передбачає участь громадян у вирішенні питань, що стосуються їхнього життя. Вона починається принципом, що в будь-якому суспільстві є цінні знання та досвід, який за його творчого використання, може бути спрямований у колективні дії задля досягнення бажаних цілей громад.

Продовольчо-сільськогосподарська організація (структура ООН —

FAO) у середині 1970-х років провела експеримент із пошуку механізму самопомогти з метою подолання бідності шляхом розширення соціальних, економічних та екологічних можливостей. Успіх FAO привів до застосування експерименту в багатьох країнах світу впродовж 1980 – 1990-х років за підтримки інших відділень ООН, таких як ПРООН, ЮНІСЕФ, ВООЗ, Фонд народонаселення ООН та UNCDF. Експеримент мав кілька цілей, що стосувалися людського життя: від індивідуального розвитку/розвитку домашнього господарства до розвитку на рівні громади; від соціального (наприклад, питання охорони здоров'я, освіти) до економічного розвитку (мікрофінансування, підприємства) та питань охорони навколишнього середовища (управління природними ресурсами). Крім агенцій ООН, різні донорські організації, такі як GTZ, SDC та CIDA, були першими, хто експериментував з підходом на базі громади в усьому світі заради вирішення завдань у сфері розвитку. Рушійними силами цих експериментів були різні гравці: держави, корпорації, академії, неурядовий та приватний сектори тощо. Результати, отримані цими агенціями у всьому світі, були схожими, а саме:

- усюди люди мають бажання та потенціал допомогти собі задля покращання своїх життєвих умов;
- люди об'єднуються довкіл єдиної потреби і розкривають свій потенціал задля її вирішення;
- розвиток, що досягається за рахунок участі людей, є більш сталим; основою успіху є право власності громад-бенефіціарів;
- через нестачу фінансових та людських ресурсів, інтервенції з самопомогти за умови індивідуального лідерства залишаються обмеженими, незважаючи на їх успішність;
- деякі сильні НУО мали успішний вплив на національному рівні. Багато НУО, незважаючи на амбіційні цілі, зазнали поразки через нестачу фінансових і людських ресурсів або їх неадекватність;
- державні інтервенції мали досить незначний успіх через їх політизацію, бюрократію, обмеженість права власності, недостатню прозорість та прийняття рішень за принципом «зверху–донизу»;
- успішні практики спостерігались у випадках, коли створювалися партнерства з розвитку між групами самопомогти та агенціями з розвитку (наприклад, місцевими органами влади, лінійними агенціями).

Цей досвід мав значний вплив на підготовку рекомендацій щодо сталого розвитку під час Всесвітнього саміту із соціальних питань у Ріо-де-Жанейро (1992 рік) та Всесвітнього саміту із соціальних питань у Йоганнесбурзі (2002 рік). За необхідну умову сталого люд-

ського розвитку ці саміти взяли обов'язкову участь громад/людей на всіх рівнях. Як основу забезпечення участі населення у місцевому сталому розвитку вони рекомендували публічно-приватні партнерства. За такого принципу люди займають центральне місце в плануванні й здійсненні діяльності з метою розвитку, а публічний та приватний сектори допомагають їм як партнери з розвитку. Задля забезпечення процесу прийняття рішень «знизу–вгору» та участі у ньому громадян було рекомендовано створити відповідні ради на місцевому, регіональному та національному рівнях.

Історичний аналіз засвідчив, що застосування соціальної мобілізації різними способами не є чимось новим. Час від часу великі особистості різними способами та для досягнення різних цілей мобілізували значні частини людства. Мета впливала із далекоглядного лідерства, що базувалося на сформованій ситуації. Відповідні «меседжі», що відображали бачення ситуації й були достатньо зрозумілими для пересічних громадян, формулювались і поширювались або ідейним лідером, або спеціально підготовленим персоналом. «Меседжі» стосувалися почуття людей. Люди бачили в них втілення своїх мрій/надій та приймали пропозицію до індивідуальних та колективних дій задля здійснення своїх мрій. Це змінювало їхнє мислення і вони мобілізували свій потенціал, не очікуючи винагороди за участь у процесі.

Історія застосування соціальної мобілізації засвідчила, що цей підхід виявився ефективним:

- у сільських і міських регіонах;
- під час створення та підтримки комунальних інфраструктур;
- у секторі охорони навколишнього середовища, наприклад управління природними ресурсами (ліси, водні ресурси тощо);
- у соціальному секторі, наприклад секторі охорони здоров'я та освіти;
- економічному секторі, наприклад мікрофінансуванні, у малих підприємствах, страхуванні;
- з питань людської безпеки/людського розвитку, таких як подолання бідності, реабілітація після катастроф, профілактика ВІЛ/СНІДу, соціальна толерантність, згуртованість та інтеграція;
- за ефективного управління розвитком територій та громад;
- із системних питань розвитку, таких як тендерна рівність та молодіжна політика;
- для надання сталих недорогих послуг місцевому населенню.

Можна виділити такі важливі уроки зі світового досвіду застосування підходу соціальної мобілізації:

- люди в усьому світі мають бажання та спроможність допомогти самим собі для покращання свого добробуту;

- підхід самопомоги та соціальної мобілізації часто не був ефективним за наявності домінуючого лідерства або слабких НУО;
- деяким сильним НУО вдалось успішно вплинути на поширення підходу на національному рівні. Проте надмірні амбіції щодо широкомасштабного запровадження не мали успіху внаслідок нестачі адекватних та відповідних людських ресурсів і фінансових обмежень;
- державне втручання в процеси соціальної мобілізації має обмежений успіх унаслідок політизації, бюрократії, недостатності почуття власності, недостатності прозорості, процесу прийняття рішень «згори–донизу»;
- історії успіху були помічені у разі розвитку партнерства між групами самопомоги та іншими агенціями з розвитку (наприклад, місцева влада, спеціалізовані організації);
- успіх і сталість залежать від рівня власності серед громад-вигодоодержувачів.

Станом на початок ХХІ ст. підхід до використання соціальної мобілізації для вирішення проблем місцевого розвитку довів свою ефективність та успішність у багатьох країнах світу, про що свідчить значна кількість напрацьованих документів. Деякі країни вже перейняли цей підхід до застосування в загальнонаціональному масштабі.

6.2. Теоретичні засади використання підходу соціальної мобілізації в громадах

У найбільш поширеному розумінні слово «*суспільство*» означає групу людей, які проживають на одній території і яких об'єднує єдина культура (норми та цінності, вірування та звичаї). Будучи базованою на унікальній культурі, країна є часто поділеною на субнаціональні підрозділи. Ці підрозділи можна розглядати як унікальні суспільства, а державу — як широке суспільство. Невелику однорідну країну можна розглядати як, власне, суспільство.

Територіальна громада — невелике суспільство, яке можна розглядати як частину великого суспільства. Невелика форма суспільства може бути визначена як *громада*. Це група людей, які проживають на одній території (населений пункт, мікрорайон, багатоквартирний будинок тощо) і які розділяють спільні умови життя. Громада відповідає таким критеріям:

- вона має певну назву (що використовується для її ідентифікації);
- вона займає певну територію (ідентифікується як місцевість);
- вона не є юридичною особою (вона не може переслідувати кого-небудь або бути переслідуваною у судовому порядку);

- наявність суспільних настроїв (члени громади мають відчуття приналежності);
- сталість (вона не є тимчасовою);
- подібність (культурна, мовна схожість тощо);
- розмір громади не є фіксованою одиницею (громада може бути як малою, так і великою);
- широкі можливості/питання для вирішення (громада не створюється задля вирішення конкретних питань, скоріше, питання для вирішення є широкими).

Громада також може означати групу людей, яких об'єднує професія або соціально-економічне середовище, наприклад сільська громада, міська громада, молодіжна, бізнесова, фермерська тощо. Ці групи є невеликими об'єднаннями людей, які необов'язково мають проживати в одному населеному пункті.

Термін «соціальна мобілізація» (СМ) можна розуміти по-різному. Це залежить від поставленої цілі. Традиційно термін сприймався у випадках мілітаризації або революцій, та останнім часом він визнається як інструмент для досягнення розвитку. Нижче наведемо кілька літературних дефініцій.

Соціальна мобілізація стосується змін у мисленні людей — «процес, за якого основні кластери, що стосуються старих соціальних, економічних чи психологічних зобов'язань, руйнуються і люди стають готові до нових моделей соціалізації та поведінки».¹ Процес стосується великої кількості індивідів із членів спільноти, яка переживає період модернізації, де впроваджуються інноваційні технології, нетрадиційні практики (наприклад, передові практики), що приводять до позитивних змін в економічному житті людей.

Деякі науковці пов'язують сутність *соціальної мобілізації* з вивільненням людського потенціалу — це «процес активації «дрімаючого» потенціалу і бажання людей допомогти самим собі»² або «процес експлуатації латентної енергії людей задля колективних дій».³

Унайбільшширокомурозумінні *соціальна мобілізація* може означати таке: організацію людей, які проживають на одній території з специфічними цілями. Цілі можуть носити релігійний, соціальний, економічний, екологічний, політичний, культурний чи інший характер. Однак усі або більшість людей спільноти підлягають впливу з боку процесу.⁴

¹ Karl W. Deutsch. Соціальна мобілізація і політичний розвиток / Американський політичний огляд. — Vol. LV, вересень 1961.

² Shoaib Sultan Khan, 1999.

³ Jayanti Barua (2001). Соціальна мобілізація і сучасна спільнота, NewDelhi, India.

⁴ UNDP/UNOPS/IAAS-TU (2002). Посібник із соціальної мобілізації: на основі досвіду SAPAP's Experience in Syangja, Непал.

Соціальна мобілізація є важливою передумовою успішного місцевого розвитку. Це підхід та інструмент, який надає людям змогу організуватися для колективних дій шляхом об'єднання ресурсів і зміцнення солідарності, що необхідні для вирішення спільних проблем і праці на благо зростання громади. СМ сприяє активному залученню ізольованих, пасивних, неможливих членів спільноти до участі у процесах розвитку через їхні власні місцеві ініціативи, поінформованість та конструктивний діалог на політичному рівні.¹

Соціальна мобілізація — це процес мобілізації всіх суспільних та персональних впливів з метою стимулювання індивідуальної та сімейної діяльності.²

За визначенням ЮНІСЕФ, *соціальна мобілізація* є широкомасштабним рухом з метою залучення людей до участі у досягненні специфічних цілей з розвитку завдяки самостійним зусиллям. Вона поєднує всі відповідні сегменти суспільства: осіб, які приймають рішення і «створюють» політику, осіб, які впливають на формування точок зору, бюрократів та технократів, професійні групи, релігійні об'єднання, комерцію та індустрію, громади та індивідів. Це спланований децентралізований процес, який через залучення багатьох гравців до взаємозв'язаних і комплементарних дій сприяє змінам у розвитку спільнот. Він бере до уваги потреби людей, базується на критичному принципі залучення громади та спрямований на розширення можливостей окремих осіб і груп з метою дій.³

Соціальна мобілізація передбачає сплановані дії та процеси з метою охоплення, впливу та залучення всіх релевантних сегментів усіх секторів, починаючи з національного і закінчуючи рівнем громади, задля створення сприятливого навколишнього середовища та впливу на позитивну поведінку і соціальні зміни. Це не одноразовий захід. Швидше за все, це довготривалий процес, який містить у собі багато подій, діяльностей та кроків.⁴

Згідно з Вікіпедією,⁵ *соціальна мобілізація* є менш структурованим явищем у рамках масової чи популярної мобілізації і належить

¹ Як примусити працювати місцевий розвиток: вибрані практики з досвіду Європи і СНД, політичний документ, Програма Розвитку ООН, Братислава, вересень 2002 року.

² Suhaili M. R., Application of Social Mobilisation in the Control and Prevention of CCHF / Joint inter-country workshop on Crimean-Congo Hemorrhagic Fever Prevention and Control, Istanbul, Turkey, 6-8 November, 2006.

³ The ICEC та глобальна соціальна мобілізація. Tulane University, New Orleans. (USA): <http://www.tulane.edu/~icec/socmob.htm>.

⁴ <http://collections.infocollections.org/ukedu/uk/d/Jh1448e/7.1.html#Jh1448e.7.1>.

⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Social_mobilization.

до мобілізації цивільного населення як частини спірних політик. Вона часто використовується у низових громадських рухах, проте може стати й інструментом еліти чи держави. Зазвичай процес набуває форми великих публічних зібрань, таких як масові мітинги, марші, паради, процесії та демонстрації. Як правило, вони відбуваються у місцях, де індивіди мають значні зв'язки зі своїми громадами (села, міські промисли, робочі гільдії, професійні спілки, релігійні громади). Звичними тригерами для масової мобілізації є новини або чутки про політичні зміни (чи політичні можливості). Ступінь проведення масової мобілізації проти спонтанної, а також ступінь її базування на розумі проти емоцій все ще є предметом дебатів учених. Зазвичай неформальні масові мобілізації вважаються більш спонтанними та емоційними. Вони виникають раптово як відповідь на кризу (можливість), коли індивіди приєднуються до акцій протесту через мережі, що базуються не на організаційній структурі, а на міжособистісних стосунках, таких як дружба, робоче місце, сусідство. Для генерування неформальної масової мобілізації все частіше застосовуються сучасні технології, такі як мобільні телефони чи Інтернет.

З давніх часів соціальна мобілізація використовувалась у контексті воєнних дій. Її можна розглядати як шиккування, організацію і підготовку військ до дій; «мобілізація економічних ресурсів країни» або приведення у стан готовності до війни чи інших надзвичайних ситуацій: «мобілізація військ».¹)

Ще один спосіб характеристики соціальної мобілізації пов'язує цей підхід із вивільненням латентної енергії людей.

Загальноновизнаним є той факт, що кожен член спільноти має багато енергії/великий потенціал, які часто перебувають у «дрімаючому» стані або не використовуються сповна через те, що люди або не знають про свій потенціал чи про хороші справи, на які його можна спрямувати. Соціальна мобілізація націлена на розширення можливостей окремих осіб чи груп людей шляхом надання їм навичок, необхідних для здійснення змін у їхніх громадах. Соціальна мобілізація дозволяє людям розширювати їхні можливості з точки зору з перспектив.

Соціальна перспектива. Населення, яке проживає у віддалених районах (або на віддалі від центрів розвитку/адміністративних центрів) країни, є відрізнаним від стрімкого руху сучасного світу. Воно є психологічно слабким і вважає себе (або розглядається впливовими

¹ <http://www.thefreedictionary.com/mobilisation>.

людьми) таким, що належить до нижчих прошарків. За умов соціальної мобілізації такі громади стають соціально значущими. Це відбувається завдяки підвищенню їхнього соціального статусу внаслідок такого:

- зростання відчуття колективізму/групової солідарності (разом ми сильні!);
- підвищення управлінських навичок;
- більшого залучення слабких секторів громади до соціальної діяльності.

Фінансова перспектива. Населення, яке проживає у віддалених районах, також є слабким з точки зору прибутку і обмежене у можливостях його збільшення. Їхні добрі наміри щодо діяльності заради індивідуального чи комунального розвитку «випаровуються», коли справа доходить до грошей. Відсутність доступу до офіційних грошових ринків та дорогих неофіційних грошових ринків робить громаду фінансово вразливою. Однак фінансові можливості людей розширюються завдяки створенню середовища, що дозволяє їм досягти економічної самостійності шляхом:

- зростання економічної активності;
- доступу до інформації, технологій та зовнішніх ресурсів;
- підвищення спроможності витримувати тиск ринкових «сил»;
- зменшення залежності від місцевих кредиторів та еліти.

Можливості розширюються завдяки регулярному збору «невеликих індивідуальних внесків», які надалі розміщуються на загальному рахунку (громади). Згодом часті невеликі індивідуальні внески складаються у великий капітал. Із часом члени громади вчаться управляти фінансами, впевнено здійснюють економічну діяльність/діяльність із розвитку у своїх громадах.

Політична перспектива. Населення віддалених районів або бідних громад часто є «безголосим». Воно не в змозі висунути свої аргументи (з розвитку чи надання послуг) впливовим особам. Таким чином, воно приречене залишатися пасивним. Можливості цільового населення розширюються і воно стає здатним впливати на рішення, які стосуються його життя завдяки такому:

- зростанню лідерських навичок;
- зміцненню «голосу» людей унаслідок збільшення кількості голосів (або організацій);
- посиленню спроможності протидіяти експлуатації;
- розширенню можливості увійти до політичних структур.

Таким чином, соціальна мобілізація створює соціальну енергію або колективну силу. Коли ця сила є конструктивною, вона сприяє зрос-

тання соціального, людського та фізичного капіталів спільноти, що приводить до зростання добробуту людей. І навпаки, добробут людей зменшується, коли ця сила набирає деструктивних форм і стримує соціальний, людський та фізичний капітали спільноти (рис. 2.9). Обидва варіанти є доречними/можуть бути, оскільки розширення можливостей однієї групи спільноти часто призводить до обмеження можливостей іншої, створюючи ситуацію «перемог і поразок». Переможений завжди має можливість «повернути» процес на свій бік. Однак за умови ефективного менеджменту та наявності різних типів інвестицій на користь «незаможних», можна створити ситуацію «переможець–переможець». У цьому разі максимальною є енергія/сила, що створюється і, врешті-решт, приводить до максимізації добробуту людей.

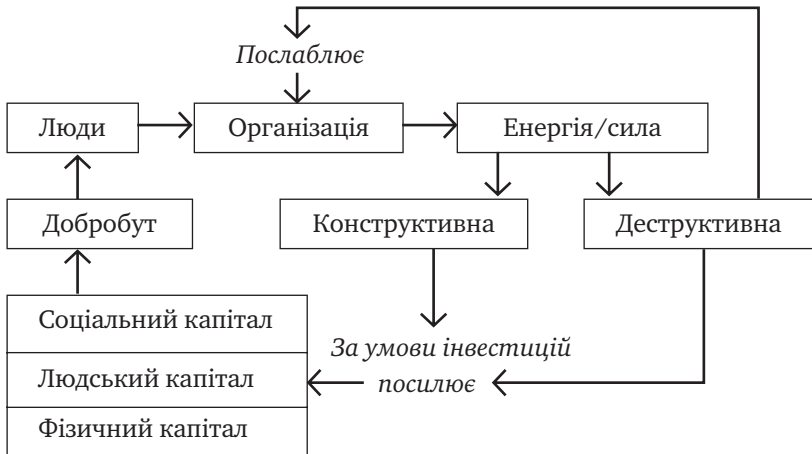

Рис. 2.9. Соціальна мобілізація і добробут людей

«Меседжі» соціальної мобілізації дають людям нові уроки, внаслідок чого змінюється їх традиційна модель мислення. Зміни у моделі мислення змінюють ставлення людей до нових традицій, і за умов підтримки більшістю вони стають інституційними. Однак спільнота є динамічною. В ній постійно відбуваються зміни. Ці зміни впливають на вже інституційні нові традиції і згодом вони стають застарілими. Після закінчення цього етапу «меседжі» соціальної мобілізації повинні поліпшити/адаптувати і поширити серед людей у формі нових знань. Однак головна мета соціальної мобілізації повинна залишатися незмінною навіть після внесення змін до процедурної частини з урахуванням часу, місця і середовища.

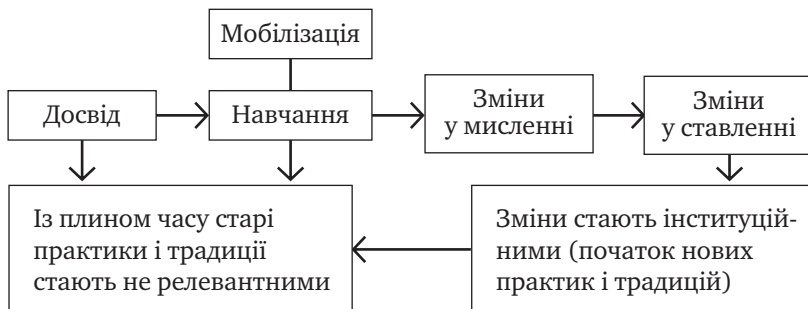

Рис. 2.10. Навчальний цикл соціальної мобілізації

6.3. Методологія застосування підходу соціальної мобілізації

З точки зору застосування підхід соціальної мобілізації можна розподілити на 2 пакети: а) концептуальний пакет; б) програмний пакет. Концептуальний пакет є універсальним (незалежно від моделі соціальної мобілізації). Він готує підґрунтя для застосування програмного пакета. Програмний пакет — це набір видів діяльності, що проводиться у громаді з метою забезпечення попередньо визначеного завдання (постачання питної води, енергозбереження, соціальна згуртованість тощо).

Концептуальний пакет. Цей пакет складається із трьох фундаментальних елементів, а саме:

- організаційного розвитку: люди організуються у групи, які називаються громадськими організаціями (ГО);
- формування капіталу: капітал формується шляхом добровільних/обов'язкових внесків організованих людей;
- посилення навичок: навички людей стають сильнішими з метою підвищення ефективності щодо управління ГО і діяльності, яку вони здійснюють.

Три елементи, а саме: організація, капітал та навички — також вважаються трьома фундаментальними блоками соціальної мобілізації.

Програмний пакет. Цей пакет передбачає створення середовища для посилення спроможностей ГО і розвитку/укріплення соціального капіталу. З розвиненим потенціалом та соціальним капіталом організація стане ефективним форумом для отримання сільськими жителями різних соціальних та економічних вигод.

З метою нарощування потенціалу ГО та забезпечення їхньої згуртованості в організацію вносяться інвестиції, що забезпечують їй можливість брати участь у різних видах діяльності, включаючи розви-

ток інфраструктури громади, прибуткові види діяльності, підвищення кваліфікації, діяльності, спрямованій на встановлення зв'язків.

Залежно від завдання (очікуваного результату) підхід соціальної мобілізації може бути короткотривалим, середньотривалим або довготривалим.

Короткотривалий. До цієї категорії належить соціальна мобілізація, яка впродовж дуже короткого терміну досягає специфічної мети, наприклад, адміністрування вакцинації з поліомієліту по всій країні, національна кампанія з вакцинації проти вірусу H1N1 (грипу).

Середньотривалий. Соціальна мобілізація, за якої досягнення мети займає від трьох до п'яти років. Наприклад: забезпечення/зміцнення участі громадян у процесах управління, розвиток малого бізнесу у сільських районах тощо.

Довготривалий. Вид соціальної мобілізації, за якого для досягнення мети необхідно 5 і більше років. Приклади: подолання бідності, профілактика ВІЛ/СНІДу тощо.

У країні, як правило, застосовується кілька моделей соціальної мобілізації. Вони відрізняються за окремими характеристиками, але ґрунтуються на єдиних нормах соціальної мобілізації.

Залежно від цільової групи (частини спільноти), яку вона обслуговуватиме, чи виду діяльності (сектору), на який вона працюватиме, соціальна мобілізація може належати одній із таких категорій (табл. 2.10):

Моделі соціальної мобілізації

Таблиця 2.10

Характеристика діяльності	Бенефіціари	
	Цільові	Широко базовані
Єдиний сектор	Бенефіціари та діяльність є цільовими (наприклад, молодь і ВІЛ/СНІД)	Бенефіціари — залучені, діяльність — цільова (наприклад, питна вода)
Мультисектор	Бенефіціари є цільовими, діяльність — залучена (наприклад, подолання бідності)	Усе залучено (територіально базована модель) (наприклад, проект CBAproject, MGSDP)

Абсолютно цільова модель. Соціальна мобілізація, що має на меті залучення певних секторів суспільства (наприклад, жінок, інвалідів, молоді тощо), називається цільовою соціальною мобілізацією. За відправну точку для досягнення поставленого завдання вона може взяти один сектор (наприклад, профілактика ВІЛ/СНІДу) або мультисектор (апріорі необмежений).

Частково цільова модель. Соціальна мобілізація, що передбачає єдину специфічну інтервенцію для всіх цільових груп усіх підрозділів суспільства або планує мультисекторну інтервенцію для одного конкретного сектору.

Територіально базована модель. Ситуація, за якої все населення конкретної території охоплюється багатосекторальною діяльністю. Соціальна мобілізація є цілісною/базованою на певній території.

Історія доводить, що далекоглядні люди не завжди були ініціаторами соціальної мобілізації. Навіть за сучасної епохи є кілька типів індивідуальних ініціаторів. Це демонструють різні НУО, які були створені за ініціативи індивідів національного і глобального рівнів. Однак із плином часу ця модель змінилась. Уряд, донорські агенції (приватні, дво- та багатосторонні), релігійні інститути стають ініціаторами соціальної мобілізації. Вони виконують це завдання самі або за допомоги місцевих агенцій/індивідів. Завдання соціальної мобілізації можуть бути досить різними: від питань із розвитку (місцевий розвиток, подолання бідності, зміна навколишнього середовища / клімату тощо) до політичних / культурних питань (пом'якшення конфліктів, соціальна інтеграція), релігійних питань тощо. Ініціатори визначають мету, широку стратегію, значні операційні процедури та здійснюють контроль якості. Вони ідентифікують ключових та добре обізнаних у соціальній мобілізації індивідів, які надалі транслюють бачення у діяльність. Ці індивіди виконують завдання соціальної мобілізації. Право ухвалення остаточного рішення залишається за ініціаторами.

Імплементатори — це група індивідів, які ідентифіковані та підготовлені лідерами із соціальної мобілізації. Команда може бути невеликою з вільною формою управлінської ієрархії або великою, із дещо жорсткою бюрократією. Вона працює з вірою у справу, на яку націлена соціальна мобілізація і, таким чином, діє більше інтуїтивно, а не виходячи з бюрократичних засад. Команда здійснює пілотні проекти для того, щоб протестувати ефективність «меседжів» та операційних процедур. Вона документує досвід, аналізує його, робить висновки, формулює найбільш ефективні «меседжі», політики та процедури. Після пілотного етапу проект розширюється, що веде за собою розширення команд імплементаторів, посилення бюрократії та жорсткість в операційних процедурах.

Значну частку серед імплементаторів становлять волонтери (активісти) із членів спільноти. Ці волонтери, які працюють на умовах отримання фінансової вигоди або без неї, є ефективними носіями й трансляторами бачення соціальної мобілізації. Кінцевим імплемен-

татором є цільове населення, яке «поглинає» бачення та дотримується процедур задля досягнення очікуваного результату.

До початку соціальної мобілізації потрібно здійснити низку видів діяльності, описаних нижче.

Перший крок — ініціація: ініціатор(и) робить оцінку розвитку країни. Базова оцінка ситуації дає можливість ідентифікувати проблеми (комплекс проблем), які потребують вирішення, або визначитися з групою населення (наприклад, етнічні меншини, населення, що постраждало внаслідок катастроф/конфліктів, молодь, жінки, люди за межею бідності), чи населенням конкретного району, яке потребує допомоги. Існує кілька підходів до вирішення проблем. Серед них обирають оптимальний варіант, який є максимально ефективним у конкретному політичному/правовому полі, інституційному середовищі, наявних бюджетних обмеженнях та необхідних інтервенціях.

Наслідками вибору варіанта є визначення завдань, мети, очікуваних результатів, рівня проведення програмної інтервенції. У разі соціальної мобілізації для сталого місцевого розвитку оптимальною є багаторівнева інтервенція, за якої стейкхолдери із членів громади (стейкхолдери місцевого рівня) пов'язують місцеві процеси із субнаціональними стейкхолдерами завдяки механізмам залучення до участі. Максимальні результати гарантує ідентифікація відповідного сектору. За такого вибору масштаб програмної інтервенції максимально відповідає потребам, часовим рамкам, територіальному розподілу, бюджетним обмеженням та інституційному потенціалу. Соціальна мобілізація ґрунтується на демонстраційному ефекті. Таким чином, ми з самого початку уникаємо амбіційних масштабів, а не дотримуємося стратегії «пілотний проект — його розширення».

Другий крок — менеджмент: ініціатори визначаються з подальшими деталями для того, щоб перевести своє бачення у більш практичний зріз. Сюди входить таке: визначення видів діяльності, необхідних для виконання поставлених завдань; ідентифікація стейкхолдерів, необхідних для кожної інтервенції; специфікація та уточнення необхідних для забезпечення діяльності внесків (логістика, людські ресурси, операційні витрати, програмні витрати, тощо); підготовка детального робочого плану та відповідного бюджету; специфікація моніторингового механізму; визначення управлінської структури (органограми), що містить у собі імплементаційні відділи та необхідні людські ресурси.

Команда із втілення соціальної мобілізації спочатку формується

- 1 Taken from UNDP/RBEC (2006). A Practitioner's Guide to Area Based Development Programming.

на національному рівні інтервенції, а потім — на субнаціональному/місцевому рівні. Команда із втілення соціальної мобілізації проходить необхідне навчання, їй надаються консультації та забезпечуються навчальні візити. Все це робиться для того, щоб гарантувати таке: члени команди мають чітко розуміти бачення, місію, завдання, які потрібно вирішити шляхом стандартних операційних процедур і відповідно до етичного кодексу. Команда готує детальні керівні принципи, які мають бути чітко прописаними та узгодженими з кожним її членом. Важливо, щоб кожен член команди відчував себе її частиною незалежно від місця його діяльності та ієрархічної підпорядкованості.

Ключових стейкхолдерів національного і субнаціонального рівнів інформують (шляхом візитів, круглих столів, конференцій, орієнтування, тощо) про власне програму, її завдання, операційну методологію, сфери підтримки, партнерства. Задля реалізації програми із соціальної мобілізації створюється формальне партнерство між імплементаційною агенцією та стейкхолдерами. У разі, якщо імплементаційною агенцією є урядовий департамент, таке партнерство непотрібне. Для досягнення мети достатньо стандартних наказів/директив, виданих урядом від імені стейкхолдерів.

Соціальна мобілізація — це динамічний процес, що використовує потенціал людей задля здійснення ініціатив з самопомогі. Головним припущенням є те, що люди хочуть і мають потенціал для виконання багатьох видів діяльності, спрямованих на забезпечення їхнього власного благополуччя, благополуччя їх сімей та громад. Для того, щоб бути мотивованими та організованими, вони часто потребують соціального/технічного керівництва, а саме:

- визначення активістів із членів громади;
- визначення пріоритетів стосовно того, що саме члени громади бажають зробити відповідно до можливостей і потреб;
- проведення техніко-економічного обґрунтування виявлених можливостей та потреб у розрізі спроможностей людей, рівності, сталого розвитку, доступності внутрішніх та зовнішніх ресурсів;
- організації, забезпечення безпеки та надходження необхідних для громади ресурсів;
- моніторингу, лобювання і встановлення зв'язків між громадами, місцевими органами влади, НУО, приватним сектором та донорами.

Вищезазначене виконується у 4 етапи: інституційний розвиток, планування «знизу — доверху», реалізація планів, оперативна діяльність/технічне обслуговування (рис. 2.11). Кожний з етапів, у той чи інший спосіб, покращує управління.

Рис. 2.11. Етапи циклу соціальної мобілізації

Для досягнення мети соціальна мобілізація потребує здійснення багатьох кроків. Кожен крок має свої власні «підкроки». Деякі із цих кроків є ітераційними, схожими на рух «крок уперед, два кроки назад». Описані нижче кроки є загальними. Програми соціальної мобілізації визначають свої власні кроки відповідно до загальних та з метою досягнення своєї власної мети.

Крок перший: вхід до територіальної громади. Він передбачає визначення конкретних місцевих рад, які потребують підтримки за умов соціальної мобілізації, а саме:

- проведення оцінки ситуації територіальних громад (сільських/міських рад), що знаходяться під місцевою територіальною юрисдикцією; визначення ключових проблем розвитку, існуючого потенціалу та наявних ресурсів, а також створення карти інших зусиль із розвитку, що характерні на обраній території;
- вибору цільових територіальних громад для здійснення спільної із субнаціональними органами влади діяльності у рамках програми з соціальної мобілізації та відповідно до критеріїв та потреб/проблем усіх сільських/міських рад;
- відбору місцевих рад, виходячи зі складності проблем, що потребують вирішення, та готовності рад узяти участь у їх вирішенні;
- створення партнерств із місцевими радами для подальшої

співпраці та спільної підтримки цільового населення. Необхідно відзначити, що деякі агенції з соціальної мобілізації воліють працювати напряму, тобто без партнерства з місцевими органами влади. У такому разі цей критерій не є придатним.

Крок другий: вхід до місцевих громад. Він передбачає визначення конкретних громад (населених пунктів, сіл, мікрорайонів, багатоквартирних будинків) з метою подальшої роботи на місцевому рівні, а саме:

- проведення оцінки ситуації місцевих громад з огляду на визначення проблем із розвитку, які потребують вирішення за допомогою програми соціальної мобілізації та створення карти інших зусиль із розвитку, що характерні для конкретної громади;
- вибору, у співпраці з місцевою радою (за умови відповідності до зазначеного критерію), місцевих громад, виходячи зі складності проблем, що стоять перед ними, та готовності громад узяти участь у їх вирішенні.

Крок третій: створення профілю громади. Необхідно, щоб команда зі втілення соціальної мобілізації у деталях вивчила соціальну, економічну та екологічну ситуацію цільової громади. Інформація, отримана під час другого кроку, доповнюється даними про наявні ресурси, потенційні можливості, соціальну інфраструктуру, списком активних громадян тощо. Такий профіль дає можливість команді зі втілення СМ розробити для громади імплементаційну стратегію. Також ця інформація є базовою для проведення порівняльного аналізу «до — після» завершення програми СМ.

Крок четвертий: проведення діалогів із громадою. Команда зі втілення СМ проводить діалоги з членами обраних громад з такою метою: а) інформування членів громад про необхідність колективних дій задля покращання умов їхнього життя; б) ознайомлення членів громад із процедурами СМ у разі їхньої готовності до втілення останньої. Використовуючи інформацію профілю громади, команда зі втілення СМ фокусує свій діалог на такому:

- забезпеченні відповідної якості життя громади;
- проблемах, з якими стикається громада під час спроб забезпечити відповідну якість життя;
- потребі в колективних діях з метою створення можливостей для вирішення проблем на основі самодопомоги;
- потребі/важливості в наявності організації, капіталу, навичок, ефективного управління задля забезпечення ефективних колективних дій.

У результаті діалогу та мотивації, члени громади визнають потребу в колективних діях. Наступний крок передбачає їхнє ознайомлення із власне процесом, що передбачає:

- спільне рішення членів громади про створення організації (або використання існуючої організації за умови наявності такої у громаді та її відповідності всім вимогам програми);
- ідентифікацію активістів, які забезпечать лідерство з розвитку в громаді;
- норми генерування капіталу та політику його використання задля вирішення проблем місцевого розвитку;
- ключові елементи управління та умови партнерства, з якими мають бути ознайомлені члени громади.

Успішним лідером/активістом зазвичай стає особа, яка відповідає таким критеріям:

- віддана справі надання соціальних послуг;
- не бере активної участі у політичній діяльності; об'єктивно ставиться до релігійних, культурних та етнічних відмінностей;
- здатна стати лідером із розвитку повідношенню до членів громади;
- має вільний час і бажання займатися волонтерською діяльністю на благо свої громади;
- є визнаною всіма або більшістю членів громади.

Досвід показує, що громаді не бракує геніальних активістів. Команда зі втілення соціальної мобілізації повинна їх знайти за допомоги відповідних технік.

До ключових критеріїв управління громадською організацією потрібно віднести:

- абсолютне залучення до участі: у діяльності організації має брати участь не менше 80% домогосподарств (домогосподарства з низьким прибутком не входять);
- гендерний баланс: не менше 50% членів ГО та управлінської команди ГО мають бути жінки;
- прийняття рішень на основі консенсусу: рішення про створення громадської організації та вибору управлінської команди ГО ухвалюється на основі консенсусу;
- прозорість: узгодженим має бути чіткий механізм щодо доступу загальних членів до інформації, пов'язаної із прийняттям усіх рішень управлінською командою ГО, фінансових видатків ГО та діяльності ГО. Члени ГО домовляються про регулярні зустрічі, прийняття рішень та втілення ініціатив ГО у прозорий спосіб;
- підзвітність: члени ГО готові нести відповідальність за всі прийняті ними рішення і вимагають відповідальності від управлінської команди ГО за всі неправильні дії. Управлінська команда здатна нести відповідальність за покладені на неї обов'язки і готова звітувати перед членами ГО;

- відданість/прихильність: члени ГО готові сплачувати членські внески, внески на розвиток громади та інші внески, пов'язані з діяльністю, спрямованою на покращання їхніх життєвих умов. Управлінська команда ГО готова працювати на благо громади упродовж кількох років.

Умови ефективної взаємної співпраці членів громади:

- віра у концепцію колективної діяльності, самопомоги і взаємної співпраці задля досягнення мети з боку кожного члена громади;
- регулярні зустрічі з метою обговорення проблем місцевого розвитку і пошуку можливих шляхів їх вирішення;
- приєднання інших членів до громади з метою планування розвитку громади;
- приєднання до інших мешканців з метою забезпечення діяльності, що стосується покращання стану багатоповерхових будинків/будинків уздовж вулиці та навколишнього середовища;
- приєднання до інших мешканців з метою моніторингу діяльності з розвитку, спрямовану на поліпшення умов проживання;
- уникання особистих чи будь-яких соціальних / релігійних / політичних питань, що можуть стати причиною конфлікту;
- обрання відповідних лідерів/активістів із членів громади з метою сприяння вирішенню існуючих проблем та їх розстановки за пріоритетами;
- готовність на регулярній основі робити готівкові/нефінансові внески задля забезпечення сталого розвитку, співпраці й вирішення наявних проблем.

Крок п'ятий: розвиток громадської організації. Громадська організація (ГО) є першим «стовпом» соціальної мобілізації. Вона є рушійною силою всіх інтервенцій, що мають на меті здійснення попередньо визначених змін у спільноті. Успіх залежить від якості ГО. Розвиток ГО та розбудова її спроможностей передбачають низку дій, а саме:

- команда зі втілення СМ (КСМ) проводить у громаді стільки діалогів, скільки необхідно для того, щоб цільове населення було добре обізнаним і за мотивованим;
- члени громади обирають «геніальні кадри», створюють ГО шляхом консенсусу та довіряють «геніальним кадрам» її керівництво;
- КСМ забезпечує необхідні тренінги для управлінської команди ГО з різних аспектів: управління ГО, формалізація/реєстрація ГО тощо. КСМ також орієнтує загальних членів стосовно їхньої ролі, зобов'язань в управлінні ГО і розвитку своєї місцевості;
- управлінська команда ГО та її члени розробляють статут ГО, включаючи в нього правила ефективного управління. Вони реєстру-

ють ГО згідно із чинним законодавством (наприклад, ОВББ, кооператив, НУО, ОСН). За умови необхідності реєструють ГО у місцевій раді задля встановлення зв'язків з нею;

- налагоджується система пошуку та управління фінансами. Як доказ прихильності, кожен член ГО робить членські внески та внески на розвиток громади. Кошти розміщуються на банківському рахунку і контролюються умовою наявності спільних підписів;

- члени ГО здійснюють одну або кілька невеликих ініціатив за власний кошт, що дає їм змогу підготуватися до ініціатив вищого рівня. Вони документують отримані уроки та вдосконалюють політики/процедури з метою забезпечення ефективності ГО;

- через деякий час ГО повинні створити асоціацію/об'єднання з іншими ГО та вступити до федерації вищого рівня (наприклад, рівня місцевої ради, районного або обласного рівня тощо). Така федерація має ґрунтуватися на потребі у праві голосу, координації зі стейкхолдерами вищого рівня, забезпечення діяльності місцевих ГО. Вона має бути добре «підтриманою» членськими внесками.

Крок шостий: створення спільного механізму прийняття рішень. Первинний рівень спільного процесу прийняття рішень відповідає рівню громадської організації, члени якої навчаються мистецтва прийняття рішень на основі консенсусу. Всі ключові рішення ухвалюються на засіданні загальних зборів. Перевагою організацій на базі громад є те, що всі їхні члени мешкають по сусідству і тому мають змогу часто зустрічатися та приймати необхідні рішення. Управлінська команда організації на базі громади діє від імені членів організації.

Коли ГО стають зрілими, виникає необхідність «зв'язати» їх із місцевими органами влади та іншими підтримувальними агенціями для того, щоб вони мали змогу мобілізувати ресурси для здійснення місцевих ініціатив. Із цією метою на місцевому/субнаціональному рівні створюються підтримувальні структури за участі державних та виборних органів влади, ГО, приватного сектору, НУО. Така структура може отримати будь-яку назву, наприклад координаційна рада, форум із розвитку. Її головна роль полягає у координації зусиль, формалізації планів розвитку громади, мобілізації ресурсів для втілення планів розвитку громади, моніторингу діяльності з розвитку, яку здійснюють ГО, фіксації політик та процедур, що є «перепорою» для діяльності ГО, надання зворотного зв'язку вищим органам влади тощо. Наявність таких структур заохочує ключових гравців із питань розвитку до спільного обговорення, планування і здійснення діяльності з розвитку. Це сприяє створенню середовища взаєморозуміння між головними зацікавленими особами. Необхідно зазначити, що деякі

програми із соціальної мобілізації залишаються незалежними і не прагнуть спільного прийняття рішень. Як приклад можна навести програми, які спеціалізуються на питаннях мікро-фінансування. У своїй діяльності вони розраховують лише на членів громади, не вбачаючи якоїсь конкретної ролі місцевих органів влади.

Крок сьомий: планування задля місцевого розвитку. Планування на місцевому рівні містить у собі два важливих виміри: сімейний вимір та вимір на базі громади.

Планування на рівні домогосподарств є типовим у регіонах, що характеризуються високим рівнем бідності, відсутністю доступу до формального фінансового ринку, де ГО управляють мікрофінансуванням або де урядові програми із соціальної мобілізації здійснюються задля сталого розвитку засобів до існування. Планування починається на рівні домогосподарств і націлене на забезпечення сталого розвитку засобів до існування. Бідність більше не є лише проблемою окремого домогосподарства — вона стає проблемою громади у цілому. Спочатку кожне домогосподарство готує план забезпечення засобів до існування залежно від можливостей (навичок, здібностей тощо) працездатних членів сім'ї. Такий план містить один або кілька видів діяльності, що можуть приносити дохід завдяки розширенню вже існуючого сімейного підприємства або ініціації нового підприємства. Після цього план обговорюється на зборах громади, оскільки член/и ГО (які часто не мають вдосталь готівки) хочуть звернутися за кредитом до кредитного фонду громади. Члени ГО оцінюють з точки зору прибутковості та ризиків, можливості члена/ів громади втілювати у життя свою пропозицію та його/їх спроможності сплатити кредит. Фінансову підтримку отримує найкращий варіант. Агрегація планів домогосподарств на рівні громади перетворюється у план громади задля економічного розвитку і забезпечення добробуту домогосподарств.

Планування задля місцевого розвитку розпочинається з планування громади. Члени ГО проходять навчання з планування та починають процес планування. Тренінг допомагає їм ідентифікувати проблеми розвитку, з якими вони щодня стикаються, розставити їх за пріоритетами та знайти можливості для втілення пріоритетів у життя. Для ідентифікації потреб вони використовують багато різних інструментів, таких як мозковий штурм, опитування тощо. Визначені проблеми переглядаються з точки зору нагальності, рівності (чи багато членів громади має потребу у їх вирішенні та чи не залишиться осторонь слабкий сектор), доступності (незначні та технічно прості для вирішення завдяки можливостям громади), сталого розвитку

(сталість результату) та розміщуються згідно з пріоритетністю. Технічно складні та фінансово затратні потреби часто опиняються внизу списку, оскільки потребують втручання ззовні. Громада не в змозі задовольнити їх сама. Після того, як шляхом консенсусу проблеми розставлені згідно з пріоритетністю, управлінська команда ГО робить економічну оцінку найбільш пріоритетних напрямів, розглядає, яку частку коштів можуть надати члени громади та яку потрібно шукати ззовні.

Деякі програми працюють у тісній співпраці з місцевими органами влади, деякі окремо. Однак звичайною практикою є занесення планів громади до планів розвитку місцевих органів влади. Це робиться задля спільного прийняття рішення (крок шостий).

На цьому етапі повага до пріоритетів громади є дуже важливою, навіть якщо ці пріоритети стороннім особам можуть здаватися нерелевантними. Наведемо такий приклад. Міжнародна Програма з питань реконструкції, реабілітації та розвитку Таджикистану отримала запит від громади на підтримку її дій, спрямованих на реконструкцію громадського парку, хоча на той момент у громади були більш термінові пріоритети, такі як водозабезпечення та охорона здоров'я. Громада пояснила, що їхнє місто зазнало значних руйнацій під час війни і багато його мешканців щойно повернулося з таборів біженців, розташованих у сусідньому Афганістані. У зв'язку з тим, що парк було знищено, їм немає де зустрічатись і відпочивати вечорами. Члени громади аргументували тим, що відновлення парку буде мати значне психологічне значення, даючи людям відчуття того, що життя знову повертається у нормальне русло після багатьох років війни. Громада розробила детальний план, до якого увійшли створення ігрового дитячого майданчика, побудова кіосків тощо. Програма вирішила підтримати проект, незважаючи на критику багатьох гуманітарних агенцій, які працювали у регіоні. Коли парк було відновлено, значно змінилась атмосфера цілого міста — люди відчули впевненість у тому, що найгірше залишилося позаду. Цей приклад доводить, наскільки важливо уважно вислуховувати і поважати побажання громад, навіть коли, на перший погляд, їхні пріоритети не здаються релевантними.

Крок восьмий: реалізація/імплементація плану. У випадку з втіленням конкретного проекту розвитку громади сама громада на загальних зборах вирішує, які обсяги допомоги та які навички будуть потрібні для реалізації запланованого. Команда із СМ забезпечує навчання, а ГО надає кредит. Кредит надається після затвердження/схвалення проектної пропозиції/плану. У разі, якщо кредитний фонд громадської організації (зазвичай створений за рахунок мікрозаоща-

джен членів ГО) не може задовольнити потреби всіх позичальників, ГО бере кредит на оптовому грошовому ринку і, таким чином, задовольняє потреби всіх своїх членів. Члени ГО відстежують (кожен) свій економічний портфоліо, в той час коли вся громада уважно стежить за розвитком у цілому з метою запобігання ризику «провалу» окремого члена організації. Це відбувається не тому, що кожен член ГО має свою частку у кредитному фонді громади. Поразка окремого заходу не лише боляче вражає індивідуального члена, вона може вплинути на всіх членів ГО. З метою зменшення ризиків деякі громадські організації засновують мікрострахування. Загальноновизнаним є той факт, що якісне життя села у цілому забезпечується завдяки програмам мікрофінансування на базі соціальної мобілізації.

У разі імплементації плану громади команда зі втілення СМ навчає виконавців ГО питань із мобілізації ресурсів та втілення пріоритетів. Відповідно, ГО може реалізувати пріоритети за умови наявності спроможностей та можливостей. Якщо власних можливостей недостатньо, можна звернутися до спонсорів. Допомога може надійти з місцевого бюджету (у разі, якщо план розвитку громади занесений до місцевого плану розвитку) або інших джерел, включаючи національних/міжнародних донорів.

Команда зі втілення соціальної мобілізації готує технічну документацію комунальної інфраструктури, яку вона планує відремонтувати чи створити своїми зусиллями або за допомоги місцевих органів влади. Документи мають бути затвердженими місцевими органами влади. Разом із затвердженими документами, команда із СМ подає проекту пропозицію на розгляд донорам з метою отримання фінансової підтримки, використовуючи стандартну аплікаційну форму донора/ів. Проектна пропозиція має чітко відображати консенсус, досягнутий між членами ГО, готовність членів ГО до співфінансування, а також готовність до співфінансування з боку фінансових агенцій, наприклад місцевої ради, районних органів влади, бізнесових структур тощо.

У разі, якщо донорська агенція вважає проектну пропозицію задовільною, вона її ухвалює та підписує з ГО угоду про реалізацію мікропроєкту. ГО отримує від спонсора фінансову допомогу одним або кількома траншами залежно від політики фінансової агенції. Для виконання завдань мікропроєкту ГО створює функціональну групу. До складу цієї групи входять: технічні спеціалісти, які мають відношення до сектору/спеціалізації мікропроєкту, бухгалтер, комірник тощо. Команда зі втілення СМ забезпечує навчання членів групи. Якщо мікропроєкт є простим, функціональна група забезпечує товари

і послуги та реалізовує проект за підтримки членів ГО. У випадку, коли проект є технічно складним, ГО оголошує тендер та обирає компетентних контрактерів для виконання мікропроєкту. ГО працює відповідно до фінансових правил країни або правил донорської агенції.

Крок дев'ятий — моніторинг та оцінка. Прозорість та підзвітність є важливою основою підтримки довіри між членами ГО і між ГО та спонсорами. У зв'язку з цим функціональна група веде якісний бухгалтерський та інвентаризаційний облік. Вона готує проєктні звіти і надає їх на розгляд членів ГО та спонсорів. Крім того, донори проводять моніторинг виконання проєкту дистанційно або шляхом візитів до місць його виконання. Інколи створюється комітет супервізії якості, до складу якого входять: ГО, місцеві органи влади та донори. За необхідності, члени комітету здійснюють оцінку робіт і надають рекомендації ГО та контрактерам. У разі, якщо мікропроєкт виконується за підтримки місцевих органів влади (за допомоги бюджетних коштів), державні моніторингові агенції можуть робити вибіркові перевірки.

По завершенні проєкту функціональна управлінська команда зі втілення СМ проводить публічний/громадський аудит за участі членів ГО, місцевих органів влади, представників спонсорів та мас-медіа (якщо вини є). Члени ГО спостерігають за якістю і кількістю виконаних робіт, фінансовими транзакціями, інвентаризацією та роботою функціональної групи або надають рекомендації, які мають бути виконаними перед скликанням членами ГО повторного аудиту.

За підтримки команди зі втілення СМ члени ГО навчаються проводити самооцінку. Вона передбачає опитування членів ГО з різних аспектів/питань ГО, її діяльності та впливу діяльності на життя людей.

Крок десятий — забезпечення сталого розвитку. Послуга від системи є життєздатною, якщо життєздатною є сама система. Система є життєздатною, коли її споживачі/користувачі є її власниками, якщо вони піклуються про неї і забезпечують її життєздатність/сталий розвиток.

Важливо, щоб громадяни отримували послуги від завершеного мікропроєкту на постійній основі. Це потребує виконання ряду умов, включаючи право власності, експлуатацію і технічне обслуговування, сталий розвиток власника, тощо. Виконання цих умов передбачає такі домовленості:

- передачу інвентаря/об'єктів відповідній юридичній особі: команда зі втілення СМ узгоджує з ГО і місцевими органами влади введення об'єкта в експлуатацію з метою забезпечення відповідності різних компонентів мікропроєкту стандартній специфікації. У разі, якщо результат є задовільним, об'єкт передається на баланс влас-

ника (місцевої ради або департаменту районної адміністрації). Крім того, об'єкт може залишитися на балансі ГО у разі, якщо є на це право і члени ГО та відповідні органи влади визнають його. Наприклад, коли ГО становить асоціацію співвласників багатопверхових будинків або кооператив, вона може бути власником об'єкта;

- експлуатація і технічне обслуговування: внаслідок володіння об'єктом, власник повинен забезпечити його технічне обслуговування. Це зобов'язання виконується шляхом застосування одного із двох нижченаведених механізмів.

У першому випадку власник (місцева влада або ГО) укладає угоду на обслуговування об'єкта з компетентним приватним підприємцем, отримує прибуток від збору внесків за послуги від споживачів послуг та оплачує контрактеру надані послуги. Перевагою місцевих органів влади є те, що вони частково оплачують послуги з бюджетних фондів та можуть використати свій департамент ЖКГ для обслуговування і технічного забезпечення об'єкта. Проблемою для них є повне покриття витрат за рахунок внесків споживачів послуг. ГО отримує фінансову підтримку з бюджету, однак неї більше шансів повністю відшкодувати витрати на послуги за рахунок внесків споживачів послуг (які також є членами ГО і мають об'єкт у колективній власності).

Другий механізм передбачає укладання угоди про експлуатацію і технічне забезпечення об'єкта та постійне надання послуг між власником об'єкту (місцевими органами влади) і ГО. В рамках дії угоди можливі такі варіанти:

1. На основі конкурсу ГО обирає компетентного приватного підприємця і передає йому відповідальність/повноваження за експлуатацію і технічне забезпечення об'єкта та надання послуг. ГО збирає внески/плату за послуги від їх споживачів, звітує перед власником об'єкта (місцевим органом влади), сплачує провайдеру послуг і місцевим органам влади. Підприємець може знаходитись як поза громадою, так і всередині неї.

2. ГО утримує свій особистий технічний персонал або створює спеціальне підприємство (наприклад, організацію на базі громади задля забезпечення управління системами з водопостачання), забезпечує надання послуг, збирає плату за послуги, сплачує відповідним департаментам і надає звіти власникові. Прикладом моделі для реалізації цього варіанта дій є модель, розроблена Програмою інтеграції і розвитку Криму, що працює із сільськими системами водозабезпечення. У той час, коли сама система після її завершення передається на баланс сільської ради, громада створює «підприємство на базі громади», до складу якого входить кілька членів громади, які мають тех-

нічну кваліфікацію і забезпечують експлуатацію та технічне обслуговування системи водозабезпечення. Підприємство на базі громади проходить офіційну реєстрацію й отримує від сільської ради контракт/угоду на обслуговування системи від її імені. Водночас підприємство укладає угоду з громадською організацією, в якій детально прописуються послуги, тариф на воду, методи збору внесків/оплати за користування водою тощо. Однак потрібно визнати, що ця модель працює лише в районах, де серед населення є кваліфіковані інженери з водозабезпечення. Створення сталого управління, життєздатних систем з експлуатації і технічного обслуговування потребує креативності, в той час як розуміння місцевих умов та практик є ключовими передумовами для знаходження робочих рішень.

3. Місцева влада забезпечує експлуатацію і технічне обслуговування об'єктів за звичайною схемою, в той час як ГО засновує спеціальний фонд (наприклад, громадський фонд з охорони здоров'я з метою забезпечення діяльності ФАПу або енергетичний фонд — задля забезпечення вуличного освітлення). Вона постійно збирає невеликі внески від членів ГО на випадок надзвичайної ситуації та створює резервний фонд на випадок, коли бюджетні кошти є недостатніми або не відповідають ситуації. Цей механізм працює за умови, якщо ГО відповідає за якість послуг, а місцеві органи влади враховують точку зору ГО під час встановлення тарифів на послуги і відстежують якість надаваних послуг.

Після завершення мікропроєкту та вирішення питань, що стосуються експлуатації й технічного обслуговування, важливо забезпечити сталий розвиток самої ГО для того, щоб вона була здатна виконувати свої функції і на постійній основі утримувати об'єкт/надавати послуги, що створені за її лідерства.

Крім якісного статуту й ефективного управління, ГО потребує ефективної прибуткової бази для задоволення своїх управлінських потреб/витрат. Для цього ГО постійно збирає внески зі своїх членів й утримує фонд ГО. До того ж ГО має встановити дієві зв'язки з місцевими та іншими органами влади задля отримання від них підтримки й забезпечення постійної діяльності на благо своїх членів.

Крок одинадцятий — політичний внесок. Підхід соціальної мобілізації пропонує більш ефективне політичне середовище завдяки залученню громади до місцевого розвитку. Шляхом інтерактивних діалогів він мінімізує вакуум, що існує між пересічними громадянами та адміністративними й політичними структурами, відкриває шлях до висхідного потоку політичних рекомендацій, що забезпечує більший рівень ефективності.

Наприклад, на початку 2006 року Програма інтеграції і розвитку Криму в Україні (ПРІК) надала підтримку 150000 особам, які проживають у більш ніж 30 % усіх населених пунктів дванадцяти цільових районів, де були створені громадські організації із самопомоги. Під час виборів до місцевих сільських та районних ради у березні 2006 року більше 79 лідерів громад були обрані до рад і принесли із собою досвід успішної самопомоги громад та ініціативи з управління із залученням до участі. У більшості районів планування громадських ініціатив здійснювалося паралельно з районним бюджетним циклом; у результаті внески з боку громад і місцевих органів влади значно перевищують внески з боку Програми інтеграції і розвитку Криму. Наступним кроком мали стати децентралізація фінансування ПРІК і перенесення надання грантів на районний рівень шляхом створення Асоціації громадських організацій.

Розділ 7.

Наукові основи екологізації місцевого розвитку

7.1. Реалізація екологобезпечних трансформаційних зрушень для сталого розвитку територіальних громад на основі кластерних формувань

Незважаючи на те, що трансформаційні процеси є фактором розвитку будь-якого суспільства, місцевий розвиток в Україні формується під впливом специфічних територіальних, історичних, демографічних та інституційних факторів, а також змін, спричинених глобалізацією. Нерівномірність просторового розвитку і значна диференціація рівня життя населення території України ставлять під загрозу соціальну стабільність суспільства, територіально-економічну збалансованість та динаміку соціально-економічного розвитку країни в цілому, уповільнюючи ефективність соціально-економічних трансформацій. Сучасні кризові умови використання ресурсних, економічних, фінансових, соціальних та екологічних факторів розвитку територіальних громад загострюють питання їхньої автономності, наслідком чого є пошук нових соціально-економічних форм розвитку суспільства на основі інноваційного підходу.

Як відомо з економічної теорії, інновації формують нерівномірність економічного простору, завдяки чому можуть виникати імпульси до необоротних спрямованих закономірних змін територіальної гро-

мади як соціально-економічної системи. Проте саме інновації повинні сприяти вирішенню й інших завдань, зокрема вони покликані забезпечити пошук рішень щодо відтворення збалансованості процесів метаболізму між суспільством і природою. Тим самим відновлюється порушена динамічна зрівноваженість стану екосистем. Такі інновації стосуються не лише технічних і технологічних рішень, вони повною мірою передбачають також прогресивну трансформацію сфери управління соціально-економічними системами. Їх результатом є постійне відтворення нових екологічнобезпечних організаційних рішень, стандартів, мотиваційних інструментів. Тому актуальним і значущим є пошук наукових підходів до визначення можливих шляхів реалізації таких інноваційних трансформацій місцевого розвитку, які б задовольняли принципи концепції сталого розвитку.

Про напрями реалізації соціально-економічних трансформацій задля формування передумов сталого місцевого розвитку вже йшлося у розділі 5. Проте, на наш погляд, питання щодо напрямів можливої трансформації просторового розвитку територіальних громад та екологічної мобілізації поселень потребують більш детального опису.

Вивчаючи еволюцію форм розвитку соціально-економічних систем на прикладі місцевого розвитку, можна відзначити одну їхню загальну рису — екстенсивність використання ресурсів як передумови розвитку. За такої ситуації виснажуються природні ресурси й погіршується якість середовища від неощадливої експлуатації природних благ та постійно зростаючих потреб населення, наслідком чого є поява екологічного та соціально-економічного кризових станів у системі.

Ураховуючи тривалий період вивчення еколого-економічної проблематики з точки зору вдосконалення місцевого розвитку територіальних громад, потрібно відзначити недостатню розробленість питань урахування екологічних чинників під час прийняття господарських рішень на рівні просторового розвитку (в т. ч. поселень).

Особливість розвитку територіальної громади як соціально-економічної системи ґрунтується на тому, що будь-яке порушення стійкості окремих її елементів відбивається на загальній сталості системи. Сталість такої системи ґрунтується на синергетичності ефектів їх взаємного впливу, причому кожен елемент по-різному впливає на сталість загальної системи. Аналізуючи соціальну, економічну й екологічну логіку процесів, що відбуваються в такій системі, необхідно звернути увагу на зміни: у взаємозв'язках між соціумом і природою, у факторах виробництва і сфері споживання, в системі «бізнес – середовище – наука». Тому можна зробити висновок, що сталість системи залежить від ролі чинників розвитку, тобто тих об'єктивних причин

і характеристик, що сприяють стимуляції або дестимуляції процесів розвитку.

Упорядкованість і структурованість взаємозв'язків не лише всередині кожного елемента соціально-економічної системи (територіальної громади), а й між ними повинні створювати основу для ефективної взаємодії та розвитку. Наслідком цього є також передбаченість поведінки і напряму розвитку кожної частини системи, що сприяє досягненню сталості загалом.

На усунення виниклих суперечностей у стосунках структурних елементів соціально-економічної системи (територіальної громади) та на визначення структурованості їхніх взаємозв'язків має бути спрямована екологобезпечна інноваційна політика, здатна регулювати процеси трансформації та впорядковувати відповідний механізм функціонування територіальної громади. Така політика має містити основні чинники трансформаційних зрушень місцевого розвитку, до яких можна віднести:

- чинники економічного розвитку (соціально-економічні);
- екологічний;
- техніко-технологічний чинник;
- інституційний або правовий;
- управлінський;
- науково-освітній;
- інформаційний;
- інноваційний.

Таким чином, зазначені чинники виявляються ключовими у дослідженні трансформаційних зрушень для сталого розвитку територіальних громад.

Як зазначає Т. П. Галушкіна, етимологія терміна (від лат. «transformatio» — змінювати) не повністю розкриває його економічну складову та припускає використання синоніма «реформування». Однак, на нашу думку, екологобезпечні трансформації в напрямку сталого місцевого розвитку відрізняються від реформ за деякими ознаками: інноваційними змінами у виробничій сфері, інноваційними змінами економічних і соціальних систем, інноваційними змінами просторового розвитку.

Є очевидним, що основний вектор екологобезпечних трансформаційних зрушень пов'язаний не з тотальним упровадженням очисних споруд, а із системним підвищенням ефективності виробництва і соціального життя. Літературний аналіз показує, що найбільш ефективними з еколого-економічної точки зору виявляються інноваційні трансформації в контексті розвитку природоохоронних територій,

рекреаційній сфері, ресурсозбереженні, тобто у просторовій формі. Врахування синергетичних ефектів при цьому створює передумови до підвищення еколого-економічної ефективності господарських рішень за рахунок встановлення реальної адресності виникнення як позитивних, так і негативних екстернальних ефектів відповідно до економічних суб'єктів, які їх викликають.

Тому екологобезпечні трансформаційні зрушення потрібно визначати як системні і такі, що забезпечують процеси відтворення еко-соціо-економічної системи місцевого розвитку.

Останнім часом посилюється науковий інтерес до цього процесу з боку різних наукових шкіл й окремих дослідників. У ряді досліджень структурні перетворення економічної діяльності пов'язують насамперед із ліквідацією «деформованого характеру підприємницького середовища». Водночас низка авторів обґрунтовує ефективність старих форм господарювання завдяки необхідності регулювання економічної діяльності держави на основі закону розвитку економіки в процесі трансформації перехідної економіки в соціально-орієнтовану ринкову економіку.

Частина дослідників, зокрема О. Кулініч, за головне вважають узгодження територіальних і національних інтересів у перехідний період, розкриття ролі зовнішньої торгівлі як засобу економічного зростання в період ринкових трансформацій, пов'язують її системоутворювальну дію з використанням механізму реалізації конкурентних переваг на різних рівнях.

На думку Т. Галушкіної та В. Реутова, регіональна трансформація — це комплексне складне явище, що відображає об'єктивні процеси сучасного світового господарського розвитку, а саме — всесвітній характер ринкової моделі господарювання; характерні риси епохи постіндустріалізму; інформатизацію та віртуалізацію економіки.

Значну увагу дослідженню трансформаційних форм регіонального розвитку приділяли такі вчені, як В. Кваснецькі та І. Школа. На думку В. Кваснецькі, при обґрунтуванні соціально-економічних трансформацій регіонального рівня слід враховувати:

- зміну суб'єктної основи регіонального відтворення. Окрім держави, тут на перший план виходять фірми, домогосподарства, соціальні об'єднання;
- диференціацію економічних інтересів суб'єктів господарювання;
- систему зв'язків, що склалися й формуються;
- архітектоніку економічного простору регіонів, яка розвивається через територіальну структуру місцевого господарства регіону, що склалася.

На думку І. Школи, особливості трансформаційних моделей соціально-економічного розвитку регіону будуються на основі аналізу динаміки виробничих, фінансових, кредитних і суспільних стосунків, а також форм і методів організації виробництва та комплексного управління трансформаційними процесами на його території. Розроблена ним класифікація може допомогти при виборі конкретної економічної моделі для визначення перспектив розвитку досліджуваного регіону.

На основі даного аналізу можна стверджувати, що елементами екологобезпечної трансформації місцевого розвитку, яка основана на інноваціях, як мінімум є два напрями.

Перший напрям трансформації — інноваційний напрям господарських стосунків у територіальній громаді, який закладає основи саморегулювання на макро- і макрорівнях. Другий — направлений на саморозвиток у сфері виробництва й обміну благами (ресурсами, товарами та послугами). Саме в цьому напрямі трансформацій відбувається становлення: нових інститутів; господарсько-правових форм функціонування економічних систем; нових форм місцевого просторового розвитку.

Таким чином, сьогодні створення нових ефективних просторових форм функціонування соціально-економічних систем, які будуть основою сталого розвитку територіальних громад, є важливим завданням. Специфіка екологобезпечних трансформацій, що необхідні на рівні місцевого розвитку, полягає у відновленні зв'язків у системі «наука — інновації — виробництво» та у формуванні механізмів реалізації інноваційних проєктів. За таких умов виникає необхідність створення та відновлення існуючих спеціальних зон кластерного типу, які б сприяли підвищенню рівня інноваційної компоненти екологоорієнтованого місцевого розвитку.

Актуальність дослідження процесу формування кластерних формувань в Україні також обумовлена тим, що найбільш очікуваним результатом формування таких територіальних утворень є підвищення конкурентоспроможності місцевого розвитку.

Необхідно відзначити, що розвиток місцевих кластерних формувань обумовлений необхідністю імплементації «зеленого» курсу національної економіки в контексті загальноєвропейських зрушень. Створення сприятливих умов для зменшення ресурсоємних та екологонебезпечних галузей у структурі економіки, сприяння веденню підприємницької діяльності, націленої на впровадження технологій більш чистого виробництва, систем екологічного управління, виробництва продукції з покращеними екологічними характеристиками

можуть бути забезпечені завдяки формуванню механізму функціонування інноваційних кластерних структур.

Питання формування кластерів досліджували такі зарубіжні вчені: М. Портер, Є. Дахман, Є. Лімер, С. Розенфельд, Д. Сольє, І. Толенадо, Е. Дж. Фезер, В. Фельдман, Є. Енрайт та ін. Вони сформуvalи класичні поняття та визначили окремі принципи діяльності кластерів. Дослідженню нових форм виробничих систем та їх ролі у прискоренні розвитку економіки країни і регіонів присвячені роботи таких українських учених, як Т. Цихан, С. Соколенка, М. Войнаренка, С. Колодинського, Л. Рибіної та ін.

Загалом, філософською основою концепції стійкого розвитку поселень, ідея якої базується на великій повазі людини до природи, їх гармонійних взаємовідносинах, є погляди сучасних вчених С. Рубінштейна, Г. Батіщева, Н. Реймерса та ін. Вчення про комплексний та пропорційний розвиток території пов'язане з іменами таких відомих дослідників, як Н. Паламарчук, П. Волобой, В. Поповкін та ін. Проблема запровадження оптимальних форм організації територіальних поселень підіймається в роботах Ю. Беспалова, М. Дворака, Д. Кавтардзе, Є. Марчука, О. Маряшева, Г. Розенберга та багатьох інших.

Проте, незважаючи на різноманітність підходів до формування кластерних структур як фактора економічного зростання, в Україні зазначена форма не набула поширеного розвитку, особливо у напрямку реалізації задач розбудови інноваційної «зеленої» економіки на місцевому рівні. Недостатньо досліджені теоретичні та науково-методичні проблеми створення кластерних структур, діяльність яких орієнтована на зменшення екодеструктивного впливу на навколишнє середовище.

Перспективною інноваційною формою розвитку реалізації трансформаційних зрушень територіальних систем на основі кластерних структур, здатних комплексно вирішувати економічні, екологічні й соціальні завдання, є екологічно орієнтовані поселення.

На нашу думку, оптимальною кластерною моделлю є екополіс як екологічний вектор місцевого розвитку. Така форма територіального розвитку здатна накопичувати в собі економічний потенціал для поступової трансформації існуючого інноваційного комплексу в «життєвий», де буде збільшена питома вага виробництва й споживання товарів екологічного призначення, а засобом одержання прибутку в економічній сфері стане розв'язання регіональних екологічних проблем.

Основні положення концепції екополісу, функції якого вже викладено у розділі 5, детально описуються в публікаціях проф. Л. Г. Мель-

ника та ін., де автори конкретизують поняття екополісу, його цілі та призначення. Під екополісом розуміється науково-виробничо-освітній комплекс, що функціонує для створення й реалізації товарів екологічного спрямування.

Формування екополісу — це кластерна форма місцевого розвитку території, у якому виробнича діяльність узгоджується з природними процесами та екологічно безпечним відношенням до навколишнього природного середовища для забезпечення цілей сталого розвитку.

Однією з передумов формування на території Сумської області екополісу є відносно сприятлива екологічна ситуація в регіоні. Зокрема, за даними ООН, Сумщина є єдиною областю на Лівобережній Україні, де рівень екологічного навантаження вважається задовільним. Одним із чинників, завдяки яким область належить до найбільш екологічно чистих регіонів держави, є те, що викиди забруднюючих речовин у повітря та скиди зворотних вод у водні об'єкти складають не більше 1 % від загальних викидів і скидів по Україні.

При цьому пріоритетним має стати розвиток екологічно обумовлених та екологічно сприятливих економічних відносин між суб'єктами територіальної громади. Можна виділити наступні головні вектори, що потребують визначення для реалізації концепції екополісу на Сумщині:

- популяризація виробників продукції екологічного спрямування;
- залучення інвесторів до реалізації екологічно орієнтованих проєктів;
- формування екологічно привабливого іміджу області для розвитку масового екотуризму;
- трансформація економічної системи з метою орієнтації на виробництво та споживання екологічних товарів і послуг та збільшення кількості робочих місць;
- збільшення в бюджетних надходженнях області частки доходів, які отримуються завдяки виробництву й споживанню екологічно сприятливої продукції;
- стимулювання вторинної переробки промислових і побутових відходів;
- підвищення екологічної свідомості населення та формування етичного ставлення до навколишнього природного середовища. На сьогоднішній день екологічна освіта — це результат взаємодії трьох основних освітотворчих факторів: сім'ї, навчальних закладів та засобів масової комунікації. Без такої єдності не можна вирішити проблему безперервної екоосвіти.

На відміну від природоохоронної діяльності, призначеної для вирішення певних екологічних проблем, при формуванні екополісу

головною метою стає отримання прибутку від реалізації товарів екологічного призначення, які прямо чи опосередковано сприятимуть вирішенню певних екологічних проблем. Така екологієорієнтована трансформація не відміння й не підміння природоохоронної діяльності, але підсилює як у господарських суб'єктів, так і в управлінській системі бажання та мотивацію досягнення екологічних та економічних цілей.

Екополіс характеризується наступними властивостями:

- автономність;
- самодостатність;
- використання технологій замкнутого циклу виробництва (що є основою ресурсо- та енергозбереження);
- багатofункціональність;
- відкритість;
- динамічність;
- наявність зворотних зв'язків;
- інтеграційність (виражається в підпорядкуванні соціальної, економічної, екологічної, адміністративної сфер життя єдиній комплексній меті);
- націленість на отримання прибутку (функціонування екополіса спрямоване на діяльність, результатом якої є прибуток, забезпечення стабільної й ефективно працюючої економічної системи),
- ефективність та екологічність стадій життєвого циклу продукту, коеволюційність (означає узгоджений розвиток людства й природи, під час якого еволюціонує не тільки природа, а й людина, тобто відбувається формування ноосферної свідомості, нової системи цінностей, етики екополісу).

Важливо зазначити й такі характеристики екополісу, як стаціонарність, універсальність, відносна «простота» способу життя (відсутність спеціальної підготовки для проживання в екополісі), відновлення та відтворення компонентів навколишнього природного середовища.

Створення такого кластеру є основою дематеріалізації економіки, запобігання негативного впливу підприємств на довкілля. Екологоорієнтована кластеризація сприяє підвищенню економічного потенціалу місцевого розвитку території за рахунок його інноваційно-інвестиційної привабливості, покращання взаємодії бізнесу з владою. Створення кластеру на основі екополісу є одним із напрямків забезпечення конкурентоспроможності місцевих підприємств, які входять до його складу, що сприяє підвищенню життєвого рівня населення регіону шляхом підвищення якості життя і в кінцевому підсумку призводить до збалансування інтересів територіальної громади.

До еколого-економічних переваг функціонування екополісу можна віднести:

- підвищення інвестиційної привабливості території;
- збільшення надходжень від сплати екологічних податків;
- розвиток системи інструментів реалізації бізнес-потенціалу територіальної громади, зниження залежності від окремих бізнес-груп;
- формування та покращання екологоорієнтованої інфраструктури;
- зменшення еколого-економічних витрат і екологічнообумовлених збитків;
- розвиток процесів зовнішньоекономічної діяльності та міжнародного співробітництва;
- стимулювання природоохоронних програм.

Таким чином, формування екополісу здатне підсилити у громади мотивацію досягнення екологічних цілей і тим самим сприяти реалізації принципів сталого розвитку. Результатом функціонування екополісу має стати створення передумов до якісних економічних зрушень за умови дотримання екологічної безпеки (рис. 2.12).

Економічні вектори трансформаційних зрушень — це насамперед ті групи показників, за якими можливо поступово змінити окремі характеристики місцевого розвитку на основі екологічно орієнтованих інновацій. Проведені нами дослідження дали можливість сформулювати основні напрями, за якими можливо визначити економічні вектори трансформаційних зрушень регіонального розвитку:

- формування екологоорієнтованого сектора економіки. У процесі управління економікою на місцевому рівні потрібно визначити екологічну перспективність головних галузей на основі різних видів еколого-економічних оцінок (наприклад, оцінки екологічного рівня впливу виробництва). Сформований екологічний сектор економіки сприятиме розвитку системи «зеленого бізнесу».
- активний розвиток господарства територіальної громади на основі саморозвитку, відтворювальної та рециркуляційної економіки. Такі економічні тенденції є характерною рисою розвитку народного господарства у всьому світі, яка ґрунтується на ефективному та рециркуляційному використанні ресурсів. Головні принципи — зниження кількості використання ресурсів, повторне використання й інтенсифікація ресурсів. Вона реалізується за допомогою використання інноваційних екологоорієнтованих технологій виробництва, економії ресурсів, ефективних засобів і технологій, а також всебічно оптимізує структуру народного господарства до трансформаційних зрушень.

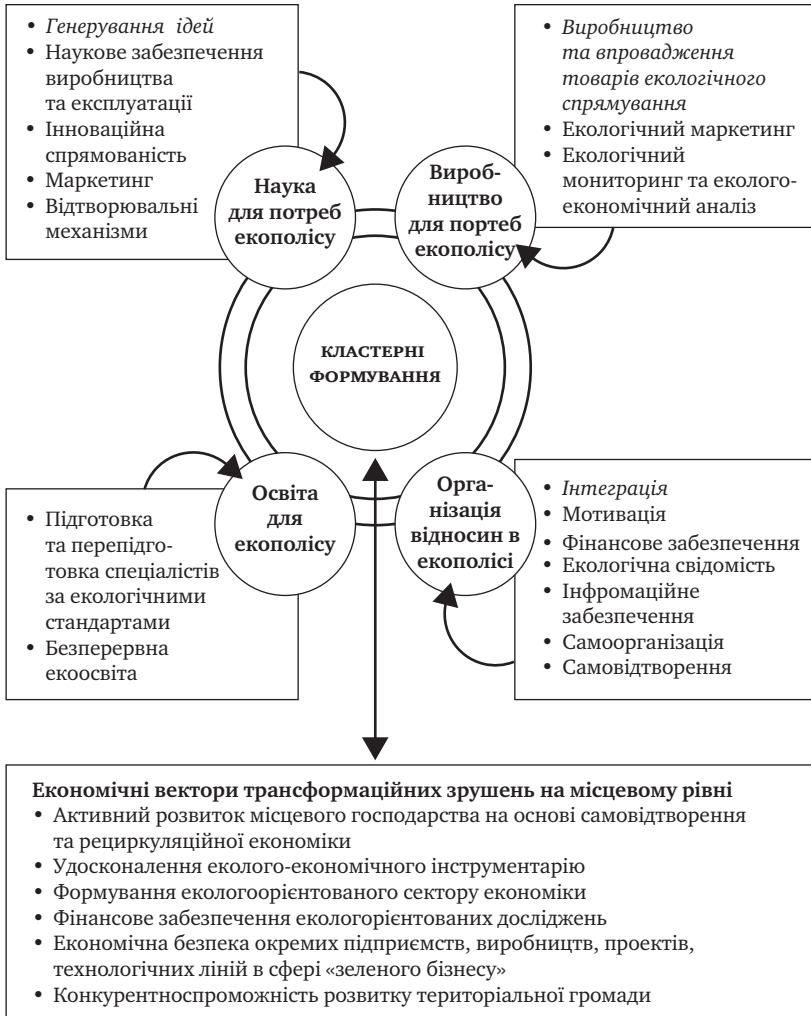

Рис. 2.12. Кластерні формування як основа сталого місцевого розвитку

- удосконалення й посилення позицій з використання еколого-економічного інструментарію при прийнятті управлінських рішень. Хоча сьогодні еколого-економічний інструментарій і використовується, але переважно без високої ефективності.
- бізнес-інтеграція, фінансове забезпечення та збільшення інвестицій на наукові екологоорієнтовані дослідження, які є найваж-

лівішими з передумов проведення трансформаційних зрушень і створення конкурентних позицій кластерних формувань.

Таким чином, теоретичні концепції просторового місцевого розвитку продовжують розвиватися, що є особливо актуальним у контексті екологічної мобілізації задля сталого місцевого розвитку. За умов удосконалення концепції екополісу на основі кластерного підходу й успішного впровадження основних організаційних форм реалізації екополісу на Сумщині наведені науково-методичні підходи можуть бути застосовані для інноваційних перетворень та відповідних трансформаційних зрушень в інших регіонах країни, що сприятиме вирішенню завдань сталого розвитку.

7.2. Еколого-економічне обґрунтування територіального розвитку громад

Дослідження питань підвищення ефективності функціонування регіональних громад впродовж останніх років набуло особливої актуальності. Загострення екологічних проблем у регіонах створює умови, за яких суб'єкти господарювання, органи законодавчої та виконавчої влади, інші ланки суспільства змушені перейти до нових принципів взаємодії між учасниками економічних процесів із метою формування екологічно-гармонійних відносин, що відповідали б критеріям стійкого регіонального розвитку. В такому контексті особливо важливим є врахування в територіальному розвитку екстернальних ефектів.

Дослідженню екстернальних ефектів присвячені праці вітчизняних і зарубіжних вчених та науковців Львівської, Луганської, Сумської, Одеської шкіл, інституцій Москви, ЦЕМІ, МДУ, Московського інституту народного господарства ім. Г. В. Плеханова та ін.

Наразі екстернальні ефекти від діяльності економічних суб'єктів як на регіональному так і національному рівні практично не враховуються. Для підвищення ступеня обґрунтованості господарських рішень щодо регіонального розвитку нами пропонується коригувати результати діяльності економічних суб'єктів із урахуванням величини зазначених екстернальних ефектів.

Еколого-економічні фактори в системі територіального розвитку. Урахування екстернальних ефектів створює передумови підвищення еколого-економічної ефективності господарських рішень ще на стадії їх планування за рахунок встановлення реальної адресності виникнення як позитивних, так і негативних екстернальних ефектів за економічними суб'єктами, що їх спричиняють.

Урахування екстернальних ефектів при обґрунтуванні регіональних планів соціально-економічного розвитку дає можливість визначити найбільш ефективні та екологічно сприятливі проекти. Це створює передумови стійкого регіонального розвитку.

Наразі зазначені дослідження умовно можна розділити на два види: напрацювання, пов'язані з оцінкою екстернальних ефектів негативного характеру, та роботи, пов'язані з оцінкою екстернальних ефектів позитивного характеру.

Екстернальні ефекти можна диференціювати на дві частини: одна з них реалізується на регіональному (локальному) рівні й «відчувається» через зміну витрат та/чи результатів господарювання фінансовими системами суб'єктів господарювання, які розташовані безпосередньо на території, що прилягають до даного суб'єкта господарювання. Друга частина екстернальних ефектів реалізується поза межами територій, на яких розміщене дане підприємство.

На основі співвідношення екстернальних та інтернальних ефектів можуть бути розраховані коригувальні підвищувальні та знижувальні коефіцієнти за видами економічної діяльності. Основу розрахунку коригувальних коефіцієнтів за окремими видами діяльності становить співвідношення інтернальних та екстернальних ефектів, що можна визначити за формулою

$$V_{in} \cdot k = V_{in} + V_{ек} \quad (1)$$

та

$$k = \frac{V_{in} + V_{ек}}{V_{in}} = 1 + \frac{V_{ек}}{V_{in}}, \quad (2)$$

де V_{in} — інтернальний результат економічного суб'єкта (виду діяльності), грош. од.;

$V_{ек}$ — екстернальні ефекти, що виникають внаслідок діяльності даного суб'єкта (виду діяльності) в інших суб'єктах господарювання, грош. од.;

k — коефіцієнт коригування інтернального результату для розрахунку синергетичного ефекту суб'єкта господарювання із урахуванням екстернальних ефектів (Дегтярьова, 2009).

Оцінка екстернальних ефектів негативного характеру. Роботи щодо оцінки екстернальних ефектів негативного характеру пов'язані

головним чином із оцінкою економічного збитку від негативних наслідків впливу антропогенної діяльності на компоненти природного середовища. Вітчизняний етап зазначених досліджень пов'язаний головним чином із багаторічною діяльністю наукової школи сумських економістів під керівництвом професора О. Ф. Балацького. Теоретичну основу для цих досліджень становили наукові роботи вчених Центрального економіко-математичного інституту в м. Москві. Вагомий внесок також зроблений вченими Ворошиловграда (нині — Луганськ), Києва, Одеси, Львова й Донецька. Сучасним етапом досліджень можна вважати комплексну роботу з оцінки екологічних втрат під час виробництва національного доходу України. Авторські розрахунки коригувальних коефіцієнтів здійснювалися за допомогою методу «витрати — випуск», що базується на відомій моделі врахування міжгалузевого балансу В. Леонт'єва (Балацький, 1979; Дегтярєва, 2009).

Нами розраховано показники середньорічних питомих екологічних збитків для періоду 2005-2007 років. Зазначені показники фактично можна вважати величиною екстернальних ефектів, які у співвідношенні до величини інтернальних ефектів (додана вартість за даним видом діяльності) за окремими видами діяльності становлять основу розрахунку знижувальних коригувальних коефіцієнтів (формула 3). З урахуванням того, що екстернальний ефект становить відповідно до інтернального ефекту від'ємну величину, формула 2, за якою розраховується значення коригувального коефіцієнта набирає такого вигляду:

$$k_{нез} = 1 - \frac{V_{ек}}{V_{ін}}, \quad (3)$$

де $k_{нез}$ — коригувальний коефіцієнт для урахування негативних синергетичних ефектів;

$V_{ек} / V_{ін}$ — співвідношення абсолютної величини екстернальних та інтернальних ефектів (3).

Останню величину можна також назвати співвідношенням питомих збитків до одиниці продукції, що виробляється за даним видом діяльності. На основі зазначеної величини було розраховано значення знижувального коефіцієнта (стовпчик 4, табл. 2.4). У стовпчиках 2 і 3 табл. 2.3. показано значення зазначеного коефіцієнта відповідно на регіональному рівні та на макроекономічному рівні.

Значення знижувальних коригувальних коефіцієнтів для деяких видів економічної діяльності

Таблиця 2.4

Вид економічної діяльності	Значення коригувального коефіцієнта
Вугілля і торфу	0,65–0,75
Видобування вуглеводнів	0,91–0,95
Видобування неенергетичних матеріалів	0,71–0,78
Харчова промисловість	0,98–0,99
Текстильна та шкіряна промисловість	0,94–0,96
Хімічне виробництво, гумові та пластмасові вироби	0,94–0,96
Виробництво інших неметалевих мінеральних продуктів	0,91–0,94

Певним недоліком отриманих показників потрібно вважати їх укрупнений характер.

Оцінка екстернальних ефектів позитивного характеру. В зазначеному напрямі не існує системних досліджень, які б давали змогу скористатися ними такою мірою, як у випадку оцінки знижувальних коригувальних коефіцієнтів. Разом із тим існують дослідження за окремими видами діяльності, які дозволяють вийти на кількісну оцінку співвідношення екстернальних ефектів позитивного характеру та їх інтернальні результати. Треба зазначити, що фрагментарний і багато в чому неоднорідний характер отриманих оцінок не дозволяє авторам зробити нові системні узагальнення, які б дозволяли вийти на рівень абсолютних оцінок. Разом із тим можна впевнено говорити, що отримані відносні оцінки, які показують співвідношення окремих видів ефектів, можуть використовуватися як орієнтирні укрупнені показники.

Аналітичний огляд, проведений нами, дав змогу сформулювати перелік видів діяльності, здійснення яких потенційно може пов'язуватися із реалізацією позитивних екстерналій. Це, зокрема, лісоведення, лісомеліорація, заповідання природних об'єктів, рекреація, бджільництво, ресурсозбереження.

Лісоведення. За оцінками професора О. Ф. Балацького, вартісне значення різних екологічних функцій лісу (екстернальних ефектів) орієнтовно в 5,39 рази перевищує вартісну оцінку продукції деревини, що отримується із лісових масивів (інтернального ефекту) (Балацький, 1979, с. 173). Зазначені оцінки збігаються із результатами інших досліджень. Хоча реальна оцінка таких важливих функцій, які виконують лісові насадження, значно переважає зазначену величину (Балацький, 1979, с. 172).

Лісомеліорація. Узагальнені оцінки співвідношення між економічною оцінкою зазначених екстернальних функцій лісосмуг та економічною оцінкою товарної деревини (у розрахунку на 1 га), складені нами на основі комплексу досліджень зазначених шкіл та узгоджувалися із експертними оцінками (Бойко, 2005; Мельник, 2003, с. 171-173).

Заповідання природних об'єктів. Оцінити екстернальні ефекти від заповідання природних об'єктів можна також на основі урахування функцій, що виконують ліси.

Коригувальний коефіцієнт свідчить, що реальні результати діяльності зазначеного природно-історичного національного парку в 1,7 раза більші за інтернальний результат його діяльності (Іванов, 1991). У національних парках порівняно із заповідниками більший обсяг внутрішньої продукції за рахунок більшої можливості реалізації господарської діяльності, що обумовлює зменшення екстернальних ефектів. Тому коригувальні коефіцієнти будуть меншими для природних парків.

Рекреаційна діяльність. Оздоровчий ефект від активної рекреації полягає у скороченні днів тимчасової непрацездатності в середньому на 3,5 дня на одного оздоровленого за умови відпочинку на природі протягом 20 днів. Екстернальні ефекти рекреаційної діяльності розглядаються як народногосподарські ефекти від оздоровлення рекреантів та використання функцій рекреаційних ресурсів. Курорти забезпечують 46% річного ефекту. Проведені у свій час О. В. Живицьким (м. Одеса) дослідження дають підставу говорити про певні орієнтовані оцінки ефективності рекреаційних сфер. Так, наприклад, народногосподарський ефект від оздоровлення одного рекреанта у санаторії в 1990-х роках оцінювався у 210-220 доларів на рік, а в будинку відпочинку — 130-140 доларів на рік (Методи, 2004).

Бджільництво. Важливими екстернальними ефектами бджільництва є природи врожаю як результат запилення ентомофільних сільськогосподарських культур. Найвищі прибутки галузі забезпечуються саме за рахунок опилення ентомофільних сільськогосподарських культур, що в 14-19 разів більше за прибутки самої галузі бджільництва.

Вартісні показники самої продукції бджільництва у 2011-2012 роках у Сумській області оцінюються орієнтовно в 4700-4900 тис. грн. Співвідношення екстернального та інтернального ефектів становить 14 до 1. Вищенаведені дослідження дають підставу вважати, що співвідношення між екстернальними та інтернальними ефектами у бджільництві можна оцінити в межах 14-19 до 1. Таким чином, величина коригувального коефіцієнту для оцінки синергетичного ефекта може бути оцінена на рівні 15-20.

Ресурсозбереження. Капітальні вкладення в енерго- та ресурсозберігаючі заходи у 2-3 рази ефективніші, ніж створення нових виробничих потужностей. Висока соціально-економічна та екологічна ефективність ресурсозбереження підтверджується результатами впровадження пілотних проектів, найбільш результативними з яких реалізовані у водоканалізаційному господарстві і характеризуються 6-го кратним скороченням споживання електроенергії на 1 м³ піднятої води при тармінах окупності в межах одного місяця та економічних ефектах, які обчислюються десятками й сотнями тисяч доларів США (Сотник, 2008).

Коригувальні коефіцієнти за видами економічної діяльності представлені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Значення коригувальних коефіцієнтів за окремими напрямками економічної діяльності

Вид діяльності	Коригувальний коефіцієнт (k)
Лісоведення	5,00–6,00
Лісомеліорація	3,50–4,50
Заповідання природних об'єктів	1,70–3,20
Рекреація	1,30–1,50
Бджільництво	15,00–20,00
Ресурсозбереження	3,00–4,00

На основі отриманих коригувальних коефіцієнтів проведений аналіз 40 інвестиційних бізнес-проектів Сумської області з метою виявлення напрямів економічної діяльності, які продукують як позитивні, так і негативні екстернальні ефекти. У результаті аналізу виділені кілька напрямів економічної діяльності, які потенційно можуть створювати позитивні екстернальні ефекти у регіоні. Це, зокрема, зелений туризм, ресурсозбереження (виробництво біопалива) та бджільництво.

Стимулюючий ефект «чистих» («зелених») може також підсилюватися застосуванням економічних важелів (зокрема надання фінансової допомоги — наприклад, за рахунок пільгових кредитів, відтермінування місцевих платежів тощо) для економічно спроможних підприємств та застосування різних видів тиску (в тому числі фінансового) для несприятливих суб'єктів.

Аналіз бізнес-проектів за напрямками економічної діяльності на предмет виявлення потенційних можливостей щодо збільшення фінансових результатів та покращання стану навколишнього природ-

Аналіз інвестиційних бізнес-проектів Сумської області

Напрямок інвестиційного проекту	Коригувальний коефіцієнт (k)	Інтернальний ефект (V_{in}), тис. грн	Екстернальний ефект (V_{ek}), тис. грн	Інтегральний результат (R_c), тис. грн
1 Рекреація (туризм)	1,30	15746	+ 4724	20470
2 Ресурсозбереження	3,00	30178	+ 60356	90534
3 Бджільництво	15,00	511	+ 7159	7670
Разом		46435	+ 72239	118674
1 Рекреація (туризм)	1,50	15746	+ 7873	23619
2 Ресурсозбереження	4,00	30178	+ 90534	120712
3 Бджільництво	20,00	511	+ 9709	10220
Разом		46435	+ 108116	154551

ного середовища дав змогу, по-перше, встановити розміри скоригованої чистої інтернальної вигоди (прибутку) — інтернального ефекту за тим чи іншим проектом, а також екстернальні ефекти, а по-друге, виділити напрями, що забезпечують явне підвищення економічних, екологічних та соціальних результатів.

Ефективне функціонування будь-якої економічної системи (підприємства, регіону, країни) тісно пов'язане із процесами відтворення природних факторів, із якими вона утворює єдину еколого-економічну систему. Це створює об'єктивну необхідність обґрунтування короткострокових і довгострокових стратегій територіального розвитку громад із урахуванням прямих (інтернальних) результатів діяльності суб'єктів господарювання та наслідків їхнього впливу (екстернальних ефектів) на природні системи.

7.3. Формування основних напрямків розвитку «зеленої економіки»

Підсумковий документ Конференції ООН зі сталого розвитку «Ріо+20» «Майбутнє, якого ми бажаємо» 2012 р., на який було покладено великі сподівання світової спільноти, закликає до розгляду «зеленої економіки» в контексті сталого розвитку, ліквідації бідності таким чином, щоб це стимулювало підтримку поступового справедливого

економічного зростання та створення робочих місць (The Future, ел. ресурс).

Однак варто зазначити, що документ є досить декларативним і таким, що не містить конкретних цілей досягнення сталого розвитку, індикаторів вимірювання екологічної та соціальної відповідальності, стратегій створення «зелених робочих місць» для скорочення безробіття і термінів їх реалізації. Ключова тема конференції — «зелена економіка» — фрагментарно висвітлена в підсумковому документі, не зважаючи на актуалізацію цього напрямку протягом усіх попередніх офіційних заходів.

У підсумковому документі було визнано, що прогрес із виконання взятих на себе зобов'язань двадцять років тому залишається нестійким і має свої недоліки. Ще раз було визнано, що посилення фінансування є ключовим для досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття. Документ закликав регіональні, національні та місцеві органи влади розробити стратегії сталого розвитку в якості ключових інструментів для прийняття рішень.

Пріоритетними напрямками конференції в економічній площині стали продовольча безпека, енергетика, сталі сільське господарство, туризмі транспорт, зайнятість та соціальних захист населення, видобувний сектор економіки, раціональні моделі споживання та виробництва.

Одним із позитивних результатів проведення конференції можна вважати прийняття десятирічної рамкової програми з раціональних моделей споживання та виробництва (A/CONF.216/5). В рамках документу було надано рекомендації стосовно поетапної відміни шкідливого та неефективного субсидювання видобутку та споживання викопних видів палива, які стимулюють марнотратне споживання та гальмують сталий розвиток. Було запропоновано розглянути можливість раціоналізації неефективного субсидювання видобутку та споживання викопних видів палива шляхом усунення ринкових диспропорцій, в тому числі реорганізацію оподаткування й поступову відмову від шкідливих субсидій там, де вони існують, у зв'язку з їх екологічними наслідками.

Учасники конференції також зобов'язалися сприяти сталому розвитку міст шляхом надання підтримки місцевій владі, підвищення рівня поінформованості громадськості та розширення масштабів участі міських жителів у процесах прийняття рішень. Сталий розвиток міст було охарактеризовано таким чином: безпечне і здорове життя для всіх, особливо дітей, молоді, жінок, літніх людей та інвалідів; недорогі послуги у сфері транспорту та енергозабезпечення; безпечні та озеленені міські райони; безпечна та чиста питна вода;

послуги в області санітарії; якісне повітря; гідні робочі місця; міське планування; видалення відходів на основі застосування принципу «скорочення, повторне використання та утилізація».

Варто звернути увагу на активну участь представників бізнес-структур в конференції та проведеному окремо Корпоративному форумі зі сталого розвитку, в рамках якого відбулася зустріч представників українських підприємств. Результатом заходу можна вважати сформульовані принципи сталого ведення бізнесу в Україні, які стосуються розвитку стратегій соціального партнерства між владою, бізнесом та місцевим населенням; подолання розриву між бізнесом і освітою; просвіти споживачів у сфері захисту навколишнього середовища та етичного споживання; популяризації інновацій; обґрунтованих тарифів на природні ресурси; викорінення корупції; прозорих державних закупівель тощо.

У підсумковому документі також визнано важливість комунікаційних та екологічно безпечних технологій, розробок та інноваційної діяльності, у тому числі на підтримку розвитку «зеленої економіки». ООН було запропоновано надавати на вимогу інформацію стосовно інструментальних засобів та сучасного досвіду застосування стратегій, моделей, методологій оцінки або прикладів розвитку «зеленої економіки».

Підтримавши курс міжнародних організацій на пошук нових джерел розвитку, уряди багатьох розвинутих країн включили цілі, завдання та конкретні інструменти сприяння «зеленому» зростанню у свої довгострокові стратегії або розробили окремі стратегії «зеленого» зростання (Буркинський та ін., 2011).

В Україні з метою впровадження екологічно збалансованої системи природокористування та інтеграції положень окремих нормативно-правових актів та цільових програм розроблено оновлену стратегію державної екологічної політики. «Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року» затверджено Законом України від 21 грудня 2010 року №2818-VI. Положеннями Закону передбачається обов'язкове врахування екологічної складової при створенні стратегій, планів і програм розвитку України, впровадження екологічного управління на підприємствах, екологізація господарської діяльності відповідно до засад сучасної секторальної екологічної політики, що реалізується у країнах Західної та Центральної Європи (Закон, 2011).

Сумськими вченими-економістами було розроблено відтворювальний механізм екологізації народногосподарського комплексу, який забезпечить співпрацю всіх секторів, включаючи владу, бізнес та сус-

пільство в цілях переходу до економіки нового типу («зеленої економіки»). Відтворювальний механізм екологізації повинен включати: відтворення екологічного попиту, екологічно орієнтованої виробничої основи, екологічно орієнтованих людських факторів та мотивів екологізації (Мельник та ін., 2007).

Україна зможе досягти встановлених пріоритетів сталого розвитку лише за умови комплексного підходу до впровадження «зеленого» курсу. При цьому стратегічною метою економічних перетворень є зміна моделей споживання і виробництва у контексті реалізації екологічної політики. Цьому сприятиме і прийняття десятирічної рамкової програми з раціональних моделей споживання й виробництва (A/CONF.216/5) на Конференції ООН зі сталого розвитку «Ріо + 20».

Основними джерелами фінансування заходів щодо зміни моделей споживання та виробництва в Україні мають бути: власні кошти суб'єктів господарювання, позикові кошти у вигляді кредитів, залучення інвестицій, у тому числі іноземних, та кошти державного бюджету (Мельник та ін., 2007).

Варто також констатувати вагоме значення стандартизації та сертифікації, які позитивно впливають на випуск якісної та більш конкурентоспроможної продукції, забезпечують основні принципи екологічної безпеки та збереження стану навколишнього природного середовища, що сприяє розвитку «зеленої економіки» та забезпеченню необхідного рівня якості товарів та послуг.

В Україні для оптимізації розвитку національної системи стандартизації та приведення її до вимог Угоди про технічні бар'єри в торгівлі, узгодження цієї національної системи із загальнозживаними стандартами, прийнятими в Європейському Союзі, Держспоживстандартом України розроблено Державну програму стандартизації на 2006-2010 роки, яку затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2006 року №229. Цією Державною програмою передбачено 8570 стандартів, що підлягають розробленню як гармонізовані за галузями економіки (Статистичний, 2009).

На сьогодні в Україні за офіційними даними є чинними:

- більш ніж 1,5 тис. сертифікатів на системи управління якістю вітчизняних підприємств, у тому числі в Реєстрі системи УкрСЕПРО за ДСТУ ISO 9001 — 2001;
- майже 70 сертифікатів на системи екологічного управління, у тому числі в Реєстрі системи УкрСЕПРО (ДСТУ ISO 14001-97) (Галушкіна 2010).

Впровадження та сертифікація систем управління якістю відповідно до вимог міжнародних стандартів дасть змогу насамперед

захистити національні економічні інтереси й підвищити конкурентоспроможність продукції вітчизняних виробників.

Оцінка екологічності життєвого циклу може бути використана для порівняння екологічних впливів різних видів продукції. Таким чином виділимо основні етапи науково-методичного підходу до екологізації життєвого циклу продукції:

1. Формулювання цілей екологізації життєвого циклу продукції, включаючи точку зору суб'єктів її ЖЦ. Основною стратегічною метою екологізації життєвого циклу є досягнення екологічно сталого розвитку, що забезпечує потреби сьогоднішніх поколінь, не ставлячи під загрозу задоволення потреб майбутніх поколінь. Глибина деталізації та часові межі оцінки життєвого циклу залежать від поставлених мети і завдань. Саме тому важливим елементом постановки оперативних цілей такого підходу є орієнтація на задоволення екологічних вимог зовнішніх і внутрішніх суб'єктів ЖЦ продукції. Для кожної з груп суб'єктів ЖЦ продукції потрібна специфічна інформація, яка може стати відповідним орієнтиром глибини деталізації та часових меж оцінки життєвого циклу.

2. Проведення інвентаризації життєвого циклу продукції, яка включає збір та обробку релевантної екологічної інформації за допомогою екологічних інформаційних систем підприємства відповідно до визначених відрізків екологічного життєвого циклу продукції, на яких здійснюється найбільший вплив на довкілля, щоб уможливити наступну оцінку.

3. Формування екологічних балансів продукції, які мають оцінити енергетичні й матеріальні ресурси, що використовуються для виробництва даного продукту, а також викиди й усі види збитку довкіллю, які були визначені на попередній стадії. На цьому етапі складається таблиця, по вертикалі якої записуються окремі відрізки життєвого циклу відповідного продукту, а по горизонталі структуруються види вилучення ресурсів і надходжень шкідливих речовин та відходів у навколишнє середовище. Урахування компонентів системи продукту (продукт, процес, збут та управління) дає можливість провести більш повний аналіз.

4. Оцінювання загального впливу на довкілля та розрахунок рівня екологічності різних видів продукції, що підлягають порівнянню. Для цього пропонується застосовувати розширену форму екологічного балансу життєвого циклу продукції, яка — на відміну від існуючої — враховує не лише використання ресурсів та забруднення навколишнього середовища в натуральних величинах, а й еколого-економічні втрати від вилучення природних ресурсів з навколишнього серед-

овища та його забруднення у вартісному вираженні на основі питомих показників природо- та збиткоємності на кожній відповідній стадії ЖЦ. Підсумком складання такої таблиці є визначення загальних еколого-економічних втрат від екологічних порушень як суми втрат, отриманих на кожній окремій стадії ЖЦ, тобто загальної екологоємності ЖЦ продукції.

Вихідною базою при визначенні показників екологічної ціни (природоємності, збиткоємності) повинні служити існуючі методики питомої економічної оцінки природних ресурсів і визначення питомого економічного збитку (на 1 тонну, 1) від процесів прямого впливу на середовище. Необхідність інтегральної оцінки екологічного рівня ЖЦ продукції у вартісному вираженні обумовила розроблення показника рівня екологічності ЖЦ продукції, який дозволяє здійснювати порівняння екологічності різних видів продукції та визначається на основі вартісної оцінки суспільних еколого-економічних витрат (втрата) за формулою:

$$P_e = \left(\left(\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (A_{ij} \cdot \alpha_{ij} \cdot \frac{T}{T} \cdot \frac{F}{F} \cdot \frac{Rec}{Rec} - A_{ij} \cdot \alpha_{ij}) (1+r)^{T_p - T_q} + \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (B_{ij} \cdot \beta_{ij} \cdot \frac{T}{T} \cdot \frac{F}{F} \cdot \frac{Rec}{Rec} - B_{ij} \cdot \beta_{ij}) + \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (C_{ij} \cdot \gamma_{ij} \cdot \frac{T}{T} \cdot \frac{F}{F} \cdot \frac{Rec}{Rec} - C_{ij} \cdot \gamma_{ij} \cdot T) \cdot \frac{1}{(1+r)^{T_p - T_q}} + \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (D_{ij} \cdot \delta_{ij} \cdot \frac{T}{T} \cdot \frac{F}{F} \cdot \frac{Rec}{Rec} - D_{ij} \cdot \delta_{ij}) \cdot \frac{1}{(1+r)^{T_p - T_q}} \right) / P \right), \quad (1)$$

де P_e — рівень екологічності вихідної продукції, що аналізується; $i=1...n$ — вид природного ресурсу, що вилучається та використовується на певній стадії життєвого циклу; $j=1...m$ — вид впливу на навколишнє середовище на певній стадії життєвого циклу; A_{ij}, A_{ij} — показники впливу на навколишнє середовище вихідної продукції та порівнюваного зразка на стадії виробництва ресурсів, нат. од.; α_{ij}, α_{ij} показники питомих втрат від впливу на навколишнє середовище вихідної продукції та порівнюваного зразка на стадії виробництва ресурсів, грн; T, T — строк експлуатації відповідних видів продукції, років; F, F — кількість функцій, притаманних відповідним видам продукції; Rec, Rec — частка відходів, що піддається повторному використанню на певних стадіях життєвого циклу відповідних видів продукції; r — норматив зведення (дисконтування) втрат; T_p — номер року, до якого здійснюється зведення втрат, років; T_q — номер року, який зводиться (дисконтується) до T_p року, років; B_{ij}, B_{ij} — показники впливу на навколишнє середовище вихідної продукції та порівнюваного зразка на стадії виробництва продукції, нат. од.; β_{ij}, β_{ij} — показники питомих втрат від впливу на навколишнє середовище вихідної продукції та порівнюваного зразка на стадії виробництва продукції, грн; C_{ij}, C_{ij} — показники впливу на навколишнє середовище

вихідної продукції та порівнюваного зразка на стадії експлуатації, нат. од.; $\gamma_{ij}^{\ddot{}}$, $\gamma_{ij}^{\dot{}}$ — показники питомих втрат від впливу на навколишнє середовище вихідної продукції та порівнюваного зразка на стадії експлуатації, грн; $D_{ij}^{\ddot{}}$, $D_{ij}^{\dot{}}$ — показники впливу на навколишнє середовище вихідної продукції та порівнюваного зразка на стадії утилізації, нат. од.; $\delta_{ij}^{\ddot{}}$, $\delta_{ij}^{\dot{}}$ — показники питомих втрат від впливу на навколишнє середовище вихідної продукції та порівнюваного зразка на стадії утилізації, грн; $P^{\dot{}}$ — обсяг випуску вихідної продукції, грн.

Результати оцінки рівня екологічності ЖЦ продукції дають можливість здійснення обґрунтованого вибору напрямів для покращання кожної стадії життєвого циклу за допомогою екологічного SWOT-аналізу продукції.

5. Визначення порядку й формулювання напрямків для покращання кожної стадії життєвого циклу продукції за допомогою екологічного SWOT-аналізу продукції. Екологічний SWOT-метод, застосований на рівні конкретного продукту, забезпечує комплексний та детальний аналіз екологічності окремого продукту й дає можливість здійснити екологізацію життєвого циклу продукції.

6. Реалізація інтегрованого напрямку екологізації життєвого циклу продукції, контроль за реалізацією, оцінювання результатів та складання екологічного звіту, спрямованого на встановлення зв'язків із суб'єктами ЖЦ продукції. Результати екологізації ЖЦ продукції авторами запропоновано визначати у формі відвернених суспільних еколого-економічних втрат і приросту економічних результатів підприємства.

7. Формулювання нових цілей екологізації життєвого циклу продукції, включаючи точку зору суб'єктів ЖЦ (Бурлакова, 2009). Цей етап є початком пошуку нових напрямків екологізації, що мають забезпечувати баланс між впровадженням еколого-етичних цінностей та основними економічними інтересами фірми.

Застосування зазначеного підходу вимагає збору та обробки значного обсягу інформації, що є не завжди виправданим для суб'єктів господарювання. В окремих випадках оцінка екологічних факторів ЖЦ продукції може також проводитися в укрупненій формі на основі експертних оцінок. До критеріальної основи оцінки можуть бути включені такі характеристики, як відновні / невідновні природні ресурси, поновлення / забруднення НС, рециклінг / нециркуляційне використання ресурсів, загроза / збереження здоров'я людей.

У табл. 2.7 містяться результати укрупненої оцінки екологічності товарів екологічного призначення на прикладі Сумської області. Товари проаналізовано за 4-ма критеріями на всіх стадіях життєвого

Оцінка екологічності товарів екологічного призначення

Вид економічної діяльності	Продукція екологічного призначення	P _e
Сільське господарство та лісове господарство	Продукція органічного рослинництва	12
	Послуги з лісівництва	9
Виробництво харчових продуктів	Екологічно чисті харчові продукти та напої	9
Оброблення деревини та виробництво виробів із деревини	Дерев'яні вікна та двері	6
	Декоративні вироби з деревини	10
Виробництво неметалевої мінеральної продукції	Вироби керамічні	9
Целюлозно-паперове виробництво	Паперова маса з макулатури з облагороджуванням	7
Машинобудування	Теплові насоси	5
	Газогенераторні котли на твердому паливі	5
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	Електроенергія з поновлюваних джерел	7
Транспорт і зв'язок	Перевезення електротранспортом	5
	Послуги з зеленого, сільського туризму	9
	Передавання (приймання) інформації системами зв'язку; надання доступу до мережі Інтернет	6
Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам	Екологічний консалтинг (екологічна експертиза, аудит, контроль)	10
Освіта	Освіта на дошкільному, шкільному, позашкільному рівнях; професійно-технічна, вища освіта	8
Надання комунальних та індивідуальних послуг	Оброблення рідких відходів, збирання та знищення інших відходів	7
Діяльність у сфері культури та спорту	Діяльність рухів із захисту навколишнього середовища та екології	9
	Діяльність ботанічних садів, дендрологічних парків, природних заповідників	12

циклу за шкалою оцінювання в діапазоні від -12 до +12 балів. Більш досконалому в екологічному відношенні товару відповідає більш високий бал.

Проведений аналіз свідчить про значний потенціал Сумської області у виробництві та реалізації товарів екологічного призначення, що створює об'єктивні економічні передумови для формування екополісу в регіоні. Результати укрупненої оцінки склали основу для надання обґрунтованих рекомендацій щодо розвитку виробництва та споживання окремих видів товарів і послуг у регіоні, які сприяють зниженню суспільних еколого–економічних втрат.

Розділ 8. Передумови сталого розвитку місцевих громад в Україні

8.1. Історичний та сучасний досвід сталого господарювання в громадах

На думку британських науковців каталізатором забезпечення сталого розвитку є сталі громади (від англ. *sustainable communities*). Глобальний Центр Досліджень і Розвитку (The Global Development Research Center) визнає, що як не існує загальноприйнятого визначення сталого розвитку, так само не існує єдиного визначення поняття «стала громада». Громади повинні визначати сталість із урахуванням місцевих особливостей. Одне з існуючих тлумачень сталої громади — це поселення:

- яке має стабільну чисельність населення;
- жителі якого є здоровими;
- населення якого розуміє, що люди є лише однією з багатьох форм життя у регіоні;
- керівні органи якого проводять екологічно-орієнтовану політику, що ґрунтується на забезпеченні сталого врожаю та збереженні місцевих природних ресурсів;
- яке поділяє власний надлишок продукції та сільськогосподарських культур із іншими громадами та регіонами;
- населення якого має колективну етику збереження своєї культури, історії, традицій та природних ресурсів для майбутніх поколінь;
- населення якого мінімізує відтік своїх доходів з громади;
- яке отримує максимально можливий прибуток від урожаю і природних ресурсів на основі використання відповідних місцевих технологій;
- населення якого віддане меті забезпечення рівних можливостей та високої якості життя для всіх жителів громади;

- населення якого постійно утримує свої потреби в межах, які визначає сталий розвиток (Sustainable, 2013).

Історичний досвід господарювання в громадах. Більшість із перерахованих ознак притаманна унікальному соціально-економічному феномену, який було реалізовано сто років тому на українській землі. Саме тут на окремо взятій території (нині — Ямпільський район Сумської області) протягом близько півстоліття проіснувало створене філософом і соціальним практиком Миколою Миколайовичем Неплюєвим Хрестовоздвиженське трудове братство (далі — Братство), яке є прообразом сучасних сталих громад. У контексті основних ознак сталої громади проведемо аналіз принципів, діючих у Братстві.

Забезпечення охорони та зміцнення здоров'я жителів громади. У Братстві було створено механізм відтворення фізичних і духовних сил (відбір при вступі до Братства здійснювався також і за критерієм здоров'я; фізичні навички розвивалися в школі, практикувалася правильна організація праці та відпочинку). Існувала велика кількість свобод, серед яких свобода від необхідності біологічно виживати, шукаючи заробіток (гарантувалося безкоштовне харчування, медичне обслуговування, житло і піклування по старості).

Забезпечення сталого врожаю та збереження природних ресурсів. Сільське господарство у Братстві було багатогалузевим, інтенсивним, із непорушною десятипільною сівозміною (що дозволяло збільшити врожай в 2,5 рази порівняно із середнім по Чернігівській області), із високорозвиненим травосіянням, переробними підприємствами, ремонтною службою. Сільське господарство спеціалізувалося на виробництві сортового насіння і племінної худоби (Авдасев, 2003).

Сівозміни, що розроблені для маєтку на початку 1900-х років професором Сльозкіним, використовувалися до 1929 року (Авдасев, 2009). Як засвідчують вчені у сфері сільського господарства, саме раціональні сівозміни:

- забезпечують продуктивне використання водних, трудових і техніко-енергетичних ресурсів;
- підвищують родючість ґрунтів (Сафін, 2007);
- захищають сільськогосподарські культури від фітосанітарних проблем, тобто комплексу шкідливих організмів, кількість яких зростає у зв'язку з підвищенням інтенсифікації оброблення сільськогосподарських культур (Политыко, 2013).

У Братстві було велике, добре поставлене лісове господарство. Загальна площа лісів — близько 12 тис. га. Практикувався 60-ти і сторічний оборот рубання. Для листяного дров'яного лісу — 30-тирічний оборот. З відгуків сучасників стало відомо, що лісове господар-

ство було організоване згідно принципів сталого розвитку, за яких щорічне користування деревиною здійснювалося лише в такому розмірі, який відповідав річному приросту деревини. Такий підхід поперджав виснаження лісу.

Забезпечення рівних можливостей для високої якості життя жителів громади. Братні комуни, об'єднані за професійним принципом, склалися зі звичайних сімей та одинаків. У середньому в одному гуртожитку (будинку-комуні) проживало 8-12 звичайних сімей та від 4 до 7 одинаків в окремих кімнатах. Кожна комуна вела хроніку свого життя, куди записувалися всі події як духовно-морального характеру, так і виробничі відносини.

У Братстві діяла система рівної оплати праці. Гроші на руки не видавалися, а записувалися на особистий рахунок. Отримати гроші братчик міг лише за умови погодження більшості членів Думи Братства, яку складали повноправні братчики, які вирішували принципові питання життя Братства (Авдасев, 2003). За необхідності надавалася допомога рідним. Особисте ж споживання (одяг та інше) було обмежено 100-150 рублів на рік. Цей факт виключав існування в Братстві як економічного примусу, так і заснованої на ньому мотивації. При вступі до Братства уся приватна власність переходила в користування Братства і ставала колективною.

Наведемо ще декілька прикладів високої якості життя у Братстві.

- перша локальна телефонна мережа на території Братства встановлена компанією Siemens в 1898. У 1910 рр. мережа була розширена і модернізована. У всіх будинках Братства й на всіх виробничих ділянках встановлені телефонні апарати Ericsson;
- перші електричні динамо-машини постійного струму 110 вольт встановлені в 1915 р. Вони приводилися в рух паровим локомотивом і освітлювали винокурний завод, млин, комору та діловий двір;
- для ефективного природного освітлення навчальні та виробничі будівлі в 1910 р. обладнані зенітними ліхтарями;
- для пересування по маєтку братчики активно користувалися велосипедами;
- у 1919 р. встановлено нафтовий 30-ти сильний двигун «Русь», який обертав електрогенератор. Ця автономна електростанція освітлювала всі житлові будинки Воздвиженську і Рождественську та живила електронасоси водяних свердловин;
- з 1916 р. братські фотографи вели кольорову фотозйомку на діапозитивах компанії AGFA. На польових станах Братства були влаштовані літні душові кабінки — рідкісна побутова зручність для російського села початку ХХ століття.

- у листопаді 1926 р. у Воздвиженську почала працювати перша радіоприймальних установка, що транслювала радіопередачі на 7 радіоточок.

Сучасний досвід господарювання в громадах. Трудове братство М. М. Неплюєва стало першим, але не останнім прикладом успішно функціонуючої сталої громади. Проаналізуємо діяльність сучасних суб'єктів господарювання.

«Агро–Союз». «Ми конструктивно впливаємо на суспільство, надихаючи на прагнення до успіху. Просуваємо інноваційні технології, що дозволяють забезпечувати високу якість життя на Землі». Саме під таким гаслом уже 21 рік успішно функціонує на землях Дніпропетровської області корпорація «Агро–Союз». Почавши в 1991 р. із відкриття підприємства з реалізації запасних частин до сільськогосподарської й автомобільної техніки та поступово нарощуючи оберти, підприємство в 2012 р. переросло в холдинг «Агро–Союз — Україна», об'єднавши чотири основних бізнеси агронапрямку: виробничу сферу, модельне агрокультурне господарство, сферу продажу запчастин, сферу реалізації комплексних агропроектів.

Особливої уваги в розрізі порівняння з трудовим Братством Неплюєва заслуговує діяльність агровиробничої сфери.

Рослинництво. Застосовується власна технологія No-Till, що виключає механічні прийоми впливу на ґрунт. Особливо важлива роль у землеробстві за системою No-Till відводиться (як колись у Братстві) сівозмінам. Глобальне значення технологія набула завдяки її екологічним та економічним пріоритетам, які захищають ґрунт від вітрової та водної ерозій, а також суттєво зменшують виробничі витрати.

Свинарство. Фахівцями корпорації впроваджена технологія холодного утримання тварин, яка дозволяє скоротити витрати на будівництво капітальних свинарників, що використовуються при традиційних технологіях свинарства, а також економити на опаленні та освітленні. Холодне утримання забезпечує високу швидкість росту, знижуючи витрати на відгодівлю. Застосовується технологія поточкового виробництва свинини з семиденним ритмом, що дозволяє випускати продукцію через рівні проміжки часу партіями певної величини та якості. Таким чином при мінімальних вкладеннях збільшується обсяг продукції за рахунок інтенсивності виробництва, підвищується продуктивність праці.

Молочне тваринництво. Принцип діяльності цієї галузі корпорації полягає в пошуку та вивченні ефективних, маловитратних, енергозберігаючих, екологічно безпечних технологій із їх подальшою апробацією, аналізом, впровадженням та розповсюдженням. Підприємству

вдалося сконцентрувати на комплексі великої рогатої худоби більшість із елементів технологій, застосовуваних провідними виробниками світу, об'єднавши їх у практичну систему. Це допомагає досягти значних виробничих результатів і впевнено ставити перед собою довгострокові завдання.

Страусівництво. Цікаво, що в «Агро-Союзі» воно зароджувалося як хобі. У 2000 р. із Голландії завезено 12 голів страусів (4 сім'ї). Промисловим страусівництвом у корпорації «Агро-Союз» почали займатися в 2003 р., коли завезли племінних страусів з Південної Африки. Нині страусина ферма корпорації «Агро-Союз» найбільша в Україні (кілька тисяч південноафриканських чорношиїх і голубошиїх страусів-виробників) і має статус племінного заводу з розведення чорного африканського страуса. Примітно, що рівень використання та реалізації одержуваної від страусів сировини наближається до 100 %. Продається все: м'ясо, пір'я, пух — навіть вії страусів (на пензлики для малювання) і кігті (як абразивний матеріал для обробки дорогоцінного каміння). Рентабельність страусівництва досягає 300 %.

Слід зазначити, що тваринництво — свинарство, молочне скотарство і страусівництво — стало основним споживачем кормових культур, які беруть участь у сівозміні, перетворюючи продукцію рослинництва і тваринництва в економічно вигідніші та смачніші види харчування. У свою чергу тваринництво, замикаючи цикл інтегрованого сільського господарства, забезпечує рослинництво органічними добривами.

Серед деяких досягнень корпорації можна назвати:

- 4 світові рекорди (із занесенням до Книги рекордів Гіннеса) зі швидкості та якості посіву завдяки власному сконструйованому 18-метровому посівному комплексу;
- технологію No-Till, що дозволяє економити ресурси (скорочення пально-мастильних матеріалів на 70%, часу обробки на 80%) і підвищувати врожайність (із 30 до 50 ц/га), при цьому відновлюючи родючість.

Людський фактор. Керівництво корпорації впевнене, що ніякі передові технології та досконала техніка не будуть ефективними, якщо не зміниться свідомість людей, які з ними працюють. Людина і суспільство в цілому — головна ланка будь-якої економіки, будь-якого успішного бізнесу. Тому корпорація основних зусиль докладає останнім часом у галузі освіти, накопичення та обміну передовим агродосвідом, створення неформальної співдружності підприємливих та соціально активних людей, здатних ламати сформовані стереотипи і впроваджувати в суспільну думку ідеї розумного природокористування, ресурсозбереження та впевненої інтеграції у світове співтова-

риство. Для цих цілей холдинг регулярно проводить міжнародні конференції та практичні школи з усіх основних напрямів сільгоспбізнесу (Корпорація, 2013).

Цікаво, що корпорація сама здійснює виробництво інноваційної техніки для ресурсозберігаючого землеробства. Вона має свій мотоклуб і мотодром для проведення чемпіонатів із мотокросу, а також парашутний клуб і школу пілотів. Проводить змагання із парашутного спорту і навчання зі спортивних та любительських програм.

Клуб Органічного Землеробства. Назва клубу, за словами організаторів, народилася не випадково. Кожне слово в назві несе змістовне навантаження. «Клуб» — організація, що об'єднує людей для спілкування, обміну досвідом і взаємного збагачення ідеями, відкриттями і знахідками. «Органічного» — вказує на основну ідею цього напрямку: відмова від застосування мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин. «Землеробства» — «землю робити», не ґрунт робити (ґрунтознавство), а саме землю. Земля — живий організм, і відповідно треба ставитися до неї, доглядати так само, як доглядають за будь-якими домашніми тваринами (Клуб, 2013). В ідеалі органічне землеробство прагне до такого підбору культур і рециркуляції всієї органіки, що виростає на землі, щоб досягалася повна саморегуляція агросистем, як це досягається в лісових екосистемах. Отже, мета виробництва сільгосппродукції органічно (і в цьому ще один сенс назви клубу) поєднується з метою відтворення родючих ґрунтів. Представники клубу намагаються реалізувати принцип Б. Коммонера «природа знає краще» і принцип М. Реймерса «Переходу від «жорсткого» до «м'якого» природокористування (Реймерс, 1994). Останнє означає: не втручаючись у механізми самоорганізації природних систем, намагатися регулювати ці процеси з максимальною користю для себе.

Головна стратегічна мета Клубу, що поставлена в 2007 р., звучить так: до 2012 р. 2% населення країн колишнього Радянського Союзу повинні застосовувати у своїх присадибних господарствах тільки органічні методи землеробства. Цифра 2% також вибрана не випадково. Соціологи визначили, що якщо 2% населення підтримують якусь ідею, то вона перетворюється на самостійний соціальний рух, починає сама собі «пробивати дорогу». Для досягнення головної мети необхідно досягти трьох підцілей Клубу Органічного Землеробства: ідеологічного просвітництва органічного землеробства (ОЗ), навчання ОЗ і торгівлі продуктами ОЗ.

Формування творчого світогляду стосовно землі (або біосфери). Ключовими моментами для досягнення цієї мети повною мірою є:

- регіональні клуби ОЗ, які здійснюють особистий контакт із населенням свого регіону — будь-то з вуст у вуста в консультаційних центрах чи за допомогою семінарів і лекцій. Необхідне підтвердження цих світоглядних поглядів на практиці, у першу чергу кожним організатором регіонального клубу (РК) та активними членами РК, без якого гріш ціна всій діяльності з формування творчого світогляду в регіоні;

- ЗМІ Клубу Органічного Землеробства (газети «До Землі з любов'ю», відео, книги, Інтернет тощо), які ведуть інформаційно-просвітницьку роботу.

Впровадження органічного землеробства. Для досягнення цієї мети необхідно:

- створювати центри технологій ОЗ із різних напрямків (овочі, сад, виноградник і т.д.), розробляти маловитратні ефективні технології для невеликих ділянок і готувати навчально-методологічні матеріали (видавництво);

- навчити цих технологій людей, членів Клубу, для чого на базі кожного регіонального Клубу організовуються навчальні центри Клубу ОЗ;

- забезпечити членів Клубу всім необхідним для ОЗ за допомогою виробничих підприємств, що випускають клубну продукцію під торговими марками Клубу, а також торгової мережі консультаційних центрів РК, у яких працюють кваліфіковані продавці-консультанти.

Створення торгової мережі продуктів харчування. Для досягнення цієї мети необхідна наявність в РК достатньої кількості активних членів Клубу (усвідомлено перейшли на технології органічного землеробства й володіють творчим світоглядом у ставленні до Землі), які будуть як виробниками (вирощування, збирання, зберігання), так і переробниками (сушіння, заморожування й т.п.) продуктів харчування. На базі РК організовується заготпункт із прийому органічної продукції від АЧК, який здійснює контроль якості, упаковку, маркування (крім усього, на етикетці вказується номер АЧК) продукції. Далі продукція надходить до кінцевого покупця або через стіл замовлень, або через мережу своїх магазинів здорового харчування як у регіоні, так і всій Україні.

Організатори Клубу органічного землеробства вважають, що повністю їхня місія буде виконана, коли всі садівники і городники, власники присадибних ділянок і фермерських господарств будуть ставитися до землі, як до живого організму. А також відмовляться від використання на своїх ділянках мінеральних добрив та інших хімікатів, навчатися зберігати і підвищувати родючість ґрунту, причому з меншими витратами сил і часу (Клуб, 2013).

У цілому результати аналізу громад засвідчили, що їх розвиток являє собою динамічний соціокультурний процес, що не обмежується розвитком тієї чи іншої території. Він включає поняття «зорієнтований на людину розвиток», яке передбачає, що людина вважається основою й перебуває у центрі будь-якого еволюційного процесу. Сталий розвиток громади передбачає не лише зростання добробуту, рівня заробітної плати, доходів на душу населення тощо, а й соціальні зміни, через які у громаді виникають нові ініціативи, нові інститути, зростає соціальний капітал.

8.2 Сталий спосіб життєдіяльності як передумова сталого розвитку територіальних громад

За останні півсторіччя значно змінилися обсяги та структура споживання людством матеріальних благ та послуг — попит на ресурси планети більше ніж подвоївся в результаті збільшення населення та зростання індивідуального споживання. Сучасний спосіб життєдіяльності людини не відповідає принципам сталого розвитку, а тому призводить до погіршення соціальної, економічної та екологічної сфер життєдіяльності людини. Крім того, існуючі методи оцінки рівня, якості життя, стану навколишнього природного середовища та сталого розвитку шляхом розрахунку агрегованих індексів та інтегральних індикаторів не дають можливості повною мірою оцінити сталий спосіб життєдіяльності населення і здійснювати управління цим процесом. Тому проблема розроблення еколого-економічного інструментарію формування умов сталого способу життєдіяльності є нагальною проблемою для кожної територіальної громади.

Питанням розроблення еколого-економічного інструментарію раціонального природокористування та сталого розвитку присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених: О. Ф. Балацького, І. К. Бистрякова, С. М. Бобильова, Б. В. Буркинського, Г. Дейлі, Л. В. Жарової, Л. В. Кривенко, Л. Г. Мельника, Є. В. Мішеніна, М. М. Моїсєєва, О. М. Теліженка, С. К. Харічкова, М. А. Хвесика, Є. В. Хлобистова, С. В. Шевцової та ін. Разом із тим наукові дослідження забезпечення сталого розвитку повинні поглиблюватися, виходячи із сучасних тенденцій формування умов сталого способу життєдіяльності (від англ. *sustainable lifestyle*). Проте вітчизняні вчені сталий спосіб життєдіяльності ототожнюють із категоріями «якість життя» та «рівень життя».

Питанням розроблення науково-методичних підходів до оцінки рівня та якості життя населення присвячені праці українських та російських науковців: С. А. Айвазяна, Л. О. Беляєвої, І. І. Проніної,

Л. В. Старченко, С. О. Тридіда та ін. Поряд із, безумовно, сильними сторонами даних методик, такими як широкий спектр показників, способи агрегування та ін., існують і певні недоліки, зокрема при розрахунку більшості індексів та індикаторів не враховується екологічна компонента. Також актуальним залишається питання взаємної залежності між сталим способом життєдіяльності та сталим розвитком. Робочу гіпотезу дослідження можна сформулювати наступним чином: передумовою сталого розвитку територіальної громади є формування сталого способу життєдіяльності її населення.

Методи оцінювання сталого способу життєдіяльності та сталого розвитку громад. Раніше нами було запропоновано методику оцінки сталого способу життєдіяльності на основі розрахунку відповідного індексу ($I_{CCЖ}$) (Ковальов, 2011). Також сформовано інформаційне наповнення даного індексу, до складу якого увійшло 25 показників, що дозволяють змодельовати спосіб життєдіяльності членів відповідної громади й охарактеризувати: етичність та культуру, освіченість, здоров'я, соціальний добробут, доходи та витрати населення громади; виробничі, зовнішньоекономічні та підприємницькі можливості громади, а також екологічний стан у громаді через показники впливу на екосистеми, природоємності продукції тощо.

Методика оцінки сталого способу життєдіяльності має три рівня агрегування:

- агрегування простих показників третього рівня до синтетичних показників груп індикаторів відповідного виміру;
- агрегування синтетичних показників другого рівня до інтегральних показників соціального, економічного та екологічного вимірів;
- агрегування інтегральних показників соціального, екологічного та економічного вимірів до результуючого Індексу сталого способу життєдіяльності.

Крім цього, у 2009 р. Інститут прикладного системного аналізу НАН України і МОН України у співпраці з Міжнародною радою з науки (ICSU) та Світовим центром даних «Геоінформатика і сталий розвиток» запропонували систему факторів (індексів та індикаторів) і розробили метрику для вимірювання процесів сталого розвитку (МВСР) із метою оцінювання зазначених процесів для регіонів України. Згідно МВРС сталий розвиток оцінюється за допомогою відповідного індексу (I_{sd}) у просторі трьох вимірів: економічного (I_e), екологічного (I_e) та соціального + інституціонального (I_s) і розраховується на основі 137 параметрів (Згуровський, 2009). Групи індикаторів Індекса сталого способу життєдіяльності ($I_{CCЖ}$) та категорії політики Індекса сталого розвитку (I_{sd}) подані в таблиці 2.8.

Назва виміру	Група індикаторів I_{CSJ}	Категорії політики I_{sd}
Соціально-інституційний	Етичність та культура населення	Суспільство, засноване на знаннях
	Освіченість населення	Розвиток людського потенціалу
	Здоров'я населення	Інституціональний розвиток
	Соціальний добробут населення	Якість життя
Економічний	Доходи та витрати населення	Базові потреби
	Виробничі можливості	Підприємницька діяльність
	Зовнішньоекономічні та інвестиційні можливості	Ринок праці
	Підприємницька активність	Інноваційно-інвестиційні можливості
Екологічний	Вплив на екосистеми	Екологічні системи
	Участь в екологічних проєктах	Екологічне навантаження
	Природоємність продукції	Регіональне екологічне керування

Метрика для вимірювання процесів сталого розвитку має чотири рівня агрегування:

- параметри агрегуються до індикаторів, які входять до категорій політики відповідного виміру;
- індикатори агрегуються до категорій політики відповідного виміру;
- категорії політики агрегуються до індексів економічного, екологічного та соціально-інституціонального вимірів;
- індекси економічного, екологічного та соціально-інституціонального вимірів агрегуються до індексу сталого розвитку.

Встановлення взаємозв'язку між сталим способом життєдіяльності та сталим розвитком громад. З метою виявлення взаємозв'язків та взаємної обумовленості між сталим способом життєдіяльності населення та сталим розвитком громади використовуються раніше розраховані значення Індексу сталого способу життєдіяльності в 2006-2009 рр. (Ковальов, 2011). Вихідною базою для порівняння було обрано значення Індексу сталого розвитку в 2006 (Згуровський, 2009) і 2009 р. (Аналіз, 2013), так як у 2007-2008 рр. даний Індекс на розраховувався. На основі цих даних побудовано рейтинг територіальних громад України в 2006 та 2009 р. (табл. 2.9). До рейтингу не увійшли м. Київ та м. Севастополь, оскільки для них відсутні розрахунки Індексу сталого способу життєдіяльності.

Як видно з таблиці 2.9, у 2006 р. із десяти областей, які займали найвищі місця в обох рейтингах, п'ять областей співпали: Дніпропетровська ($I_{CCЖ} = 3, I_{sd} = 3$), Закарпатська ($I_{CCЖ} = 6, I_{sd} = 6$), Львівська ($I_{CCЖ} = 1, I_{sd} = 2$), Полтавська ($I_{CCЖ} = 4, I_{sd} = 7$) і Харківська ($I_{CCЖ} = 5, I_{sd} = 1$). У 2009 р. із десяти областей, які займали найвищі місця в обох рейтингах, п'ять областей співпали: Дніпропетровська ($I_{CCЖ} = 5, I_{sd} = 2$), Закарпатська ($I_{CCЖ} = 6, I_{sd} = 7$), Запорізька ($I_{CCЖ} = 10, I_{sd} = 5$), Львівська ($I_{CCЖ} = 1, I_{sd} = 3$) і Харківська ($I_{CCЖ} = 4, I_{sd} = 1$).

Подібна закономірність спостерігається і для відстаючих регіонів. Так, у 2006 р. із десяти областей, які займали найнижчі місця в обох рейтингах, вісім областей співпали: Житомирська ($I_{CCЖ} = 23, I_{sd} = 23$), Київська ($I_{CCЖ} = 18, I_{sd} = 22$), Кіровоградська ($I_{CCЖ} = 24, I_{sd} = 25$), Миколаївська ($I_{CCЖ} = 19, I_{sd} = 18$), Сумська ($I_{CCЖ} = 22, I_{sd} = 21$), Херсонська ($I_{CCЖ} = 25, I_{sd} = 16$), Черкаська ($I_{CCЖ} = 21, I_{sd} = 20$) і Чернівецька ($I_{CCЖ} = 20, I_{sd} = 24$). У 2009 р. із десяти областей, які займали найнижчі місця в обох рейтингах, шість областей співпали: Житомирська ($I_{CCЖ} = 24, I_{sd} = 19$), Кіровоградська ($I_{CCЖ} = 25, I_{sd} = 23$), Сумська ($I_{CCЖ} = 20, I_{sd} = 23$), Херсонська ($I_{CCЖ} = 23, I_{sd} = 19$), Черкаська ($I_{CCЖ} = 22, I_{sd} = 17$) і Чернівецька ($I_{CCЖ} = 21, I_{sd} = 18$).

Варто зазначити, що 12 показників із інформаційного наповнення Індексу сталого способу життєдіяльності співпадають із параметрами Індексу сталого розвитку. Проте їх частка в структурі останнього індексу менше 9%. Крім того, обидві методики мають різні процедури агрегування показників нижчого рівня до інтегральних показників та принципово різні методи розрахунку вагових коефіцієнтів. Вище наведені факти дозволяють стверджувати відсутність суб'єктивних факторів, які б могли вплинути на результати проведеного дослідження.

Встановлення взаємозв'язку між сталим способом життєдіяльності та економічним розвитком територіальних громад. Проведений порівняльний аналіз областей за рейтингами Індексу сталого способу життєдіяльності та ВРП надав можливість встановити, що області, які мають найкращі значення Індексу сталого способу життєдіяльності (перші п'ять позиції в рейтингу ІССЖ), мають високий або середній економічний розвиток (посідають місця вгорі або всередині рейтингу ВРП): Дніпропетровська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 3$, ВРП = 2; 2009 р.: $I_{CCЖ} = 5$, ВРП = 1), Івано-Франківська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 2$, ВРП = 12; 2009 р.: $I_{CCЖ} = 3$, ВРП = 16), Львівська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 1$, ВРП = 10; 2009 р.: $I_{CCЖ} = 1$, ВРП = 11), Полтавська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 4$, ВРП = 3), Харківська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 5$, ВРП = 5; 2009 р.: $I_{CCЖ} = 4$, ВРП = 5). Аналогічний взаємозв'язок наявний між Індексом сталого розвитку

та ВРП: Дніпропетровська (2006 р.: $I_{sd} = 3$, ВРП = 2; 2009 р.: $I_{sd} = 2$, ВРП = 1), Донецька (2006 р.: $I_{sd} = 4$, ВРП = 1; 2009 р.: $I_{sd} = 4$, ВРП = 2), Запорізька (2006 р.: $I_{sd} = 5$, ВРП = 4; 2009 р.: $I_{sd} = 5$, ВРП = 6), Львівська (2006 р.: $I_{sd} = 2$, ВРП = 10; 2009 р.: $I_{sd} = 3$, ВРП = 11), Харківська (2006 р.: $I_{sd} = 1$, ВРП = 5; 2009 р.: $I_{sd} = 1$, ВРП = 5).

Необхідно виокремити із загального переліку дві області, які в 2006 і 2009 р. увійшли до п'ятірки кращих областей одразу в трьох рейтингах, високий рівень сталого способу життєдіяльності населення співпав з високим сталим та економічним розвитком даних територіальних громад: Дніпропетровська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 3$, $I_{sd} = 3$, ВРП = 2; 2009 р.: $I_{CCЖ} = 5$, $I_{sd} = 2$, ВРП = 1) та Харківська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 5$, $I_{sd} = 1$, ВРП = 5; 2009 р.: $I_{CCЖ} = 4$, $I_{sd} = 1$, ВРП = 5).

Взаємозв'язок між сталим способом життєдіяльності та людським розвитком. Держкомстатом разом із Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України розроблено методику розрахунку Індексу людського розвитку (Регіональний, 2012), адаптовану до національних умов та національної статистичної бази. Починаючи з 1999 р. запроваджені щорічні розрахунки інтегральних показників. Регіональний людський розвиток оцінюється за дев'ятьма аспектами: демографічний розвиток, розвиток ринку праці, матеріальний добробут, умови проживання населення, рівень освіти, стан та охорона здоров'я, соціальне середовище, екологічна ситуація, фінансування людського розвитку. Схема побудови інтегрального Індексу людського розвитку передбачає триетапний процес відповідно до трирівневої ієрархічної системи показників. На відміну від міжнародної методології розрахунку Індексу розвитку людського потенціалу вітчизняна методика передбачає проміжний етап — побудову узагальнюючих індикаторів, що характеризують кожен із аспектів людського розвитку. Таким чином дана методика має два рівні агрегування:

- прості показники агрегуються до узагальнюючих індикаторів кожного аспекту людського розвитку;
- узагальнюючі індикатори агрегуються до інтегрального Індексу регіонального людського розвитку.

У результаті проведеного аналізу рейтингів територіальних громад за Індексом сталого способу життєдіяльності та Індексом регіонального людського розвитку встановлено, що громади, які мають найкращі значення Індексу сталого способу життєдіяльності (перші п'ять позиції в рейтингу $I_{CCЖ}$), мають високий або середній рівень людського розвитку (посідають місця вгорі або всередині рейтингу $I_{РЛР}$): Дніпропетровська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 3$, $I_{РЛР} = 13$; 2009 р.: $I_{CCЖ} = 5$, $I_{РЛР} = 12$), Івано-Франківська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 2$, $I_{РЛР} = 14$; 2009 р.:

$I_{CCЖ} = 3$, $I_{РЛР} = 7$), Львівська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 1$, $I_{РЛР} = 3$; 2009 р.: $I_{CCЖ} = 1$, $I_{РЛР} = 14$), Полтавська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 4$, $I_{РЛР} = 2$), Харківська (2006 р.: $I_{CCЖ} = 5$, $I_{РЛР} = 1$; 2009 р.: $I_{CCЖ} = 4$, $I_{РЛР} = 1$) (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Рейтинг територіальних громад України за $I_{CCЖ}$, I_{sd} , ВРП, $I_{РЛР}$

Region	$I_{CCЖ}$		I_{sd}		ВРП		$I_{РЛР}$	
	2006	2009	2006	2009	2006	2009	2006	2009
АР Крим	8	14	19	25	13	12	7	3
Вінницька	10	19	11	14	19	18	22	22
Волинська	14	15	10	8	18	19	15	5
Дніпропетровська	3	5	3	2	2	1	13	12
Донецька	11	13	4	4	1	2	25	25
Житомирська	23	24	23	19	22	22	20	20
Закарпатська	6	6	6	7	23	24	5	10
Запорізька	12	10	5	5	4	6	9	11
Івано-Франківська	2	3	14	16	12	16	14	7
Київська	18	11	22	22	6	4	11	2
Кіровоградська	24	25	25	23	16	15	23	23
Луганська	17	17	9	12	8	9	24	24
Львівська	1	1	2	3	10	11	3	14
Миколаївська	19	8	18	11	9	8	12	15
Одеська	7	7	12	21	7	7	18	19
Полтавська	4	12	7	6	3	3	2	4
Рівненська	13	18	17	10	15	21	4	8
Сумська	22	20	21	23	14	13	16	21
Тернопільська	9	2	15	12	24	23	17	9
Харківська	5	4	1	1	5	5	1	1
Херсонська	25	23	16	19	21	17	19	18
Хмельницька	16	9	13	15	20	20	6	6
Черкаська	21	22	20	17	11	10	8	13
Чернівецька	20	21	24	18	25	25	10	16
Чернігівська	15	16	8	9	17	14	21	17

Проведене дослідження дозволило зробити наступні висновки. Територіальні громади, які мають найкращі значення Індексу сталого способу життєдіяльності, як правило, займають високі або середні позиції в рейтингу сталого розвитку, а громади з низьким рівнем сталого способу життєдіяльності населення — низькі. Подібні взаємозв'язки встановлено між сталим способом життєдіяльності та економічним розвитком територіальної громади (за показником ВРП), а також людським розвитком громади (Індекс регіонального

людського розвитку). Отже, гіпотезу про те, що передумовою сталого розвитку територіальної громади є формування сталого способу життєдіяльності її населення можна вважати доведеною, а наступні дослідження потрібно спрямувати на виявлення характеру даного взаємозв'язку, ступеня його міцності та значимості.

8.3. Вплив громади як елемента громадянського суспільства на реалізацію державної політики щодо місцевого розвитку

З проголошенням незалежності більшість політиків і науковців почали говорити про побудову громадянського суспільства в Україні. Зважаючи на історичне минуле, а також на те, що настання незалежності викликане зовнішніми обставинами, треба відмітити, що суспільство не було готове до такого процесу. Не готовими виявилися як політичні еліти, так і більшість простих громадян. Глобальна трансформація політичної системи України пострадянського періоду стала причиною багатьох соціальних змін, що відбулися як на характері суспільної взаємодії, так і на перспективах розвитку таких відносин. При цьому соціально-політична інституціональна реконструкція, ускладнена соціальною аномією, призвела до руйнування старої радянської системи й актуалізувала пошук нових за змістом і формою моделей вирішення проблем.

Євроінтеграційні процеси, що відбуваються сьогодні в Україні, вимагають нового розуміння змісту державної політики та визначення ролі інститутів громадянського суспільства в цьому процесі. Залучення інститутів громадянського суспільства до процесу формування та реалізації державної політики, як показує світовий досвід, підвищує рівень її ефективності, відтворює гармонійне поєднання діяльності державних органів влади та громади з її потребами та інтересами. Особливої важливості в цьому процесі набуває забезпечення гармонійного поєднання між потребами громади та діяльністю органів державного управління. У цьому аспекті проблема формування державної політики постає як взаємодія органів державного управління та інститутів громадянського суспільства (Шахненко, 2008).

Дослідники взаємодії держави і громадянського суспільства завжди стикаються із проблемою як перспектив розвитку кожного елемента такої взаємодії, так і гармонізації їх взаємовідносин. Справді, становлення демократичної держави великою мірою залежить від паралельного розвитку громадянського суспільства (Політична, 2008, с. 102). Важливим механізмом, що зможе забезпечити формування політики, яка підтримується населенням, може стати залучення громадян-

ського суспільства до процесу формування та реалізації державної політики. Цілком зрозуміло, що формування політики в певних галузях потребує певних навичок та знань, якими не володіють більшість представників громади. Саме тому пропонується у процесі формування державної політики виділити певні функції інститутам громадянського суспільства.

Як пропонує Є. Шахненко, першою такою функцією може виступати — індикаційна. Інститути громадянського суспільства можуть, а скоріше, мають виступати генераторами проблем, що стають основою для формування та визначення напрямків політики. Громада населеного пункту, зокрема через створені нею громадські організації, вказує на проблеми у середовищі своєї територіальної одиниці, формуються соціально значущі запити, які мають враховуватися в діяльності органів державного управління. Другою функцією може стати інформативна. Зміст її в тому, що інститути громадянського суспільства можуть виступати носіями інформації про зміст та напрямки державної політики. Саме через ці інститути можуть бути створені комунікаційні канали між органами влади та населенням. Третя функція — мобілізаційна. Вона розкривається через те, що до діяльності інститутів громадянського суспільства залучені активні члени громади, насамперед лідери думок, голови громадських організацій. Саме через їхнє ставлення до політики, як правило, формується ставлення більшості громади до змісту цієї політики, з одного боку. А з іншого — інститути громадянського суспільства можуть виступати джерелом додаткових ресурсів для реалізації державної політики. Такими видами ресурсів можуть виступати як матеріальні засоби, так і соціальні ресурси (Шахненко, 2008).

Трохи інакші функції виділяє А. Колодій. По-перше, вони (представники громадянського суспільства) є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації їх власних інтересів. По-друге, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм упевненість у своїх силах, служать опорою в їх можливому протистоянні з державою. По-третє, інститути громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів. По-четверте, такі інститути створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади (Колодій, 2002, с. 69).

Узагальнюючи функції громадянського суспільства, які виділяють українські дослідники, можемо констатувати, що вони мають виступати генераторами проблем, що стають основою для формування та

визначення напрямків державної політики; сприяти самоорганізації спільноти для самостійної реалізації власних інтересів у взаємодії з іншими подібними утвореннями та державою; можуть створювати комунікаційні канали між органами влади та населенням, тобто інформувати населення про політику держави тощо. Якою мірою виконуватимуться вищезгадані функції громадянським суспільством — залежатиме від рівня його розвитку і згоди на це держави.

Нова українська держава виникла як правна спадкоємиця УРСР і відповідно з нерозвинутим громадянським суспільством. Основне питання, що постало перед Україною в розпочаті 1991 роком епохи трансформації, полягає в переході від суспільства тотального контролю та патронажу, до суспільства, побудованого на європейських цінностях і принципах — політичній демократії, ринковій економіці та національній державі. Системі контролю та патронажу має бути протиставлена розвинута система самодіяльного громадянського суспільства. При цьому основна проблема полягає не стільки у створенні нових інституцій чи спілок, скільки в переосмисленні функцій і старих, і новостворюваних елементів громадянського суспільства за умов демократії, незалежності та ринку (Доморослий, 2010).

Шлях до європейських стандартів, який обрала Україна, — це будова демократичної правової держави, утвердження в ній громадянського суспільства, у якому ідея Української держави як Батьківщини всіх громадян, що проживають на її теренах, виступає силою, яка консолідує населення України. Тобто мова йде про громадян, які є політично зрілими, володіють політичною свідомістю й готові брати на себе відповідальність за процеси, що відбуваються в державі.

У цілому національні інтереси України у сфері розвитку громадянського суспільства визначаються наступними пріоритетами:

- раціональний і збалансований розвиток потужних, незалежних інститутів громадянського суспільства;
- зростання громадської активності;
- інтенсифікація діалогу між громадянським суспільством і державою;
- відкритість та відповідальність інститутів громадянського суспільства та органів державної влади;
- удосконалення правового поля діяльності громадянського суспільства;
- існування громадських ЗМІ;
- розвиток самоврядних територіальних громад;
- вдосконалення політичної системи з акцентом на її структурні елементи — політичні партії;

- цілісна та системна діяльність інститутів громадянського суспільства тощо (Громадянське, 2009).

Для того, щоб зрозуміти значення громадянського суспільства в реалізації державної політики, звернемося до сутності цього поняття. При трактуванні змісту громадянського суспільства у науковій літературі склалося два підходи — вузький і широкий. Вузький — започаткований відомим німецьким філософом Г. Гегелем, який розрізняв у суспільстві три сегменти — сім'я, громадянське суспільство та держава. За думкою того ж Г. Гегеля, «...громадянське суспільство є диференціацією, яка виступає між сім'єю і державою... Громадянське суспільство створено, тим паче, лише в сучасному світі, який усім визначенням ідеї надає їхнє право. Якщо держава являє собою єдність різних особистостей, то єдність, яка є лише спільнотою, називають громадянським суспільством» (Гегель, 1990, с. 228). Широке трактування поняття громадянського суспільства було започатковане А. де Токвілем. Учений ототожнював громадянське суспільство з мережею добровільних асоціацій, політичну значущість яких пов'язано з їхньою здатністю запобігати можливій деградації правління більшості та перетворенню його в різновид м'якого деспотизму. Користуючись сучасною мовою, можна сказати, що головний, політично значущий результат діяльності асоціацій полягає у вихованні громадянської культури — єдиного засобу проти можливого переходу таких країн, як Україна, до так званої «делегативної демократії» і до авторитаризму (Колодій, 1999, с. 25).

У політологічному словнику дається наступне визначення: громадянське суспільство — суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага (Політологічний, 1997, с. 18). З одного боку, громадянське суспільство — це показник суспільної та громадської активності й ініціативності. А з іншого — це сукупність неурядових організацій різного типу й виду. Виходячи з обох визначень, ми розуміємо, що впровадження ефективної державної політики країни є неможливим без участі представників громадянського суспільства. З етимології терміну зрозумілим стає, що в основі його лежить поняття «громадянин», «громада», тобто певна спільність, сукупність людей певним чином організовані в межах певної території.

Становлення громадянського суспільства є своєрідним індикатором розв'язання низки соціально-політичних проблем, зокрема реального забезпечення законних прав та інтересів особи. Зафіксо-

вані в Конституції України норми цілком відповідають міжнародним правовим стандартам. Однак на практиці не всі декларовані права забезпечуються. Значною мірою це зумовлено нерозвиненістю відповідних інститутів громадянського суспільства.

Базові засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в нашій державі утворюються нормами Конституції України, Цивільного кодексу України, Закону України «Про громадські об'єднання». У ст. 1 Закону визначено «громадське об'єднання — це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів».

Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою поділяються на громадські організації та громадські спілки. Відмінність між цими двома формами організацій полягає в тому, що засновниками та членами (учасниками) громадської організації є фізичні особи, а громадської спілки — юридичні особи приватного права (Закон, 2013). Водночас поняття «грумада» в законодавстві України інтерпретується як «жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр, а також первинний суб'єкт місцевого самоврядування, основний носій його функцій і повноважень» (Закон, 1997). Найчастіше в сучасних реаліях цей термін застосовується до жителів сіл та селищ, але громада має велике значення і в межах міст.

Керуючись структурним підходом, можна виділити наступні форми представництва інтересів громадян в Україні: органи самоврядування, політичні партії, громадські організації та рухи, тобто широкі об'єднання громадян різних політичних переконань, спрямовані на досягнення конкретної мети або вирішення конкретної суспільно-політичної проблеми. Але кожна з цих форм має свої особливості. Так, якщо органи місцевого самоврядування громада обирає й далі майже не має можливості на них впливати, то в усіх інших громадських утвореннях громада безпосередньо бере участь. Найбільш поширеними формами організації громад для вирішення своїх територіальних проблем є створення громадських організацій, організацій співвласників багатоквартирних будинків, кооперативів та інші. Взаємини людей і основа для створення інститутів громадянського суспільства буває морального, правничого, господарського, політичного, релігійного та іншого характеру. Кожен різ-

новид цих взаємин став об'єктом окремого дослідження та вивчення спеціальними дисциплінами.

На жаль, на практиці навіть створення ефективних інститутів громадянського суспільства ще не гарантує вирішення проблем територіальної громади. Адже часто громадські організації при взаємодії з місцевою владою не знаходять взаєморозуміння. Це відбувається через брак знань у населення, конфліктність відносин із владою та недовірою до неї. Саме державна політика центру має створювати передумови для налагодження соціального партнерства на місцевому рівні.

Водночас громадянське суспільство на сьогодні — це не система договірних стосунків. Останні грають велику роль у сфері приватної власності, але це не вичерпує суспільних потреб. Національна колективна свідомість більшості членів будь-якого громадянського суспільства — це передумова функціонування договірної сфери. Вона згладжує конфлікти, що виникають на терені голої змагальності договірного суспільного базису (Шилз, 2001).

Отже, в умовах сучасних політико-правових процесів відбувається системне переосмислення традиційних категорій і понять, які використовуються в політичних, історичних та юридичних науках. Поняття «громадянське суспільство» є доволі широким. З одного боку — це сукупність неурядових організацій різного типу й виду. А з іншого — це показник суспільної і громадської активності та ініціативності.

Сьогодні в Україні для ефективної реалізації державної політики на місцевому рівні важливим є розвинуте громадянське суспільство та вплив громади на формування цієї політики. Водночас держава має виступити «співтворцем» громадянського суспільства, стати в ньому інституцією-партнером, рівноправним учасником дискурсу щодо проблем і суперечностей, шляхів та засобів, ресурсів і перспектив, першочергових і стратегічних напрямів суспільного розвитку. А серед інституцій, які представляють громадянське суспільство, особлива роль належить громадським організаціям, які створюються певними територіальними громадами.

Розділ 9.

Методичні підходи до самооцінки сталого місцевого розвитку

9.1. Теоретичні засади самооцінки сталості місцевого розвитку

Основою концепції сталого розвитку є принцип задоволення потреб нинішнього покоління без нанесення шкоди можливостям майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. У кожній людині і, відповідно, у кожного суспільства основні потреби можуть бути різними, тому цей принцип ґрунтується на суб'єктивних оцінках базових (і не лише базових) потреб та міри їх задоволення. Людина, що вважає себе щасливою в одному суспільстві, може відчувати себе нещасною в іншому за одних і тих же можливостей задоволення її потреб. Тому підхід до оцінки сталого місцевого розвитку, заснований на визначенні сталості розвитку територіальної громади її мешканцями, є обґрунтованим і важливим.

Братиславським регіональним центром ПРООН, який є дорадчим підрозділом Регіонального бюро ПРООН по Європі та СНД розроблений інструмент самооцінки щодо сталого місцевого розвитку (SAT4SLD). Цей методичний підхід допомагає місцевим суб'єктам оцінити їхній поточний стан і досягти консенсусу щодо шляхів до більш сталого майбутнього з одночасним вирішенням питань урядування, соціально-економічних і екологічних. SAT4SLD передбачає, що сталий місцевий розвиток повинен базуватися на місцевій ініціативі, тому важливо запровадити на місцевому рівні процес моніторингу прогресу або відставання по секторах і суб'єктах. Місцеві суб'єкти не лише можуть краще за інших зрозуміти власні пріоритети, потреби й активи — вони докладають найбільших зусиль для покращання добробуту в своїй громаді. Їм потрібні лише певні настанови щодо того, як вимірювати багатоаспектну основу добробуту для нинішнього та майбутніх поколінь.

SAT4SLD призначений для використання в якості супровідного інструменту процесу стратегічного планування, який проводиться органом місцевого самоврядування кожні декілька років і в який щорічно вносяться оновлюючі корективи.

У цьому інструменті рівною мірою враховані такі аспекти сталого розвитку, як екологічна сталість, урядування, соціальний розвиток і соціальне залучення, зокрема гендерна рівність і розширення прав та можливостей уразливих груп. Беручи до уваги нерівномірність

економічного зростання у регіоні (яке зосереджено у столицях), у даному інструменті також наголошується на необхідності забезпечення місцевого достатку (зокрема шляхом раціонального використання природних ресурсів) і стимулювання та розвитку приватного сектора.

Хоча у глобальному масштабі міста є завзятими причіниками сталого розвитку, регіон Східної Європи та Центральної Азії дуже сильно випадає із загальної картини. Одна з причин — процеси децентралізації у більшості країн регіону застопорилися, що позбавляє місцевих суб'єктів ресурсів та ініціативи. Ще одна проблема — місцеві суб'єкти в цьому регіоні менше знайомі з тенденціями та інноваціями, які мають місце в інших регіонах, частково через мовні питання і труднощі міграцію, а частково через обмежений доступ до наукомістких галузей промисловості. Однак головною проблемою є те, що у них немає основи для критичного самоаналізу їхнього поточного становища та можливих шляхів посилення підтримки сталого розвитку з їхнього боку. Без такого самоаналізу вони орієнтуються на секторальні пріоритети національних міністерств, політично вмотивовані стратегії та програми центральних урядів або втручання зовнішніх акторів, конкретні цілі яких можуть співпадати або не співпадати з цілями місцевих суб'єктів.

Інтегруючу основу для SAT4SLT складають чотири цілі сталого розвитку:

- ефективне використання ресурсів (природних та інших);
- справедливий розподіл ресурсів;
- створення робочих місць і забезпечення рівних можливостей щодо працевлаштування;
- рівний доступ до громадських послуг.

В основі сталого місцевого розвитку (рис. 2.13) лежать активи населеного пункту. Їх можна згрупувати в шість форм капіталу: *людський та соціальний капітал, ноу-хау та фінансовий капітал, фізичний капітал і природний капітал*. Ці активи розміщені у квадрантах, які відповідають тим групам основних суб'єктів, для яких вони найбільш близько (але не виключно) визначені: це — орган місцевого самоврядування, громада, приватний сектор і користувачі/захисники ресурсів (останню з цих груп ми далі називатимемо «довкілья»). Термін «капітал» тут використано навмисно, аби показати, що ці активи не є якимось фіксованим елементом, а мають певну вартість, яку місцеві суб'єкти можуть зменшувати або збільшувати. Таку вартість слід виміряти, щоб оцінити її та інтегрувати у рішення щодо місцевого планування та інші рішення, що ухвалюються на місцевому рівні.

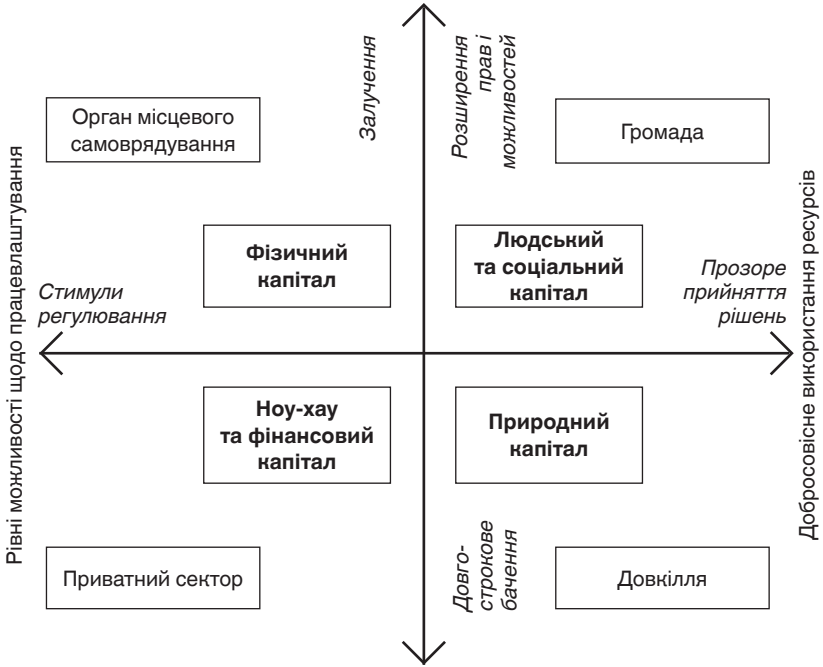

Рисунок 2.13. Концептуальне підґрунтя сталого місцевого розвитку

Активи та суб'єктів із всезагальними цілями сталого розвитку зв'язують чотири принципи врядування, що лежать в основі сталого розвитку: *довгострокове бачення, прозоре прийняття рішень, залучення та розширення прав і можливостей, стимули та регулювання*. Якщо ретельно додержуватися цих принципів урядування, то серед суб'єктів процесу спостерігатиметься більша готовність до спільної роботи, тобто до колективних дій.

Аналітичною базою SAT4SLD передбачені три етапи, які можуть виконуватися одночасно з розробкою або оновленням стратегічного плану населеного пункту, що допомагає місцевим суб'єктам відповісти на такі ключові запитання:

- *аналіз ситуації* дає відповідь на запитання: як ми — орган місцевого самоврядування, громада (і ті, хто її представляє, зокрема організації громадянського суспільства і засоби масової інформації), приватний сектор, споживачі / захисники природних ресурсів — сьогодні сприяємо ефективному використанню місцевих ресурсів, гарантуємо добросовісне використання й розподіл ресурсів і забезпечуємо рівний доступ до робочих місць та громадських послуг?

- визначення проблем дає відповіді на запитання: чи є у нас рішучість, можливості та засоби для досягнення того, чого хочемо? Як нам ефективніше працювати разом над покращанням якості життя в нашому населеному пункті сьогодні й для наступних поколінь?
- моніторинг по активах дає відповідь на запитання: як нам критично оцінити наші активи й вирішити, як їх можна розширити для майбутніх поколінь, що житимуть у нашому населеному пункті?

9.2. Самооцінка стану та визначення проблем сталого місцевого розвитку

На першому етапі застосування SAT4SLD проводиться аналіз ситуації на основі обов'язків і видів діяльності чотирьох головних суб'єктів (секторів), що мають відношення до сталого місцевого розвитку. Це орган місцевого самоврядування, громада, приватний сектор і довкілля.

Перший крок, що його треба здійснити при проведенні аналізу ситуації, полягає у визначенні відповідних зацікавлених сторін і формуванні багатосторонньої робочої групи, яка відповідатиме за реалізацію SAT4SLD. У наведеній нижче таблиці (табл. 2.10) показані типові зацікавлені сторони сталого місцевого розвитку. Муніципалітет має докласти додаткових зусиль для включення в Робочу групу тих суб'єктів, що, як правило, недостатньо представлені у прийнятті рішень, але дуже зацікавлені у сталому розвитку, тому що він впливає на джерела їхнього існування або на послуги, які вони отримують (чи мають отримувати).

Другий крок — *скласти схему того, як існуючі національні та локальні стратегії* (наприклад, економічного розвитку, розвитку з низьким рівнем викидів) та *плани* (наприклад, територіальні плани, план забезпечення енергоефективності) пов'язані з *16 основними сферами SAT4SLD*. Це допоможе провести аналіз ситуації, а також визначити наявність узгодженої нормативної бази на підтримку сталого розвитку.

Для кожного головного суб'єкта існує чотири сфери. Для *органу місцевого самоврядування* акцент робиться на здатності надавати основні та соціальні послуги, здійснювати ефективне планування, дієво і прозоро управляти фінансами та процедурами закупівель, надавати легкодоступні адміністративні та допоміжні послуги мешканцям і місцевим підприємствам. У *громаді* наголос робиться на соціальній згуртованості, гендерній рівності, структурі організацій громадянського суспільства та їхньої спроможності співпрацювати, механізмах

Типові зацікавлені сторони сталого місцевого розвитку

Орган місцевого самоврядування	Громада	Приватний сектор	Довкілля
Місцеві органи влади	Громадські організації, низові та неформальні групи/групи самопомоги, громадські діячі	Організації ділової участі	Об'єднання користувачів ресурсів (фермерів, мисливців, рибалок, туристичних операторів)
Регіональні органи влади	Місцеві мережі, організації з питань соціальної політики	Фінансові установи, у т.ч. мікрофінансові організації	Виробники енергії (існуючі та потенційні)
Місцеві комунальні підприємства	Правозахисні групи, обслуговуючі організації місцевої громади	Великі та малі підприємства	Місцеві екологічні НУО та екологи з регіональних наукових установ
Місцеві підрозділи національних міністерств/ напівдержавних органів, відповідальних за оподаткування, планування і надання громадських послуг	Головні організації, місцеві ЗМІ, аналітичні центри	Навчальні заклади / заклади професійно-технічної освіти	Місцеві підрозділи міністерств охорони навколишнього середовища, сільського господарства (наприклад, дорадчі служби), надзвичайних ситуацій

Таблиця 2.11

Сфери діяльності головних суб'єктів сталого місцевого розвитку

Орган місцевого самоврядування	Громада	Приватний сектор	Довкілля
Основні та соціальні послуги	Середовище ОГС	Бізнесове середовище	Управління природними ресурсами
Планування, інвестування в інфраструктуру, землеустрій	Гендерна рівність	Послуги підтримки бізнесу	Зниження ризиків лих і адаптація до зміни клімату
Управління фінансами та закупівлі	Соціальна згуртованість	Праця	Стале сільське господарство
Адміністративні та допоміжні послуги	Участь і громадське обговорення	Інтеграція бізнесу	Стала енергетика

участі та громадського обговорення, зокрема за підтримки місцевих ЗМІ. Аналіз *приватного сектора* передбачає розгляд питань праці, бізнесового середовища, включаючи державно-приватний діалог, послуг підтримки бізнесу, зокрема доступу до фінансових ресурсів, та інтеграції бізнесу, включаючи спеціалізацію та зв'язок із ланцюгом створення вартості. При аналізі сектору *довкілля* розглядається питання про те, наскільки добре муніципалітет працює в плані управління природними ресурсами, стимулювання сталої енергетики та сталого сільського господарства, планування в цілях зниження ризиків стихійних лих і пом'якшення наслідків зміни клімату. Інструмент побудовано так, щоб питання сталості й залучення були інтегровані в кожен сферу.

Третій крок в аналізі ситуації — *збирання інформації від груп зацікавлених сторін* в інтерактивному форматі. Рекомендується проводити окремі обговорення з особами та організаціями, що представляють кожен основну групу суб'єктів. Групи можна розбити на підгрупи (наприклад, виборні посадові особи та персонал органу місцевого самоврядування). Спочатку група відповідає на запитання щодо її відповідного сектору (наприклад, посадові особи органу місцевого самоврядування відповідають на запитання щодо чотирьох сфер місцевого самоврядування). Після цього суб'єкти якомога повніше відповідають на запитання щодо інших трьох суб'єктів/секторів.

Для реєстрації відповідей на ці запитання у SAT4SLD використовується простий рейтинг від 1 до 5 (1 — узагалі не відповідає критеріям; 5 — повністю відповідає критеріям), для чого є дві причини. По-перше, це дозволяє неспеціалістам брати участь у процесі проведення оцінки. По-друге, це дозволяє уникнути поширеної проблеми — відсутності даних по населених пунктах. Запитання щодо стану відповідного сектору повинні складати експерти відповідно до специфіки території, що аналізується. Це не означає, що статистичні дані неможна використовувати при складанні рейтингів, але їх не слід вважати єдиним джерелом.

На додаток до рейтингів за окремими запитаннями фокус-групам слід запропонувати обговорити, які з питань у кожній сфері є найважливішими (найбільш актуальними) для їхнього населеного пункту і які сфери є найважливішими. Їх слід запитувати як із позитивної точки зору (наприклад, щодо активів, на яких населений пункт може розвинути порівнянну перевагу), так із негативної точки зору (наприклад, щодо погіршення стану довкілля або критичних прогалів для соціально-економічного розвитку).

Рисунок 2.14. Візуальне представлення аналізу ситуації

Четвертий крок — *складання проекту аналізу ситуації* на основі висновків проведених дискусій та розгляду відповідних існуючих стратегій та планів. В аналізі ситуації слід відобразити схожі та відмінні особливості в рейтингах різних суб'єктів, а також фактори, що вважаються найважливішими (такі як активи або недоліки). У висновках слід зазначити, в яких аспектах думки груп зацікавлених сторін співпадають і відрізняються — як щодо поточної ситуації, так і щодо пріоритетів.

База для етапу «Визначення проблем» складається з чотирьох цілей сталого розвитку, які утворюють інтегруючу основу SAT4SLD. Кожна ціль сталого розвитку має відповідний принцип врядування, якого слід додержуватися, режим колективних дій та засоби, що використовуються для досягнення цієї цілі.

Цілі сталого розвитку у зв'язку зі співпричетністю, колективними діями та засобами

Цілі сталого розвитку	Принципи врядування (показник співпричетності)	Режими колективних дій	Розподіл засобів
Ефективне використання ресурсів (природних та інших)	Довгострокове бачення	Довгострокове стале управління	Природні ресурси
Добросовісне використання і розподіл місцевих ресурсів	Прозоре прийняття рішень	Інноваційні та пристосовні стратегії управління	Фінансова самостійність і раціональні методи управління фінансами
Рівний доступ до громадських послуг	Залучення і розширення прав та можливостей	Інклюзивне надання послуг	Ресурси для розвитку громади / людського розвитку
Створення робочих місць і забезпечення рівних можливостей щодо працевлаштування	Стимули та регулювання	Місцевий економічний розвиток	Ресурси для зростання приватного сектора

На першому кроці етапу «Визначення проблем» робоча група проводить аналіз співпричетності та політичної прихильності в населеному пункті щодо досягнення цих цілей. Повинен бути певний рівень співпричетності у всіх чотирьох основних групах суб'єктів, щоб ініціювати діяльність із сталого розвитку, внести інституційні зміни у місцеву політику та процеси планування на предмет заохочення соціального залучення та екологічної сталості. Робоча група вивчить «принципи врядування в дії», що є свідченням рівня співпричетності та політичної прихильності населеного пункту щодо сталого людського розвитку. Цими принципами є *довгострокове бачення, прозоре прийняття рішень щодо громадських ресурсів (фінансових і природних), залучення й розширення прав і можливостей, стимули та регулювання.*

Аналізуючи співпричетність місцевих суб'єктів щодо цих принципів урядування, необхідно враховувати компетенції та обов'язки органу місцевого самоврядування. Чи має він повноваження на прийняття рішень щодо кількості та якості громадських послуг, гнучкість у відповідних адміністративних структурах і наданні послуг? Чи забезпечені обов'язки відповідними ресурсами? Чи повинен орган

місцевого самоврядування вживати певних заходів для забезпечення екологічної сталості та гендерного/соціального залучення згідно із законодавством? Рівень співпричетності також залежатиме від структури громади. Наприклад, чи організована громада за допомогою груп громадянського суспільства? Чи бажають підприємства сприяти соціальному розвитку населеного пункту, а не тільки його економічному розвитку?

Крок 2 на етапі «Визначення проблем» полягає у досягненні консенсусу щодо цілей сталого розвитку населеного пункту шляхом поширення головних висновків аналізу ситуації та аналізу співпричетності, а також шляхом заохочення інтересу та обговорень серед широких кіл населення. Мета цього кроку — налагодити діалог між основними суб'єктами на основі їхніх порівнянних і протилежних точок зору щодо викликів, перед якими вони разом стоять як суб'єкти в одному й тому самому населеному пункті. Які в даного населеного пункту конкретні сильні сторони, що формують його порівнянну перевагу? Які в нього слабкі сторони, що створюють проблеми для місцевого розвитку? Порівнянна інформація щодо національної ситуації може допомогти виявити основні порівнянні переваги, на яких можна будувати роботу, або критичні недоліки, які слід усувати.

Громадські обговорення цілей сталого розвитку слід організувати на відповідях на наступні запитання:

- як нам потрібно покращити життя людей сьогодні?
- який населений пункт ми залишимо для наступного покоління?
- чи готові ми посилити свою рішучість щодо ефективного використання місцевих ресурсів, гарантування добросовісного використання й розподілу ресурсів та забезпечення рівного доступу до робочих місць і громадських послуг?

Якщо населений пункт ще не має довгострокового бачення, то ці обговорення можуть слугувати відправною точкою для вироблення бачення цілей його сталого розвитку та відповідних дій. Якщо ж населений пункт уже розробив довгострокове бачення, то ці обговорення можуть допомогти його перевірити або розширити.

Крок 3 на етапі «Визначення проблем» — *формування* робочою групою *плану колективних дій*. На відміну від традиційного стратегічного планування у SAT4SLD наголошується на потребі колективних дій основних груп суб'єктів, тому що один окремих суб'єкт не в змозі розв'язати складні проблеми сталості. Органам місцевого самоврядування необхідно працювати з аналогічними органами інших населених пунктів, з центральним урядом, громадою, НУО та приватним сектором. Крім того, приватному секторові потрібна власна форма

колективної організації та дії, як і громаді та користувачам/захисникам природи.

Мета плану колективних дій — визначити, як основні групи суб'єктів можуть працювати разом за чотирма конкретними режимами колективних дій, які є наступними:

(1) довгострокове стале управління;

(2) інноваційні та пристосовні стратегії управління (такі як створення додаткових онлайн-служб, залучення волонтерів, співробітництво серед ОГС, створення систем завчасного попередження для виявлення потенційних конфліктів, небезпек або деградації ресурсів);

(3) інклюзивне надання послуг (у тому числі залучення ОГС до надання послуг, міжмуніципальне співробітництво, забезпечення відвідань та закінчення дівчатами школи, підтримання громадської безпеки силами громади);

(4) місцевий економічний розвиток (підприємства мають працювати ефективно й забезпечувати ринок товарами, бізнес-кластери зі спеціалізованими постачальниками та надавачами послуг).

У наведеній нижче таблиці подані конкретні приклади колективних дій щодо кожної з цих цілей, а також указані ймовірні групи суб'єктів, що братимуть участь у таких діях. Робочій групі слід почати з визначення того, які дії бажані, враховуючи пріоритети, сформульовані у цілях сталого розвитку, та з урахуванням відправної точки, визначеної під час аналізу ситуації.

Таблиця 2.13

Колективні дії задля сталого місцевого розвитку

Колективні дії за режимом «довгострокове стале управління» (щодо цілі розвитку «ефективність ресурсів»)	
Орган місцевого самоврядування, громада, органи з охорони довкілля, центральний уряд	Муніципалітет має реєстр природних ресурсів, наявних на його території, та співпрацює з громадою та відповідними центральними органами щодо сталого управління ними
Приватний сектор, органи з охорони довкілля, орган місцевого самоврядування	Підприємства намагаються вдосконалити управління природоохоронною діяльністю в рамках своїх господарських операцій (включаючи раціоналізацію використання ресурсів і обмеження впливу на навколишнє середовище)
Органи з охорони довкілля, орган місцевого самоврядування, приватний сектор, центральний уряд	Принципи сталого сільського господарства (наприклад, ефективні методи зрошення, сталі теплиці, врахування біологічних циклів, зменшення застосування пестицидів) заохочуються та підтримуються

ОГС, органи з охорони довкілля, приватний сектор	ОГС проводять активні громадянські та інформаційно-пропагандистські кампанії у громаді щодо ефективності використання ресурсів
Орган місцевого самоврядування, приватний сектор, громада, органи з охорони довкілля	У муніципалітету є програми та політичні заходи, що заохочують громадян і підприємства зменшувати енергоспоживання
Орган місцевого самоврядування, приватний сектор, громада, органи з охорони довкілля	Муніципалітет має систему утилізації відходів та підтримує громадянські ініціативи зі зменшення обсягу відходів (повторне використання, ремонт, утилізація)
Орган місцевого самоврядування, органи з охорони довкілля, центральний уряд	Оцінка вразливості території до конкретних стихійних лих ураховується при плануванні інфраструктури
Колективні дії за режимом «інноваційні та пристосовні стратегії управління» (щодо цілі розвитку «добросовісне використання і розподіл ресурсів»)	
Орган місцевого самоврядування, громада, приватний сектор, органи з охорони довкілля	У муніципальній раді/органи місцевого самоврядування є дорадчі комітети, у складі яких працюють волонтери/експерти, які не є членами ради
Орган місцевого самоврядування, громада, приватний сектор, органи з охорони довкілля	У муніципалітету є план покращання індивідуального, комерційного та громадського транспорту для громадян і підприємств
Орган місцевого самоврядування, громада, органи з охорони довкілля	У планах землекористування муніципалітету та існуючій інфраструктурі належним чином передбачені рекреаційні заклади та громадські зелені зони
Орган місцевого самоврядування, приватний сектор, органи з охорони довкілля	Існують онлайн-служби або «єдині вікна» для отримання ліцензій на ведення діяльності та дозволів на будівництво
Орган місцевого самоврядування, громада, органи з охорони довкілля	Більш справедливе управління природними ресурсами на місцевому рівні забезпечено шляхом діалогу та переговорів із громадою та об'єднаннями громадян
Орган місцевого самоврядування, громада, органи з охорони довкілля, центральний уряд	У муніципалітету є волонтерський корпус і забезпечено належну координацію з відповідними центральними органами щодо планів дій у випадку стихійного лиха

Орган місцевого самоврядування, громада	Існують консультативні групи при керівниках муніципалітету в якості «системи завчасного попередження» про можливі конфлікти
Громада, органи з охорони довкілля	ОГС дедалі більше працюють у мережах і коаліціях задля посилення свого впливу та ефективності у вирішенні місцевих питань сталості
Колективні дії за режимом «інклюзивне надання послуг» (щодо цілі розвитку «рівний доступ до послуг»)	
Громада	Кількість волонтерських організацій і організацій громадянського суспільства, що надають послуги громаді, зростає
Орган місцевого самоврядування, громада	Муніципалітет укладає контракти на надання послуг організаціями громадянського суспільства
Орган місцевого самоврядування, громада	Користувачі громадських послуг залучені до розроблення схеми надання місцевих громадських послуг
Орган місцевого самоврядування (з іншими аналогічними органами)	Муніципалітет використовує механізми міжмуніципального співробітництва для розширення і покращання надання послуг
Орган місцевого самоврядування, приватний сектор	Є досвід державно-приватних партнерств для надання громадських послуг і (або) розвитку інфраструктури.
Орган місцевого самоврядування, громада	Показники відвідання та закінчення шкіл дівчатами приблизно такі самі, як у хлопців
Орган місцевого самоврядування, громада	Муніципалітет створює безпечне середовище на основі законодавства, де воно застосовне, за допомогою поліції та пожежної охорони за участю громади
Орган місцевого самоврядування, громада	Сільське населення та інші важкодоступні групи можуть легко отримувати доступ до державних служб
Колективні дії за режимом «місцевий економічний розвиток» (щодо цілі розвитку «створення робочих місць і забезпечення рівних можливостей щодо працевлаштування»)	
Приватний сектор, орган місцевого самоврядування, центральний уряд	Існує належна фізична і комерційна інфраструктура для доставки сільськогосподарської продукції на міські ринки у хорошому стані
Орган місцевого самоврядування, центральний уряд, приватний сектор	Муніципалітет знає, як реалізувати потенціал відновлюваної енергетики (включаючи наявну технічну та фінансову підтримку з боку приватного сектора, уряду і донорів)
Приватний сектор	Оперативні послуги підтримки (наприклад, зв'язок, транспорт, проектування, пакування, технічне обслуговування) відповідають потребам підприємств
Приватний сектор	Муніципалітет має бізнес-кластери зі спеціалізованими постачальниками та надавачами послуг

Орган місцевого самоврядування, ОГС	ОГС залучені до надання активних послуг на ринку праці (наприклад, навчання, працевлаштування, можливостей для бізнесу)
Приватний сектор, орган місцевого самоврядування	Програми учнівства у партнерстві з місцевими підприємствами забезпечують підготовку молоді без відриву від виробництва
Приватний сектор, орган місцевого самоврядування, громада	Малим, середнім і мікропідприємствам надаються ділові консультаційні послуги, навчальні та інформаційні послуги

У кожному елементі плану колективних дій слід також зазначити конкретні засоби забезпечення його виконання. За допомогою системи SAT4SLD вони будуть прив'язані до однієї або декількох груп суб'єктів/секторів. Перший засіб — це *природні ресурси*, які повинні зберігатися для майбутнього розвитку, а також експлуатуватися для розвитку сьогодні. Договірний розподіл природних ресурсів (наприклад, доступ для туризму) — один із заходів захисту від недобросовісного, корупційного або нераціонального використання ресурсів. Другий засіб, який слід проаналізувати, — це *фінансова самостійність органу місцевого самоврядування та раціональні методи управління фінансами*, що охоплює власні доходи, капіталовкладення і державно-приватні партнерства. Третій засіб, що підлягає розгляду, — це *ресурси для розвитку громади/людського розвитку*, такі як державні ресурси, що виділяються на підтримку освіти, охорони здоров'я та професійної підготовки. Четвертим засобом є *ресурси для зростання приватного сектора*, такі як доступ до фінансів, технологій та ринків. Ресурси та відповідні суб'єкти повинні бути зазначені у плані колективних дій. У наведеній нижче таблиці подані типові засоби сталого розвитку, а також відповідні сфери.

Таблиця 2.14

Засоби для сталого місцевого розвитку

Природні ресурси (ціль розвитку — ефективність ресурсів)	
Управління природними ресурсами	Стан природних ресурсів і місцевих екосистем — здоровий або добрий (запаси риби, ліси, повітря, вода тощо)
Управління природними ресурсами	Права на користування особливими ресурсами (наприклад, мінеральною водою, гарячими джерелами, лісами, туризм у заповідних зонах) надаються за контрактом у прозорий спосіб
Зниження ризиків лих і адаптація до зміни клімату	Муніципалітет уживає «безпрограшних» заходів, які покращують джерела існування або послуги для населення сьогодні, не підвищуючи при цьому ризик громади до рівня небезпеки

Стале сільське господарство	Сільське господарство не шкодить водному басейну, який забезпечує муніципалітет питною водою
Стала енергетика	Муніципалітет знає відносний потенціал різних видів відновлюваної енергії в його межах і на сусідніх територіях щодо виробництва електроенергії та теплової енергії
Основні послуги	Відходи збираються за графіком або на пунктах збирання для домогосподарств і підприємств.
Фінансова самостійність і раціональне управління фінансами <i>(ціль розвитку — добросовісне використання і розподіл ресурсів)</i>	
Управління фінансами та закупівлі	Муніципалітет може фінансувати власні витрати з власних доходів або безумовних трансфертів; він здатний самостійно фінансувати поточні витрати й найбільш термінові заходи з відновлення інфраструктури
Інвестування в інфраструктуру	Муніципалітет має план заміни інфраструктури, й для цієї мети виділяються фінансові резерви
Основні послуги	Муніципалітет має фінансово життєздатні плани надання послуг, спрямовані на збереження і розширення обсягу послуг, надаваних домогосподарствам
Закупівлі	Є досвід державно-приватних партнерств (ДПП) у наданні громадських послуг і розвитку інфраструктури
Землеустрій	Муніципалітет надає земельні ділянки для цілей ведення бізнесу у підходящих місцях у прозорому порядку
Праця	Дані про діючі підприємства наявні і регулярно оновлюються
Ресурси для людського розвитку <i>(ціль розвитку — рівний доступ до послуг)</i>	
Основні послуги	Педагогічні кадри для початкової, середньої та професійної освіти мають належну підготовку та мотивацію (наприклад, заробітну плату)
Гендерна рівність	Пропонуються спеціальні програми підтримки дівчат і молодих жінок, наприклад у бізнесі та освіті
Основні послуги	Домогосподарства і підприємства населеного пункту підключені до надійної системи водопостачання
Основні послуги	Медичні заклади і надавачі медичних послуг (у межах прийнятної відстані) можуть задовольняти потреби муніципалітету в галузі охорони здоров'я
Праця	У межах прийнятної відстані є навчальні заклади для основних секторів бізнесової діяльності (зклади професійної освіти)
Праця	Підприємства можуть знайти працівників належної кваліфікації
Праця	Потреба працівників у міграції для пошуку роботи зменшується
Середовище ОГС	Мобілізація молоді на місцевому рівні та її самоорганізація для участі в справах громади підтримуються за допомогою волонтерської роботи молоді та її участі діяльності інших громадських груп

Середовище ОГС	Державні фінансові ресурси використовуються для розбудови спроможності недержавних надавачів послуг, щоб вони могли стати довготривалими та надійними партнерами у справі стабільного надання послуг
Ресурси на підтримку доступу до фінансів, технологій та ринків / створення рівних можливостей щодо працевлаштування	
Основні послуги	Домогосподарства і підприємства населеного пункту підключені до надійної системи постачання електроенергії.
Інвестування в інфраструктуру	Інтернет-інфраструктура і транспортна інфраструктура адекватні для потреб місцевих підприємств
Послуги підтримки бізнесу	Новим підприємствам надаються загальні ділові послуги (наприклад, приміщення, транспорт, проектні послуги, облік) через бізнес-інкубатори тощо
Послуги підтримки бізнесу	Малим і середнім підприємствам забезпечено доступ до недорогих фінансових послуг (кредити, лізинг)
Бізнесове середовище	Існуючі підприємства розширюються
Ділові зв'язки	Місцеві підприємства з'єднані з ланцюгом створення вартості для переробки або доставки продукції на ринок
Стале сільське господарство	Сільськогосподарські виробники мають доступ до маркетингових послуг і до інформації про ринковий попит

9.3. Моніторинг активів сталого розвитку територіальної громади

Під час аналізу ситуації стан активів населеного пункту оцінюється з точки зору місцевих суб'єктів та сфер їхньої діяльності. Визначаються конкретні порівнянні переваги. На етапі визначення проблем робоча група шукає шляхи можливої спільної роботи місцевих суб'єктів за конкретними режимами колективних дій. На етапі «Моніторинг по активах» створюється нова система моніторингу, котра має встановити шляхом вимірювання, чи має заявлена колективна дія позитивний вплив на активи населеного пункту.

Обґрунтування необхідності моніторингу по активах полягає в тому, щоб впровадити вимірювання добробуту на місцевому рівні на ширшій основі, аніж за допомогою простої міри, такої як дохід. Дохід не є адекватним мірилом через дві причини. По-перше, він не вимірює інші фактори, що впливають на якість життя, такі як чисте повітря та вода, друзі та сусіди, стан здоров'я. По-друге, доходом вимірюється моментальний знімок сьогоденної ситуації, що не надає інформації про умови, які впливатимуть — в бік покращання чи погіршення — на ситуацію в майбутньому.

Перший крок моніторингу по активах полягає у встановленні пріо-

ритетів активів, які підлягають моніторингу. У контексті сталого місцевого розвитку вони відносяться до однієї з шести форм:¹

1. *Фізичний капітал*. Іноді його називають створений або побудований капітал. Він включає інфраструктуру, а також інші основні засоби, такі як машини та механізми.

2. *Соціальний капітал*. Він включає спільні норми та цінності та мережі у громаді, які об'єднують схожі та несхожі групи. Також означає рівність у доступі до освіти, охорони здоров'я та комунальних послуг і до можливостей щодо працевлаштування.

3. *Людський капітал*. Він включає рівні освіти, а також стан здоров'я населення. Крім того, включає конкретні професійні навички.

4. *Фінансовий капітал*. Це фінансові інвестиції з боку місцевих і зовнішніх суб'єктів (зокрема приватних фірм і центрального уряду), а також наявні бюджети місцевих суб'єктів.

5. *Ноу-хау*. Нематеріальні необхідні знання. Ноу-хау може застосовуватися для внутрішніх процесів (наприклад, управління з метою зміцнення інституційного капіталу) або для зовнішніх процесів (виробництва або послуг). Ноу-хау може бути присутнім у приватному секторі, органі місцевого самоврядування і громадянському суспільстві.

6. *Природний капітал*. Включає кількість і якість сільськогосподарських та пасовищних земель, лісів, питної води та атмосферного повітря. Крім того, він включає екосистеми в ширшому сенсі, біорізноманітність флори та фауни, а також мінеральні та морські ресурси. Нарешті, включає енергетичні ресурси, із особливим наголосом на потенціал відновлюваної енергії.

Принцип, на якому побудований моніторинг по активах у контексті сталого місцевого розвитку, полягає в тому, що одна форма капіталу не може належним чином замінити собою іншу форму, тому необхідно вимірювати зміни (потоки) у кожній із цих форм. Є багато можливих активів, які відносяться до всіх форм капіталу. Робоча група повинна вибрати активи для моніторингу залежно від спроможності місцевих суб'єктів, а також від пріоритетів, визначених у Плані колек-

1 Ці форми та визначення типів капіталу адаптовані з різних джерел, зокрема *Measuring Sustainable Development*, Report of the Joint UNECE/OECD/Eurostat Working Group on Statistics for Sustainable Development (2008); J. Stiglitz, A. Sen, J.P. Fitoussi. *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress* (2008). and Flora, C.B. and Flora J.L. *The Community Capitals Framework: A Tool for Evaluating Strategic Interventions and Projects*. North Central Regional Center for Regional Development (2008).

тивних дій та інших стратегічних документів населеного пункту. Нижче для розгляду робочою групою наведена таблиця типових активів за кожною з шести форм капіталу для сталого місцевого розвитку. Для моніторингу за кожним типом капіталу слід вибрати принаймні один актив.

Таблиця 2.15

Активи сталого місцевого розвитку за кожним типом капіталу

Фізичний капітал	Соціальний капітал	Людський капітал	Фінансовий капітал	Ноу-хау	Природний капітал
Використовується у наданні комунальних послуг	Співробітництво на рівні громади	Освіта	Інвестиції приватного сектора у комерційні підприємства	Спеціалізація та інтеграція бізнесу	Якість земель (сільськогосподарського призначення)
Використовується у наданні соціальних послуг	Довіра до органу місцевого самоврядування	Охорона здоров'я	Інвестиції приватного сектора у громадські/соціальні підприємства	Технікоуправлінські навички в ОМС	Використання відновлюваної енергії
Необхідний для діяльності та розвитку бізнесу	Гендерна рівність	Зайнятість	Фінансові послуги для МСМП	Планування зниження ризиків лих і адаптації до зміни клімату	Зелені зони (наприклад, для відпочинку, збереження біорізноманітності)
Сприяє сталому транспорту	Соціально-економічна рівність	Професійна освіта і підготовка	Самостійний бюджет ОМС	Сталі методи ведення сільського господарства	Постацання питної води
Зберігає культурну спадщину	Співпраця між ОМС, бізнесом, ОГС/науковими колами		Заборгованість ОМС	Ефективність використання ресурсів	Корисні копалини, ліси

Крок 2 на цьому етапі передбачає створення показників для вибраних активів і їх базового рівня. При виборі показників Робочій групі слід дотримуватися критеріїв SMART (конкретність, вимірність, досяжність, доречність, своєчасність). У деяких випадках показники можуть існувати для всього населення в цілому, але дані слід розбивати за гендерною ознакою. У багатьох випадках моніторинг активів необхідно здійснювати як за кількістю (обсягом), так і за якістю. Це може потребувати наявності принаймні двох показників для адекватного визначення того, чи покращується актив.

У наступній таблиці наведені приклади показників для різних активів.

Таблиця 2.16

Приклади активів і показників, що характеризують їх стан

Фізичний капітал	Соціальний капітал	Людський капітал
Водні системи: питної води, стічних вод, зливних вод (дренаж)	Згуртованість громади / довіра між членами спільноти (частота діяльності з розбудови громади)	Потенціал професорсько-викладацького складу в початкових і середніх школах (знання, зарплата, відношення на одного учня)
Енергоефективне та доступне опалення житлових приміщень	Діяльність та соціальні послуги вразливим групам населення (наприклад, літні люди, безробітні, сироти)	Частка населення з середньою спеціальною освітою / професійною освітою (що відповідає попиту на сучасному ринку праці)
Транспортна інфраструктура для підтримки торгівлі та пересування	Громадські будівлі / транспорт, доступний для інвалідів	Частка населення з вищою освітою
Громадський транспорт і нетехнічна транспортна інфраструктура	Участь у відкритих засіданнях; участь у місцевих виборах; довіра до органів місцевого самоврядування	Частка населення, яка отримує регулярні профілактичні послуги в сфері охорони здоров'я
Інфраструктура в школах (будівлі, обладнання)	Волонтерство в соціальних послугах, поліпшення навколишнього середовища і т.д.	Дитячі садки / послуги по догляду за дитиною, в достатній кількості для того, щоб батьки працювали
Інфраструктура охорони здоров'я (будівлі, обладнання)	Громадські групи / ОСН, що працюють в партнерстві та / або з місцевими органами влади або приватним сектором	Рівень безробіття серед молоді
Культурна / Історична інфраструктура	Висвітлення у ЗМІ діяльності на місцевому рівні	

Фізичний капітал	Соціальний капітал	Людський капітал
	Механізм державно-приватного діалогу	
	Рівень злочинності в громаді	
Інституційний капітал і ноу-хау	Фінансовий капітал	Природний капітал
Знання / використання ресурсозберігаючих процесів (наприклад, стале сільське господарство)	Середня зарплата, наявність активів під які можна взяти дешеві кредити	Зелений громадські місця / насадження лісу (відкриті простори, міські простори з додатковими вигодами)
Можливість місцевого самоврядування для надання адміністративних послуг прозоро і ефективно	Обсяг приватних інвестицій ззовні	Міське виробництво енергії (тобто частка когенерації або поновлюваних джерел енергії)
Підприємництво (підтримки МСП; молодих підприємців)	Оцінка державних інвестицій ззовні	Систем утилізації та мінімізації відходів
Бізнес, орієнтований на знання	Операційний прибуток (надлишок) місцевого влади	Якість повітря
Партнерство місцевої влади з іншими органами місцевого самоврядування, організаціями громадянського суспільства та/або приватним сектором для поліпшення послуг	Стойкість бюджету місцевого уряду	Якісні сільськогосподарські землі
Екологічна експертиза великих державних чи приватних проєктів	Можливість місцевої влади фінансувати оновлення фізичного капіталу з плином часу	Рибні запаси
Інтеграція зниження ризику лих / мінливості клімату при плануванні інфраструктури, оцінка впливу на навколишнє середовище	Участь громади у формуванні місцевих бюджетів	Лісові ресурси

Такі активи та індикатори зазначені в різноманітних джерелах, включаючи набір показників сталості для Австралії (Measuring, 2013).

Крок 3 етапу моніторингу активів полягає у формуванні публічної прихильності місцевих лідерів до розвитку цих вибраних активів. Оскільки інструмент SAT4SLD заохочує участь усіх груп суб'єктів у підтриманні сталого розвитку, таку публічну прихильність необхідно також висловити у широкому контексті. Це означає, що прихильність

до цілей сталого розвитку населеного пункту має висловити не тільки орган місцевого самоврядування, а й бізнес та лідери громадянського суспільства. Місцеве керівництво повинно взяти на себе зобов'язання щодо завдань, пов'язаних із показникам, вибраними Робочою групою, з тим, щоб населення могло легко відстежувати досягнення прогресу у виконанні цих зобов'язань.

Крок 4 полягає в інтеграції цих показників у звичайний процес планування підрозділів органу місцевого самоврядування, а також у плани інших місцевих суб'єктів на предмет їхнього періодичного вимірювання. Корисно мати моментальний знімок поточної ситуації щодо сталого розвитку, проте реальна цінність SAT4SLD полягає у розбудові системи регулярного вимірювання цих різних форм капіталу. Щоб відтворювати аналіз у динаміці, важливо визначити організацію чи підрозділ, що відповідатиме за моніторинг тенденцій на основі конкретної групи запитань і відповідних показників. Ці організації відповідатимуть за проведення аналізу з більшим ступенем деталізації, наприклад, з розбивкою по підгрупах мешканців або населених пунктів (наприклад, окремих сіл), коли це буде доречно. Показники, розроблені в контексті шести форм капіталу для сталого розвитку, повинні забезпечувати вимірювання змін у наявних запасах (за кількістю або якістю) для використання у перспективному аналізі та плануванні.

III / Дослідження ефективності програм місцевого розвитку, орієнтованих на участь громад

Розділ 10. Участь муніципалітетів та сталий розвиток: результати й досягнення

10.1. Середовище реалізації та мета проекту ПРООН
«Муніципальна програма врядування та сталого розвитку»

Для аналізу ефективності проекту ПРООН «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку», який працює в Україні з 1 квітня 2004 року і планує завершити свою роботу 31 грудня 2013

року, необхідно охарактеризувати політичний та соціально-економічний контекст середовища, в якому він реалізовувався.

Загальна ситуація. Проект починав роботу й пізніше реалізувався у нестабільному політичному та складному соціально-економічному середовищі. У 2004 році після чергових президентських виборів суспільство очікувало на суттєві соціально-економічні реформи, заявлені Президентом та Урядом. Насамперед ідеться про ключові сфери роботи проекту, а саме реформу місцевого самоврядування, адміністративно-територіальну реформу та реформу житлово-комунального господарства.

У 2005-2006 рр. велося обговорення Концепції адміністративно-територіальної реформи (редакція Р. Безсмертного). Міські голови та їх команди, очікуючи на суттєву децентралізацію повноважень, у тому числі й фінансову, активно почали співпрацювати з міжнародними організаціями та донорами.

Проте, політична нестабільність, часта зміна урядів, зводять нанівець усі розпочаті реформи, у тому числі й реформу адміністративно-територіального устрою. Ситуація ускладнилася економічною кризою 2008-2009 рр. та її наслідками, що викликало стагнацію рівня життя населення України.

Після зміни центральної влади у 2010 році в чергове було проголошено намір проводити реформи. Поряд із цим спостерігалися помітні тенденції до централізації фіскальних та адміністративних повноважень органів місцевого самоврядування. У 2011-2012 роках прийнято близько 20 нормативно-правових актів, що містять норми, які обмежують повноваження органів місцевого самоврядування.

У 2012-2013 рр. спостерігається активізація нормотворчого процесу, зокрема приймається Проект Закону України «Про об'єднання територіальних громад» (2012), відбуваються обговорення Концепції реформування місцевого самоврядування (нової редакції), ухвалення Проекту Закону України «Про адміністративні послуги», Проекту Закону України «Про місцевий референдум» та деяких інших важливих та необхідних законопроектів.

Реформи місцевого самоврядування. Існуюча в Україні система місцевого самоврядування сьогодні не відповідає очікуванням та потребам суспільства. Функціонування місцевого самоврядування в більшості територіальних громад не забезпечує створення та підтримки сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання мешканцям територіальних громад якісних та доступних публічних послуг на основі сталого розвитку дієздатної громади. Через велику

подрібненість територіальних громад, відсутність власних можливостей розвитку, старіння населення, значний відтік економічно активної його частини у великі міста чи за межі України поліпшити якість надання членам територіальних громад, насамперед сільських та селищних, гарантованих державою якісних соціальних та адміністративних послуг, відповідальність за які несуть органи місцевого самоврядування, на нинішній територіальній та законодавчій основі немає можливості.

Самодостатність територіальних громад. Із 12 тисяч існуючих територіальних громад більш ніж половина — із чисельністю жителів менше 3 тис. чоловік. З них 4809 територіальних громад мають менше однієї тисячі жителів. 1129 територіальних громад — із чисельністю жителів менше 500 чоловік. У більшості з них не утворено виконавчих органів місцевих рад, як це передбачено чинним законодавством. У таких територіальних громадах немає бюджетних установ, комунальних підприємств тощо. Місцева рада такої територіальної громади фактично не може реалізовувати надані їй законом повноваження. Отже, місцеві громади стикаються з багатьма соціальними, економічними та екологічними викликами. Втім, органи місцевого самоврядування часто мають обмежений досвід та ресурси для подолання цих проблем.

Ситуація в містах, житловий фонд. В Україні під впливом нерівномірного розвитку територій та відтоку сільського населення, відбувається прискорення темпів урбанізації, що спричиняє зростання чисельності міського населення, розширення кордонів міст, ускладнює вирішення проблем забезпечення жителів відповідною інфраструктурою, соціальними послугами. Існуючий стан житлового фонду і якість комунальних послуг хвилюють багатьох українців.

Успадкована від Радянського Союзу система утримання житлового фонду спричинила цілу низку проблем в Україні. Одна з них — мешканці звикли отримувати усі послуги практично безкоштовно. Пізніше, коли була проведена приватизація квартир у багатоквартирних будинках, фактично створилася правова колізія — квартири відійшли у приватну власність, а будинок як цілісний інфраструктурний комплекс залишився на обслуговуванні в органі місцевої влади.

Причому, більшість будинків зведені 30-40 років тому, і жодного капітального ремонту з того часу не проводилося. Як результат, у більшості українських міст до 80 % багатоквартирних будинків потребують негайного ремонту. Реформу житлово-комунального господарства можливо провести тільки через залучення мешканців будинків, як ефективних власників, до процесу ремонту, утримання та обслуго-

ування житлового фонду. Для цього необхідно сприяти формуванню об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) і розвинути вміння мешканців професійно управляти ресурсами, утримувати й обслуговувати спільну власність.

Також, більшість дитячих садків, шкіл та інших об'єктів комунальної власності потребують негайного ремонту. Стан цих об'єктів можна покращити шляхом широкого залучення місцевих громад.

Якість муніципальних послуг. Особливо гострою на сьогоднішній день є проблема низької якості надання публічних послуг органами влади на всіх рівнях.

Успадкована від Радянського Союзу система надання муніципальних послуг є надзвичайно забюрократизованою, централізованою, непрозорою та корумпованою. З одного боку, негайного вирішення потребують проблеми систем надання муніципальних послуг, з іншого — якість персоналу та кадрів, що працюють на місцях, також потребує вдосконалення.

У 2004-2006 р. поняття сертифікації муніципальних послуг в Україні невідоме, а міські голови та місцеві депутати не розуміють переваг роботи з населенням щодо покращання якості публічних послуг. Перший позитивний досвід вирішення проблеми на муніципальному рівні через запровадження систем управління якістю за міжнародними стандартами ISO серії 9000 і створення Центрів надання муніципальних послуг (Бердянськ, Комсомольськ) був дуже обмеженим як за глибиною проробки проблеми, так і за масштабами розповсюдження. Проте, слід відмітити важливу системну роль Постанови КМУ №614 «Про запровадження систем управління якістю в органах виконавчої влади», реалізація якої зрушила проблему, хоча значною мірою питання запровадження таких систем і отримання сертифікатів на них часто вирішувалися формально. Треба відмітити як позитивні моменти запровадження до практики суспільної діяльності низки законодавчих та інших нормативно-правових актів, які змінюють існуючу картину у сфері надання публічних послуг на краще: це, насамперед, Закон України «Про адміністративні послуги, 2012», а також видані раніше «Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади» (2006, КМУ) та «Методичні рекомендації щодо розроблення стандартів надання адміністративних послуг» (2007, КМУ). Хоча проблема якості публічних послуг залишається гострою, а її вирішення можливо лише системним шляхом в напрямках реалізації згаданих реформ, можна стверджувати, що ментальні зрушення в цьому питанні очевидні: вже сформувалася і суспільна, і «бюрократична» думка стосовно того, що

«так як раніше», коли людина відчувала себе залежним прохачем, вже не буде, рух — лише вперед.

Становлення громадянського суспільства. В Україні відбувалося поступове, хоча й надзвичайно повільне становлення елементів громадянського суспільства.

У 2004 р. приймається Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку», що дає змогу мешканцям багатоквартирних будинків ставати повноцінними власниками не лише приватизованих квартир, а й цілісних майнових комплексів.

Усе більше й більше громадян об'єднуються в громадські організації для відстоювання своїх інтересів. І хоча законодавчо центральна влада не сприяє такій організації, цей рух усе більше стає масовим. Нова редакція проекту Закону України «Про органи самоорганізації населення» пройшов перше читання в 2009 р. і знову знаходиться на розгляді у профільному комітеті ВРУ.

Існує низка добрих прикладів вираження громадської активності на рівні територіальних громад, оприлюднені відповідні механізми, впроваджені окремими органами місцевого самоврядування щодо формалізації та фактичного застосування участі громадян у процесі прийняття рішень на місцевому рівні. Але відсутність необхідних навичок у представників громадських організацій та обмежений доступ до існуючих передових практик являють собою серйозну перешкоду для широкого розповсюдження ефективного механізму громадської участі.

У той же час поступово створюється нормативно-правова база, сприятлива для розвитку громадянського суспільства: Закони України «Про громадські об'єднання» (2012), «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2010), Постанова КМУ «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» (2008).

Основною метою проекту ПРООН/МПВСР є розбудова спроможності місцевих громад та муніципалітетів співпрацювати та реалізувати заходи, спрямовані на зміцнення місцевого соціально-економічного та екологічного врядування для сталого розвитку.

Поставлена мета реалізувалась через виконання наступних завдань:

1. посилення спроможності центральних органів влади децентралізувати фінансові та адміністративні повноваження/обов'язки для підтримки місцевого розвитку;
2. підвищення спроможності органів місцевого самоврядування прозоро визначати і впроваджувати стратегії місцевого розвитку,

надавати соціальні послуги та сприяти місцевому економічному розвитку;

3. зміцнення спроможності громад покращувати місцеві соціальні, економічні умови, та стан навколишнього середовища.

У завданні з під терміном «грумада» слід розуміти об'єднання мешканців певної малої території з метою вирішення проблем, які на ній існують. Переважно це мешканці одного багатоквартирного будинку/декількох будинків, вулиці тощо. На жаль, в українському законодавстві існує лише поняття територіальної громади села, селища, міста. Щоб виправити цю прогалину, проект ПРООН у співпраці з Комітетом Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування, розробив та запровадив у законопроект «Про внесення змін до Закону України» Про органи самоорганізації населення» поняття «мікро-грумада».

Кожне із зазначених завдань відповідає трьом рівням роботи проекту, а саме — національному, муніципальному (рівню міста) та рівню громади.

Донорами проекту були Швейцарська агенція розвитку та співробітництва (20% фінансування), Посольство Королівства Норвегія в Україні (1%), Канадська агенція розвитку та співробітництва (1%), Міністерство закордонних справ Голландії (1%), ПРООН (33%), міста-партнери (34%) Загальний бюджет проекту становить то 298 563, 48 дол. США.

У 2004 році проект планував свою діяльність у всіх 25 обласних центрах (окрім м. Севастополя та м. Києва). Проте в ході переговорів лише три міста погодилися на умови співпраці з ПРООН та підписали відповідні угоди, а саме: Івано-Франківськ, Рівне та Житомир. У інших містах перейняття підходу орієнтованого на грумаду зустріло початкове нерозуміння, а інколи й супротив. Саме тому було прийнято рішення розіслати листи-пропозицію співпраці усім містам України (454 міста). Для тих міст, які зацікавились можливістю співпраці з ПРООН, проведено оглядовий візит до м. Івано-Франківськ, щоб продемонструвати методологію та результати роботи проекту. Після такого візиту з тими містами, які погодилися на умови співпраці, було підписано угоди про партнерство. У результаті сформована мережа міст-партнерів, яка налічує 29 міст (див. рис. 3.1.).

На подальших етапах реалізації проекту в Україні, коли були напрацьовані успішні практики залучення громади до місцевого розвитку та впровадження ефективних моделей муніципального управління, багато міст зверталися до ПРООН із пропозицією співпраці з їх грумадами. Проте з огляду на обмежені людські та фінансові ресурси проекту було вирішено зосередитись на роботі з уже залученими містами.

Рисунок 3.1. Міста-партнери проекту ПРООН/МПВСР

У ході своєї реалізації проект пройшов чотири фази — пілотну, демонстраційну, консолідації та поширення досвіду протягом 2004–2013 років. Основні досягнення кожної фази відображені у таблиці 3.1.

Основні фази роботи проекту

Таблиця 3.1

Фаза	Рік	Бюджет, дол. США	Донори	Досягнення
Пілотна фаза	2004	462 995,43	ПРООН	Розроблено стратегію проекту, обрано три пілотні міста-партнери для апробації методології, проведено соціальну мобілізацію в пілотних містах
Демонстраційна фаза	2005–2007	4 114 520,15	ПРООН, ШАРС, Посольство Королівства Норвегія, українські міста	Поширення механізму роботи проекту в нових пілотних містах. До заходів в містах-партнерах приєднано навчальний компонент для службовців органів місцевого самоврядування

Фаза	Рік	Бюджет, дол. США	Донори	Досягнення
Фаза консолідації досвіду	2008–2009	2 668 802,57	ПРООН, ШАРС, КАМР, українські міста	Активне засвоєння місцями–партнерами підходу до місцевого розвитку із залученням громади. До проекту додано компонент посилення інституційних спроможностей муніципалітетів. Проведено аналіз досвіду через організацію аналітичних досліджень. Участь в розробці законодавства
Фаза поширення знань	2010–2011 2012 2013	1 936 517,20 712 749,13 402 979	ПРООН, ШАРС, українські міста	Активне поширення досвіду проекту, історій успіху, кращих практик. Визнання методології проекту (підходу залучення громади) на національному рівні. Тісна співпраця з національними партнерами задля внесення напрацьованих уроків у національне законодавство. Пілотування інструментів електронного врядування та інноваційних практик щодо покращання якості надання муніципальних послуг
	Разом	10 298 563,48		

ПРООН — Програма розвитку ООН в Україні

ШАРС — Швейцарська агенція розвитку та співробітництва

КАМР — Канадська агенція міжнародного розвитку

Проект у своїй роботі використовував схему інституційного розвитку, що передбачала роботу на трьох рівнях.

На рівні громад — планувалося проведення соціальної мобілізації, у результаті якої громадяни для захисту інтересів своїх громад створювали б організації (організації житлового району (ОЖР) та/або громадські організації (ГО)). Працівники навчальних закладів та батьки дітей мали б теж створювати громадські організації та піклувальні ради шкіл і дитячих садочків, які не мали проходити процес обов'язкової реєстрації.

На муніципальному рівні — планувалося, що організації, створені на рівні громад, об'єднуюватимуться в мережі/центри розвитку.

Об'єднання шкіл створило б «Центр соціального розвитку (ЦСР)»; об'єднання громадських організацій створило б «Центр екологічного розвитку (ЦЕР)»; об'єднання бізнес-структур — «Центр розвитку бізнесу». Передбачалося, що з часом ОЖР відчують потребу об'єднатися в мережу на рівні мікрорайону та, зрештою, на муніципальному рівні. Така мережа називалася б «Організація розвитку житлового району (ОРЖР)». У кожному місті-партнері планувалося створити муніципальний відділ підтримки (МВП), який повинен був працювати з: а) з місцевими жителями для об'єднання їх зусиль сприяти покращенню умов проживання; б) представниками шкіл, дитячих садочків для об'єднання їх зусиль сприяти покращенню процесу навчання та виховання; в) представниками громадських організацій для об'єднання їх зусиль сприяти сталому екологічному розвитку; г) з представниками малого та середнього бізнесу для об'єднання їх зусиль сприяти сталому економічному розвитку.

Протягом певного часу ОЖР/ОРЖР/центри функціонують навколо їхніх нагальних місцевих потреб. Проте вони стикаються з проблемою необхідності працювати разом та в тісній співпраці з іншими важливими інституціями, такими як обласна державна адміністрація, міська рада та ін. МВП мав надавати їм допомогу щодо створення спільного форуму організацій громадсько-приватного партнерства на рівні міста. У цьому об'єднанні, який називається Муніципальна рада сталого розвитку (МРСР), беруть участь представники обласної державної адміністрації, міської ради/виконавчого комітету міської ради, а також представники мереж та ОЖР/ОРЖР.

На національному рівні — для поширення досвіду проекту ПРООН/МПВСР створено Національний форум муніципалітетів-партнерів (НФМП). МВП співпрацюють із міськими радами щодо їх вступу до НФМП та координують роботу з міським головою щодо цієї діяльності.

10.2. Аналіз результатів участі муніципалітетів у сталому розвитку місцевих громад

Проект ПРООН/МПВСР працював на трьох рівнях (рівні громади, муніципальному рівні та національному), досягнувши значних результатів на кожному із них. У підрозділі висвітлені основні досягнення проекту за головними напрямками роботи на кожному з рівнів.

І. Рівень громади — розвиток навичок місцевих громад вирішувати проблеми місцевого розвитку:

І. *Формування організацій громад у містах України (об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, обслуговуючих кооперативів, громадських організацій шкіл та дитсадочків).*

Підготовка мешканців житлових районів та інших осіб до об'єднання з метою самопомоги була першим завданням у переломі старої традиції, яка навчила людей залежати у розв'язанні певних місцевих проблем від сторонніх осіб. Підготовка відбувалася шляхом проведення діалогів із громадськістю Муніципальними відділами підтримки (МВП). Під час діалогів люди заохочувались усвідомити свій потенціал у самопомозі; важливість самоорганізації та налагодження партнерства з МВП та іншими інституціями для вирішення місцевих проблем. МВП показував людям ті вигоди, які вони отримують у результаті зібрання та самоорганізації. З метою переконання мешканців у необхідності мобілізації використовувалися різні демонстративні засоби, а саме — відеоматеріали або успішні приклади діяльності проекту.

Після переконання людей МВП мав коротко пояснити процес формування організації громади, обравши справжніх лідерів для керівництва організацією та її відповідну юридичну форму, і допомогти самій організації зареєструватися. Умова — щоб щонайменше 80% членів громади бажали створити організації та практикувати елементи спільного управління.

Якщо організація уже була зареєстрована та бажала долучитися до роботи проекту, то зусилля спрямовувалися на її розвиток та зміцнення. Розвиток передбачає сприяння виникненню бажання у членів існуючої організації прийняти пропаговані МВП принципи та норми ефективного управління.

Отже, формування організацій громад (об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, обслуговуючих кооперативів, громадських організацій шкіл та дитсадочків) включало в себе наступні кроки:

- самоорганізація з метою об'єднання зусиль для вирішення місцевих проблем;
- визначення справжніх лідерів/кадри/активістів серед них;
- визначення та пріоритезація проблем, вирішенням яких хотіла б займатися громада;
- оцінка можливості вирішення визначених проблем;
- залучення необхідних ресурсів до своїх організацій;
- контроль за виконанням проекту і розвиток зв'язків із іншими інституціями.

Загалом за консультативної підтримки муніципальних відділів створено 673 організацій громад (в тому числі ОСББ, обслугову-

ючі кооперативи), 265 громадських організацій шкіл і садочків та 13 мереж навчальних закладів. Членами цих організацій стали майже 70 тисяч осіб.

2. Реалізація проектів громад на основі принципу співфінансування.

Члени організації методом спільного планування визначали пріоритети розвитку організації та проблеми сталого розвитку громади, які потребували негайного вирішення. Першочергова проблема лягала в основу проектної заявки, яку члени громади готували разом із представниками МПВ. Для того, щоб проект громади відібрали, окрім грамотно підготованої проектної заявки, організація громади повинна була продемонструвати інституційну зрілість, яка включала належну реєстрацію, регулярність проведення зборів, фінансову спроможність.

Проекти реалізовувалися за принципом співфінансування — 10% від вартості проекту вносили самі члени організації громади, 45% — міська рада, 45% — ПРООН/МПВСР. Якщо громада вдруге бажала взяти участь у проекті — мала бути готовою вкласти у вартість проекту щонайменше 20%. З кожним роком партнерства проекту й міста, частка міста у співфінансуванні проектів громад зростала на 5%, відповідно частка ПРООН/МПВСР зменшувалася на 5%.

Загалом МПВСР підтримала реалізацію 309 проектів громад, спрямованих на покращання місцевої інфраструктури та підтримку сталого розвитку. Загальна вартість проектів сягає 36,3 млн. грн. Реалізація їх безпосередньо покращила умови проживання та навчання більш ніж 282 тис. людей.

Проект перший серед інших проектів в Україні підтримав процес формування та розвитку ОСББ. З 2006-07 рр. пріоритет при відборі проектів громад надавався саме ОСББ. Підтримано більше 200 проектів ОСББ, спрямованих на вирішення пріоритетних проблем багатоквартирних будинків. Ці проекти дозволили зібрати історії успіху ОСББ в Україні для мотивування громадян їх створювати.

3. Навчання членів організацій громад.

Проект відіграв важливу роль в розбудові потенціалу місцевих організацій, створених у процесі роботи. Крім надання їм консультацій щодо реєстрації, він працював задля підвищення (а) навиків ефективного управління цими організаціями та (б) рівня поінформованості членів про необхідність активної участі у процесі розвитку організації.

Загалом працівниками МВП та проекту проведено більше 250 різних тренінгів для 5400 членів громад на такі теми:

- Громада — її характеристики та стан у діючому законодавстві України, громада в контексті урбаністики.

- Менеджмент організацій — бачення організації, права та обов'язки членів, проведення зустрічей, ведення протоколів, законодавчі положення (розробка статуту, процес реєстрації та постреєстраційні формальності).
- Фінансовий менеджмент — відкриття рахунку, облік, аудит, оподаткування і т. д.
- Права людини.
- Управління, демократичне врядування та місцеве самоврядування.
- Сталий розвиток, цілі розвитку тисячоліття та їхня важливість в українському контексті.
- Ефективні зв'язки та менеджмент конфліктів.
- Планування: стратегічне планування та спільне планування.
- Спільний моніторинг та звітування.
- Розвиток лідерства.
- Гендер та розвиток.

Проведено більше 30 тренінгів для членів правлінь і голів ОСББ для підвищення професійності їхньої роботи. Створено дві типові освітні програми для членів правлінь ОСББ і управителів будинків, що дозволить підвищити навички роботи цих спеціалістів в Україні.

II. Напрямки і результати роботи на муніципальному рівні — посилення спроможності органів місцевого самоврядування надавати краще муніципальні послуги.

Механізм роботи проекту на муніципальному рівні зображено на рисунку 3.2.

1. Інституціоналізація інноваційних структур підтримки процесів децентралізації та розвиток їхніх спроможностей.

Основними інноваційними структурами підтримки процесів децентралізації, створеними в ході роботи ПРООН/МПВСР, стали:

- муніципальні відділи підтримки;
- муніципальні ради сталого розвитку;
- національний форум міст-партнерів.

Муніципальні відділи підтримки (МВП) стали основним інструментом впровадження проекту в містах, а також головним каталізатором якісних змін як серед мешканців громади, так і серед муніципалітетів. МВП створювався містом-партнером згідно умов партнерства з проектом. Утримання та оснащення такого відділу здійснювалося коштом міста, а проект проводив навчання працівників МПВ та надавав необхідне обладнання. Зазвичай 2-3 особи делегувалися містом для роботи у МВП, який функціонував або як окремий підрозділ міської ради, або як громадська організація, яку міська рада наймала для виконання функції МВП.

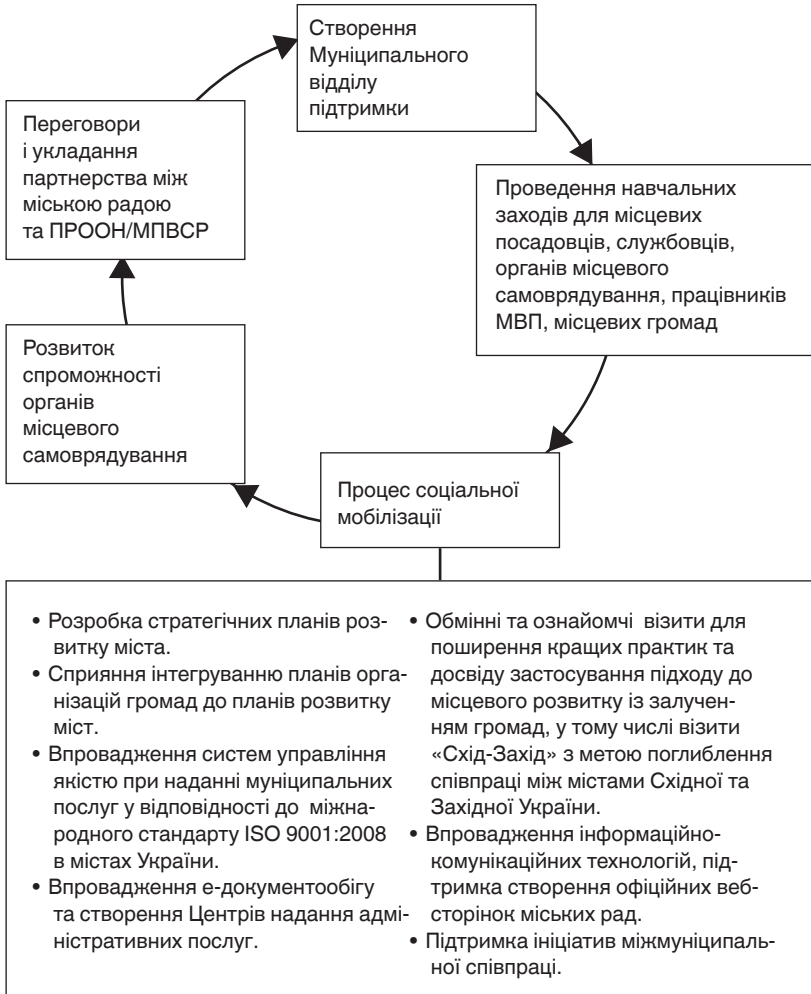

Рисунок 3.2. Механізм роботи проекту на муніципальному рівні

Муниципальні відділи підтримки (МВП) були створені у 29 містах-партнерах задля мобілізації місцевих громад та підтримки проектів місцевого розвитку.

Завдяки цим створеним структурам та персоналу міста-партнери проекту стали учасниками інших подібних проектів, отримуючи додаткову фінансову підтримку. Так, 11 міст-партнерів ПРООН/МПВСР стали містами-учасниками проекту USAID «Реформа міського теплозабезпечення», два міста (Новоград-Волинський та

Івано-Франківськ) стали пілотними у проекті GIZ «Енергоефективність в будівлях» (із загальної кількості 4 міст-пілотів), місто Рубіжне — партнером проекту GIZ «Підвищення якості муніципальних послуг».

Муніципальні ради сталого розвитку створені у Вознесенську, Івано-Франківську, Рівному та Долині. Ці ради дозволять інтегрувати пріоритетні плани громад до плану розвитку міста й міського бюджету та реалізовувати проекти у співпраці влади і громад.

Національний форум міст-партнерів ПРООН/МПВСР включає 29 міст і селищ міського типу. Головною метою форуму є розбудова потенціалу керівників органів місцевого самоврядування шляхом обміну найкращими практиками, сприяння міжмуніципальній співпраці для місцевого сталого розвитку та лобювання нагальних змін для забезпечення більш сприятливого середовища для ширшого залучення громад до прийняття рішень на місцевому рівні.

2. *Впровадження підходу до місцевого розвитку із залученням громади.*

Для забезпечення сталості результатів роботи проекту та інтернаціоналізації підходу, проект у своїй роботі заохочував міста розробляти і приймати міські програми із використанням підходу до місцевого розвитку із залученням громади.

Першим підхід до місцевого розвитку із залученням громади засвоїло Рівне, де вперше ухвалено *Муніципальну програму сталого розвитку міста*. В основу програми було покладено підхід за участі громади та принцип співфінансування проектів громад. У рамках виконання програми місто щороку підтримує близько 30 проектів громад, повністю використовуючи модель розроблену проектом. У грудні 2012 року цю програму подовжено до 2017 року.

Згодом Івано-Франківськ, Вознесенськ, Долина та інші міста також створили власні програми сталого розвитку, в основу яких покладено механізм співфінансування проектів та модель розроблену проектом.

Здійснювані проекти місцевого розвитку відповідали пріоритетним проблемам, визначеним кожною громадою: ремонт систем водопостачання, опалення, водостоку, ремонт дахів, фасадів будівель, підвальних розгалужень та багато іншого.

Ум. Новоград-Волинський розроблено *стратегічний план розвитку міста до 2020 р.* із широким залученням громади. Даний стратегічний план проходив обговорення та затвердження в усіх зацікавлених сторін — бізнесу, закладів охорони здоров'я, мешканців будинків, працівників сфери освіти, молоді тощо. Як результат — думки та пріоритети усіх залучених сторін були враховані до цього стратегічного плану.

3. *Посилення спроможностей міських рад якісно давати муніципальні послуги.*

На запити від міст-партнерів ПРООН/МПВСР підтримала проекти міст щодо підвищення їх спроможності якісно надавати послуги. Такі проекти сприяли налагодженню тісного діалогу місцевої влади з місцевою громадою та передбачали більш підзвітну та прозору роботу міських рад. Зрозуміло, що лише апробувавши соціальну мобілізацію в дії та зрозумівши важливість залучення громади до місцевого розвитку, стала можливою реалізація цих проектів.

У містах-партнерах упроваджено низку проектів для покращання якості надання адміністративних муніципальних послуг.

У шести містах — Вознесенськ, Кіровське, Джанкой, Львів, Долина, Бахчисарай — впроваджено *систему управління якістю при наданні муніципальних послуг* відповідно до міжнародного стандарту ISO 9001.

У Вознесенську створено *Центр надання адміністративних послуг*.

У Львові впроваджено пілотний проект «*Вимірювання верховенства права в публічному адмініструванні*». У рамках проекту, використовуючи його методологію та інструментарій, міські ради провели оцінку власних процедур та послуг в одній із найбільш проблемних сфер — житлово-комунальному господарстві — через призму шести міжнародних принципів, а саме: законність, доступність, право бути почутим, право на оскарження, прозорість та підзвітність. Виявлено можливі напрями удосконалення впровадження принципів верховенства права у відділах ЖКГ та створено рекомендації для виконавчих комітетів міськрад. На основі результатів дослідження розроблено практичний посібник, який стане основою навчальної програми для міських рад для поширення інструментарію серед міст України.

4. *Впровадження елементів електронного врядування та використання нових інформаційно-комунікаційних технологій та соціальних мас медіа.*

У 18 містах підтримано розробку офіційних веб-сторінок міських рад, які сприяють комунікації місцевої влади та громадян через можливість залишити питання й отримати відповідь від посадовця, можливість розміщення проектів місцевих нормативно-правових актів для обговорення та ін.. За результатами дослідження Transparency International, у рейтингу 100 кращих офіційних веб-сторінок органів місцевого самоврядування відзначено три веб-сторінки, створені за підтримки ПРООН/МПВСР у містах-партнерах Житомир, Рубіжне та Новоград–Волинський.

ПРООН/МПВСР еволюціонувала одночасно з поширенням нових технологій та комунікацій, які швидко засвоювала й сприяла поши-

ренню серед своїх партнерів. У 2009 році створено Facebook сторінку «Відкритий простір місцевого самоврядування», яка має більше 250 постійних відвідувачів. Щомісяця офіційну сторінку проекту відвідують близько 1000 людей. Експерти проекту ведуть блоги, звітують про хід реалізації проекту в режимі реального часу «real time reporting» у соціальних мережах, порталах обміну знаннями — AKVO, Teamworks, порталі «Ресурсний центр зі сталого місцевого розвитку», на веб-сторінці проекту є розділ Блоги.

ПРООН/МПВСР пілотувала *краудсорсинговий проект «Екомісто»* у м. Івано-Франківську. Веб-платформа дозволить громадянам, міській владі та підприємствам, що працюють у сфері ТПВ, оперативно та просто обмінюватися інформацією. Завдяки цьому, громадяни зможуть повідомити комунальним службам про появу несанкціонованого сміттєзвалища чи замовити вивезення будівельних відходів поза графіком та багато іншого.

У місті Івано-Франківськ створюються мобільні додатки щодо роботи органів місцевого самоврядування. Проект «*Створення мобільних додатків для смартфонів та планшетів* з інформацією про м. Івано-Франківськ, виконавчу владу міста та адміністративні послуги» спрямований на впровадження інноваційних підходів для підвищення якості надання адміністративних послуг та боротьби з корупцією.

5. *Інноваційні проекти сталого міського розвитку.*

З 2010 року Програма за підтримки швейцарсько-українського проекту «Підтримка децентралізації в Україні» реалізовувала міжмуніципальний проект по *впровадженню інтегрованого поводження з твердими побутовими відходами* в Тульчинському районі. Проект є унікальним для України, допомагає покращити якість послуг, пов'язаних зі збором, сортуванням, вивезенням та утилізацією або переробкою твердих побутових відходів для більш ніж 55 тис. мешканців району. В рамках проекту проведено соціологічне опитування в цільових громадах. Для зміни звичної побутової поведінки мешканців на користь більш раціонального використання ресурсів проведено інформаційну кампанію для цільових громад «*Менше сміття — краще життя*». У рамках проекту розроблено звіт про визначення альтернативних варіантів інтегрованого поводження з твердими побутовими відходами в цільовому регіоні та *Стратегію інтегрованого поводження з твердими побутовими відходами у Тульчинському районі*. У рамках пілотного проекту в м. Тульчин облаштовано пілотні майданчики для роздільного збору відходів, проводиться навчання, як правильно здійснювати їх сортування, та розробляються відеоролики для мотивації мешканців до роздільного збору сміття.

Іншим прикладом інноваційного проекту стало міське розвинування було впровадження сприятливої до екології системи транспортування (велосипедних доріжок) в м. Долина. Основою розвитку велосипедного руху в місті є стратегічний вектор його розвитку на принципах сталого енергетичного розвитку (місто є підписантом «Угоди мерів»). Очікується, що впровадження велосипедного руху значно скоротить обсяги викидів парникових газів, адже 33% від їх загального обсягу в місті становлять викиди транспортної інфраструктури, а саме автомобілів.

6. Проведення компаній по інформованості серед населення щодо актуальних питань сталого розвитку та Цілей розвитку тисячоліття.

На додачу до проектів розвитку інфраструктури, МПВСР пропагувала принципи гендерної рівності та підвищувала обізнаність з найважливіших питань сталого розвитку, запобігання ВІЛ/СНІДу, прав людини, прав споживача та енергоефективності, раціональне поводження з водними ресурсами (у рамках проекту «Кожна краплина має значення»), цілі розвитку тисячоліття тощо в 12 містах-партнерах.

Загалом підтримано більше 200 таких заходів, у тому числі для вчителів шкіл із метою запровадження їх у навчальні курси. Завдяки інформаційним кампаніям надруковано публікації в ЗМІ, розроблено велику кількість комунікаційних продуктів, створено та поширено відео проекту «Кожна краплина має значення», проведено конкурс для журналістів на краще висвітлення історії успіху ОСББ.

Проект ПРООН/МПВСР пройшов незалежний гендерний аудит, організований ШАРС у 2007-2008 роках для всіх проектів, що реалізуються за підтримки агенції. Після вивчення проектної документації, робочих планів, бюджетів, операційних посібників та методичних рекомендацій (I стадія гендерного аудиту), спілкування із командами впровадження проектів (II стадія гендерного аудиту) та зустрічей із місцевими зацікавленими сторонами і вигодонабувачами проектів (III стадія гендерного аудиту), незалежні експерти, залучені для цієї роботи, підготували свої висновки та рекомендації для всіх проектів.

ПРООН/МПВСР був одним із проектів, який отримав сертифікат, що відзначав факт відповідності проекту базовим вимогам ШАРС щодо гендерного інтегрування у діяльність проекту. В публічній звітності застосовується гендерно-чутлива мова, розроблені та включені до Системи Управління Інформацією (СУІ) гендерно-чутливі індикатори. До кампаній із поінформованості громадськості щодо принципів сталого розвитку, які реалізуються в містах, включений гендерний компонент.

7. *Передача знань проекту представникам різних зацікавлених сторін (навчання, навчальні тренінги, навчальні візити, візуалізація та публікації в ЗМІ, видання навчальної літератури, організація комунікаційних заходів тощо).*

Більше 15 тисяч посадовців та службовців органів місцевого самоврядування поліпшили свої вміння та знання в ході навчальних заходів проекту. Більше 500 із них (для різних цільових аудиторій) були присвячені темам ефективного місцевого самоврядування та децентралізації, проектному менеджменту, створенню та функціонуванню ОСББ, раціональному ставленню до водних ресурсів, попередженню ВЛ/СНІДу, гендерному інтегруванню тощо.

Проект сприяв поглибленню співпраці між містами зі Східної та Західної України шляхом поширення інформації та обміном досвіду між посадовцями й організаціями громад міст. Програма підтримала 9 обмінних візитів, у яких взяли участь більше 300 посадовців, представники навчальних закладів та місцевих громад із 20 областей України.

III. Національний рівень — вироблення законодавства та політики:

1. Розробка та вдосконалення законодавства у сфері місцевого самоврядування та демократії участі.

Завдяки спільним зусиллям Комітету Верховної Ради з державного будівництва і місцевого самоврядування та МПВСР був розроблений і зареєстрований у Верховній Раді України в 2008 році Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення». У 2010–2012 рр. законопроект кілька разів переглядався на прохання Уряду узгодити закон із новою президентською програмою економічних реформ. Основною метою законопроекту є забезпечення більш широких прав для громадських організацій, зокрема забезпечити можливість вести господарську діяльність на благо всіх членів суспільства; можливість визначити термін роботи ОСН на основі місцевих потреб (а не на період легітимності місцевої ради, як і в попередній версії Закону).

Спільно з Комітетом ПРООН/МПВСР підтримали участь органів місцевого самоврядування в обговоренні проекту закону «Про службу в органах місцевого самоврядування» у 2012 році. Метою проекту закону є оновлення методичної та нормативної основи служби правової підтримки в органах місцевого самоврядування. У результаті проект містить ряд важливих нововведень, серед яких: вимоги до політичної нейтральності службовців місцевого самоврядування, вимоги до професійної компетентності для претендентів на посади в органах місцевого самоврядування, процедур відбору.

У 2012 році ПРООН/МПВСР підтримав Комітет у залученні органів місцевого самоврядування до обговорення проекту закону «Про об'єднання територіальних громад». Проект Закону визначає умови об'єднання громад, порядок ініціювання процесу, створення об'єднаної спільноти, регулює питання про правонаступництво, управління муніципальною власністю, бюджетування та форми державної підтримки, в тому числі фінансових. Відповідно до Проекту Закону, міський або селищний голова може ініціювати процес об'єднання. Він звертається до голів сусідніх міст/селищ із пропозицією ініціювати процес об'єднання відповідно до плану розвитку громад в області, затвердженого Кабінетом Міністрів України. Проект також включає в себе положення, згідно яких рішення про об'єднання громад має бути прийняте на підставі результатів місцевих референдумів або рішенням міської ради після обговорення на загальних зборах (конференції) місцевих жителів. Після цього угода про об'єднання громад має бути підписана міськими або селищними головами і затверджується міськими або селищними радами.

У 2013 році експерти проекту взяли участь в обговоренні робочою групою Проекту Закону «Про місцевий референдум».

2. *Сприяння проведенню реформи житлово-комунального господарства через формування та функціонування об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ).*

На запит Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України було розроблено дві типові освітні програми, спрямовані на здобуття кваліфікації «Управитель багатоквартирного житлового будинку» та на підвищення кваліфікації голів та/або членів правління ОСББ. Обидві освітні програми — після їх затвердження Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України та Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України — запропоновані до включення у перелік програм основних навчальних закладів, які надають в Україні післядипломну освіту.

У 2012 р. для підвищення обізнаності громадян щодо реформи житлово-комунального господарства через створення ОСББ у співпраці з Міністерством проведено конкурс для журналістів на краще висвітлення історій успіху ОСББ, до участі в якому надійшло 20 статей, 10 відео сюжетів та 2 радіозаписи. У співпраці з Міністерством також створено соціальний відеоролик, мета якого допомогти усвідомити мешканцям багатоквартирних будинків, що їхня власність — це не тільки їхня квартира, а й під'їзд.

Міністерство активно поширює через веб-сайт і соціальні мережі

історії успіху міст та громад-партнерів ПРООН/МПВСР для просування національної реформи житлово-комунального господарства.

3. Підтримка впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд».

За ініціативи Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України та Державного центру е-врядування за підтримки ПРООН створено веб-портал ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», який стане потужним інструментом для поширення інформації, що стосується Ініціативи та залучення суспільства до процесу прийняття рішень.

Громадськості представлено прототип офіційного веб-порталу Ініціативи. Веб-портал містить *комунікаційний хаб* (форум для зареєстрованих користувачів для проведення дискусії на робочі теми або відкритої дискусії), розділи «Блоги», «Про Ініціативу «Партнерство «Відкритий Уряд», «Новини», «Нормативні документи», «Бібліотека» та інші. Партнерство «Відкритий уряд» — це багатостороння ініціатива, офіційно запроваджена 20 вересня 2011 року з метою забезпечення виконання урядами конкретних зобов'язань щодо сприяння прозорості державного управління, залучення громадян до участі в процесах державного управління, боротьба з корупцією та використання нових технологій для покращання державного управління. Україна стала однією з 55 країн, що приєдналися до Ініціативи.

4. Проведення навчання для державних службовців щодо децентралізації, ефективного місцевого самоврядування та підходу залучення громад до місцевого розвитку.

У 2007 році проектом розроблено та видано навчальний посібник «Децентралізація та ефективне місцеве самоврядування». Проведено 5 тренінгів із децентралізації та ефективного місцевого самоврядування для державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування з використанням даного посібника.

У 2010 році організовано навчальну поїздку до Швейцарії для державних службовців вищого рангу та керівників органів місцевого самоврядування. Учасники та учасниці вивчили кращі практики роботи місцевого самоврядування, а також переваги децентралізації та чіткого розподілу функцій, відповідальності та повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування.

Упродовж 2007-2009 років організовано два навчальних візити до Чеської Республіки для вивчення досвіду впровадження енерго-ефективних проектів та децентралізації.

У 2013 році 7 представників міст-партнерів ПРООН, Національного центру електронного врядування, Міністерства державного будівни-

цтва, регіонального розвитку та житлово-комунального господарства взяли участь у Восьмому форумі з питань житлово-комунального господарства, що проводиться раз на два роки Світовим альянсом міст проти бідності (WACAP) в Дубліні.

Проект одним із перших почав говорити про сталий розвиток суспільства та необхідність його запровадження як окремої дисципліни у вищих навчальних закладах України. Так, у співпраці з Академією муніципального менеджменту було розроблено навчальний курс «Сталий розвиток суспільства». У 2011 році його рекомендовано Міністерством освіти та науки України.

10.3. Уроки, винесені в результаті реалізації проекту муніципального врядування задля сталого розвитку

Після 9 років діяльності в Україні проект «Муніципальна програма врядування і сталого розвитку» добігає свого завершення. За цей час напрацьовано багато дієвих практик та засвоєно декілька корисних висновків, зокрема:

1. Без інституціоналізації підходів та інтерналізації механізмів Проекту неможливо забезпечити сталість його результатів.

Мова йде насамперед про підхід до місцевого розвитку із залученням громад, створення інституційних структур підтримки та механізмів співфінасування.

Формування інституцій та інтерналізації підходів — це тривалий процес, що вимагав кропіткої роботи. Однак сьогодні МВП діють та є сталими в усіх містах-партнерах. Деякі з них стали ресурсними центрами сталого розвитку, а муніципальні координатори — ресурсними особами, експертами у сфері мобілізації громад, впровадженні підходу до місцевого розвитку із залученням громади, навчання членів громад. У деяких містах МВП почали функціонувати як осередки залучення міжнародних та національних інвестицій.

Підхід до місцевого розвитку із залученням громад є невід'ємної частиною стратегічних документів розвитку у містах Вознесенськ, Новоград-Волинський, Івано-Франківськ, Рівне та Долина, а принцип співфінасування поширився як загальноприйнята практика підтримки проектів громад у 16 містах-партнерах Проекту. Доведено, що там, де місцеві мешканці вносять власні кошти, вони у майбутньому утримують проекти в належному стані, слідкують за роботами підрядника й особисто переймаються результатами. Люди відчувають особисту причетність до створеного майна, тому більш свідомо ставляться до нього. На національному рівні Міністерство регіонального

розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства перейняло такий підхід і насамперед стало виділяти кошти на житлово-комунальне господарство тим містам, де 1) мешканці готові співфінансувати такі проекти; 2) є створені ОСББ.

2. *Важливість «точок зростання» як осередків нового громадянського мислення.*

Метою проекту було не лише покращання якості життя мешканців міст, а й створення дієздатної та свідомої громади — рівноправного партнера місцевої влади. Шляхом написання проектів, відбору підприємця, контролю виконання робіт і витрачання ресурсів мешканці не лише навчалися разом працювати, а й брати активну участь у діалозі з міською радою, організаціями надання послуг, казначейством тощо. Отже, завдяки роботі проекту формувалися суспільні «точки зростання», осередки громадянського суспільства та економічної активності. Саме такі «точки зростання» є необхідними для поступової зміни суспільної ментальності від зневіри до віри у власні сили та дії, до якісно нового осмислення власного життя і власної ролі в суспільстві. Без такої зміни мислення громадян реформи житлово-комунального господарства та місцевого самоврядування є неможливими.

3. *Впровадження інновацій та електронного врядування як інструмент підвищення ефективності місцевої влади.*

У ході своєї роботи проект ПРООН/МПВСР сприяв поширенню елементів електронного врядування та використання інформаційно-комунікаційних та соціальних технологій для покращання діалогу між місцевою владою та громадянами. Сьогодні відчувається значний попит серед міських рад на знання та допомогу у сфері запровадження електронного врядування та використання нових технологій для налагодження двохстороннього діалогу на всьому циклі розробки, впровадження та оцінки місцевої політики. У 2012 р. була створена Асоціація міст електронного врядування. Долучення України до Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» є свідченням зростаючого інтересу з боку Уряду України до цієї тематики. Отже, дана сфера здається перспективною для залучення міжнародної технічної допомоги.

4. *Питання енергоефективності житлових будинків залишається одним із пріоритетів муніципального управління.*

Значні труднощі реформування житлово-комунального господарства пов'язані з низьким рівнем енергоефективності в будівлях, які споживають понад 30 % кінцевої енергії. Насамперед це багатоквартирні житлові будинки, в яких проживають 34 млн українців. Підвищення енергоефективності житлових будинків може відбуватися лише в комплексі зі створенням ефективного власника житла через

об'єднання мешканців у ОСББ. Розпочата проектом ПРООН/МПВСР практика підтримки ОСББ та впровадження енергоефективних проєктів громад вважається пріоритетом для міст-партнерів та Уряду України. Відтак цьому питанню увагу варто приділяти більше уваги в подальших проєктах міжнародної технічної допомоги в Україні.

5. Міжмуніципальна співпраця — важливий інструмент вирішення проблем сталого розвитку на місцевому рівні.

Рішення проблем сталого розвитку часто вимагає спільних дій, адже межі цих проблем можуть виходити за межі одного населеного пункту. Саме в таких випадках міжмуніципальна співпраця стає не просто бажаною, а необхідною. Зокрема в рамках Проєкту був реалізований пілотний проєкт для подолання проблеми поводження з твердими побутовими відходами (ТПВ) у Тутьчинському районі. Проєкт є надзвичайно цікавим і актуальним в українському контексті, зважаючи на відсутність національної стратегії поводження з ТПВ та скупі увагу українського законодавця до питань міжмуніципальної співпраці. Його результати свідчать, що міжмуніципальна співпраця часто є прагматичною відповіддю на виклики, які стоять перед муніципалітетами, зокрема у сфері надання певних послуг (наприклад, утилізація відходів, водопостачання, транспорт і економічний розвиток). З розвитком процесів децентралізації та передачею більших повноважень органам місцевого врядування в Україні інтерес до міжмуніципальної співпраці та потреба її підсилення тільки зростатиме.

Розділ 11.

Аналіз впливу методології розвитку, орієнтованого на громаду, на соціально-економічні показники життєдіяльності місцевих спільнот

11.1. Організаційний та фінансово-економічний механізм Проєкту ЄС і ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»

Спільний Проєкт Європейського союзу та Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» започатковано в Україні у вересні 2007 року. Проєкт впроваджується Програмою розвитку ООН в Україні за підтримки Уряду України. На місцевому рівні він співпрацює з громадами-учасницями (самоврядні організації громад, активісти та безпосередні мешканці громад) та місцевими орга-

нами влади (сільські, селищні, міські голови та ради, районні ради, районні державні адміністрації).

Метою проекту є створення сприятливого середовища для сталого соціально-економічного розвитку на місцевому рівні шляхом сприяння самоорганізації громад, розроблення та впровадження невеликих за обсягом громадських ініціатив у всіх областях України.

Згідно з фінансовим планом проект МРГ надавав незначні гранти для впровадження мікропроектів громад на основі принципу самодопомоги та в межах співпраці приватно-державного сектору, де кожен партнер має внести свою частку для розвитку. Механізм фінансування за програмою проекту передбачав, що частка вартості мікропроектів фінансується за рахунок членів громад (не менше 5%), інші витрати фінансувалися з центрального та місцевих бюджетів (45%), участь МРГ становила приблизно половину усіх внесків (50%).

Проект підтримує ініціативи місцевих громад із покращання умов проживання та базової соціальної інфраструктури, наприклад, відновлення фельдшерсько-акушерських пунктів, покращання управління водопостачанням, захисту навколишнього середовища, ефективності використання енергоресурсів та послуг місцевого транспорту.

Проект працює в селах, селищах та малих містах із населенням до 10 тис. чол. Поряд із допомогою в розвитку та самоорганізації громад-учасниць проект пропонує грантову підтримку, яка може стати стартовим капіталом для реалізації їхніх ініціатив (до 7 300 євро та не більше 50 % від кошторису ініціативи).

Інша половина бюджету ініціатив громад фінансується за рахунок внеску мешканців громади (не менше 5 %), приватного сектору та коштів державного і місцевих бюджетів. Таким чином, було налагоджено механізми співфінансування між громадою, центральною та місцевою владою, донорською спільною та приватним сектором.

Проект використовує інструмент соціальної мобілізації для мобілізації учасників Проекту і створення середовища (структур підтримки) для спільного прийняття рішень та спільного впровадження Проекту. Організації громад (ОГ) формуються на 80 % або більше процентів представниками домогосподарств обраної громади для відображення спільного бачення громади та реалізації пріоритетів громади. Форум місцевого розвитку (ФМР) створюється на районному рівні для спільного прийняття рішень, мобілізації ресурсів, координації на місцевому рівні. Обласна координаційна рада (ОКР) створюється на регіональному (обласному/АРК) рівні для контролю діяльності МРГ в регіоні, для вирішення питань, пов'язаних з місцевою політикою/процедурами з метою підтримки програмної діяльності та мобілізації

ресурсів. На національному рівні існує Координаційна рада Проекту, яка забезпечує координацію на національному рівні та надає консультативну підтримку.

Потенціал організацій громад (ОГ) розбудовується таким чином, щоб вони могли приймати рішення спільно з місцевими органами влади, мобілізувати ресурси, реалізовувати місцеві пріоритети і підтримувати досягнуті результати. Потенціал партнерів (сільські/міські, районні/обласні ради та ін.) посилюється з точки зору людських ресурсів для реалізації спільного підходу, який просувається Проектом. Тренінги, візити на місця, діалоги і малі гранти (для проектів громад), відповідні інституційні механізми і т. д. використовуються як інструменти для розбудови потенціалу.

Перша фаза проекту МРГ розпочалась у грудні 2007 року і мала бюджет 13,3 млн євро. За 3,5 роки діяльності проект допоміг більше 1000 сільських громад покращити умови проживання спільними зусиллями та в партнерстві з місцевою владою. Тривала перша фаза проекту МРГ до 6 червня 2011 року. За цей період встановлено партнерство з 25 регіонами, 209 районами та більше 1100 місцевими радами (із населенням до 10000 осіб). Проект мобілізував більше 418 тис. мешканців сільських територій, які самоорганізувались у громади, в основі яких — принцип спільного врядування. Для громад та представників органів місцевої влади/самоврядування експерти проекту провели 1656 навчальних семінарів і тренінгів, на яких громади навчили, (а) як створити та керувати діяльністю своєї організації, (б) як планувати та виконувати плани розвитку власного села спільно з місцевими органами влади, (в) як підготувати та реалізувати проект громади.

У рамках I фази проекту МРГ було реалізовано 1303 проекти громад. Голосуванням на загальних зборах громади самі обирали пріоритети для своїх проектів. Таким чином, 59% громад запровадили енергоощадні заходи в сільських школах, дитячих садках та медичних закладах, 21% здійснили ремонт амбулаторій/ФАПів та закупівлю медичного обладнання; 15% громад провели або відремонтували систему водопостачання; 4% проектів стосувалися закупівлі шкільного автобусу; 1% — проекти, спрямовані на збереження навколишнього природного середовища. Середня вартість проекту громади склала близько 150 тис. грн.

На реалізацію ініціатив громад проект МРГ виділив близько 91 млн. грн, ще близько 88 млн грн виділено з місцевих бюджетів як співфінансування, біля 14 млн грн зібрали самі громади, а 3 млн грн інвестував приватний сектор.

Друга фаза спільного проекту Європейського Союзу та програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (МРГ-II) розпочалася 7 червня 2011 року й триватиме 4 роки. Проект і надалі співфінансує та виконує Програма розвитку ООН в Україні.

Загальна мета Проекту МРГ-II полягає у створенні сприятливого середовища для довгострокового соціально-економічного розвитку на місцевому рівні шляхом розвитку місцевого самоврядування та підтримки ініціатив, спрямованих на розвиток громад на всій території України.

Конкретними цілями фази МРГ-II є:

- сприяння поширенню підходу, орієнтованого на громаду, до питань місцевого врядування та сталого розвитку;
- підвищення енергоефективності на місцевому рівні;
- підтримка створення центрів із управління знаннями з мобілізації громад і спільного управління та мережі поширення передового досвіду.

Ця фаза проекту МРГ має бюджет 17,1 млн євро (із яких 98,4% — внесок ЄС та 1,6% — внесок ПРООН), який буде спрямовано на підтримку сталого соціально-економічного розвитку на місцевому рівні.

Проект впроваджується в усіх регіонах України. У другій фазі проекту МРГ більше 900 громад отримали можливість реалізувати свої ініціативи. Проект підтримує ініціативи громад у наступних сферах:

- енергозбереження та енергоощадні технології;
- водопостачання;
- охорона здоров'я;
- охорона навколишнього середовища;
- підтримка малого бізнесу (розвиток сільськогосподарських/обслуговуючих кооперативів).

Знання і досвід, набуті в ході реалізації проекту МРГ, збираються, аналізуються та розповсюджуються через національний ресурсний центр у співпраці з науковими діячами та асоціацією місцевих органів самоврядування (офіційний сайт ресурсного центру зі сталого місцевого розвитку: <http://rozvytok.in.ua>).

II.2. Участь у проекті ЄС і ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» як фактор зростання соціального капіталу громад

Ринковий курс реформ, що був обраний Україною в 1991 році, призвів до руйнування існуючих елементів економічної культури, різкої зміни суспільних ідеалів і моралі. Проте певні соціальні групи до сьо-

годні не знайшли своє місце в ринково орієнтованому суспільстві, нові соціальні норми і цінності відкидаються членами цих спільнот, у тому числі й соціально декларовані зразки поведінки. В Україні це особливо виразно відчувається у сільській місцевості, де рівень патерналізму надзвичайно високий, люди не вірять у власні сили й надалі продовжують покладатися на допомогу держави у вирішенні їх особистих проблем.

Усе це призводить до швидкої деградації таких спільнот не лише в економічному, а й у соціальному плані. Наприклад, селяни, що живуть на одній території, часто вже не відчувають себе однією громадою, більше не мають спільних цілей і цінностей і, відповідно, не здатні ефективно керувати спільними ресурсами, яких досить багато (від соціальної інфраструктури до загальних доріг, земель, водойм). Згідно з останніми опитуваннями соціологів, більше 50 % жителів сільської місцевості України вважають себе бідними. Як наслідок, чисельність сільських жителів за 20 років незалежності зменшилася на 2,5 млн, за цей час на карті України зникли 348 сіл (Чисельність, 2011).

Одним із ефективних механізмів виходу з такого стану є процеси посилення соціальної активності місцевих громад, їх соціальна мобілізація.

На економічний потенціал соціальної мобілізації науковці звернули увагу лише після того, як у кінці XIX століття економісти-практики довели величезний потенціал спільної дії людей і зруйнували міф про те, що громадяни є лише отримувачами благ від держави. У 1864 році Фрідріх Вільгельм Райффайзен (Німеччина) висунув ідею створення кооперативів, яка з часом перетворилась у всесвітній рух. Його концепція ґрунтувалась на самопомозі, самоврядуванні та особистій відповідальності.

Практика орієнтованого на розвиток громад підходу, що сприяє соціальній мобілізації та економічному співробітництву, його важливість і позитивні результати обговорювались у світовій науковій літературі в другій половині XX століття: Chase R., Holmemo C. (Chase та ін., 2005), Dongier P., Domelen J. V., Ostrom E., Ryan A., Wakeman W., Bebbington A., Polski M. (Dongier та ін., 2001), Hardin G. (Hardin, 1968), Mansuri G., Rao V. (Mansuri та ін., 2004), Olson M. (Olson, 1965), Tanaka S., Singh J., Songco D., Maclean J. (Tanaka та ін., 2006), Walker T. F. (Walker, 2011).

Dongier і співавтори (Dongier та ін., 2001) визначили основні причини, чому орієнтований на громаду підхід повинен стати основою для будь-якої стратегії місцевого розвитку. Перша причина полягає

в тому, що підхід до місцевого розвитку, орієнтований на громаду, включає в себе різні сектори економіки — громадські організації та органи місцевого самоврядування, уряд, а також приватний сектор. Ринок сам по собі не може задовольнити необхідний рівень забезпечення потреб населення, а підхід, орієнтований на участь громад, створює ефективну взаємодоповнюваність державного і приватного секторів у процесі створення суспільних благ. Друга причина полягає в тому, що такий підхід сприяє стійкості розвитку. Ці науковці також стверджують, що підхід, орієнтований на залучення громад до місцевого розвитку, підвищує економічну ефективність послуг та підвищує ефективність використання активів у таких секторах, як інфраструктура, освіта, мікрофінансування та раціональне використання природних ресурсів. Підхід до місцевого розвитку, орієнтований на громаду, дає право голосу при визначенні пріоритетів розвитку в таких групах, які зазвичай виключаються з процесу прийняття рішень на місцевому рівні.

Середина ХХ століття ознаменувалася впровадженням та просуванням ідеології розвитку громад у багатьох містах США, Великобританії, Німеччини та інших європейських країн. Ця ідея означає зміни у відносинах між пересічними громадянами та представниками влади і передбачає участь пересічних громадян у прийнятті рішень, що стосуються їх життя. Вона починається з принципу, що в будь-якому суспільстві є знання та досвід, які при правильному використанні можуть бути направлені в колективні дії задля досягнення бажаних цілей розвитку громад.

В Україні підхід, орієнтований на участь громад, використовувався ПРООН під час реалізації проектів «Програма інтеграції і розвитку Криму» (1995–2007), «Програма відродження і розвитку» (2002–2007), «Програма муніципального врядування і сталого розвитку» (2004–2007), «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (розпочався в 2007 році). Результати останнього проекту стали об'єктом нашого аналізу.

Не дивлячись на те, що проект МРГ (мета і методологія якого описані в попередньому підрозділі) мав чітко виражений інфраструктурний характер, ми вважаємо, що основним його досягненням стала соціальна мобілізація жителів громад, яка призвела до активізації «дрімаючого» потенціалу колективних дій і бажання людей допомогти самим собі. Згідно нашої гіпотези, зміни, що відбулися на ментальному рівні повинні вилитися в покращання показників соціального капіталу громад уже в найближчі роки після закінчення проекту.

Ми вирішили перевірити цю гіпотезу на основі аналізу розвитку тих сільських громад Сумської області, що брали участь у першій фазі проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». За період упровадження першої фази проекту (2007-2010 роки) у 8 районах Сумської області реалізовано 49 мікропроектів у 33 громадах на суму понад 8,7 мільйона гривень.

Для аналізу результатів I фази проекту МРГ було використано метод різниць (difference-in-differences (Girma та ін., 2007)), суть якого полягає в знаходженні різниці між показниками соціального капіталу досліджуваних громад в 2007 і 2011 роках, тобто «до» і «після» участі у проекті «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду».

Для вимірювання соціального капіталу на підставі найбільш часто використовуваних у світовій практиці методик (Integrated Questionnaire for the Measurement of Social Capital worked out by the World Bank (2011), The World Values Survey (2011), The European Social Survey (2002) and The Social Capital Question Bank (2011)) нами разом з Тетяною Голець (CERGE-EI, м. Прага, Чехія) була розроблена анкета, адаптована під цілі дослідження та специфіку опитуваних домогосподарств.

Основні складові соціального капіталу, які вимірювалися в ході проведеного соціологічного опитування: загальні норми (чесність, порядність та ін), довіра, схильність до взаємодії та кооперації, солідарність, (анти) патерналізм, наявність спільних традицій, довгострокова орієнтація, схильність до ризику, включення у процес прийняття рішень та ін.

Вибірка складала 126 громад (33 громади, які беруть участь у I фазі проекту МРГ та 94 контрольні громади). Одиницею аналізу стало домогосподарство в громаді. Було опитано 1545 домогосподарств, що становить близько 10 % від їх загальної чисельності.

Кожна складова соціального капіталу оцінювалася за шкалою від 1 до 5 на підставі відповідей респондентів (лідерів домогосподарств) на групу запитань, пов'язаних із цією характеристикою (1 — найнижче значення, 5 — найвище значення відповідної характеристики).

Варто зауважити, що порівняння числових значень характеристик соціального капіталу українських громад із показниками спільнот Європейського Союзу демонструє відставання характеристик соціального капіталу українських громад у порівнянні з громадами країн ЄС в середньому на 20 %.

У якості контрольних громад при дослідженні впливу проекту МРГ на громади-учасники I фази були використані громади-учасники II фази проекту МРГ з подібними критеріями відбору на початковому етапі проекту (pipeline matching aimed to deal with selection and self —

selection biases (Heckman, 2007)). Це дозволило уникнути помилки відбору, оскільки методологія відбору учасників I і II фази проекту МРГ залишилася практично незмінною. У II фазі порівняноз I фазою змінився лише один критерій відбору (потреба у підвезенні дітей сільських громад до школи), проте факторний аналіз показав, що його вплив на вибір учасників проекту МРГ є мінімальним, і в II фазі проекту МРГ він виключений, оскільки всі села мали підвезення дітей до шкіл.

Далі для кожної громади-учасниці I фази проекту МРГ була визначена контрольна громада (учасник II фази) з того ж району, близька за показниками соціально-економічного розвитку.

Метод pipeline matching припускає, що громади, відібрані в II фазу проекту МРГ (станом на 2011 рік), схожі на громади I фази проекту в момент їх відбору (тобто станом на 2007 рік) (Khandker, 2010; Walker, 1999). Тоді різниця між показниками цих громад показує ефект дії проекту МРГ, і ми можемо використовувати для аналізу дані по соціальному капіталу, отримані в результаті дослідження в 2011 році.

За період впровадження I фази проекту МРГ у 8 районах Сумської області (2007-2011 роки) реалізовано 49 мікропроектів у 33 громадах на суму понад 8,7 млн грн. Проте наше дослідження охопило 6 районів, громади яких були представлені і в I, і в II фазі проекту МРГ.

Дослідження впливу участі у проекті МРГ на соціальний капітал громад-учасниць продемонструвало збільшення практично усіх характеристик соціального капіталу (таблиця 3.2.).

Таблиця 3.2

Середні значення характеристик соціального капіталу та їх зміна внаслідок участі в проекті «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» *

Характеристики соціального капіталу	Громади-учасники проекту МРГ	Контрольні громади	Зміни (Δ), %
Традиції в громаді	3,337	3,065	8,871
Інформація та комунікація	2,957	2,885	2,498
Включеність у громадську діяльність	2,443	2,410	1,392
(Анти) патерналізм	3,701	3,466	6,778
Рівень довіри	2,966	2,940	0,857
Солідарність та інтеграція	3,531	3,514	0,484
Загальні моральні та культурні норми	3,808	3,783	0,660
Колективна діяльність та співпраця	3,276	3,162	3,604

* Діапазон можливих значень характеристик від 1 (найнижче значення) до 5 (найвище)

Підсумкові результати регресійного аналізу впливу проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» на характеристики соціального капіталу

Характеристики соціального капіталу	Ефект участі
Традиції в громаді	0,538***
Інформація та комунікація	0,162*
Включеність у громадську діяльність	0,256***
(Анти) патерналізм	0,455**
Рівень довіри	0,160*
Солідарність та інтеграція	0,137+
Загальні моральні та культурні норми	0,094
Колективна діяльність та співпраця	0,274***

+ p<0.10, * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

Результати дослідження впливу проекту МРГ на соціальний капітал громад-учасниць (таблиця 3.3) засвідчили, що найбільшому впливу піддаються такі характеристики соціального капіталу, як наявність традицій у громаді, інформованість, (анти) патерналізм, колективні дії і кооперація.

У той же час більшість сучасних науковців схиляються до думки, що соціальний капітал змінюється досить повільно. Для цього іноді необхідна зміна не одного покоління, що проживає на даній території. Тому результати впливу проекту МРГ на показники соціального капіталу громад-учасниць проекту за досить короткий період (з 2007 по 2011 роки) викликають необхідність пояснення.

Безпосереднє знайомство з методикою проекту МРГ та інтерв'ю з його учасниками наводять на думку, що вплив проекту МРГ на соціальний капітал проявляється через специфічний організаційний і фінансовий механізм проекту.

Щодо організаційного механізму, то він побудований на підході соціальної мобілізації до місцевого розвитку. Під час участі у проекті МРГ члени громади об'єднуються в громадську організацію, вчать разом ухвалювати рішення, обирають голову і правління організації, пріоритети розвитку громади, проект для реалізації, підрядчиків для виконання робіт, разом контролюють виконання поставлених завдань. У процесі реалізації мікропроекту вони починають більше довіряти один одному; розуміють, що можуть самі вирішувати проблеми, а не сподіватись виключно на допомогу держави; вчать спільно приймати рішення, працювати разом. Відповідно починають

відновлюватися традиції колективних дій та свят, солідарність, зменшується патерналізм, зростає довіра.

Мова в даному випадку може йти не тільки про зростання соціального капіталу громад, а й про реалізацію його вже наявного, але «дрімаючого» потенціалу. Така реалізація може відбутись і за досить короткі терміни (за 3 роки, як у проекті МРГ).

Слід також звернути увагу на отримане в результаті дослідження зауваження щодо якісної зміни аргументації при прийнятті рішень членами громад, що брали участь у програмі МРГ, яке, можливо, пояснює незначні зміни в рівні довіри. Більш детальний аналіз показав, що програма МРГ вплинула не лише на інформованість, а й на мислення учасників — при оцінці рівня довіри до влади вони беруть до уваги більше факторів, внаслідок чого об'єктивна оцінка цієї характеристики соціального капіталу може знижуватися.

Прийнятий МРГ метод тісної співпраці покликаний об'єднати не тільки громаду, але й місцеву / регіональну владу, приватний сектор та громадські організації, щоб усі мали змогу постійно спілкуватися та демонструвати напрям розвитку, корегувати плани громад та приймати рішення щодо вирішення місцевих проблем в межах співпраці приватно-державного сектору.

Більшість сіл, що брали участь у проекті МРГ продовжили спільними зусиллями покращувати життя своїх громад і після закінчення проекту.

11.3. Вплив соціальної мобілізації громад на економічні показники їх розвитку

Нас зацікавило, який саме вплив має проект на соціально-економічне життя сільських громад, що беруть у ньому участь. Безпосереднім предметом нашого дослідження стали зміни в економічних показниках розвитку сільських громад Сумської області, що брали участь у першій фазі проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду».

Для аналізу результатів участі громад у першій фазі проекту МРГ на економічні показники їх розвитку ми використали метод різниць (difference-in-differences), суть якого у знаходженні різниці між соціально-економічними показниками розвитку досліджуваних громад до (2006 рік) і після (2011 рік) участі в проекті «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (Girma та ін., 2007). Для пошуку контрольних громад ми застосували метод метчингу (matching on observables) (Heckman та ін., 1997). Для кожної громади учасниці першої фази була визначена контрольна громада, найближча за показниками соціально-економічного розвитку. Вибірка складала 127 громад (33 громади,

що брали участь у I фазі МРГ/ПРООН; 94 контрольні громади).

Під час аналізу була використана статистична база даних соціально-економічного розвитку громад, сформована під час паспортизації сіл Сумської області в 2011 роках (Паспортизація, 2011).

Ми оцінили вплив участі в проекті «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» на зміну наступних соціально-економічних показників: чисельність постійного населення в селі; кількість домашніх господарств; автобусне сполучення (кількість рейсів на день); кількість вулиць в селі; кількість людей, що виїхали з села, на душу населення; чисельність населення, зайнятого в усіх сферах діяльності, на душу населення; чисельність населення, зайнятого за межами села, на душу населення; чисельність померлих на душу населення; чисельність населення, зайнятого підприємницькою діяльністю, на душу населення; кількість місць у школах та дитячих садках; кількість відвідувань медичних закладів.

Зважаючи на специфіку організаційного механізму проекту, ми застосували метчинги на основі різних груп показників із метою визначення контрольних громад. Спочатку знайшли громади, подібні за трьома соціально-економічними показниками: 1) кількість домашніх господарств; 2) чисельність населення, зайнятого в усіх сферах діяльності; 3) автобусне сполучення (кількість рейсів на день). Ці три показники з доступної нам статистичної інформації найбільш системно характеризують соціально-економічний стан громад. Метчинг на основі більшої кількості показників не дав достатньої кількості контрольних громад.

Крім того, ми визначили чотири групи потенційних контрольних громад: 1) громади, які подавали заявку на участь у першій фазі проекту ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»; 2) громади, які не подавали заявку на участь у проекті; 3) усі громади (які подавали та не подавали заявку на участь у проекті) з урахуванням приналежності села до певного району; 4) усі громади (які подавали та не подавали заявку на участь у проекті) без урахуванням приналежності села до певного району.

Результати регресійного аналізу за допомогою програми STATA при використанні кожної з 4 груп потенційних контрольних громад наведені в таблицях 3.4-3.7 відповідно.

Дані таблиць 3.4-3.7 засвідчують позитивний вплив участі громад у проекті МРГ на такі показники їх розвитку, як «чисельність постійного населення в селі» (ефект проекту значимий за всіма використаними метчингами: таблиці 3.4-3.7); «кількість людей, що виїхали з села, на душу населення» (ефект проекту значимий в таблицях 3.5,

Регресійний аналіз впливу проєкту МРГ на соціально-економічні показники¹

Таблиця 3.4

303

№	Соціально-економічні показники розвитку громад	Ефект проєкту
1	Чисельність постійного населення в селі	0.013+
2	Кількість домашніх господарств	0.002
3	Автобусне сполучення (кількість рейсів на день)	0.142
4	Кількість вулиць в селі	0.015
5	Кількість людей, що виїхали з села, на душу населення	-0.429
6	Чисельність населення, зайнятого в усіх сферах діяльності, на душу населення	0.209*
7	Чисельність населення, зайнятого за межами села, на душу населення	-0.215
8	Чисельність померлих на душу населення	-0.131
9	Чисельність населення, зайнятого підприємницькою діяльністю, на душу населення	0.873
10	Кількість місць у школах та дитячих садках	0.014
11	Кількість відвідувань медичних закладів	-0.001

+ p<0.10, * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

Таблиця 3.5

Регресійний аналіз впливу проєкту МРГ на соціально-економічні показники¹

№	Соціально-економічні показники розвитку громад	Ефект проєкту
1	Чисельність постійного населення в селі	0.022+
2	Кількість домашніх господарств	0.007
3	Автобусне сполучення (кількість рейсів на день)	0.138
4	Кількість вулиць в селі	-0.051
5	Кількість людей, що виїхали з села, на душу населення	-0.527+
6	Чисельність населення, зайнятого в усіх сферах діяльності, на душу населення	0.244*
7	Чисельність населення, зайнятого за межами села, на душу населення	-0.895
8	Чисельність померлих на душу населення	-0.199
9	Чисельність населення, зайнятого підприємницькою діяльністю, на душу населення	1.108+
10	Кількість місць у школах та дитячих садках	0.025
11	Кількість відвідувань медичних закладів	-0.008

+ p<0.10, * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

¹ метчинг на основі показників соціально-економічного розвитку; контрольні громади знайдено серед громад, які подавали заявку на участь у першій фазі проєкту ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду».

Регресійний аналіз впливу проекту МРГ на соціально-економічні показники¹

Таблиця 3.6

№	Соціально-економічні показники розвитку громад	Ефект проекту
1	Чисельність постійного населення в селі	0.018+
2	Кількість домашніх господарств	0.029
3	Автобусне сполучення (кількість рейсів на день)	0.252*
4	Кількість вулиць в селі	0.016
5	Кількість людей, що виїхали з села, на душу населення	-0.405*
6	Чисельність населення, зайнятого в усіх сферах діяльності, на душу населення	0.288+
7	Чисельність населення, зайнятого за межами села, на душу населення	-1.107+
8	Чисельність померлих на душу населення	-0.418*
9	Чисельність населення, зайнятого підприємницькою діяльністю, на душу населення	0.683
10	Кількість місць в школах та дитячих садках	0.059
11	Кількість відвідувань медичних закладів	-0.057

+ p<0.10, * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

¹ метчинг на основі показників соціально-економічного розвитку; контрольні громади знайдено серед усіх громад (які подавали та не подавали заявку на участь у першій фазі проекту ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»), беручи до уваги відношення села до певного району.

Регресійний аналіз впливу проекту МРГ на соціально-економічні показники¹

Таблиця 3.7

№	Соціально-економічні показники розвитку громад	Ефект проекту
1	Чисельність постійного населення в селі	0.034*
2	Кількість домашніх господарств	0.031
3	Автобусне сполучення (кількість рейсів на день)	0.084+
4	Кількість вулиць в селі	0.010
5	Кількість людей, що виїхали з села, на душу населення	-0.200+
6	Чисельність населення, зайнятого в усіх сферах діяльності, на душу населення	0.242**
7	Чисельність населення, зайнятого за межами села, на душу населення	-1.251*
8	Чисельність померлих на душу населення	-0.133
9	Чисельність населення, зайнятого підприємницькою діяльністю, на душу населення	0.727
10	Кількість місць у школах та дитячих садках	0.217**
11	Кількість відвідувань медичних закладів	-0.022

+ p<0.10, * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

¹ метчинг на основі показників соціально-економічного розвитку; контрольні громади знайдено серед усіх громад (які подавали та не подавали заявку на участь у першій фазі проекту ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»), не враховуючи при цьому відношення села до певного району.

3.6 та 3.7); «чисельність населення, зайнятого в усіх сферах діяльності, на душу населення» (ефект проекту значимий за всіма використаними вище метчингами); «чисельність населення, зайнятого за межами села, на душу населення» (ефект проекту значимий в таблицях 3.6, 3.7).

Проведене дослідження демонструє дієвість механізмів соціальної мобілізації громад, що закладені в проект Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Завдяки соціальній мобілізації відбуваються зміни в мисленні та поведінці людей, що призводять до переходу від традиційного до сучасного, більш відповідного вимогам часу способу життя. Найбільшому впливу піддаються такі складові соціально-економічного розвитку, як зайнятість населення та його демографічна динаміка. Мешканці громад, що брали участь у проекті МРГ більше працюють (показники зайнятості) та менше виїжджають із рідних сел.

Результати, наведені в таблицях 3.4-3.5, дозволяють зробити висновок про те, що сам факт підготовки місцевою громадою заявки на участь у проекті економічної кооперації свідчить про наявність внутрішніх ресурсів для розвитку. Громади, що подавали заявку і не пройшли відбір на участь у проекті, демонструють кращі показники соціально-економічного розвитку, ніж громади, що не подавали заявку взагалі, що підтверджує ще раз важливість організаційної спроможності та соціальної активності в громадах. Тому впровадження дієвих механізмів соціальної мобілізації, які б активізували бажання людей допомогти самим собі, є важливим напрямом пошуку й використання резервів економічного розвитку місцевих громад.

Для подальших зрушень у цій сфері необхідно виявити й дослідити інституційні чинники, що заважають становленню громадянського суспільства і призводять до роз'єднаності людей у тих ситуаціях, коли для вирішення проблем місцевого розвитку необхідні ефективні колективні дії.

Розділ 12.

Оцінка впливу підходу до місцевого розвитку за участі громад у проектах ПРООН в Україні: результати соціологічного дослідження

Для визначення комплексної оцінки впливу підходу до місцевого розвитку за участі громад у 2010 році Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Проекту ПРООН/ЄС «Місцевий розви-

ток, орієнтований на громаду» здійснено дослідження «Оцінка впливу підходу до місцевого розвитку за участі громад, реалізованого у проєктах ПРООН в Україні».

Мета дослідження — оцінити ефективність та вплив підходу до місцевого розвитку із залученням громад, який був реалізований у чотирьох проєктах ПРООН в Україні: «Програма розвитку та інтеграції Криму» (діє з 1995 року), «Чорнобильська програма відродження та розвитку» (діяла з 2002 року), «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку» (діє з 2004 року) та «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (діє з 2007 року).

Польовий етап дослідження включав 11 фокус-групових дискусій серед представників залучених сторін у 8 макрорегіонах України, 27 глибинних інтерв'ю з регіональними експертами, опитування 206 регіональних експертів (відповіді репрезентативні щодо місцевих координаторів, похибка вибірки не більше 4 % на рівні значущості 0,05), опитування 855 членів організацій громад (більше 100 респондентів для кожного проєкту ПРООН, із додатковими контрольними підгрупами для проєктів МРГ та МПВСП) та 9 тематичних глибинних інтерв'ю з національними експертами щодо проєктів ПРООН в Україні. Результати цього соціологічного дослідження представлені далі.

12.1. Оцінка дієвості методології підходу та його впливу на надання послуг та якість життя цільових груп

До проєкту долучаються громади, які готові повірити у власні сили і докласти зусиль для того, щоб змінити життя своєї громади.

Можливо виокремити такі чинники, які спонукають людей долучатися до участі в діяльності організацій громад, зокрема й у проєктах громад:

- переконання неформальних лідерів громадської думки;
- підтримка представників місцевої влади;
- інформація про успішний досвід інших громад.

Як свідчать розповіді деяких представників громад та місцевої влади, при створенні організацій громад і започаткуванні проєктів громад інколи мали місце складнощі із залученням мешканців, оскільки частина з них була налаштована скептично, а частина не могла або не бажала вкладати власні кошти у проєкти громад. Співробітники проєктів та місцевої влади долали чимало зусиль для переконання громадян. Вони організували зустрічі для роз'яснення того, як самоорганізація громади повинна відбуватися, демонстрували освітні фільми, відеоролики по місцевому телебаченню, розпо-

всюджували інформаційну літературу. Різноманітні ресурсні центри виявилися надзвичайно корисними інструментами. Спочатку діяльність ОГ рухали активісти, при цьому інформували громадськість. Із часом та появою перших результатів, коли люди побачили, що організації громад дійсно працюють і реалізувати проекти громад реально, то активніше долучались до діяльності над проектами.

За даними опитування членів організацій громад, кількість осіб, які перебувають на певних управлінських посадах в органі управління організації громади (наприклад, голови, секретарі, скарбники, члени функціональних груп чи груп моніторингу), загалом становить 18,7% (14,4-24,4% у різних проектах ПРООН), що є доволі високим показником і свідчить про демократичність управління організаціями громад.

Результати опитування членів організацій громад демонструють неочікувано високий, як для українських реалій, рівень участі — загалом загальні збори громади відвідують від 88,5%¹ до 96,6 % членів організацій громад у різних проектах ПРООН, у середньому 93,9% серед усіх респондентів. Модель такого підходу в дійсності популяризує форму управління за активної участі громадськості. Також варто відмітити, що однаково високий рівень участі у загальних зборах простежується серед чоловіків і жінок, серед людей із різною освітою та серед людей, які проживають у різних за заможністю домогосподарствах.

Закономірно, що значна частина організацій громад брала участь у прийнятті рішень стосовно питань розвитку громади — від 71,2% до 95,5% у різних проектах ПРООН, у середньому 86,8 % серед усіх респондентів, тобто безумовно переважна більшість. Ухвалені рішення доносяться до відома громади, у середньому 88,5% (78,9-92% у різних проектах ПРООН) членів організацій громад поінформовані про них.

Дослідженням виявлено, що від 95,1% до 100% респондентів сплачували внески з винятком у межах від 0% до 4,9%. Оскільки були опитані тільки члени організацій громад за списками, можливі різні варіанти. Можливо, ці респонденти неправильно зрозуміли запитання або вже вийшли з організації громади. Ймовірно також, що вони створюють неформальні організації, які розвиваються як формальні на рівні населених пунктів, а отже, члени неформальних організацій стають асоційованими членами і природно, що деякі з них можуть не сплачувати внесків. Крім них, усі інші респонденти вкладають кошти незалежно від форми членства в організації громади.

¹ Відповідно до методології підходу, бажаним є залучення 100% домогосподарств, але з практичної точки зору це не завжди можливо, тому 80% домогосподарств вважається нижньою межею повного залучення (Практичний посібник, 2012).

Із глибинних інтерв'ю з регіональними експертами випливає, що члени організацій громад підтримували проекти у різні способи:

- членськими внесками,
- додатковими грошовими внесками,
- добровільним і безоплатним виконанням робіт,
- управлінням діяльністю організації громади.

Опитування членів організацій громад цілком підтвердило попередню гіпотезу дослідників, що населення добровільно вкладає більші за необхідний мінімум внески — від 18% до 36% у різних проектах ПРООН, у середньому 29,9% серед усіх респондентів. Цілком очікувано, що представники заможніших домогосподарств, як правило, роблять більший внесок. Так, якщо серед респондентів, які проживають у бідних домогосподарствах, 23,7% інколи вкладають більшу, ніж потрібно, суму, то серед опитаних із заможних домогосподарств — 45,3%.

Як неодноразово відмічено у фокус-групах та глибинних інтерв'ю, громадяни виражали свою готовність допомагати у реалізації проектів громад виконанням певних робіт. Ця теза повністю підтверджена опитуванням — більше половини (від 54,8% до 84,8% у різних проектах ПРООН, у середньому 76,6% респондентів) допомагали виконувати роботи за проектами громад.

За методологією підходу на загальних зборах її члени мали визначити пріоритети її розвитку — ранжовані за важливістю плани реалізації конкретних інфраструктурних проектів. За словами учасників фокус-груп (як представників громад, так і місцевої влади), у визначенні пріоритетів громад міг мати місце вплив як різноманітних зацікавлених груп, так і голів сільрад, причому представники влади вищого рівня не використовували важелі прямого впливу на визначення пріоритетів громад. Прийняття рішення громади було демократичним: під час загальних зборів усі мали можливість висловити власні пропозиції та взяти участь у дискусії, і переважна більшість громади дійсно висловлювала пропозиції та брала участь у загальних зборах (принаймні в анкетуванні членів громади).

Відповідно до концепції підходу до місцевого розвитку із залученням громади повинна мати місце незалежність організацій громад від місцевої влади у визначенні пріоритетів для реалізації проектів громад. Однак у відповідях на нейтральне запитання з різними варіантами сценаріїв визначення пріоритетів при опитуванні членів організацій громад виявилось, що представники місцевої влади справляють непрямий вплив на визначення пріоритетів громад шляхом донесення власних думок: від 0,0% до 9,6% представників у різних проектах ПРООН, у середньому 4,1% респондентів відмітили, що

думки влади були найбільшою мірою чи виключно визначальними для визначення пріоритетів громад. Вірогідно, що погляди з цього питання пов'язані з обізнаністю про діяльність організації — як виявив кореляційний аналіз, чим більш обізнаний респондент, тим більш імовірно він висловлював думку про провідну роль членів організації у визначенні пріоритетів громади.

Хоча максимальний відсоток тих, хто вважає, що для прийняття рішення щодо пріоритетів мали значення виключно думки влади, складає 3,8 % в одному з проектів ПРООН, це залишається проблемним питанням і відповідає реаліям часткової залежності громад від співфінансування з місцевих бюджетів та готовністю погодитись із авторитетною думкою керівництва. Незважаючи на це, від 58,7% до 71,2% у різних проектах ПРООН, у середньому 63,2% респондентів впевнені, що при визначенні пріоритетів були вирішальними найбільшою мірою або виключно думки громади.

Беручи до уваги висловлювання учасників фокус-груп, у цілому всі зацікавлені сторони оцінюють схему співфінансування як вдалу та дієву. Такий висновок підтверджується й висловлюваннями регіональних експертів — у цілому схему фінансування вони оцінюють як ефективну, респонденти переважно стверджують, що її варто залишити такою, як вона є. Головна цінність моделі фінансування в синергетичному ефекті — всі учасники отримують результат, якого кожен окремо не зміг би досягти. Загальна думка опитаних експертів також така, що застосована схема співфінансування є в цілому ефективною: як скоріше або дуже ефективно її характеризують 75,7% респондентів (67,9%-80% експертів у різних проектах ПРООН), при цьому тільки 4,4 % оцінюють її як скоріше або зовсім неефективну.

Однак у рамках дослідження деякі регіональні експерти вказали на ряд труднощів, що стосуються фінансування проектів громади, а саме: збір членських внесків із організацій громади, пошук зовнішнього фінансування, затримки надходження грошей від центральної влади і проектів ПРООН. Такі питання вирішуються шляхом переговорів із зацікавленими сторонами.

Учасники фокус-груп інколи висловлювали пропозиції зменшити бюрократизм, пришвидшити процес оформлення документації та фінансування. Інше побажання полягає у збільшенні частки фінансового внеску ПРООН, оскільки з об'єктивних причин ні громада, ні місцева влада не мають можливості значно збільшувати власну частку фінансування.

Як свідчать дані опитування представникам органів управління організацій громад, незважаючи на випадки критики стосовно наяв-

ної схеми співфінансування, лише 3% респондентів її оцінили як скоріше неефективну чи зовсім неефективну, при цьому 33,3% охарактеризували її як скоріше ефективну, а 48,5% як дуже ефективну (загалом 81,8% визначають її як скоріше ефективну або дуже ефективну, 77,9-86,7% у різних проектах ПРООН).

Якщо здійснити аналіз поглядів представників різних цільових груп на основі отриманих глибинних інтерв'ю, стає очевидно, що їхні погляди дещо відрізняються.

Деякі члени громад і голови сільрад відмічають, що збирати кошти буває складно, тому що не всі члени можуть зробити навіть мінімальний внесок, хоча й усвідомлюють необхідність внесків для реалізації проектів громад. Дійсно, співробітники проекту очікували, що внесення громадою навіть невеликої суми грошей для досягнення цільового рівня потребуватиме деякого часу. Тому можлива інтерпретація може бути наступною: об'єктивні труднощі та їхнє суб'єктивне відображення у формі вербалізованої тривоги виникають серед сімей із низькими доходами в ситуаціях невчасного виконання вимог. Фінансуванню проектів громад сприяла участь меценатів.

Представники районної та міської влади явно зацікавлені у реалізації проектів громад і прагнуть допомогти і фінансово, і організаційно — вони сприяють в оформленні документації, у позитивному вирішенні питань із керівництвом місцевої влади, у пошуку меценатів. Природно, що представники районної влади хотіли б отримувати фінансову допомогу, тобто в майбутньому не збільшити, а зменшити частку свого фінансового внеску, оскільки, за словами самих представників місцевої влади, у місцевих бюджетах коштів на співфінансування просто бракує. У деяких випадках обласна влада підтримала райони додатковим внеском із бюджету.

З іншого боку, представники деяких громад бажають зменшити свою частку, а натомість щоб місцева влада фінансувала більше. Громадяни вважають, що внесок громади все одно буде значним за рахунок безоплатного виконання робіт на об'єктах. Однак навіть у суб'єктивно найгіршому випадку для членів спільноти — якщо частка фінансування громади зростає — для громад це все одно може бути вигідним, тому що ціною невеликого внеску вони отримують результат, вартість якого в декілька разів вища за інвестовану.

Незважаючи на висловлені частиною респондентів критичні судження щодо співфінансування, більшість опитаних регіональних експертів повідомили про поширеність додаткових внесків із боку учасників (без ПРООН) — 71,4% експертів (51,8-78,7% у різних проектах).

тах ПРООН). Це свідчать про потенційну готовність окремих місцевих партнерів фінансувати в більших обсягах.

За даними проектів ПРООН, у цілому частка ПРООН зменшується, а частка місцевих партнерів зростає. Тобто в цілому схема адекватна і працює, а в перспективі може бути ще ефективнішою, якщо врахувати місцеві спроможності та особливості й застосувати рішення, запропоновані опитаними експертами.

Оцінка впливу підходу на надання послуг у секторах, які підтримані проектами

Із висловлювань представників зацікавлених сторін на фокус-групах можливо зробити такий узагальнений висновок: через те, що люди виконують роботи для себе, вони прагнуть використовувати наявні кошти якнайефективніше, знаходять оптимальне співвідношення якості й ціни, частину робіт виконують добровільно і на громадських засадах.

Учасники фокус-груп усіх категорій практично одностайні в тому, що проекти зменшують витрати на комунальні та соціальні послуги, а це дозволяє заощаджувати кошти закладів громади і домогосподарств.

Регіональні експерти в інтерв'ю відмічали, що зменшення вартості послуг є реалістичним завдяки таким чинникам:

- можливості отримувати послуги у своєму населеному пункті й не витратити кошти на подорож до інших населених пунктів;
- появи можливості вибору й контролю постачальника послуг;
- створенню можливості отримувати пільгове або безкоштовне обслуговування у власних інфраструктурних об'єктах.

В опитуванні членів організацій громад респондентам, які перебувають на управлінських посадах в своїх громадах, ставилося запитання, чи змінилося енергоспоживання в їхніх громадах протягом останніх кількох років? Згідно з результатами дослідження 31,3% респондентів заявили, що споживання значно або радше збільшилося, 28,3% — що не змінилося, 23,3% — що значно або скоріше зменшилося. Абсолютна більшість керівників організацій громад (77,9-91,0%) повідомили, що тепер намагаються економити газ, тепло, електроенергію. Гіпотетично тут можуть мати вплив принаймні два фактори: вони намагаються економити або це логічний наслідок впливу проектів (завдяки більшій ефективності створеної/відновленої інфраструктури). Також 79,8% керівників організацій громад зазначили, що їхні громади зараз намагаються економити воду. Деяко суперечливими виглядають форми енергозбереження: від 78% до 91% представників груп управління організацій громад переконують, що намагаються

економити витрати різних комунальних ресурсів. Але за іншими опитаннями виявилось більше тих, хто визнає зростання енергоспоживання, ніж тих, хто відмічає зменшення енергоспоживання.

Учасники фокус-груп відмічали безумовне комплексне покращання якості послуг. Аналогічно, на думку регіональних експертів, першим результатом виконання проектів громад є отримання населенням доступу до раніше недоступних послуг та / або покращання якості вже наявних послуг.

Проекти громад, безсумнівно, підвищують якість комунальних послуг. Зростання якості опалення спостерігають 65,2% опитаних членів громад, де впроваджено енергозберігаючі проекти в теплостачанні порівняно з 36,3% у громадах із іншими проектами та 39,2% в контрольній групі. Відповідні показники дорівнюють 66,4% порівняно з 32,7% та 35% у проектах освітлення вулиць. Аналогічне покращання спостерігається у водопостачанні. Покращання якості водопостачання спостерігають 75,9% опитаних членів громад, у яких впроваджено проекти водопостачання, порівняно з 38,6% у громадах з іншими проектами та 38,5% в контрольній групі. Відповідні показники дорівнюють 67,5% порівняно з 45,8 % та 36,9 % у проектах утилізації сміття. Найбільшою є різниця в якості шкільного транспорту й охорони здоров'я. У шкільному транспорті різниця в 32,6-37,7%. В охороні здоров'я вона сягає 42-42,4%. Члени ОГ висловлюють бажання й готовність підтримувати створені або відновлені комунальні інфраструктури. Учасники фокус-груп визнають, що люди, які доклали багато власних зусиль у створення та відновлення послуг, зацікавлені в тому, щоб дбати про збереження об'єктів інфраструктури.

Оскільки підтримання об'єктів інфраструктури потребує певних витрат, респонденти розказали, що розраховують на різні джерела фінансування у майбутньому:

- внески членів громади;
- благодійні внески меценатів;
- дотації з місцевого бюджету;
- фінансування з боку аналогічних програм.

Як пояснили у глибинних інтерв'ю регіональні експерти, особиста участь у реалізації проектів громад створює чуття відповідальності за плоди власної праці, внаслідок чого члени громади дбатимуть про створені чи відновлені об'єкти.

При цьому життєздатність об'єктів інфраструктури забезпечується:

- дбайливим ставленням до створених чи відновлених у проектах громад об'єктів;
- особистими зусиллями для охорони чи ремонту об'єктів;

- готовністю громади вкладати кошти для забезпечення постійної роботи об'єктів інфраструктури;
- бажанням шукати підтримки від влади та спонсорів у наданні коштів для підтримання роботи об'єктів;
- плануванням у місцевих бюджетах витрат на поточний ремонт, розвиток та відновлення об'єктів;
- усвідомленням важливості існування інфраструктурних об'єктів для сталого функціонування громади.

Оцінка впливу підходу на якість життя цільових груп

Важливим результатом виконання проектів є позитивні зміни у якості життя населення. Такі зміни за останні роки визнають 32,3% членів громад в основній групі (де реалізовані проекти ПРООН) порівняно з 22,3% в контрольній групі (де не були реалізовані проекти ПРООН). У результаті самоорганізації громад зросла впевненість у власних силах членів ОГ, які займаються реалізацією проектів громад. За шкалою від 0 («зовсім не довіряю») до 10 («повністю довіряю») громадяни з основної групи мають рівень довіри до своєї громади 7,7, а громадяни з контрольної групи — 6,1. 50,9% членів громад-учасниць проектів ПРООН упевнені, що протягом останніх років єдність їхніх громад посилилася, у той час як лише 18,8 % у громадах, які не беруть участі у проектах ПРООН, спостерігають таке покращання. Члени громад в основній групі більш задоволені соціальним життям у своєму селі або місті порівняно з контрольною групою (за шкалою від 1 («зовсім не задоволені») до 5 («повністю задоволені»), ця різниця виражається в показниках 3,3 порівняно з 2,6). Так само члени громад з основної групи більше задоволені перспективами розвитку громади порівняно з контрольною групою (3,8 у порівнянні з 2,7).

Вплив підходу за участю громад не є однаковим у чотирьох проектах ПРООН, що виявляється у різних значеннях індикаторів успішності реалізації підходу для різних проектів ПРООН. Можна припустити, що є декілька факторів, які позитивно вплинули на результат.

Непрямим результатом упровадження підходу є деяке (хоча статистично й незначуще) підвищення рівня матеріального добробуту громад, впровадження проектів громад. Це може відбуватися за рахунок створення нової інфраструктури, нових послуг, підвищення їх якості й навіть надбання нових навичок, які можуть переводитися в економічну сферу. Необхідно зазначити, що вплив підходу до місцевого розвитку, орієнтованого на громаду, є складним і системним, тому будь-які позитивні зміни громадських послуг, психологічного самопочуття та самоорганізації також створюють передумови для поліпшення матеріального становища.

Аналіз відповідей на фокус-групах засвідчує, що зменшення витрат на комунальні послуги дозволяє заощаджувати кошти закладам громади і домогосподарствам. Також завдяки додатковій господарській діяльності та створенню чи відновленню послуг дехто отримує тимчасову чи навіть постійну роботу. Наприклад, коли вводиться шкільний транспорт, водій отримує нове робоче місце. Або створені об'єкти інфраструктури вимагають персоналу для підтримки їх функціонування — природно, що місцеві жителі наймаються на новостворені робочі місця.

Як зауважують учасники фокус-груп, внаслідок деяких створених чи відновлених у проектах громад послуг покращується здоров'я, чому сприяють поліпшені побутові умови, медичне обладнання та відповідні санітарно-гігієнічні умови, зокрема і в навчальних закладах.

У свою чергу регіональні експерти в інтерв'ю надають таке пояснення: ремонт чи створення послуг, пов'язаних із гігієною, може зменшувати захворюваність серед дітей, а отже, підвищувати рівень їхнього здоров'я. Це також відбувається завдяки покращанню системи опалення в школах, дитячих садках і лікарнях, а також через більш високу якість водопостачання. Дійсно, рівень захворюваності загалом знизився у зв'язку із вищезгаданими заходами. Завдяки кращій системі опалення та появі шкільного транспорту відвідуваність школярів є вищою упродовж зимового періоду порівняно з попередніми роками, а якість навчання/викладання зросла. Різниця у стані здоров'я між основною та контрольною групами є статистично незначущою.

Учасники фокус-групових дискусій відмічають, що змінюються не лише умови життя людей, а також їхнє психологічне самопочуття:

- зростає чуття впевненості у власних силах;
- виникає чуття власної потрібності та важливості;
- люди відчувають відповідальність за результати своєї праці;
- виникає приємне відчуття задоволеності добре виконаної роботи;
- успішний досвід переконує їх бути більш ініціативними.

Регіональні експерти-представники усіх цільових груп хоч і по-різному, але відмічають зміни у психологічному самопочутті членів громад.

Зокрема, можливо, виокремити такі типові зміни:

- учасники роботи над проектом стають більш відповідальними і дисциплінованими;
- люди відчувають впевненість у власних силах, більше цінують себе;

- місцеві мешканці відчувають гордість за зроблене, залученість до важливої справи;
- виникає чуття самостійності й самодостатності;
- з'являється переконання у реалістичності вирішення питань із місцевою владою;
- люди стають більш активними та ініціативними;
- місцеві жителі почуваються справжніми господарями у своєму населеному пункті;
- відчувають відповідальність за його долю;
- починають більше цінувати своє місто чи село.

Деякі респонденти вказали на необхідність участі громад у фінансуванні проєктів громад, оскільки це є необхідною передумовою їхньої активної участі й почуття відповідальності за результати праці.

Характерним наслідком реалізації проєктів громад під керівництвом проєктів ПРООН є зростання психологічного оптимізму: опитані члени організацій громад відмічають покращання у власному житті — в основній групі таких на 10 % більше, ніж у контрольній, а тих, хто відмічає погіршення — на 8,4 % менше.

З відповідей учасників фокус-груп можна зрозуміти, що згуртованість громади розвивається поступово, але посилюється з кожним кроком:

- люди усвідомлюють необхідність і можливість спільної дії;
- створення організації громади, яке задає конкретну форму кооперації;
- спільне прийняття рішень, які стосуються усіх мешканців;
- толока як безпосередня допомога при виконанні робіт;

Отже можна спостерігати наступні результати:

- актуалізується взаємозалежність всієї громади від послуг, які є необхідними (наприклад, водопостачання, школа, медпункт і т. д.);
- з'являється взаємне розуміння завдяки діалогу, взаємодії та взаємній повазі;
- покращуються навички управління конфліктами протягом періоду проєкту.

Регіональні експерти у глибинних інтерв'ю дають таке пояснення: вкладання внесків у проєкт для усієї громади та участь у спільній діяльності посилювало чуття єдності у членів громади. Місцеве населення стало більш активним та об'єднаним при вирішенні спільних проблем місцевого розвитку

Такі твердження перевірені результатами опитування членів організацій громад. Як виявилось, 50,9% респондентів, які брали участь у проєктах ПРООН, вважають, що за останні кілька років згуртова-

ність, єдність їхньої громади зростає. Натомість серед респондентів із контрольної групи аналогічну думку висловили лише 18,8% опитаних.

У громадах, де реалізовані проекти ПРООН, рівень довіри до членів громади більший, ніж у громадах, де немає проектів ПРООН (при тому, що рівень довіри до інших соціальних груп є приблизно однаковим). Ще більш показовим є зростання соціальної згуртованості: це помічають на 32,1% більше в основній групі, ніж у контрольній, причому одночасно зменшення цієї згуртованості на 19,3% менше.

12.2. Оцінка впливу підходу до місцевого розвитку за участі громад на місцеве самоврядування

З відповідей учасників фокус-груп стає очевидним, що усі створені за методологією підходу до місцевого розвитку структури визнаються корисними й потрібними як населенням, так і місцевою владою.

У ході опитування деякі регіональні експерти зазначили, що на початку вони змушені були долати пасивність та зневіру в самоорганізації громад, особливо якщо знаходилося визнаних лідерів. Шляхом широкого залучення населення, підготовки активних членів та лідерів, а також місцевих органів влади вдалося створити дієві організації громад. Також мали місце деякі труднощі з офіційною реєстрацією громадських організацій в органах місцевої влади, які вдалося вирішити шляхом переговорів та переконання. Для деяких респондентів суб'єктивно складно писати всі необхідні документи для проектів громади і фінансових звітів. Вони стверджують, що проблема полягає в жорстких бюрократичних вимогах зі сторони проектів ПРООН, хоча ПРООН вимагає всі ці документи відповідно до українського законодавства. Ця проблема долається за допомоги зовнішніх консультантів і самонавчанням у процесі роботи.

Для громадян, які вже пройшли етап створення організацій громади та здійснення проектів громади, продовження діяльності цих організацій є реалістичною та прийнятною формою вирішення спільних питань, а представникам місцевої влади набагато зручніше співпрацювати з організованими і досвідченими організаціями.

З одного боку, не всі члени громади знають про існування сільських (менш поширених) чи районних ресурсних (більш поширених) центрів, але ті, хто хоч раз користувався їх послугами, залишаються задоволеними як наданням матеріалів, так і професійними консультаціями.

Форуми місцевого розвитку виявилися корисним форматом обміну досвідом між різними громадами та зав'язуванню перспективних корисних контактів для вирішення громадських питань.

У цілому корисність створених структур проявляється в таких аспектах:

- мобілізація громади до діяльності;
- розвиток людських ресурсів;
- покращання співпраці між громадянами та владою.

В інтерв'ю регіональні експерти також відмітили, що створені у проєктах структури підтримки різних рівнів — від організацій громад до районних ресурсних центрів та муніципальних відділів підтримки — цілком адекватні для вирішення завдань місцевого розвитку, хоча ефективність їх діяльності напряду залежить від конкретних людей, які працюють у них.

В опитуванні регіональних експертів ключовий учасник процесу місцевого самоврядування — організації громад — отримали доволі високу оцінку ефективності, позаяк 84,9 % експертів з обох проєктів (МРГ та МПВСР) визначили їх як скоріше або дуже ефективні у сприянні процесам місцевого розвитку, жоден не назвав їх зовсім неефективними, і тільки 1,9 % — скоріше неефективними.

У проєкті МРГ дуже високу оцінку дістали форуми місцевого розвитку, які 92,7 % експертів визнали скоріше або дуже ефективними у сприянні процесам місцевого розвитку. Усі створені інституції підтримки (організації громад, районні та обласні ресурсні центри, форуми місцевого розвитку та обласні координаційні ради) не менш, ніж 80% експертів оцінені як скоріше або дуже ефективні.

Обернено протилежний результат виявлений у проєкті МПВСР — найбільш корисною структурою були визнані муніципальні відділи підтримки — як дуже ефективні або скоріше ефективні їх охарактеризували 91,1% експертів. При цьому організації громад отримали оцінку як скоріше ефективні або дуже ефективні від 73,3% експертів, а форуми муніципальної ради сталого розвитку тільки 62,5% респондентів. Оскільки немає підстав вважати, що представники міської влади схильні завищувати ефективність власних відділів та занижувати ефективність організацій громад сильніше, ніж представники районної чи обласної влади, це може бути відображенням дійсних відмінностей між роботою проєктів у місті (де взаємодіяти з громадами в межах одного населеного пункту легше) та в сільській місцевості (де працівники районних ресурсних центрів мають виїжджати у різні, інколи доволі віддалені села).

Згідно з думкою регіональних експертів роль організацій громад у налагодженні співпраці між громадами та місцевою владою є навіть сильнішою — скоріше або дуже ефективними в цьому процесі організації громад визнають 92,7% експертів. Так само усі створені в обох

проектах інституції підтримки отримують вищу оцінку у сприянні співпраці між громадами та місцевою владою.

Якщо аналізувати відповіді експертів МРГ окремо, то можна стверджувати, що найбільш ефективними у співпраці між громадою та місцевою владою є організації громад (93,4% опитаних експертів МРГ вважають їх дуже або скоріше ефективними у співпраці між громадою та місцевою владою) та форуми місцевого розвитку (93,3%). Обласні координаційні ради вважають ефективними 85,3% опитаних регіональних експертів МРГ.

Регіональні експерти МПВСР так само вважають організації громад найбільш ефективними (91,1%). Форуми муніципальної ради стало розвинуто, на думку експертів менш ефективні, хоча сам рівень ефективності високий (69,6%). Необізнаність частини респондентів стосовно ФМРСР (19,6%) може пояснюватися тим, що ФМРСР створюються в містах, які мають тривалий досвід застосування підходу до місцевого розвитку за участі громад.

Методологією підходу до місцевого розвитку за участі громад передбачено, що створені структури підтримки сприятимуть місцевому розвитку й поза діяльністю у проектах ПРООН. Дійсно, регіональні експерти в інтерв'ю відмічали, що і організації громад, і ресурсні центри (такі, як РРЦ та МВП) виявляються корисними для проектної, грантової та іншої діяльності та поза межами проектів.

Перевірка цих тверджень методом кількісного опитування регіональних експертів продемонструвала: як мінімум 70% опитаних експертів повідомили про випадки, коли представники громад, які не беруть участь у проектах ПРООН, користувалися можливостями ресурсних центрів різних видів, що свідчить про потенційну інформаційну користь цих інституцій для ширшого кола громадян, яку варто розвивати. Більш показовим і стратегічно важливішим є відтворення моделі розвитку громади, яка розроблена та запроваджена в цих проектах ПРООН, а випадки самоорганізації за прикладом громад, які беруть участь у проектах ПРООН, змогли навести 75,4% експертів.

Проінтерв'ювані регіональні експерти зазначають, що завдяки розумінню цінності створених структур і громадяни, і представники місцевої влади зацікавлені у продовженні їх діяльності. Хоча деякі експерти висловлюють побоювання, що після завершення проектів їх діяльність може занепасти.

Зважаючи на те, що проекти ПРООН мають на меті створення життєздатних форм самоорганізації населення, існувала необхідність перевірки гіпотези про потенційну сталість організацій громад методом репрезентативного опитування регіональних експертів. І відпо-

відно до його даних позитивний прогноз (те, що організації громад існуватимуть і після завершення проекту, є скоріше чи дуже імовірним) дали 86,9% експертів, при тому, що негативний прогноз — тільки 2%. Високу ймовірність потенційно сталого існування створених у проекті МРГ інституцій зазначили не менше 70%, а у проекті МПВСР — не менше 60% респондентів.

Найбільш імовірними кандидатами на існування після завершення проекту, на думку експертів МРГ, є організації громад (85,3% вважають це скоріше чи дуже ймовірним). Щодо існування форумів місцевого розвитку, обласних ресурсних центрів та обласних координаційних рад після завершення проекту — впевнені 76,5%, 76,7% та 79,9% експертів МРГ відповідно.

Більшість експертів МПВСР також впевнені у роботі організацій громад після завершення проекту (91%). Натомість форуми муніципальної ради сталого розвитку будуть існувати після проекту на думку лише 62,5% експертів МПВСР.

Опитування виявило високий рівень готовності представників влади підтримувати ці інституції та організації громад навіть поза межами програми — загалом 90% експертів вважають це скоріше або дуже імовірним (87-92% залежно від проекту ПРООН).

Одним із вирішальних чинників підтримки створених структур місцевого розвитку є бажання їх підтримати з боку представників місцевої влади. За результатами якісних відповідей регіональних експертів, у деяких випадках початкова низька компетенція керівників громад могла б перешкоджати місцевому розвитку внаслідок декількох факторів. По-перше, громадяни не повною мірою поінформовані про можливості та механізми самоорганізації громади. По-друге, вони не мають відповідного досвіду й достеменно не знають, як реалізовувати проект громади. По-третє, вони не мають потрібної кваліфікації для написання офіційних документів та вирішення технічних питань, тому й висловлюють потребу в навчанні лідерів місцевих громад. Хоча у проекті МРГ вдосконалення навичок представників влади не було проектним завданням, вони тим не менш повідомляють про таке збільшення. Регіональні експерти в інтерв'ю визнають, що досвід роботи, набутий у практичній співпраці над виконанням проектів, підвищує компетентність працівників місцевої влади, а громадяни, особливо активісти громад, також набувають цінних навичок.

Ці твердження були перевірені кількісним опитуванням регіональних експертів. Навіть якщо зважати на бажання представників місцевої влади подати себе у кращому світлі, майже абсолютне (яке відмітили не менше за 97% респондентів) зростання знань процесів

місцевого самоврядування явно є відображенням масштабного процесу, наслідки якого доцільно порівняти з відповідними наслідками для представників місцевої влади у населених пунктах, які не охоплені проектами ПРООН. Ще важливішим є покращання навичок співпраці з громадами, яке відмітили не менше 98% опитаних респондентів. Статистично значущий зв'язок між віком та покращанням знань і навичок підтверджує висловлену національними експертами гіпотезу про те, що молодші працівники місцевої влади легше і швидше навчаються співпраці з громадами і можуть стати основою для впровадження нової моделі місцевого розвитку.

Дані опитування свідчать, що завдання подання заявок на інші гранти й конкурси поза проектами ПРООН успішно реалізоване, адже — згідно з відповідями представників груп управління організацій громад — 71,4% громад, охоплених опитуванням, подавали заявки на інші гранти або конкурси поза проектами ПРООН, причому 84% із тих, які подавали заявки, вигравали гранти або конкурси.

Згідно з результатами опитування абсолютна більшість членів громад 86 % (71,8-96,4% у різних проектах ПРООН) повідомили, що їхні організації дійсно реалізують додаткові ініціативи. Якщо ж провести розрахунки стосовно поширення серед громад, то вийде, що в кожній громаді є люди, які повідомили про проведення ініціатив поза рамками проекту.

Рівень прозорості, підзвітності, рівності та планування

Для успішної реалізації поставлених завдань (зокрема збору грошових внесків) організаціям громад та органам їх управління мають довіряти члени громади — отже, ті мають діяти прозоро. За словами представників громад на фокус-групах, інформація про надходження і витрати коштів доступна для усіх бажаючих. З метою інформування громади про хід робіт створюються інформаційні стенди, видаються інформаційні бюлетені. Окрім цього, люди бачать результати роботи — відремонтовані будівлі, налагоджене водопостачання і т. д. — що також демонструє витрату коштів за призначенням.

Зважаючи на те, що лише 0,6-8,8% опитаних членів організацій громад заперечують ознайомлення із різними аспектами діяльності організацій своїх громад, а від 76,2% до 90% скоріше або повністю ознайомлені із визначенням пріоритетів діяльності, звітами про використання коштів, виконанням робіт на об'єктах та прийняттям рішень, у цілому діяльність організацій громад є доволі прозорою. Втім, обізнаність стосовно різних видів діяльності є дещо відмінною. Так, найкраще респонденти обізнані із процесом прийняття рішень (90,0 % повідомили, що скоріше або повністю ознайомлені). А відносно найгірше — із громад-

ським аудитом (61,6%) та проведенням тендерів (59,8%). Якщо такі значення для тендерів є закономірним, зважаючи на те, що це відноситься до компетенції керівництва організацій громад, то відносно менша обізнаність із громадським аудитом може означати, що вони не є максимально численними. З іншого боку, більше половини респондентів із ними ознайомлені, що є прийнятним.

Підходом передбачено, що всі члени громади повинні мати потенційну можливість користуватися послугами створених або відновлених об'єктів інфраструктури. Майже всі опитані члени організацій громад (95,7%) визнають, що така умова виконується. Причому суттєві розбіжності між програмами не простежуються. Щодо тих 4,3%, які відповіли заперечно, неможливо точно сказати, чи вони відмічають дійсно наявну локальну проблему нерівності доступу, чи так інтерпретують те, що деякі послуги за своєю функціональною метою призначенні для окремих цільових груп (таких як, наприклад, батьки стосовно шкіл та дитячих садочків).

Представники цільових груп на фокус-групових дискусіях стверджували, що результативна взаємодія громадян із місцевою владою приводить до більш довгострокових наслідків у вигляді врахування пропозицій громад у стратегічних планах розвитку міст, районів та областей, що дає суттєві гарантії фінансування проектів громад місцевою владою в майбутньому.

Регіональні експерти в інтерв'ю підтвердили наявність випадків, коли цілі розвитку громад були враховані у стратегічних планах місцевого розвитку, тобто юридично закріплені, і це дає респондентам впевненість у тому, що праця триватиме і в майбутньому.

З метою отримання точніших даних варто взяти до уваги опитування регіональних експертів. Позитивним результатом є повідомлення експертів про те, що пріоритети розвитку громад принаймні частково враховані у плані розвитку району або міста (це підтверджують 75,7% і заперечують лише 1,5% експертів).

Поряд із простим врахуванням пріоритетів розвитку громад експерти також відзначили їх реалізованість, принаймні часткову — це відмітили 67,8% регіональних експертів, з чим не погодилися лише 2,5% респондентів. Ці дані свідчать, що планування знизу-вгору та стратегічне планування дійсно працюють на територіях, охоплених проектами ПРООН.

Учасники фокус-груп визнали, що підвищення професійної кваліфікації представників влади і досвід плідної співпраці з громадянами спонукає владу більш масштабно та якісно інформувати про свою діяльність — особливо на інформаційних дошках, через висвітлення

у засобах масової інформації та шляхом безпосереднього спілкування на зустрічах із громадянами.

Регіональні експерти-представники влади в інтерв'ю переважно відмічають, що інформування громадян стало більш інтенсивним та якісним, найбільшою мірою через особисті зустрічі, конференції, інформаційні дошки, газети, телебачення, а також і через Інтернет.

Не менше 80% опитаних регіональних експертів спостерігали зростання обсягів та якості інформування населення про діяльність місцевої влади, а якщо врахувати, що частина відповідей «не змінилось» не відбиває зміни інформування у порівнянні з часом до початку проекту, то, безумовно, зростання прозорості та підзвітності дій влади є безумовним успіхом реалізації проектів ПРООН.

У процесі взаємодії громадян із владою покращується їхній доступ до інформації від влади: як свідчить порівняння основної та контрольної груп, в основній групі на 26,5% більше тих, хто вважає, що доступність необхідної інформації за останні декілька років (коли й відбувалась участь у проектах ПРООН) скоріше або дуже зростає. Це при тому, що в контрольній групі на 15,5% більше тих, хто відчув зменшення доступу до інформації від влади. Найбільший ефект у покращанні доступу громадян до інформації від влади спостерігається у проекті МРГ. Аналогічні висновки можливо зробити і стосовно поінформованості про діяльність органів місцевої влади: в основній групі на 25,4% більше ніж у контрольній тих, хто відмічає зростання такої поінформованості, причому статистично значущі відмінності характерні також і для МРГ, і для МПВСР.

У проекті МРГ у різних частинах України виявилися меценати, які, за словами обласних координаторів, фінансують проекти громад. Цікавим є те, що меценати надають грошову підтримку найрізноманітнішим проектам: амбулаторним пунктам, школам, стадіонам, часто поза співпрацею з проектами ПРООН. Несподіваним стало зізнання одного мецената, що фактично він надавав більші суми, ніж здається на перший погляд, але проблема в тому, що надмірна спонсорська діяльність привертає надто пильну увагу державних органів, а це може зашкодити бізнесу.

Підприємці висували різні пояснення власної мотивації фінансування проектів: від простого бажання допомогти сусідам і зробити послугу голові сільраді до чуття патріотизму до свого села. Були й відверто прагматичні пояснення на зразок необхідності забезпечення нормальних умов життя для працівників підприємства, які є місцевими мешканцями, інакше довелось би привозити працівників із сусіднього району, що економічно не вигідно.

Відносини громадян із владою

В експертних глибинних інтерв'ю представники місцевої влади цілком передбачувано позитивно відгукувалися про покращання відносин із громадянами, хоча не всі респонденти були настільки оптимістичні. Відносини залежать як від представників влади, яка може змінюватися, так і від якихось місцевих особливостей.

В основному найбільше побоювань і небажання проявилось на початку створення проектів громад, а потім, коли співпраця ставала успішною і особливо наприкінці, при очевидності практичних результатів роботи, люди ставали більш упевнені в успіху, більше довіряли один одному, створювалися підвалини майбутньої співпраці.

На фокус-групах різні зацікавлені сторони погодились, що відносини громадян із владою покращуються у процесі спільної праці над проектами:

- спочатку вони починають розуміти, що такий діалог можливий і є продуктивним;
- далі досвід успішної співпраці посилює довіру громадян до місцевої влади;
- з іншого боку, представники місцевої влади стають більш схильними враховувати думки громадян й ефективніше їм допомагати.

Як зазначили деякі регіональні експерти, підтримка місцевої влади може бути лише формальністю. Тому в такій співпраці критично важливими є особисті зв'язки, які залежать від лідерів громад та громадських діячів серед працівників проекту й місцевої влади.

Якщо порівняти сприйняття експертів (в основному — представників місцевої влади) та громадян щодо змін у відносинах останніх із місцевою владою, то експерти як мінімум удвічі більш оптимістичні, ніж громадяни (Хуткий, 2011). Отже, позитивність відповідей експертів варто сприймати з урахуванням того, що це явно тенденційна самооцінка. Проте як серед громадян, так і серед експертів (не менше 80 %) більше тих, хто вважає, що відносини між громадянами та місцевою владою покращились: на їхню думку, влада стала більш відкритою, частіше враховує інтереси і думки простих громадян, зросла як співпраця між громадами та місцевою владою, так і ефективність діяльності органів місцевої влади загалом.

Переважає більшість опитаних регіональних експертів вважають, що відкритість місцевої влади до діалогу з громадою дуже чи скоріше зросли (89,8 % усіх експертів). Результати опитування членів організацій громад показують, що 50,6 % респондентів із основної групи вважають, що за останні кілька років дуже або скоріше зросла відкри-

тість влади до діалогу з громадою. А серед контрольної групи такої ж думки дотримуються лише 23,3 % опитаних.

Іншим важливим аспектом є врахування інтересів і думок простих громадян у діяльності місцевої влади. Більша частка регіональних експертів (91,7 %) вважають, що дуже чи скоріше зросло врахування інтересів і думки простих громадян у діяльності місцевої влади.

Опитування членів організацій громад у цілому підтверджують думки представників місцевої влади: як і в попередньому випадку, суттєво оптимістичніші погляди мають респонденти з основної групи. Якщо порівнювати дані, отримані в основній та контрольній групах, серед представників основної групи 46,7% вважають, що за останні кілька років дуже або скоріше зросло врахування інтересів і думок простих громадян у діяльності місцевої влади (проти 20,8% серед контрольної групи).

Ставлення громадян до представників влади є комплексним явищем, однак найбільш показовим індикатором такого ставлення є довіра. Опитування населення підтвердило гіпотезу експертів про те, що результативна співпраця з організаціями громади пов'язана із (і найбільш імовірно, є причиною) зростанням довіри до влади, особливо місцевої. За 10-бальною шкалою рівень довіри до органів місцевої влади у контрольній групі дорівнює 4,9, тоді як в основній — 6,4. Крім відмінностей у стані довіри на момент опитування, мають місце відмінності у зміні довіри за останні роки: в основній групі на 21,1% більше ніж у контрольній тих, хто визнає зростання довіри до представників місцевої влади (41,2% проти 20,8%). Серед керівників організацій громад 71% впевнено почувається під час спілкування з представниками влади. Лише 7 % — невпевнено.

Якщо врахувати те, що взаємодія із владою є комплексним цілісним процесом, то зі зростанням відкритості влади до діалогу закономірно має відбуватись інтенсифікація та результативність співпраці громадян із місцевою владою. І дані опитування членів організацій громад демонструють цю тенденцію: в основній групі на 34,3% більше ніж у контрольній тих, хто відмічає кількісне зростання співпраці між представниками влади та громадянами, така закономірність притаманна як МРГ, так і МПВСР.

Загалом, 47,9% респондентів із основної групи в опитуванні членів організацій громад відмітили, що ефективність діяльності органів місцевої влади за останні кілька років зростає. Лише 7,2% висловили думку, що, навпаки, ефективність знизилася. Натомість респонденти з контрольної групи мають протилежні погляди — лише 20,9% вважають, що ефективність покращилася, і аж 24,4% — що навіть знизилася.

лася. Отже, ці зміни визнають на 20 % респондентів більше в основній групі, ніж у контрольній, вони притаманні як для проєкту МРГ, так і для проєкту МПВСР.

Необхідно відзначити позитивну динаміку й у питанні задоволеності громадян роботою представників місцевої влади. 47,9% опитаних членів громад в основній групі стали більш задоволеними роботою місцевої влади порівняно з 20,9% у контрольній групі. І члени громад з основної групи більше задоволені поточною роботою місцевої влади, ніж члени громад у контрольній групі.

12.3. Оцінка поширення досвіду, чинників успішності підходу, можливостей удосконалення державної політики щодо місцевого розвитку

Деякі експерти зазначають, що через брак коштів поширюється не вся потрібна інформація. У горизонтальному вимірі варто поширювати досвід не лише для громад, а й інших громадських організацій. Для більшої зацікавленості підходом із залученням громади та поширенням досвіду підходу вирішальним є подання історій успіху — вони є найкращим аргументом.

Крім вузьких цільових груп, також є сенс інформувати ширшу громадськість. Завдяки цьому можемо створити родючий ґрунт: цільова аудиторія буде краще підготовленою до запровадження підходу в більшому масштабі. Ключову роль в інформуванні мають відігравати засоби масової комунікації.

Безперечним позитивом, щодо якого експерти однастайні, є те, що на організаційному рівні досвід більш ранніх проєктів ПРООН уже застосовується в більш пізніших проєктах. Методологія інформування має враховувати потреби цільових груп, бути зрозуміло написаною та адресною. Спочатку в районних центрах, а потім і в кожному населеному пункті має бути комп'ютерний центр із доступом до Інтернету, а також центри підтримки (можливо, на основі створених уже ресурсних центрів), де людині можуть порадити, як шукати і куди звернутись.

Чинники успішності впровадження підходу

Вихідною передумовою успішної реалізації підходу із залученням громади є фактичне, а не формальне дотримання процедур підходу.

Зокрема, мають бути витримані процедури та залучені мешканці до:

- створення організації громади за участі усієї або майже усієї громади;

- обрання дійсних лідерів на керівні посади в організації громади;
- встановлення норм належного урядування (прозорості, звітності, рівності);
- визначення пріоритетів розвитку громади з урахуванням думок переважної більшості;
- написання якісної проектної заявки;
- вибір ресурсів та підрядників з оптимальним співвідношенням ціни та якості;
- проведення якісного тендерного процесу;
- проведення адекватного громадського аудиту.

Завдяки залученості населення на всіх етапах виконання проекту громади її члени відчувають, що у пріоритетах розвитку враховані їхні інтереси, що це спільна справа, знають процес реалізації зсередини та цінують результат. Обрані керівники мають бути справжніми представниками інтересів усієї громади, і довіра до них зростає мірою реалізації проекту, звітування та через механізм ротації керівництва. Як зазначають окремі експерти, ті громади, які пройшли увесь шлях виконання проектів громад, якраз і є тими, які дотримувалися методології підходу, особливо у частині залученості населення. Без належного дотримання методології дослідження вони навряд чи будуть успішними в доопрацюванні проекту громади. Отже, громади, які залишаються, є успішними.

Важливо, що деякі громади вірили в можливість змін завдяки їх участі у проекті ПРООН від самого початку. Далі у процесі виконання проекту люди переконуються, що зміни можливі, і стають впевненими в успіху. Тобто довіра може бути одночасно і передумовою, і наслідком успішного виконання проекту.

Аналогічним чином успішному виконанню проектів громад сприяє налагоджена всередині громади комунікація. У процесі виконання цих проектів вона покращується. Без спілкування їх ефективність була б меншою. Розвинена комунікація є ресурсом, який може використовуватися для поширення корисної інформації та подальшої спільної діяльності громад.

Стосовно схеми співфінансування сторони загалом підтримують встановлені пропорції, однак бажали б отримувати більші обсяги фінансування з боку місцевої влади й міжнародних організацій.

Результативність створення організацій громад залежить від низки умов, які є різними. На самоорганізацію населення можуть негативно впливати такі чинники: фаталізм або небажання щось змінювати у житті громади, а також практика маніпулювання населенням. Один із експертів зауважив, що коли не створити сприятливі умови до само-

організації населення, то під питанням може опинитися подальший місцевий розвиток у всеукраїнському масштабі.

Експертами виділені й чинники, які сприяють успішності розвитку активних організацій громад, це:

- соціальна однорідність (в етнічному аспекті);
- наявність різних вікових груп, особливо молодого та середнього віку;
- наявність досвіду, традицій, соціальних норм колективної діяльності громади;
- робота місцевих лідерів (громадської думки та практиків);
- відбір найкращих громад з-поміж тих, які висловили бажання взяти участь;
- якісна робота з навчання представників громад.

Практика запровадження підходу свідчить, що створені організації громади (у тому числі ОСН, ОСББ та НУО) є ефективними механізмами місцевого самоврядування. Результати чітко відслідковуються у середньостроковій перспективі (орієнтовно п'яти років), коли стає помітною активна позиція громад, які приймають колективні рішення, подають на різні гранти, виграють їх та реалізують принципово нові ініціативи, навіть не передбачені в напрямках проєктів ПРООН.

Створені ресурсні центри в цілому продемонстрували свою успішність, яка, однак, залежить від кількох параметрів. Організаційна й територіальна близькість інституції до громади є кращою за віддаленість, але численні ресурсні центри є ресурсовитратними. Питання полягає в пошуку компромісу між ресурсоефективністю та якістю роботи, робочим рішенням є створення ресурсних центрів при місцевих органах влади.

Корисними виявились і форуми місцевого розвитку (районного та обласного рівнів), і асоціації громадських організацій. Така горизонтальна співпраця є вигідною з точки зору обміну інформації, досвіду та спільної дії. Особливо вагомими є акції асоціацій, які мають значний потенціал впливу на всеукраїнському рівні.

Деякі експерти відмічали критичну важливість одиниць підтримки від проєктів ПРООН, які виконують роль каталізаторів і в якомусь сенсі супервізорів та скеровувачів процесів місцевого розвитку із залученням громад. Фахові працівники проєктів ПРООН є і повинні бути: відданими своїй роботі та громадянам, заради яких працюють, патріотичними, працьовитими, переконаними в дієвості методології, послідовними та професійними у її впровадженні.

Засновані інституції підтримки мають значний потенціал сприяння місцевому розвитку шляхом надання інформаційних матеріалів,

передачі досвіду, консультацій фахівців та використання налагоджених зв'язків співпраці між усіма зацікавленими сторонами для допомоги громадам у поданні на різні конкурси та гранти, у розбудові місцевого самоврядування та підприємницької активності, а також шляхом проведення тренінгів для лідерів громад та місцевої влади.

Життєздатність кожного типу створених структур залежить від різних чинників: організацій громад — від залученості населення до їх діяльності, зацікавленості, наявності спільних інтересів, успіхів у результатах роботи; ресурсних центрів — від розуміння місцевою владою їхньої користі для громад та влади; форумів місцевого розвитку — від стимулювання з боку місцевої влади або міжнародних організацій. Експерти зазначають різні сценарії розвитку інституцій підтримки: від песимістичних — у сенсі припинення їхньої діяльності після завершення проектів ПРООН та без системної підтримки з боку влади у всеукраїнському масштабі — до оптимістичних завдяки ентузіазму та професіоналізму, який залежатиме від окремих людей. В одному експерти одностайні: для системних і масштабних процесів місцевого розвитку потрібна підтримка з боку тих же самих глобальних інституцій — міжнародних та української влади.

Безперечно, для застосування підходу із залученням громади ключовими є людські ресурси. Найкраще, якщо у громадах вже є лідери, які мають авторитет і здатність вести за собою та переконані в можливості змін і потенційній ефективності підходу. Якщо лідерів немає, їх можливо виявити й підготувати у процесі роботи над проектами громад. У будь-якому разі є сенс проводити навчання з методології підходу, орієнтованого на громаду, для лідерів громад незалежно від їхнього досвіду та навичок.

Декілька опитаних експертів розкрили два цікавих кар'єрних шляхи лідерів громад: завдяки попереднім заслугам вони можуть уже працювати в органах місцевого самоврядування, місцевої або центральної влади; але також завдяки досвіду реалізації проектів громад можуть переходити з організацій громад у владу. З одного боку, громади втрачають фахівців, і це може розглядатись як недолік, а з іншого боку, такі люди розуміють процес самоврядування зсередини, мають відповідні погляди і можуть сприяти роботі підходу вже у статусі представників влади, що є безумовним позитивом. Будь-який аналіз результатів виборів був би політично не коректним у даному оціночному дослідженні.

Також потрібним є продовження й розширення навчання представників органів місцевого самоврядування та органів місцевої влади — як через центри підвищення кваліфікації держслужбовців, так і шляхом

викладання у вищих навчальних закладах, яке варто доповнювати взаємним навчанням на локальному, макрорегіональному та всеукраїнському рівнях. Експерти пропонують широкий спектр масштабів навчання: від підготовки найбільш вмотивованих до тотального навчання представників місцевої влади. Рекомендуються й затверджені тренінги (із фінансуванням від місцевих бюджетів), і нові програми (із зовнішнім фінансуванням). Паралельно потрібен комплексний моніторинг та оцінка результативності навчання. Навчання представників місцевої влади має принаймні дві переваги: підвищення компетентності цільових груп, які безпосередньо працюють для місцевого розвитку, та створення цілої категорії людей у владі, які розуміють підхід і мають навички для його застосування, що дає потенційну можливість здійснювати системні зміни на всеукраїнському рівні.

Значається, що організації громад беруть участь в інших проєктах, конкурсах та здійснюють власні ініціативи.

Через те, що члени організацій громад точно дотримуються процедур звітності, моніторингу та аудиту, завдяки прагненню усіх зацікавлених сторін контролювати якість виконання проєктів громад, а також репутації та стандартам міжнародних організацій, у діяльності організацій громад та інших інституцій стає неодмінною прозорість та підзвітність.

Цінним напрацюванням проєктів ПРООН є сприяння стратегічному плануванню в деяких містах та районах, яке є продуктом не формального, а справжнього узгодження інтересів громад, місцевої влади і бізнесу. У відповідних документах відбиті плани розвитку разом із конкретними кроками їх втілення. Їх рекомендуємо поширювати в більших масштабах, наскільки це можливо.

Стратегічне планування із застосуванням механізму планування знизу-вгору має декілька інших переваг: забезпечує громадян, інтереси яких враховані і закріплені документально й узгоджені із владою, також дає певні гарантії місцевому чи іноземному бізнесу. Для представників влади участь громадян у прийнятті рішень стосовно перспектив розвитку їхнього населеного пункту вигідна, оскільки передається частина відповідальності за рішення стосовно місцевості від влади до громадян, а також виникає передумова підтримки політиків населенням насамперед на місцевих виборах. Донесення цих переваг до представників влади в інших населених пунктах шляхом обмінних візитів має більше поширити цю практику.

Відповідно до міжнародних та державних принципів роботи представники влади мають бути прозорими у своїй діяльності, на практиці ж рівень прозорості сильно варіює. У населених пунктах, де працю-

ють проекти ПРООН, влада ширше та інтенсивніше застосовує різні шляхи інформування населення про свою роботу, порадою є використання більшої кількості джерел інформування та більша регулярність. У деяких випадках прозорості роботи влади сприяє запровадження міжнародних стандартів надання послуг ISO та створення єдиного центру надання послуг громадянам.

Перспективним і водночас реалістичним джерелом фінансування є залучення бізнесу. Зі слів експертів стає зрозуміло, що місцеві підприємці можуть бути зацікавлені:

- зробити щось корисне для свого населеного пункту;
- здобути вдячність та повагу від громади;
- позбутися тиску чиновників;
- перейти на більш прозорі механізми участі у місцевому розвитку;
- вкласти певні інвестиції;
- взяти участь у місцевій політиці.

Як справедливо зазначають деякі експерти, найбільше залучення місцевого бізнесу до спонсорування проектів громад відбувається під час місцевих виборів.

Також існує можливість залучення не лише місцевого, а й великого, загальноукраїнського бізнесу. Крім українського, окремі експерти звертають увагу на потенціал іноземного капіталу, який можливо залучити до співфінансування проектів: як від донорських організацій у формі допомоги, так із боку закордонного бізнесу у вигляді інвестицій.

Також були виокремлені такі передумови успішності залучення бізнесу:

- для забезпечення потрібного результату покладатись на силу соціальних норм шляхом залучення мешканців громади або попередніх партнерів;
- забезпечити правову компетентність учасників;
- усі умови участі, права та обов'язки сторін закріпити документально;
- викласти в угоді усі типові випадки, які можуть мати місце при виконанні;
- надати інвесторам право на оренду створеної або відновленої інфраструктури;
- забезпечити правові та договірні гарантії виконання сторонами своїх зобов'язань.

Місцевості з низьким економічним розвитком потребують державної політики та зусиль багатьох сторін для створення та зміцнення місцевого підприємництва.

Роль громадських організацій у місцевому розвитку полягає в тому, щоб надавати інформаційну та навчальну підтримку (матеріали, тренінги, програми навчання), а також брати безпосередню участь у проєктах, які вигідні для місцевого розвитку.

Засоби масової комунікації мають доводити до відома громадян успішний досвід реалізації проєктів, наявні можливості, діяльність організацій громади та місцевої влади.

Експерти відмічають, що підтримка місцевої влади є важливою для успіху проєктів громад. Однак налагодженню демократичних партнерських відносин між громадянами та владою спочатку часто заважають відсутність потрібних знань у представників інтересів громадян, небажання їх реалізовувати і несприйняття моделі управління знизу-вгору.

Щоб змінити ставлення та відносини, потрібен цілий комплекс заходів:

- переконати представників місцевої влади в тому, що залучати громадян до прийняття рішень та власне місцевого розвитку корисно, оскільки ті допомагають вирішувати місцеві проблеми;
- налагодити діалог громадян із владою, щоб існувала можливість почути одне одного та побачити спільні цілі діяльності, чому сприяють неформальні зустрічі та форуми місцевого розвитку;
- щоб трансформувати роботу ентузіастів на громадських засадах у масштабну, системну і тривалу працю, потрібно зробити її основною діяльністю для окремих держслужбовців;
- створити можливості для участі громад і влади у спільних проєктах місцевого самоврядування шляхом заснування загальноукраїнських і міжнародних програм надання грантів і конкурсів;
- розробити й запровадити системний план підготовки спеціалістів із місцевого розвитку, використавши вже напрацьовані методичні матеріали для фахівців.

Коли громада набуває досвіду роботи, то стає більш кваліфікованою і вправною у відносинах із владою:

- представники громади знають свої права;
- розуміють юридичні механізми відстоювання своїх прав;
- знають, де знайти потрібну інформацію;
- куди звернутися за юридичною допомогою;
- можуть аргументовано вести діалог із представниками місцевої влади;
- уміють переконати представників влади у необхідності певних дій;
- можуть впливати через звернення до вищих інстанцій, судів;

- обирати або не обирати представників влади на місцевих виборах;
- громадяни стають партнерами, спостерігачами та контролерами дій влади.

Важливо підготувати критичну кількість активних громадян, які можуть кваліфіковано спілкуватись із представниками влади на рівних. Часто достатньо готовності громадян стати активними співучасниками процесів місцевого розвитку та поінформованості місцевої влади про цю готовність, щоб перейти від моделі маніпуляції населенням (яка іноді застосовується владою чи зацікавленими групами) до моделі рівноправної кооперації (бажаної моделі).

Проте у процесі реалізації проектів громадяни і місцева влада навчаються і звикають вирішувати питання місцевого розвитку разом. При цьому змінюється їхнє ставлення один до одного: громадяни й місцева влада більше поважають одне одного. Причому чим ближчий рівень влади до громадян, тим сильніша довіра, тим кращі робочі стосунки складаються.

При цьому зростає якість надання послуг представниками місцевої влади:

- підвищується професіоналізм;
- відбувається реструктуризація механізмів роботи;
- запроваджуються міжнародні стандарти надання послуг ISO;
- громадяни отримують типову та повнішу інформацію;
- спрощуються процедури прийняття рішень;
- зменшується корупція влади;
- влада готова докладати додаткових зусиль для того, щоб знайти фінансування проектів громад.

У взаємодії громадян із владою та третіми сторонами (українськими та міжнародними неурядовими громадськими організаціями, освітніми закладами, місцевим бізнесом) мають бути створені та узгоджені спільні норми діяльності. Такі норми та відповідні відносини будуються у процесі діалогу, співпраці, взаєморозуміння та узгодження дій.

Стосовно отриманих послуг, то підхід із залученням громади дійсно інтенсифікує зусилля з покращання послуг, які хоча й поступово, але поліпшуються. Проте є особливості: один із експертів зауважив, що передача будинку на баланс ОСББ є позитивом, але до передачі будинок має бути капітально відремонтований.

Безумовною перевагою роботи організацій громад є якість роботи: якість матеріалів, професіоналізм підрядників, контроль якості виконання робіт, дбайливе ставлення, готовність вкладати кошти у ремонт

об'єктів. Тут є декілька причин: коли інфраструктура стає власністю самих мешканців, вони більше дбають за неї, тому що, з одного боку, хочуть зробити краще для себе, а з іншого — розуміють, що ніхто, крім них, про неї не дбатиме.

Залежно від виконаних проектів змінюється якість життя цільових груп:

- поліпшуються побутові умови життя;
- стає можливим заощаджувати на житлово-комунальних послугах;
- мешканці збільшують вартість власного нерухомого майна;
- стають кращими умови навчання;
- люди стають здоровішими.

У психологічному плані існує комплекс різних проблем, над якими потрібно працювати, особливо у селах та на забруднених територіях. На базовому рівні коли люди вирішують певні побутові умови свого життя, вони почуваються більш спокійними, безпечними та впевненими. У процесі виконання проектів громад відчувають можливість керувати власним життям, покращувати умови життя у своєму селі чи місті. Згідно з думками деяких експертів глибші зміни виявляються в тому, що з розвитком рідного населеного пункту в його мешканців з'являється надія на якісь перспективи, зокрема молодь залишатиметься і село розвиватиметься. Молодь дійсно налаштована оптимістично й готова працювати.

Наслідком здійснення проектів громад є тісніші та інтенсивніші стосунки у громаді. Люди почуваються відповідальними за долю своєї громади, дізнаються та враховують інтереси одне одного і, що особливо важливо, працюють на спільними цілями.

Можливості вдосконалення державної політики щодо місцевого розвитку

Частина експертів пропонувала специфічні законодавчі ініціативи, зокрема про перегляд статусу забруднених територій у проекті ЧПВР. Перегляд статусу територій має зменшити дотації в короткостроковій перспективі, але дати й можливість стратегічного економічного розвитку територій. Для переконання населення потрібні активна інформаційна робота й використання успішного досвіду в якості прикладу.

Також відмічалася необхідність упровадження адміністративно-територіальної реформи у державі. При цьому в оцінці щодо реалістичності її проведення експерт був скептичним і вбачав проблему в тому, що інтереси великого бізнесу можуть суперечити інтересам місцевих громад, а в центральній владі представлений саме великий бізнес.

Деякі опитані експерти висловлювали критику щодо недостатнього державного фінансування місцевого розвитку. При цьому недостатнє фінансування може приховуватися показною увагою до проблем, відрядженнями чиновників або популістськими деклараціями без фактичного збільшення фінансування. Безумовно, частково проблема полягала в економічній кризі. Отже, однією з найзагальніших рекомендацій є збільшення державного фінансування на реалізацію проектів громад із застосуванням підходу, орієнтованого на громаду. Це потребує відповідних змін у Бюджетному кодексі.

Експерти радять звернути увагу на те, що у проектах громад, де реалізований такий підхід, кошти використовуються дуже ефективно, оскільки мешканці громад:

- завдяки співфінансуванню залучають зовнішні кошти місцевого бізнесу та закордонної допомоги й самі вкладають свої кошти;
- закуповують найкращі ресурси та запрошують підрядників, оптимальних з точки зору співвідношення ціни та якості;
- здійснюють безоплатні роботи на об'єкті;
- дбайливо ставляться до створених або відновлених об'єктів;
- готові вкладати кошти у їх функціонування та ремонт.

Відповідно до думки частини національних експертів внаслідок цього виконання проектів та створення й надання послуг інфраструктури відбувається у декілька разів дешевше порівняно з роботами, які здійснюються виключно місцевою владою або іншими організаціями без залучення громади. Тому й пропонується спрямовувати частину бюджетних коштів саме на адресну підтримку проектів громад. У чорнобильській зоні рекомендується змінити підхід до використання коштів, зокрема замість надання субсидій у розмірі 2 гривень на місяць на 1 людину спрямувати ці кошти на розбудову місцевої інфраструктури. У тих місцевостях, де одні громади є більш перспективними за інших, для досягнення кращого ефекту доцільно акцентовано розвивати інфраструктурні об'єкти перспективніших громад.

Змотивувати представників влади створювати умови для розвитку громад може переконання у вигоді для держави та особисто для них у таких аспектах:

- вирішення частини питань на місцевому рівні звільняє представників влади від частини клопоту;
- держслужбовці отримують доступ до точної інформації про місцевий розвиток і знають, куди можна спрямувати кошти для ефективного вирішення питань;
- політики, які запроваджують підхід із залученням громади, здобувають підтримку виборців на всеукраїнському рівні.

Фінансові ресурси для підтримки місцевого розвитку деякі з експертів рекомендують отримувати із місцевих податків, надходження від частини з яких варто спрямувати одразу в місцеві бюджети. Зокрема, це податки на нерухомість та на доходи громадян, а також доходи від ліцензування.

Опитані експерти наполягають на необхідності зміни у чинних нормативно-правових актах, що окреслюють правове поле організації громади. Рекомендації описані нижче.

Найбільш фундаментальним є завдання децентралізації влади. Проблема в тому, що інколи представники влади не знайомі із підходом до місцевого розвитку із залученням громади. А деякі представники центральної влади, незважаючи на декларовану готовність до децентралізації владних повноважень та державних коштів, можуть ставитися до такої ідеї негативно через побоювання втрати влади та ресурсів. Крім того, далеко не всі громадяни мають психологічну готовність та потрібні навички для здійснення делегованої їм влади. Отже, потрібен системний підхід, спрямований на покращання навичок громадян до самоврядування та на переконання представників влади передати частину повноважень на локальний рівень.

З боку реформ в органах влади масштабним і системним рішенням стало б запровадження рішенням Кабінету Міністрів України штатних одиниць, які відповідальні за розвиток місцевого самоврядування на місцевому рівні. Доцільність таких змін адекватно аргументувати успішним досвідом подібних організаційних реформ у муніципалітетах.

Найбільшим стимулом до розвитку самоврядування є запровадження елементів прямої демократії у врядування на місцевому рівні. У статуті організацій громади його механізми можуть містити: збори громадян, прийняття рішень на таких зборах, референдуми та опитування. Відповідно, одна із законодавчих пропозицій — ініціювати розгляд і прийняти закон про загальні збори громадян із метою законодавчого закріплення та захисту правил їх проведення, їхньої легітимності та впливовості. Зокрема, пропонується чітко прописати можливість і порядок участі організацій громади у державних програмах підтримки місцевого самоврядування, щоб вони могли у встановленому порядку претендувати на кошти з державного бюджету. Уточнення правового статусу потребують і організації громад, й інші об'єднання громадян, зокрема ОСББ.

Експерти також відмічають важливість опрацювання досвіду й надання рекомендацій щодо вирішення процедурних проблем. Причому влада, принаймні за словами одного з експертів від центральної

влади, зацікавлена отримати конкретні зауваження про типові проблеми із пропозиціями їх вирішення та подальшими законодавчими ініціативами. Зокрема, йшлося про готовність розглянути пропозиції від Міжнародного експертного центру в структурі ПРООН.

Експерти відмічають, що ініціаторами законодавчих ініціатив можуть стати самі громади, організації громад, інші громадські організації, представники органів місцевого самоврядування, міжнародні організації, а найбільш ефективною будуть ініціативи, які підтримані різними сторонами та знайшли підтримку в центральних органах влади. Необхідно, щоб звернення були спрямовані адресно, саме до тих міністерств та центрів прийняття рішень, які вповноважені їх приймати.

Для запровадження підходу місцевого розвитку із залученням громади потрібен системний підхід: із активізацією громад, мотивацією органів місцевого самоврядування, органів місцевої та центральної влади, комплексних законодавчих, політичних та організаційних змін, узгодження соціальної політики, фінансування, навчання та інформування.

Представлене дослідження дає підстави констатувати, що підхід до місцевого розвитку за участі громад є ефективним, він зміцнює місцеве самоврядування, сприяє покращенню умов надання послуг та створює сприятливе середовище для підвищення якості життя населення.

Об'єднані спільною метою розвитку своїх громад, місцеві мешканці стають активним і дієвим партнером органів влади й місцевого самоврядування та одним із чинників сталого місцевого розвитку. Свою діяльність мешканці здійснюють через юридично зареєстровані організації — так звані організації громад.

Залучення громад до процесу визначення пріоритетів місцевого розвитку має позитивний вплив на процеси місцевого розвитку, оскільки мешканці відчувають свою причетність до цих процесів, а місцева влада у своїй діяльності має змогу спиратися на пріоритети і потреби місцевих мешканців. Спільна розробка, фінансування та впровадження ініціатив визнається ефективною місцевими громадами, владою та бізнесом.

Реалізована методологія підходу сприяє якісному покращенню місцевого врядування, зростанню довіри до влади та налагодженню ефективної співпраці між громадами і владою. Ключовими інструментами є створені структури, які забезпечують регулярний діалог щодо спільного прийняття рішень.

З результатів дослідження можна зробити висновок про зростання

задоволеності якістю послуг, що покривалися проектами. Створення, відновлення послуг або покращання умов їх надання із залученням громад є економічно вигіднішим. Окрім того, створені або відновлені комунальні інфраструктури фактично й потенційно життєздатні.

У результаті аналізу отриманих даних можна зробити висновок, що відбулося покращання економічних умов, психологічного самопочуття та суттєве посилення суспільної єдності громад.

Підхід до місцевого розвитку за участі громад здійснює сильніший позитивний вплив, якщо має місце: більша тривалість інституційної підтримки, більше залучення коштів і людських ресурсів на одиницю території або одну громаду, інтенсивніше залучення місцевої влади в якості партнерів, робота в сільських громадах, де спостерігалася більша згуртованість ще до проекту.

Список абрєвіатур

- ГІ — Глибинне інтерв'ю
ГО — Громадська організація
ЄС — Європейський Союз
КМІС — Київський міжнародний інститут соціології
КУП — Команда з управління проектом
МР — Міська рада
МРГ — Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (проект ПРООН)
МРГПІ — Місцевий розвиток за участі громад (підхід до місцевого розвитку)
МВП — Муніципальний відділ підтримки
МРСР — Муніципальна рада сталого розвитку
МПВСР — Муніципальна програма врядування та сталого розвитку
ОГ — Організація громади
ОДА — Обласна державна адміністрація
ОКР — Обласна координаційна рада
ОМС — органи місцевого самоврядування
ОПВ — Обласний підрозділ з впровадження проекту
ОР — Обласна рада
ОСББ — Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків
ОСН — Орган самоорганізації населення
ПРГ — План розвитку громади
ПРІК — Програма розвитку та інтеграції Криму
ПРООН — Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй
РДА — Районна державна адміністрація
РЕ — Регіональні експерти
РР — Районна рада
РРЦ — Районний ресурсний центр
РЦГ — Ресурсний центр громади
СМ — Соціальна мобілізація
СР — Сільська / селищна рада
ТСБР — Територіальна спільнота базового рівня
ФГ — Фокус-групові дискусії
ФМР — Форум місцевого розвитку
ФМРСР — Форум муніципальної ради сталого розвитку
ЧГ — Члени громад
ЧПВР — Чорнобильська програма відродження та розвитку

Список використаної літератури

1. Абрамов Л. Центр місцевої активності на базі будинку культури : методологія та технологія розвитку територіальної громади / Л. Абрамов, Т. Азарова. – Кіровоград : ІСКМ, 2010. – 100 с.
2. Авдасев В. Н. Трудовое братство Н. Н. Неплюева, его история и наследие / В. Н. Авдеев. – Сумы : РИО «АС-Медия», 2003. – 64 с.
3. Авдасев В. Н. Социально-экономические основы Кресто-Воздвиженского трудового братства / В. Н. Авдасев // Механізм регулювання економіки. – 2009. – № 1. – С. 20, 22–23, 25.
4. Агошкова Е. Б. Эволюция понятия «система» / Е. Б. Агошкова, Б. В. Ахлибинский // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 170–178.
5. Адо П. Духовные упражнения и античная философия / Пьер Адо ; [пер. с фр. при участии В. А. Воробьева]. – М. : Степной ветер; СПб. : Коло, 2005. – 444, [2] с.
6. Айвазян А. А. Гражданственность и гражданское участие : теоретико-методологический анализ : дисс. канд. полит. наук : 23.00.01 / А. А. Айвазян. – Екатеринбург, 2001. – 140 с.
7. Акимова Т. А. Экология: учебник для вузов. / Т. А. Акимова, В. В. Хаскин. – М. : ЮНИТИ, 1998. – 455 с.
8. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983.
9. Алюшин А. Л. Темпомиры : Скорость восприятия и шкалы времени / А. Л. Алюшин, Е. Н. Князева. – М. : ЛКИ, 2008. – 240 с.
10. Аналіз сталого розвитку регіонів України / Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wdc.org.ua/uk/services/ukraine-sd> – (актуально на 07.08.2013 р.). – Назва з екрана.
11. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – вид. 2-ге, випр. й доп. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.
12. Ачкасов В. А. Опыт местного самоуправления на Западе / В. А. Ачкасов // Правоведение. – 1998. – № 4. – С. 43–48.
13. Балацкий О. Ф. Экономика чистого воздуха / О. Ф. Балацкий. – К. : Наук. думка, 1979. – 296 с.
14. Бергер П. Социальное конструирование реальности : Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Моск. филос. фонд, 1995. – 322, [1] с.
15. Блейклі Е. Дж. Планування місцевого економічного розвитку : теорія і практика / Е. Дж. Блейклі; пер. з англ. – Львів : Літопис, 2002. – 416 с.
16. Бова А. Соціальний капітал і організована злочинність // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2003. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mndc.naiiau.kiev.ua/Gurma/8text/8g_04htm – Назва з екрана.
17. Богданов А. А. Тектология : Всеобщая организационная наука: в 2-х кн. – М. : Экономика, 1989. – Кн. 1. – 304 с.
18. Бойко В. С. Оценка экономической эффективности энергосберегающего проекта модернизации повысительной насосной станции на ВОС «Днестр». – г. Одеса / В. С. Бойко, Н. И. Сотник, И. Н. Сотник // Механізм регулювання економіки. – 2005. – Вип. 4. – С. 45–50.

19. Большая советская энциклопедия: в 30 т. – М. : СЭ, 1970–1978.
20. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3, № 5. – С. 60–74.
21. Бурлакова І.М. Науково-методична основа екологізації життєвого циклу продукції як складова еколого-економічного механізму забезпечення сталого розвитку / І. М. Бурлакова // Механізм регулювання економіки. – 2009. – Т. 1, № 4. – С. 236–240.
22. Вайцзеккер Э. Фактор четыре. Затрат – половина, отдача – двойная. Новый доклад Римскому клубу / Э Вайцзеккер, Л. Ловинс. – М. : Academia, 2000. – 400 с.
23. Вайцзеккер Э. У. Фактор пять. Формула устойчивого роста: Доклад Римскому клубу / Э. У. Вайцзеккер, К. Харгроуз, М. Смит и др. – М.: АСТ – ПРЕСС КНИГА, 2013. – 368 с.
24. Варда Я. Острови надій. Розробка стратегій локального розвитку / Я. Варда, В. Клосовські. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. – 83 с.
25. Винников О. Соціальне партнерство територіальних громад та неурядових організацій: закупівлі послуг за державні кошти / О. Винников // Громадські ініціативи. – 2001. – № 4. – С. 26–29.
26. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / В. И. Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с.
27. Воловик В. І. Основи соціальної філософії : навчальний посібник / В.І. Воловик, М. А. Лепський, Т. І. Бутченко, О. В. Краснокутський. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 320 с.
28. Гавриленко І. М. Соціальний розвиток : навчальний посібник / І. М. Гавриленко, П. В. Мельник, М. П. Недюха. – Київ, Ірпінь, ДПС України, 2001. – 484 с.
29. Гайнутдинова Л. А. Роль капитала как социальной силы в процессе формирования гражданского общества в России: социально-философский анализ: автореф. дис. канд. филос. н.: 09.00.11 / Л.А. Гайнутдинова. – СПб., 2004. – 26 с.
30. Галушкіна Т.П. Екологічна сертифікація в системі екологічного управління : монографія. – Харків : Бурун Книга, 2010. – С. 130–220.
31. Гараедаги Дж. Системное мышление. Как управлять хаосом и сложными процессами. Платформа для моделирования архитектуры бизнеса / Дж. Гараедаги. – Минск : Гревцов Букс, 2010. – 480 с.
32. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нарсисянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
33. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс; пер. с англ. Г. Ольховикова, Д. Кибальчича; вступ. статья Т. Дмитриева. – М. : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2011. – 352 с.
34. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009 / Є. Головаха, А. Горбачик – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 118 с.
35. Головин Н. Н. Наука о войне: избранные сочинения / Н. Н. Головин [сост. И. А. Вершинина]. – М. : Астрель, 2008. – 1008 с.
36. Гончаров Д. В. Введение в политическую науку / Д. Гончаров, И. Гоптарева – М. : 1996. – 227 с.
37. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики : учебник / А. Г. Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – 496 с.
38. Громади України: на шляху відродження / відповідальний за випуск К. Гуриченко. – К. : Ай-Бі, 2002. – 279 с.

39. Громадянське суспільство як основа демократичного розвитку України: аналітична доповідь / [за заг. ред. Н. В. Грицяк]. – К. : НІСД, 2009. – 25 с.
40. Дегтярьова І. Б. Наукові основи підвищення ефективності еколого-економічних систем з урахуванням синергетичних ефектів: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.06 «Економіка» / І. Б. Дегтярьова: СумДУ. – Суми, 2009. – 21 с.
41. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. – К. : Інтелсфера, 2002. – 312 с.
42. Державне регулювання економіки: підручник / [І. Михасюк, А. Мельник, М. Крупка, З. Залога]; за ред. І. Михасюка. – К. : Атіка, Ельга-Н, 2002. – 592 с.
43. Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування. – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 298–394.
44. Деятельность: теории, методология, проблемы: [сборник / сост. И. Т. Касавин]. – М. : Политиздат, 1990. – 365, [1] с.
45. Джонсон А. Г. Тлумачний словник із соціології / А. Г. Джонсон; пер. з англ. Я. Воробель; наук. ред. пер. В. Ісаїв, А. Хоронжий. – Львів : Вид. центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2003.
46. Доклад о мировом развитии 2003 года. Устойчивое развитие в меняющемся мире. Преобразование институтов, рост и качество жизни / пер. с англ. – М. : Издательство «Весь мир», 2003. – 280 с.
47. Доморослий В. Громадянське суспільство і національні проблеми [Електронний ресурс] / В. Доморослий // Актуальні питання сучасної економіки : матеріали I Всеукр. заочної наук.-практ. конф. (Умань, 20-22 січня 2010 р.) – Режим доступу: <http://udau.edu.ua/library.php?pid=536>. – Назва з екрана.
48. Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.
49. Дорогунцов С. Теорія розміщення продуктивних сил і регіональної економіки / С. Дорогунцов, Я. Олійник, А. Степаненко. – К. : Стафед-2, 2001. – 144 с.
50. Дюркгейм Э. Социология: её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; пер. с фр.; состав., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
51. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О. М. Алімов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук та ін. – К. : Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 540 с.
52. Емельянов Н. Местное самоуправление: проблемы, поиски, решения / Н. Емельянов. – М. : ТИГИМУС, 1997. – 814 с.
53. Епанчицев А. О. Социальный капитал в западных и российских социокультурных системах: автореф. дис. ... канд. социол. наук.: 22.00.06 / А. О. Епанчицев; Ростов. гос. пед. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2005. – 23 с.
54. Європейська Хартія про місцеве самоврядування // Віче. – 1993. – №7. – с. 33–39.
55. Жадько В. А. Соціально-духовні виміри світоглядної свідомості / В. А. Жадько. – Запоріжжя : [Б.в.], 1997. – 166 с.
56. Закон України «Про громадські об'єднання» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> – Назва з екрана.
57. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80?nreg=280%2F97-%E2%F0&find=1&text=%E3%F0%E6%EC%E0%E4%E0&x=o&y=o> – Назва з екрана.

58. Закон України «Про основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. N 2818-VI / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011. – № 26. – С. 218 – Назва з екрана.
59. Звіт про виконання загального та спеціального фондів місцевих бюджетів Тернопільської області за 2008 рік. – Тернопіль : Головне фінансове управління обласної державної адміністрації, 2009.
60. Звітна доповідь президента Спілки пасічників України Л. І. Боднарчука на V з'їзді пасічників України [Електронний ресурс] / Л. І. Боднарчук – Режим доступу: http://www.honeyua.com/korea/index.php?option=com_content&task=view&id=16&Itemid=31 – Назва з екрана.
61. Згуровський М. З. Сталий розвиток регіонів України / М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ», 2009. – 197 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.activity.wdc.org.ua/ukraine/lsd_ukr-2400dpr-10.pdf – (актуально на 07.08.2013р.).
62. «Зелена» економіка, трізь призму трансформаційних зрушень в Україні / Б. В. Буркинський, Т. П. Галушкіна, В. С. Реутов. – Одеса : ШПРЕЕД НАН України. – Саки: ПП «Підприємство Фенікс», 2011. – 348 с.
63. Иванов О. В. В борьбе с драконом «Когай»: Опыт природопользования в Японии / О.В. Иванов, Л. Г. Мельник, А. Н. Шепеленко. – М. : Мысль, 1991. – 236 (2) с.
64. Информационное обеспечение рационального природопользования / под ред. И. И. Мазура. – М. : Единство, 2001. – 320 с.
65. Исследование социально-экономических и политических процессов : учебник / под. общей ред. А. Н. Данчула; Российская академия государственной службы при Президенте РФ.; изд-е второе, стереотипное. – М. : Изд-во РАГС, 2009 – 228 с.
66. Кавуненко Л. Ф. Социальный и человеческий капиталы как ключевые факторы реализации стратегии устойчивого развития // Социально-экономический потенциал Устойчивого развития : учебник / под ред. Л. Г. Мельника и Л. Хенса. – Сумы : Университетская книга, 2007. – С. 957–962.
67. Каган М. С. Системный подход и гуманитарное знание: избранные статьи / М. С. Каган. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – 383, [1] с.
68. Капитонов Э. А. Управление общественными отношениями : учеб. пособие для студентов вузов / Э. А. Капитонов, Г. П. Зинченко, А. Э. Капитонов. – М. : Дашков и К²; Ростов н/Д : Наука-Пресс, 2008. – 366, [1] с.
69. Кедров Б. М. Беседы о диалектике. Шестидневные философские диалоги во время путешествия / Б.М. Кедров. – Изд.3-е стереотипное. – М. : КомКнига, 2007. – 240 с.
70. Кемпбелл Э. Стратегический синергизм / Э. Кемпбелл, К. С. Лагс. – СПб : Питер, 2004. – 416 с.
71. Клуб органічного землеробства. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cluboz.net> – (актуально на 12.06.2013г.). – Назва з екрана.
72. Князева Е. Н. Основание синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомыри / Е. Н. Князева, С.П. Курдюмов. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с.
73. Ковальов Б. Л. Науково-методичні підходи до формування сталого способу життя / С. В. Шевцова, Б. Л. Ковальов // Механізм регулювання економіки. – 2011. – № 1. – С. 230–234.
74. Ковальов Б. Л. Еколого-економічний інструментарій формування умов сталого способу життєдіяльності: дис. ...канд. економічних наук / Б. Л. Ковальов. – Суми : СумДУ, 2011. – 204 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/20786/1/Diss_Kovaliov.pdf – (актуально на 07.08.2013 р.).

75. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей // Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-східноєвропейський досвід / за ред. А. Карася. – Львів, 1999. – С. 21–38.
76. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / Антоніна Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 275 с.
77. Кон И. С. Социологическая концепция Герберта Спенсера // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / под ред. И. С. Кона. – М. : Наука, 1979, – 318 с.
78. Конституція України. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.
79. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки / П. В. Копнин. – М. : Мысль, 1974. – 568 с. – (АН СССР, Ин-т философии).
80. Корпорація «Агро-Союз». Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agrosoyuz.ua> – (актуально на 12.06.2013г.). – Назва екрана.
81. Костюченко Н. Н. Институты устойчивого развития // Социально-экономический потенциал устойчивого развития : учебник / под ред. Л. Г. Мельника и Л. Хенса. – Сумы : Университетская книга, 2007. – С. 983–989.
82. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2000. – № 3. – С. 39–42.
83. Кравченко В. В. Основи муніципального менеджменту: навчальний посібник / В. В. Кравченко, М. В. Пітцик, І. М. Салій; за ред. В. В. Кравченка. – К. : Атіка-Н, 2003. – 304 с.
84. Краткий психологический словарь / ред. сост Л. А. Карпенко. – Ростов н/Д : Феникс, 1998, – 505 с.
85. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень; АПН України. – К. : Пед. думка, 2009. – 520 с.
86. Кузнецова О. В. Экономическое развитие регионов: теоретические и практические аспекты государственного регулирования / О. В. Кузнецова. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 304 с.
87. Кузык Б.Н. Прогнозирование, стратегическое планирование и национальное программирование: учебник / Б. Н. Кузык, В. И. Кушлин, Ю. В. Яковец. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономика, 2008. – 575 с.
88. Кулинич О. А. Место внешнеторгового сектора в условиях рыночной трансформации. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Економічна серія № 534. – Харків, 2002. – 330–336 с.
89. Лазоренко О. В. Теорія політології / О. В. Лазоренко, О. О. Лазоренко – К. : Вища школа, 1996, – 194 с.
90. Ланцман А. В. Социальный капитал как фактор повышения эффективности управленческой деятельности [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.05 / А. В. Ланцман. – М., 2007. – 26 с. – Назва з екрану.
91. Лексин В. Н. Государство и регионы: теория и практика государственного регулирования территориального развития / В. Н. Лексин, А. Н. Швецов. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 368 с.
92. Лепський М. А. Взаємозв'язок оптимізму та песимізму: проблема соціальної перспективи : дис. доктора філос. наук: 09.00.03 / М. А. Лепський. – Запоріжжя, 2006. – 414 с.
93. Маркс К. Глава о Капитале // Маркс К. Сочинения: Т. 46, Ч. I / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1968. – С. 185–508.

94. Маркс К. Превращение денег в капитал: Гл. 4 // Маркс К. Капитал: Критика политической экономии. Т. 1, Кн. 1 : Процесс производства капитала / Карл Маркс. – М., 1983. – С. 157–187.
95. Маркс К. Манифест коммунистической партии // К. Маркс, Ф. Энгельс. – Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955. – С. 419–459.
96. Маршалова А. С. Основы регионального воспроизводства: курс лекций / А. С. Маршалова., А. С. Новоселов. – М.: ОАО «Изд-во «Экономика», 1998. – 192 с.
97. Матеріали Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва, регіональної політики і місцевого самоврядування.
98. Мельник А. Ф. Муніципальний менеджмент : навч. посібник / А. Ф. Мельник., Г. Л. Монастирський, О. П. Дудкіна. – К. : Знання, 2006. – 420 с.
99. Мельник А. Ф. Муніципальний менеджмент : навч. посібник / А. Ф. Мельник, Г. Л. Монастирський, О. П. Дудкін. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 416 с.
100. Мельник А. Ф. Управління розвитком муніципальних утворень: теорія, методологія, практика : монографія / А. Ф. Мельник, Г. Л. Монастирський. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 476 с.
101. Мельник Л. Г. Екологічна економіка : підручник / Л. Г. Мельник. – 2-е вид., випр. і доп. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 348 с.
102. Мельник Л. Г. Концептуальні підходи до змін моделей споживання та виробництва при переході до стійкого розвитку / Л. Г. Мельник, О. І. Мельник, О. І. Карінцева, В. В. Сабадаш, І. М. Сотник // Механізм регулювання економіки. – 2007. – Вип. 3. – С. 51–58.
103. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития / Л. Г. Мельник. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2003. – 288 с.
104. Мельник Л. Г. Экологическая экономика : ученик / Л. Г. Мельник. – Сумы : ИТД «Университетская книга», – 2001. – 350 с.
105. Мельник Л. Г. Экономика развития : монографія / Л. Г. Мельник. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2006. – 662 с.
106. Мерзляков А. А. Гражданское социальное участие как универсальная технология социального управления (на материалах разработки и реализации градостроительных проектов): автореф. дис. ... канд. социол. наук / А. Мерзляков. – М. : 2007. – 27 с.
107. Методи оцінки екологічних втрат : монографія; за ред. Л. Г. Мельника та О. І. Карінцевої. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. – 288 с.
108. Методологические проблемы системного изучения деревни / под ред. Т. И. Заславской, Р. В. Рывкиной. – Новосибирск : Наука, 1977. – 272 с.
109. Методология и методика системного изучения советской деревни / отв. ред. Т. И. Заславская, Р. В. Рывкина. – Новосибирск : Наука, 1980. – 345 с.
110. Мир в 2050 году / под. ред. Д. Франклина и Дж. Эндрюса; пер. с англ. – М. : Из-во «Манн, Иванов и Фербер; Из-во «Эксмо», 2013. – 368 с.
111. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід / за ред. А.Ткачука. – К. : Заповіт, 1998. – 187 с.
112. Місцевий розвиток та участі громад: результати соціологічного дослідження «Оцінка впливу підходу до місцевого розвитку за участі громад, реалізованого в Україні у проектах ПРООН, що фінансувалися Європейським Союзом та іншими донорами» [Рукопис, електронний ресурс] / В. Паніотто, Д. Хуткий, А. Грушецький, В. Кісіль. – К., 2011. – 108 с. – Режим доступу: http://cba.org.ua/images/stories/documents/CBA_publications/CBA_LQ.pdf – Назва з екрана.

113. Монастирський Г. Л. Муніципалізація як нова парадигма місцевого розвитку / Г. Л. Монастирський // Організаційні та економічні проблеми розвитку муніципальних утворень : зб. тез доповідей міжн. науково-практ. конф. – Тернопіль : Економічна думка, 2006. – С. 18–23.
114. Морехозайственный комплекс: в 2 т. / В. Буркинский, В.Н. Степанов, В. А. Дергачев и др. – К. : Наукова думка. – Т.1 – 1991. – 352 с.
115. Муниципальное управление : справочное пособие / В. В. Иванов, А. И. Коробова. – М. : ИНФРА-М, 2006. – 718 с.
116. Муниципальные и региональные процессы в условиях глобализации и европеизации: сборник / под ред. Г. В. Витткэмпера, Г. Я. Козлова, В. С. Авдонина. – М. : КДУ, 2006. – 456 с.
117. Муніципальний менеджмент: навч. посібник / А. Ф. Мельник, Г. Л. Монастирський, О. П. Дудкіна; за ред. д. е. н., проф. А. Ф. Мельник. – Київ : Знання, 2006. – 420 с.
118. Новый глумачний словник української мови у трьох томах. – вид. друге, виправлене /уклад. : В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконіт, 2003. – Т.3. – 862 с.
119. О'Коннор Дж. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / Дж. О'Коннор, И. Макдермотт. – М. : АльпинаБизнес Букс, 2006. – 256 с.
120. Огурцов А. П. Философия науки: двадцатый век: Концепции и проблемы: в 3 частях. Часть третья: Философия науки и историография. / А. П. Огурцов. – СПб.: Изд. дом «Мирь», 2011. – 336 с.
121. Офіційний сайт Асоціації міст та громад України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.auc.org.ua> – Назва з екрана.
122. Офіційний сайт Проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cba.org.ua.
123. Парсонс Т. Современное состояние и перспективы систематической теории в социологии / Т. Парсонс // Структурно-функциональный анализ в современной социологии: Информационный бюллетень. – М : АСА, 1968, С. 49–61.
124. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалёва; науч. ред. пер. М. С. Ковалёва. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 269, [1] с.
125. Паспортизація сільських населених пунктів. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sau.sumy.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1664&catid=194&Itemid=239&lang=uk. – Назва з екрана.
126. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патнэм // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 4. – С. 77–86.
127. Пильцер П. Безграничное богатство. Теория и практика «экономической алхимии» // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. М. : Academia, 1999. – С. 401–428.
128. Политыко П. М. Основа – севообороты / П. М. Политыко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agroxxi.ru>. – (актуально на 09.08.2013р.).
129. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посіб. / [Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.
130. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / під ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.

131. Посібник з розвитку громади: практичний порадник для небайдужих. [Л. О.Єльчева, І. Ібрагімова та ін.] – К. : 2008. – 458 с.
132. Практичний посібник для організацій громад: органи самоорганізації населення, кооперативи, організації співвласників багатоквартирних будинків, об'єднання громадян. – 2-е вид. [Рукопис, електронний ресурс] / під. заг. ред. Д. Саха, Д. Полтавця. – К., 2012. – 77 с. – Режим доступу: http://cba.org.ua/images/stories/documents/CO_Manual_UKR.pdf – Назва з екрана.
133. Практичний посібник для тренерів з розвитку громади / за ред. К. Гурієнко. – К. : Ай-Бі, 2002. – 312 с.
134. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку: трансформацій / під ред. Б. М. Данилишина. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2006. – 704 с.
135. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документы Конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. – Женева : Центр «За наше общее будущее», 1993. – 70 с.
136. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капитала и их конвергенция / В. В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3, № 4. – С. 20–31.
137. Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – Київ, 2012. – 45 с.
138. Реймерс Н. Ф. Природопользование: словарь-справочник. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.
139. Реймерс Н. Ф. Экология (теория, законы, правила, принципы и гипотезы). – М. : Журнал «Россия молодая», 1994. – 367 с.
140. Рубаник Ю. Т. Системное мышление как искусство правдивой простоты. Предисловие к русскому изданию / Ю. Т. Рубаник // О'Коннор Дж. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / Дж. О'Коннор, И. Макдермотт. – М. : Альпина-Бизнес Букс, 2006. – С. 2–8.
141. Русакова О. Ф. Дискурс коммуникативного действия как социальный капитал [Электронный ресурс] / О. Ф. Русакова // Диалог культур и цивилизаций в глобальном мире: VII Междунар. Лихачев. науч. чтения, 24–25 мая 2007 г. – СПб., 2007. – С. 255–257. – Режим доступа: http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2007/sec4/s4_o8.pdf. – Название с экрана.
142. Сафин Х. М. Рациональные кормовые севообороты для условий Зауралья / Х. М. Сафин, Г. Х. Япаров // Научный журнал КубГАУ. – 2007. – №27 (3). – С. 1.
143. Система муниципального управления : учебник. / под ред. В.Б. Зотова. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 560 с.
144. Скалабан И. А. Социальное, общественное и гражданское участие: к проблеме осмысления понятий / И. Скалабан // Вестник Томского государственного университета / Философия. Политология. – 2011. – №1(13).
145. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Дж. Скотт; пер. с английского Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой. – М. : Университетская книга, 2005. – 568 с.
146. Слава С. Місцевий економічний розвиток: сучасні концепції та методи: Вибірковий огляд досвіду США в контексті умов України / С. Слава, Г. Грін. – Ужгород; Мадісон : Приватне вид-во «Мистецька лінія», 2000. – 236 с.
147. Создание дворового сообщества как социальная технология. [Электронный ресурс]. –Режим доступу: <http://www.albest.ru>. – Назва з екрану.
148. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин; общ. ред.,

- сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
149. Сотник І. М. Еколого-економічні механізми мотивації ресурсозбереження : монографія / І. М. Сотник. – Суми : ВВП «Мрія» ТОВ, 2008. – 330 с.
 150. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2007. – 1120 с.
 151. Социология : учебное пособие / под ред. А. Кравченко – М. : Наука.1995. – 439 с.
 152. Співробітництво між органами місцевого самоврядування та неурядовими організаціями. Польський досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kcws.kharkov.ua/seminar31.html> – Назва з екрана.
 153. Статистичний щорічник України за 2009 рік. – К. : Консультант, 2010. – 415 с.
 154. Столярчук О.С. Фрактальність та біфуркація людської історії [Електронний ресурс] / О. С. Столярчук. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/totallogy/2010_23/stolyr.htm.30/06/2011. – Назва з екрана.
 155. Стратегічні вектори регіональних трансформаційних зрушень : монографія / Т. П. Галушкіна, В. Є. Реутов, Л. М. Качаровська; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. Т. П. Галушкіної. – Сімферополь : ПП «Підприємство Фенікс», 2009. – 320 с.
 156. Сунгуров А. Общественное участие как условие формирования гражданского общества. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.prof.msu.ru/publ/conf/index.html> – Название с экрана.
 157. Тихонова Н. Е. Социальный капитал как фактор неравенства / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность. – 2004. – № 4. – С. 24–31.
 158. Ткачук М. Держава та громадянське суспільство. Динаміка їхньої взаємодії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20040513237122>.
 159. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669 с.
 160. Трансформаційні процеси економіки України в регіональному вимірі : монографія / за ред. І. М. Школи. – Чернівці : Книги – ХХ, 2004. – 360 с.
 161. Троцинський В. П. Українці в світі / В. П. Троцинський, А. А. Шевченко. – К. : Альтернатива, 1999. – 352 с.
 162. Українсько-шведський проект розвитку місцевого самоврядування в м. Ірпені Київської області. – К., 1998. – 208 с.
 163. Федотов Л. Н. Социальный капитал как фактор воспроизводства регионального социума: дис. канд. социол. наук : 22.00.04 / Л. Н. Федотов. – Пенза, 2006. – 199 с.
 164. Федотова В. Г. Модернизация и глобализация: образы России в XXI веке / В.Г. Федотова. – М. : Институт философии Российской академии наук, 2002 – 208 с.
 165. Филиппов Ю. В. Основы развития местного хозяйства / Ю.В. Филиппов, Т. Т. Авдеева. – М. : Дело, 2000. – 264 с.
 166. Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
 167. Формування на території Сумської області ЕКОПОЛІСУ – науково-виробничо-освітнього комплексу з виробництва і реалізації товарів екологічного призначення (концептуальні положення). – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 36 с.

168. Формування на території Сумської області ЕКОПОЛІСУ «Еко-Сумщина» [Л. Г. Мельник, П. С. Качур, О. Ф. Балацький, С. М. Ілляшенко та ін.] // Механізм регулювання економіки. – № 1. – 2008. – С. 11 – 21.
169. Фукуяма Ф. Социальный капитал / Ф. Фукуяма // Культура имеет значение: Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. – М. : Московский институт политических исследований, 2002. – С. 125–137.
170. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Двенадцать лекций / Ю. Хабермас.; пер. с нем. – 2-е изд., испр. – М. : Издательство «Весь Мир», 2008. – 416 с.
171. Хвесик М. А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів: монографія / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К. : Кондор, 2007. – 480 с.
172. Хвесик М. А. Інституціональне забезпечення землекористування: теорія практика: монографія / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К. : Книжкове вид-во НАУ, 2006. – 260 с.
173. Ходорівська Н. Суспільна свідомість українців: деякі особливості рефлексії / Н. Ходорівська // Українське суспільство 1992–2010: Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 297–307.
174. Холмская М. Р. Политическое участие как объект исследования. Обзор отечественной литературы / М. Холмская // Полис. – 1999. – № 3. С. 170–176.
175. Хуткий Д. Місцевий розвиток за участі громад: відносини громадян і влади [Рукопис, електронний ресурс] / Дмитро Хуткий // KMIC Review. – 2011. – Вип. 2. – С. 15–18. – Режим доступу: [http://www.kiis.com.ua/materials/KMIS-Review/02\(10-2011\)/ds.php?file=02_KR_5_SocEkon.pdf](http://www.kiis.com.ua/materials/KMIS-Review/02(10-2011)/ds.php?file=02_KR_5_SocEkon.pdf) – Назва з екрана.
176. Циммерманн Х. Муниципальные финансы : учебник / Х. Циммерманн; пер. с нем. – М. : Изд-во «Дело и Сервис». – 2003. – 352 с.
177. Чабанова А. В. Местное самоуправление и особенности социальной работы с местным сообществом. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elib.albertina.ru>. – Название с экрана.
178. Черниш Н. Соціологія: курс лекцій / Н. Черниш – Львів : Кальварія, 1996. – Ч.3 – С. 165.
179. Чижевский А. Л. Земное эхо солнечных бурь. – М. : Мысль, 1973. – 350 с.
180. Чисельність сільського населення скоротилася на 2,5 млн осіб. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://health.unian.net/ukr/detail/224241>. – Назва з екрана.
181. Чистилін Д. До питання теорії суспільного розвитку: аспекти самоорганізації / Д. Чистилін // Економіка України. – 2002. – № 2–3.
182. Шахненко Є. Д. Теоретико-методологічна змістовність державної політики та роль інститутів громадянського суспільства у формуванні [Електронний ресурс]. // Є. Д. Шахненко. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/doc/1/16.pdf> – Назва з екрана.
183. Шилз Е. А. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство [Електронний ресурс] / Едвард Альберт Шилз // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – № 21. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/p21texts/shilz.htm> – Назва з екрана.
184. Шихирев П. И. Социальный капитал как научная категория / П. И. Шихирев // Общественные науки и современность. – 2004. – № 4. – С. 12–15.

185. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982.
186. Экономика муниципального сектора: учеб. пособие / под ред. А. В. Пикулькина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 464 с.
187. Экономика сохранения биоразнообразия: научн. издание. М. : Министерство охраны окружающей среды и природных ресурсов Российской Федерации, 1995. – 295 с.
188. Юдин Э. Г. Развитие // Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – С. 561–562.
189. Ядов В. А. Размышления о природе социологии / В. Ядов // Социологические исследования. -1990. – № 2.
190. Яковец Ю. В. Социогенетика: становление интегрированной отрасли знания / Ю. В. Яковец // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 82–88.
191. Яницкий О. А. Альтернативная социология / О. Яницкий // Социологический журнал. –1994. – № 1. – С. 34–46.
192. Янків М. Регіональна політика Польщі в умовах переходу до ринку / М. Янків // Регіональна економіка. – 1997. – № 4. – С. 104–108.
193. Bennet R. Territory and administration in Europe / R.Bennet. – London : Printer, 1989.
194. Bickel W. Der Finanzausgleich / W. Bickel // Handbuch der Finanzwissenschaft. – 2. Aufl., Bd II. – Tuebingen, 1956. – P. 730–788.
195. Chase R. Community Driven Development and Social Capital: Impact Designing a Baseline Survey in the Philippines / R. Chase, C. Holmemo. - Social Development Department. Report No: 32405-PH, 1-108. – 2005 – Available at <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/EASTASIAPACIFICEXT/EXTEAPREGTOPSOCDEV/0,,contentMDK:20589113~pagePK:34004173~piPK:34003707~theSitePK:502940,00.html>.
196. Cornwall A. Locating citizen participation / A. Cornwall // IDS Bulletin, 2008, 33 (2).
197. De Groot R. S. Functions of Nature / R. S. De Groot. – Amsterdam : Wolters-Noordhoff, 1992. – 315 p.
198. Deante B. Local government reorganization in Western democracies / B. Deante. – London : SAGE, 1998.
199. Dillinger W. Decentralization and its Implications for Service Delivery / W. Dillinger. – Washington, D.S. The World Bank, 1994.
200. P Dongier, J. V. Domelen, E. Ostrom, M. Community-driven development. In World Bank, Poverty Reduction Strategy Paper Sourcebook, – Ryan, A., Wakeman, W., Bebbington, A., Polski, I. Washington, D.C. / 2011. – P. 1–32.
201. Eisinger P. The rise of the entrepreneurial state. / P. Eisinger – Madison, WI, USA : The University of Wisconsin Press, 1988.
202. Environmental Policy in Europe: Industry, Competition and the Policy Process / edited by F. Leveque. – Cheltenham, UK : Edward Elgar, 1996. – 218 p.
203. Girma S, Gurg H. Evaluating the foreign ownership wage premium using a difference-in-differences matching approach // Journal of International Economics. – 2007. – 72. – P. 97–112.
204. Gorzým-Wilkowski W. Zarým ekonomiki gminy / W. Gorzým-Wilkowski, A. Miszczuk. – Lublin, Norbertinum, 1999. – 254 p.
205. Hardin G. The Tragedy of the Commons / G. Hardin // Science. New Series, – 1968. – 162(3859). – P. 1243–1248.

206. Matching as an econometric evaluation estimator: evidence from evaluating a job training programme / J. Heckman, H. Ichimura, J. Smith, P. Todd // *Review of Economic Studies*. – 1997. – 64. P. 605–654.
207. Hens L. The Rio Conference and thereafter // *The book «Sustainable Development»*. – Brussels : VUB PRESS, 1996. – P. 81–109.
208. Patterns of Participation: Political and Social Participation in 22 Nations. / N. Kenneth, G. Heiko // *Discussion Paper SP*. – 2008. – IV. – 201 p.
209. Shahidur R. Handbook on impact evaluation : quantitative methods and practices. The World Bank. Shahidur R., Koolwal, Gayatri B., Samad, Hussain A., 2010.
210. Kwasnicki W. Knowledge, Innovation and Economy. – Wroclaw, 1994. – P. 44.
211. Longman Dictionary of Contemporary English The Living Dictionary. – Pearson Education Limited, England, 2003. – 1949 p.
212. Mansuri G. Community based and driven development: a critical review // G. Mansuri, V. Rao / *The World Bank Research Observer*. – 2004. – 19(1). – P. 1–39.
213. Measuring Sustainability Program (Sustainable Australia Report 2013) [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.environment.gov.au/sustainability/measuring/index.html>. – Назва з екрану.
214. Olson M. The logic of collective action: public goods and the theory of groups. / M. Olson. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1965.
215. Online Data Analysis in the World Values Survey. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.wvsevsdb.com/wvs/WVSAnalyzeStudy.jsp>.
216. Oosterhuis P. Product Policy in Europe: New Environmental Perspectives / F. Oosterhuis, F. Rubik, G. Scholl – Dordrecht, the Netherlands : Kluwer Academic Publishers, 1996. – 306 p.
217. Pearson C. S. Economics and the Global Environment / C. S. Pearson / – Cambridge, Uk : Cambridge University Press, 2000. – 534 p.
218. Platt L. Social Participation: How does it vary with illness, caring and ethnic group/ L. Platt // *ISER working Paper*. – 2006. – 18 – Institute for Social and Economic Research, University of Essex, Wivenhoe Park).
219. Putnam R., *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community* / R. Putnam. – N.-Y. : Simon and Schuster, 2000.
220. Radclif-Braun A.R. *Natural Science of Society* / A. R. Brown. – Chicago, 1948.
221. Ruston D. Social Capital Question Bank. Social Analysis and Reporting Division / D. Ruston, L. Akinrodoye [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.google.cz/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=oCEkQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.ons.gov.uk%2Fons%2Fguide-method%2Fuser-guidance%2Fsocial-capital-guide%2Fthe-question-bank%2Fsocial-capital-question-bank--pdf-document.pdf&ei=VE3wT9uvKu3P4QSa7LD8DQ&usg=AFQjCNHbvHSDrXmkrqbduicgomAYgZRQ&sig2=ZXDqZjtWabyrAsyAuKUXFg>.
222. Social capital survey of The World Bank [Electronic resource]. – Mode of access: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTSOCIALDEVELOPMENT/EXTTSOCIALCAPITAL/o,,contentMDK:20193049~menuPK:418220~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:401015,00.html>.
223. Sustainable communities. The Global Development Research Center // [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.gdrc.org/sustdev/inn-comm/related-1.html>. – Title from the screen.
224. Tanaka S. A review of community-driven development and its application to the Asian development bank / S. Tanaka, J. Singh, D. Songco, J. Maclean // 100 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.adb.org/Documents/>

Participation/Review-CDD-Application-ADB.pdf.

225. The European Social Survey. SOURCE QUESTIONNAIRE (Round 1, 2002/3). [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=98.
226. The Future We Want – 2012. – A/66/L.56. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.uncsd2012.org/thefuturewewant.html>. – Title from the screen.
227. The Oxford Dictionary and Thesaurus / edited by Sara Tulloch. – Oxford; Melbourne : Oxford University Press, 1995. – 1892 p.
228. United Nation Ad Hoc Group of Experts in Community Development. Community Development and National Development. – N.Y., 1963. – P. 4.
229. I. Walker. Ex-Post Evaluation of the Honduran Social Investment Fund (FHIS 2) / I. Walker, R. Cid, F. Ordonez, F. Rodriguez // Produced by ESA Consultants, Honduras, for the World Bank, Latin American and Caribbean Region (LCSHD). – 1999.
230. Walker T. F. Community involvement in public goods provision: Evidence from a field experiment in Ghana / T. F. Walker. International Growth Centre. Working Paper 11/0069, 1–28. – 2011.
231. Wojciechowski E. Samorząd terytorialny w warunkach gospodarki rynkowej / Wojciechowski E. – Warszawa : PWN, 1997. – 150 p.

Наукове видання

Васильєва Тетяна Анатоліївна
Мельник Леонід Григорович
Петрушенко Юрій Миколайович та ін.

МІСЦЕВИЙ РОЗВИТОК ЗА УЧАСТІ ГРОМАДИ

Монографія

Том перший
**Теоретичні основи сталого місцевого розвитку,
орієнтованого на громаду**

Автор фото на обкладинці О. Дем'яненко

Головний редактор В.І. Кочубей
Дизайн обкладинки і макет Д. Растворцев
Технолог Грищенко Є.В.

Підписано до друку 21.10
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 21,46. Обл.-вид. арк. 20,4.
Тираж 500 прим. Замовлення № Д13-10/3

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 78-83-57
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Надруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001